

Серія
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Парламентське видавництво

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ ВИДАНЬ
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ
(голова)

Юрій ШАПОВАЛ
(заступник голови)

Ольга Бабкіна

Ярослав ГРИЦАК

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ

Володимир КИСЛЯК

Олександр МАЙБОРОДА

Микола РЯБЧУК

Валерій СМОЛІЙ

Ігор ЩУПАК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Станіслав Кульчицький

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

*«Бути чесним
з собою...»*

Київ
Парламентське видавництво
2019

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

Кульчицький С. В.

К90 Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». — К. : Парлам. вид-во, 2019. — 512 с. — Іл., ім. пок. — (Серія «Політичні портрети»).

ISBN 978-966-922-155-1

Книга розповідає про життя і політичну діяльність Володимира Винниченка (1880–1951) — професійного революціонера, одного з керівників Української соціал-демократичної робітничої партії та Української Народної Республіки, безкомпромісного борця з ленінсько-сталінською тоталітарною системою, талановитого письменника і драматурга. Автор полемізує з поширеними в історіографії оцінками В. Винниченка як націонал-комуніста і доводить, що його світогляд не мав нічого спільного з ленінсько-сталінською системою поглядів на взаємовідносини особи, держави і суспільства.

Розрахована на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 32-051Вин(477)

Книга проілюстрована фотографіями, документами й матеріалами, що зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного, Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського та Інституті історії України НАН України. Ілюстрації підібрала О. В. Юркова (Інститут історії України НАН України).

ISBN 978-966-922-155-1

© С. В. Кульчицький, 2019

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН	— Академія наук
ВКП(б)	— Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУЦВК	— Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК	— Всеросійський центральний виконавчий комітет
ДВУ	— Державне видавництво України
ДПУ	— Державне політичне управління
ЗГ	— Закордонна група
ЗД	— Закордонна делегація
ЗУНР	— Західноукраїнська Народна Республіка
КВО	— Київський військовий округ
КП(б)У	— Комуністична партія (більшовиків) України
КПУ	— Комуністична партія України
«ЛНВ»	— «Літературно-науковий вісник»
НАН	— Національна академія наук
НТШ	— Наукове товариство імені Шевченка
ООН	— Організація Об'єднаних Націй
Протофіс	— Об'єднання промисловців, торговців і фінансистів
Раднарком	— Рада народних комісарів
РКП(б)	— Російська комуністична партія (більшовиків)
РСДРП(б)	— Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСДРП(м)	— Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
РСФРР	— Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РУП	— Революційна українська партія
СДПН	— Соціал-демократична партія Німеччини
СРСР	— Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	— Сполучені Штати Америки
ТУП	— Товариство українських поступовців
УВАН	— Українська вільна академія наук
УГА	— Українська галицька армія

УГВК	— Український генеральний військовий комітет
УКП	— Українська комуністична партія
УНР	— Українська Народна Республіка
УНС	— Український національний союз
УПСР	— Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ	— Українська партія соціалістів-федералістів
УРСР	— Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП	— Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР	— Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР	— Українська Центральна Рада
ЦДАВО	— Центральний державний архів вищих органів влади і управління
ЦК	— Центральний комітет
ЦКК	— Центральна контрольна комісія

ПЕРЕДМОВА

В українських національно-визвольних змаганнях 1917–1920 років присутні три ключові постаті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко і Симон Петлюра. Пострадянська історіографія віддає належну шану М. Грушевському, починає визнавати безперечні заслуги С. Петлюри, але явно недооцінює історичну роль В. Винниченка.

Володимир Винниченко увійшов у революційну добу, будучи видатним українським письменником і драматургом. Літературознавці високо цінують дореволюційні й пореволюційні твори Винниченка, ставлячи його в один ряд з найбільш видатними європейськими письменниками ХХ століття. Деякі твори вивчаються в загальноосвітній школі з перших років незалежності України. І все-таки ми не маємо повного зібрання його творів, на відміну від інших видатних українських письменників того часу. Судячи з усього, не матимемо й найближчими роками. Більш-менш повні збірки його романів, повістей і п'єс (до 30 томів), які двічі друкувалися в радянській Україні 1920-х років, були знищені в 1930-х роках, коли письменник став особистим ворогом всесильного Й. Сталіна. Впродовж багатьох десятиліть ім'я Володимира Кириловича можна було згадувати тільки в негативному контексті — як лідера «українських буржуазних націоналістів». Прагнучи вилучити це ім'я з пам'яті українського народу, російсько-радянські вожді репресували не письменника, а політичного діяча, в еміграції — як публіциста, що використовував свій яскравий письменницький дар з метою викриття деструктивної політики Кремля щодо України.

Виникає запитання: чому в зарубіжній і вітчизняній пострадянській історіографії державотворча діяльність Володимира Кириловича не показана з належною силою й повнотою? Чому він постає перед читачами націонал-комуністом, тобто політиком, який прагнув нав'язати своєму народу комуністичне пекло у принадній обгортці «світлого майбутнього»?

Щоб зробити з Винниченка націонал-комуніста, особливих зусиль не вимагалось. По-перше, в Кремлі робили максимум можливого, щоб використати його ім'я для зміцнення радянської влади в Україні, особливо в ті часи, коли влада більшовиків хиталася. По-друге, він вважав себе українським комуністом, але аж ніяк не пов'язував цей термін з російськими соціал-демократами, які пішли за В. Леніним і проголосили себе у 1917 році комуністами. По-третє, він робив спроби порозумітися з вождями російського комунізму, коли вважав, що нещиро проголошувані ними народні гасла відповідають їхнім справжнім намірам.

Серед керівників Української Народної Республіки доби Центральної Ради і Директорії Володимир Кирилович займав ліві позиції. Він вважав себе представником інтересів пригноблених робітничо-селянських мас, які під час революції об'єдналися в ради робітничих і солдатських депутатів. Проте в політичних орієнтаціях Винниченка був істотний нюанс, який часто ігнорують: ішлося, як казав його колега по партії українських соціал-демократів Володимир Чехівський, про ради, «неопоганені» присутністю російських більшовиків. В. Винниченко був послідовним і безкомпромісним противником радянської влади в її ленінській інтерпретації: як диктатури керівників більшовицької партії під прикриттям радянської державності.

В. Винниченко надзвичайно гостро відчував загрозу самому існуванню українського народу, яка йшла від Москви — хто б у ній не панував. Його пристрасні заклики до збереження національної ідентичності українців особливо актуальні в наші часи. Адже ми почали усвідомлювати цю загрозу так само гостро тільки з 2014 року.

Автор сподівається, що створений у цій книзі політичний портрет змусить читачів по-новому поглянути на цю історичну постать. Треба віддати належне незламному борцю за свободу і незалежність України Володимирові Винниченку.

Розділ І
ВОЛОДИМИР
ВИННИЧЕНКО —
ПОЛІТИК, ПИСЬМЕННИК,
ЛЮДИНА

*«Нема сумніву, що Володимир Кирилович
Винниченко був однією з найталановитіших
і найколеритніших постатей в українській
історії першої половини XX століття».*

Іван Лисяк-Рудницький

Вивчаючи життя і діяльність В. Винниченка, дослідники зустрічаються, перш за все, з двома його власними творами, з яких постають унікальні параметри особистості цього політика, письменника і людини. Перший з них — це тритомник «Відродження нації» з дуже щирою самооцінкою власної участі у визвольних змаганнях 1917–1919 років. Другий твір — це щоденникові записи, які Володимир Кирилович робив з 1911 року до своєї кончини в 1951 році, тобто протягом чотирьох десятиліть. Вони не призначалися до друку, але його дружину Розалію Яківну Винниченко-Ліфшиць вдалося переконати зробити їх доступними для нащадків.

Саме тому, що записники призначалися для особистого користування, їх важко розшифровувати й упорядковувати. Ця трудомістка робота багато років здійснюється Українською вільною академією наук (УВАН) у США, до якої Р. Винниченко-Ліфшиць передала архів свого чоловіка. В УВАН створена Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, яка тривалий час працювала під керівництвом Григорія Костюка. Перші два томи щоденника були видані Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні. До видання двох наступних підключився Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Робота над розшифровкою записників триває. Досі в чотирьох томах обсягом 2166 стор. опубліковано лише половину записів¹.

¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1 (1911–1920). Едмонтон ; Нью-Йорк, 1980. 500 с.; його ж: Щоденник. Т. 2 (1921–1925). Едмонтон ; Нью-Йорк, 1983. 700 с.; його ж: Щоденник. Т. 3 (1926–1928). Київ ; Едмонтон ; Нью-Йорк, 2010. 622 с.; його ж: Щоденник. Т. 4 (1929–1931). Київ ; Едмонтон ; Нью-Йорк, 2012. 344 с.

*«Володимир Винниченко
(Статті й матеріали)».
Обкладинка видання Комісії
для охорони і збереження
літературної та мистецької
спадщини В. К. Винниченка
Нью-Йорк, 1953 р.*

свої свідомості і підсвідомості, ототожнювали їх з реальними істотами. Так може формулювати професійні обов'язки перед самим собою тільки геніальний письменник, але хто сказав, що Винниченко не був ним? Я в цій книзі зупинятимуся тільки на діях і думках Винниченка-політика, бо не маю літературознавчого фаху, але обов'язково наведу висновки читачів його часу і сучасних авторитетних літературознавців. Постать цієї людини мусить бути рельєфною, в анфас і профіль. А Григорій Костюк, який поклав велику частину життя на розшифровку Винниченкових рукописів, зробив на підставі цієї щоденникової цитати ще один важливий

Письменник не раз задумувався над метою своїх щоденникових записів. 15 листопада 1914 року він занотував таке: «Я рішив, як не щодня, то якомога частіше вести щоденник. Це сприяє самоаналізі й самоорганізації, примушує зупинятися над собою і перевіряти. Крім того це є та увага, те зупинення над життям, якого так треба для щастя. Розум, здатний зупиняти себе й усю істоту над моментами життя, прислухатися до них, вслухуватись, освітлювати їх, як з ручного електричного ліхтаря, пучком світла, — такий розум є великий помічник щастя»².

Читаючи ці слова, починаєш розуміти, що їх формулює письменник, який вважає своїм обов'язком і щастям відтворювати кожний порух душі придуманих ним героїв, щоб читачі зріднилися з ними, відгукувалися найпотаємнішими закутками

² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. I. С. 118–119.

висновок: «Щоденні свої записи він вирішує робити не для когось, не для майбутнього друку, а тільки для себе, для самоаналізи й самоорганізації, спостереження життя, самовдосконалення»³.

15 серпня 1923 року вже прославлений політик і не менш прославлений літератор знову звернувся до мети, яку ставив перед собою, записуючи мало не кожного дня свої роздуми: «Яка ціль щоденників і записок, що провадяться людьми, особливо видатнішими, літераторами, політиками і т. п.? Дати про себе докладніші інформації, викрити перед широким читачем інтимні боки свого життя, дати йому ключ до кращого розуміння себе? Чи цілпо є — викласти свій досвід і тим дати поміч в орієнтації серед життєвих конфліктів і всяких труднощів? Інформація чи навчання? (Мова йде, розуміється про ті записки, які заздалегідь призначаються автором до друку, для оголошення перед широким загалом.) Та чи інша мета може хоч почасти бути досягнена тільки з одною умовою: щирість записок. Найбільш оголена, безоглядна, до найтаємничих куточків правдивість, одвертість, об'єктивність... Але чи можливо людині бути до кінця щирим і одвертим? Чи не лежить у кожній її клітинці, у кожному рухові її "я" закон самоствердження в житті, який виявляється в бажанні якщо не дійсними якостями прикрасити себе, то вигаданими? Чи можливо, щоб людина, викриваючи всю свою суть до найсхованішої глибини, свідомо йшла на знищення власної цінності в очах інших? Чи можливий такий бунт, таке порушення закону самоствердження? Здається, ні»⁴. І цього дня він зробив ще один запис, який підсумував попередні: «Я не знаю таких записок і щоденників. Такої глибинної, розгорненої, немилосердної щирості я не зустрічав»⁵.

Цілком зрозуміло, що В. Винниченко усвідомлював: його щоденник був саме таким — немилосердно чесним. Ми й самі можемо тепер у цьому переконатися, маючи на руках чотири грубезні томи. І знову постає питання: чи бажав він кинути виклик усім іншим авторам щоденників і мемуарів, залишаючи нащадкам такий рукопис?

³ Костюк Григорій. Записники Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Щоденник. Т. I. С. 13.

⁴ Там само. Т. II. С. 226, 227–228.

⁵ Там само. Т. II. С. 227.

*Суперобкладинка
першого тому «Щоденника»
Володимира Винниченка
Едмонтон, Нью-Йорк, 1980 р.*

Це питання принципове, тому що позитивна відповідь підважує життєве кредо автора: чесність із собою. Г. Костюк неодноразово стверджував, що позитивної відповіді бути не може, тому що записи важко піддавалися розшифровці, тоді як призначені для публікації рукописи романів і оповідань знаходилися в ідеальному стані.

Солідаризуючись з твердженням Г. Костюка, наважуся навести ще один аргумент на користь того, що Винниченків щоденник до друку не призначався. Ми можемо спокійно користуватися тим колосальним і надзвичайно важливим інформаційним матеріалом, який міститься в щоденнику, будучи впевненими в тому, що автор не маніпулює нашою свідомістю, а його чесність із со-

бою адекватна чесності з нами. Цей аргумент Г. Костюк не наважився навести, побоюючись того, що оголена правда нашкодить людині, яку він безмірно поважав. Але тепер завдяки титанічній праці Костюка і багатьох інших людей кожний може прочитати щоденник і оцінити всі грані особистості його автора. У тому числі — ставлення до жінок.

У житті Володимира Винниченка була одна жінка — Розалія Ліфшиць. Письменник і професійний революціонер, 29-річний Винниченко зустрівся в Парижі у 1909 році з 23-річною студенткою медичного факультету Розалією, яка походила із заможної єврейської сім'ї (батько — купець першої гільдії). Побралися вони в березні 1911 року і жили разом до його кончини, тобто чотири десятиліття. Розалія Яківна пережила чоловіка на вісім років, присвятивши їх упорядкуванню і збереженню його літературної спадщини.

Перебуваючи у Швейцарії після втечі з окупованої більшовиками України, В. Винниченко записав 27 березня 1919 року у щоденнику: «Завтра роковини нашого шлюбу... От іде дев'ятий рік, і наші істоти без присягання, без заклинання, без санкцій лицемірних або глупих людей з їхніми комедіями, без нотаріюсів, без загроз і різних кайданів, без усього цього наші істоти скуті так, як не один піп скувати не може. От вона лежить і дрімає стомлена, — ми ходили на Pinkenkogel, у хмари, в сніги, в пахучий ліс. Завтра йде дев'ятий рік, — і я почуваю до неї таку ніжність і вдячність, що хочеться поцілувати краєчок тої подушки, на якій вона лежить»⁶.

Розалія Ліфшиць у дівочі роки

Розалія, яку він називав Кохою (від слова «кохана»), присутня у щоденнику постійно. Коли вони не були разом, то обмінювалися листами, які неможливо читати без хвилювання. Читаючи листи майстра слова, дружина теж знаходила в собі дар відповідати адекватно. Професорка Надія Миронець збрала все листування, що збереглося, і під грифом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України видала книгу, яка ілюструє взаємовідносини подружжя⁷.

І водночас зустрічаємо в щоденнику такий запис від 2 січня того ж таки 1919 року: «Кохання? Всі тайни його розчинилися передо мною, я пройшов через усі таємні закутки його, сотні жіночих рук обіймали мене і сотні уст говорили про те саме. Я вже

⁶ Костюк Григорій. Записники Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Щоденник. Т. І. С. 326.

⁷ Володимир Винниченко — Розалія Ліфшиць. Епістолярний діалог (1911–1918 роки) / упоряд. Надія Миронець. Дрогобич, 2012. 288 с.

не почую, не побачу і не визнаю нічого такого, що ще не відоме мені»⁸.

Чи не перебільшував він? Мабуть, ні. Кількість жіночих імен в іменних покажчиках щоденника зашкалює. Не завжди можна здогадатися, коли його зустрічі обмежувалися платонічними розмовами, коли вони мали продовження, адже писав він щоденник для себе, а тому не потребував точних визначень. Слід відкинути й думку про те, що він перебував у специфічному оточенні, де люди керувалися гаслом «Все дозволено!». Залишається зробити висновок, підтверджуваний багатьма описаними в щоденнику ситуаціями: Володимир Кирилович діяв на жінок магнетично. Він знав, як з ними поводитися. Щоденник, якщо уважно вчитуватися, може послужити інструктивним матеріалом у звабленні жінок. Звичайно, йдеться про жінок з високим рівнем інтелекту, здатних оцінити його харизму, освіченість, розум, талант, життєвий досвід, якості політика, який досягав вершин, і якості письменника, який за життя не поступався славою найбільш прославленим тоді майстрам слова. Врешті-решт він володів у надлишку й зовнішніми чоловічими даними. Та при всьому тому Володимир Кирилович мав здатність ставити глуху стіну між персональним інтимом та інтимом, так би мовити, професійним, тобто адресованим читачам його художніх творів.

Варто додати ще один нюанс для характеристики магнетичного впливу Винниченка на оточення, а Винниченкового слова — на всіх нас, якщо зануритися в його творчість з головою. Йдеться про перші враження від знайомства з Винниченковим архівом, описані відомою серед нас і літературознавців Заходу співробітницею Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України Тамарою Гундоровою. Сподіваюся, що вона не образиться на те, що її слова сидять із досить специфічним контекстом. Отже:

«У 1998 році як стипендіатка Фулбрайту я мала можливість працювати у Бахметьєвському архіві Колумбійського університету над архівом Володимира Винниченка. Як відомо, саме сюди було передано увесь архів українського письменника. Перечитуючи сторінки рукописних нотаток і листів, старанно видрукованих на машинці текстів, часто перекладених самим автором

⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. I. С. 312.

покрилась вогнем і шкi-
ра на деревинах пачуває.
Ез хмарним Прич^{ом} ^{додати}
Мінба на корзі, ^{згадав} що
коз доділ з Армерку. (52)
Я вас не презентую.

Згадую мовляв дві добі кінцеві
неді пісні і які сдило, соладко жур-
ко віу мис. Не десь весті, свідіть
кониця сіка, вкдуртані, ^{згадав} що
не жовкая, все мекі ^{згадав} що
на ^{згадав} що. І не десь на ^{згадав} що.
а от в со ^{згадав} що на ^{згадав} що.
ка який я був в 17-го ^{згадав} що в
саму ^{згадав} що краї, ^{згадав} що
мне ^{згадав} що, ^{згадав} що, ^{згадав} що
сладко ^{згадав} що, ^{згадав} що
на ^{згадав} що. А з ^{згадав} що
на ^{згадав} що, ^{згадав} що, ^{згадав} що
ні де ^{згадав} що, як ^{згадав} що,
а в ^{згадав} що, ^{згадав} що,
коравані, ^{згадав} що з ^{згадав} що, ^{згадав} що
ваша ^{згадав} що. А ^{згадав} що,
А ^{згадав} що ^{згадав} що ^{згадав} що
але, ^{згадав} що ^{згадав} що, ^{згадав} що
старівайну ^{згадав} що, ^{згадав} що,
ко-мєт, ^{згадав} що, ^{згадав} що,

Запис В. Винниченка в щоденнику
від 4 липня (21 червня) 1914 р.

французькою і російською мовами і, очевидно, призначених для друку, але так ніде й не опублікованих, а також переглядаючи книги з бібліотеки Винниченка, я настільки занурилася в його світ, що врешті-решт відчула пульсування його думок і його емоцій. Це було настільки сильно, що я зрештою мусила відійти, остерігаючись, — тому що Винниченків світ виявився занадто агресивним: як у житті, так і після Винниченко прагнув підкоряти і панувати. У мене навіть зродилося певне обридження до письменника — занадто особливим, сильним, неоднозначним він був»⁹.

У щоденнику фігурують усі різновиди кохання — від небесно-поетичного до грубої еротики. Присутні навіть умовні назви чоловічого і жіночого статевих органів з розмовами між ними. Хіба таке можна було виносити на люди? Можемо зрозуміти цей ланцюг: від набуття відповідного життєвого досвіду до натуралістичних заготовок у щоденникових нотатках і, нарешті, до художніх творів, які за вишуканою відвертістю не поступалися творам Гі де Мопассана в зображенні чуттєвих потягів. За свідченням Сергія Гальченка, Г. Костюку коштувало великих зусиль переконати Розалію Яківну в тому, що відсутність щоденника знецінює творчий доробок письменника і політичного діяча такого масштабу¹⁰.

Чому Г. Костюк домігся свого? Мабуть, це пояснює такий запис від 14 липня 1954 року в щоденнику Розалії Яківни, який наводив Микола Жулинський у післямові до першовидання однієї з останніх праць Володимира Кириловича: «Соняшний День Його народження. День, коли народився справжній геній України. Хай тепер українські маси майже нічого не знають про нього, хай еміграція замовчує або чорнить його ясну постать, але це все лише тимчасовість, швидко прийде час, коли ім'я його буде на всіх устах і пам'ять про нього співатиметься в найдальших кутках української землі. Так буде»¹¹.

⁹ Гундорова Тамара. «Конкордизм» Володимира Винниченка: трагедія однієї утопії // Хроніка — 2000. Український культурологічний альманах. Вип. 82. Невідомий Винниченко. Київ, 2010. С. 6.

¹⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. IV. С. 14.

¹¹ Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. С. 127.

Скласти судження про Володимира Винниченка як політика, письменника й людину неможливо без ретельного аналізу щоденника. Зрозуміло, однак, що цей твір не мусить бути достатньою підставою для вердикту щодо пов'язаної з ним будь-якої проблеми. Щоденник лише достовірно відбивав умонастрій цієї людини, був так званою точкою відліку. Володимир Кирилович думав і діяв саме так, як в ньому зафіксовано. Інша річ, чи були справедливими або помилковими його думи та дії, про які можна дізнатися зі щоденника? Оцінюючи їх, треба звертатися до зовнішніх обставин, аналізувати його біографію з урахуванням усього комплексу наявних історичних джерел, у тому числі його власних творів на різних етапах життя.

Головним із цих творів є Винниченків тритомник «Відродження нації». У ньому знайшли відбиток його думи про Українську революцію й наступні визвольні змагання. Знаходячись у епіцентрі доленосних для українського народу подій, він аналізував їх з властивою йому щирістю, але вкрай суб'єктивно.

Якщо щоденник був головним твором В. Винниченка в інтимній сфері, то «Відродження нації» являло собою адресовану світовій громадськості відозву, з якої можна було дізнатись, як українці в роки визвольних змагань перетворювалися з етнічної спільноти на згуртовану націю. Викладена у тритомнику з величезною художньою силою політична позиція автора причаровувала або викликала відразу у всіх без винятку людей, байдужим не залишався ніхто. Причаровувала вона незрівнянно більшу кількість людей, тому що була відбиттям їхніх настроїв, емоцій, інтересів і суджень. Проте ці люди були, як правило, неписьменні і знайомилися з Винниченковим тритомником тільки за проголошуваними з високих трибун деклараціями, що знаходили в ньому своє відбиття. А відразу тритомник викликав у численних політичних противників В. Винниченка, які бажали маніпулювати українським народом, виходячи з класових, національних або персональних інтересів. Не прийняли «Відродження нації» і майже всі політичні союзники Винниченка. Виходячи зі свого надзвичайно своєрідного світогляду, на якому слід далі зупинитися, він зайняв у визвольних змаганнях дуже вузьку нішу.

Цю працю В. Винниченко написав, перебуваючи в еміграції, у Відні. Писав на одному диханні: розпочав у червні 1919 року,

а закінчив за 8 місяців, на початку лютого 1920 року. Планував написати 10, а вийшло 70 друкованих аркушів¹². Писав не як політик, який двічі подумає перед тим, як сформулювати речення, щоб здобути бажаний ефект і уникнути небажаного, а чесно і щиро, як думав. Три абзаци передмови, написаної не після завершення всієї праці, як це зазвичай роблять, а 4 липня 1919 року, мали такий вигляд: «Я беру на себе трудну річ: дати повну правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Револуції».

У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я беруся за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависті, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокої.

Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх зусиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприйняття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним»¹³.

На жаль, Володимир Кирилович не зміг позбутися в цьому творі особистих симпатій чи антипатій. Використовуючи свої надприродні письменницькі здібності, він від душі потоптав ногами як колегу по Директорії Симона Петлюру, так і противника, якого вигнав з України, — гетьмана Павла Скоропадського. Натомість свого головного ворога — Володимира Леніна Винниченко почав розглядати за час написання книги мало не як союзника. Сталося так унаслідок крутого повороту в національній політиці більшовиків. Витискуючи з України денікінців, армії Льва Троцького зверталися до українського народу з його власними гаслами. У листопаді 1919 року В. Винниченко написав своєму порадинику з юнацьких років і спонсору Євгену Чикаленку: «Чув я, що ви цікавитесь книгою, яку пишу тепер. Називатиметься вона “Відродження нації”». Це є історія цих трьох літ. Але вона — большевицька, і Ви знов будете лаяти мене»¹⁴.

¹² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. I. С. 411.

¹³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. Київ ; Відень, 1920. С. 9.

¹⁴ Євген Чикаленко — Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. Київ, 2010. С. 299.

«Більшовизм» Винниченкового тритомника, що так відлякував його соратників, які зазнавали поразку за поразкою у двобої з червоною Росією, був досить таки умовним. Йшлося про позитивні оцінки соціальної програми Кремля, якими повнілися сторінки «Відродження нації». У підходах до розв'язання соціальних питань Володимир Кирилович був таким же екстремістом, як і більшовики (на цьому ми ще зупинимося, вивчаючи його світоглядні орієнтири), але у сфері національної політики він не визнавав компромісів: Україна мусила бути суверенною державою. Розглядаючи свої шанси на успіх у співробітництві з більшовиками, він занотував 27 липня 1919 року в щоденнику: «Коли ж Москва і Київ¹⁵ не приймуть умови самостійності Української Советської Республіки й передачі советської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку»¹⁶.

Готовність солідаризуватися із соціальною програмою, яку проголошувала й реалізовувала лєнінська партія в окупованій Україні, здавалася Винниченку достатньою підставою для співробітництва з нею. Саме через це він вважав, що його нарис історії Української революції — мало не більшовицький за змістом, і керівники РКП(б)-КП(б)У навряд чи полемізуватимуть з ним.

Збираючись повернутися в окуповану арміями Л. Троцького Україну, щоб зайняти одну з найвищих посад у радянській системі влади, він у квітні 1920 року, тобто перед запланованим поверненням, надіслав до Харкова 20 комплектів «Відродження нації»: мовляв, читайте! У супровідному листі до одного з керівників КП(б)У Володимира Затонського він писав: «Дуже хотів би, щоб Ви перечитали деякі розділи з II і III час. моєї праці “Відродження нації” й написали мені, чи сучасний курс Уряду на Україні дозволить цю книгу до поширення. Я ще більше був би Вам вдячний, коли б Ви допомогли її виданню»¹⁷.

Частину надісланих комплектів Винниченко передавав у розпорядження боротьбистів і незалежників. Роком раніше ліві

¹⁵ Це були останні дні перебування столиці в національному центрі українського народу, Україну вже окупували денікінці. Після поразки білогвардійців столиця радянської України аж до 1934 р. утвердилася в Харкові.

¹⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. I. С. 363.

¹⁷ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). Київ, 2006. С. 220.

українські есери перейшли на комуністичну платформу й утворили партію боротьбистів разом з частиною українських соціал-демократів, яка відкололася від Української соціал-демократичної робітничої партії під назвою УСДРП (незалежні ліві). Саме в цей час боротьбисти прийняли рішення про самоліквідацію і входування до КП(б)У. Незалежниками назвали ту частину УСДРП (незалежних лівих), яка до боротьбистів не увійшла і в січні 1920 року реорганізувалася в Українську комуністичну партію (УКП).

До боротьбистів та незалежників В. Винниченко звертався з тим же запитанням: чи може ця книжка бути допущена до поширення? Сам він був переконаний у можливості її передруку з метою поширення в радянській Україні і навіть ставив питання «про переклад на руську мову»¹⁸.

В. Винниченко тоді не розумів, що зміна національної політики Кремля на зламі 1919–1920 років була лише тактикою, спрямованою на завоювання України не лише зброєю, а й тимчасовими угодами з місцевими політичними силами, які погоджувалися із соціальною політикою більшовиків. Соціальна політика, яку Винниченко міг сприйняти і прийняти, була такою ж тимчасовою, як національна, тому що не відповідала кінцевій меті ленінської партії — експропріації суспільства державою-комуною. Тому розгорнута у «Відродженні нації» програма утвердження радянської України як рівноправної з Російською Федерацією незалежної республіки зустріла і в Москві, і в Харкові цілковите несприйняття. Поодинокі примірники Винниченкового тритомника збереглися тільки у спецфондах наукових бібліотек. Два розділи тритомника («Доба Директорії», «Доба Отаманщини») з нещадною критикою С. Петлюри та його оточення в українських визвольних змаганнях були передруковані у 1930 році у збірнику «Революция на Украине по мемуарам белых», тобто волею упорядників В. Винниченко потрапив до білогвардійського табору¹⁹. Проте цей збірник також швидко опинився у спецфондах.

¹⁸ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). С. 220.

¹⁹ Революция на Украине по мемуарам белых. Москва ; Ленинград, 1930. С. 227–358.

Після невдалої спроби використати В. Винниченка у своїй політичній грі (тоді він побував у Москві і Харкові, але, розбравшись у ситуації, відмовився від пропонувананих високих посад і повернувся в еміграцію), в радянській Україні почалося немилосердне цькування його тритомника. Розпочав його, виконуючи наказ своїх патронів, один із засновників УКП, у минулому — член Центральної Ради, член Малої ради від фракції УСДРП Анатолій Пісоцький (псевдо — Андрій Річицький). Опублікований у 1921 році журнальний варіант його великої, але беззмістовної рецензії «Апологія націоналізму» (з приводу книги «Відродження нації») пізніше був продубльований у двох виданнях присвяченої В. Винниченку розгромної брошури Пісоцького²⁰.

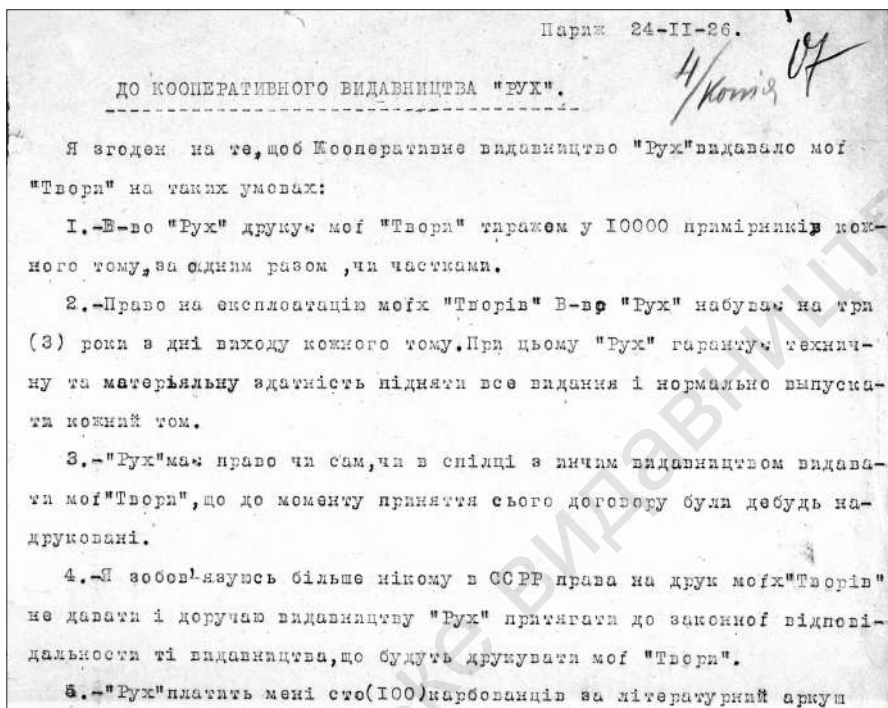
Відгукуючись на тритомник у статті «Консолідація робітничої України», Микола Скрипник двічі в одному реченні звинуватив автора в брехливості: «Книга висвітлює події не тільки неправдиво, брехливо й упереджено, але багато де в чому просто брехливо оперує вигаданими фактами й подіями»²¹. Мабуть, оголена правда Винниченкової розповіді добряче зачепила за живе більшовиків України.

Серед переважної більшості довоєнної української еміграції В. Винниченко був *persona non grata*. Це й не дивно, беручи до уваги його відносини з оточенням С. Петлюри і П. Скоропадського під час визвольних змагань. Ставлення до книги, присвяченої визвольним змаганням в Україні, було відповідним. Наприклад, у рецензії М. Жученка, яка з'явилася в 1920 році у тижневику «Хліборобська Україна» (Відень), говорилося: «Ця праця мусить розчарувати того, хто думає знайти в ній коли не об'єктивну фактичну історію, то хоч мемуари, спомини про події революції її учасника і діяча, що являвся одною з центральних фігур цілого революційного руху. Замість цього маємо політичний памфлет, правда, талановитий, писаний з властивим авторові темпераментом, але безмірно грубий — аж до вульгарності. Українська революція не знайшла свого історика в особі знаменитого нашого романіста»²².

²⁰ Річицький Анд. Винниченко в літературі й політиці. Харків, 1928. 80 с.; Харків, 1930. 96 с.

²¹ Скрипник Микола. Статті і промови. Харків, 1930. Т. I. С. 363.

²² Володимир Винниченко. Анотована бібліографія / упоряд. Вадим Стельмашенко. Едмонтон (Альберта), 1989. С. 178.

Машинописна копія листа В. Винниченка до кооперативного видавництва «Рух» із умовами видання його «Творів».

Фрагмент першого аркуша.

24 лютого 1926 р.

До небагатьох позитивних висловлювань про тритомник, які з'явилися одразу після його публікації, можна віднести опублікований у віденському тижневику «Воля» в 1920 році відгук члена Закордонного бюро партії соціалістів-федералістів, члена ЦК Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) Павла Чижевського: «Прочитав я першу частину отого нового твору п. Винниченка, прочитав з захопленням, проковтнув, можна сказати, — бо написана вона з великим талантом і високим мистецьким хистом»²³. У В. Винниченка не було надто гострих конфліктних ситуацій із цією партією під час визвольних змагань.

²³ Володимир Винниченко. Анована бібліографія. С. 189.

Розглянемо ситуацію, в якій В. Винниченко опинився у вигнанні. До певного часу в радянській Україні його таврували як політичного діяча і славословили як письменника. Видавництво «Рух» у 1926–1930 роках опублікувало його «Твори» у 24 томах, а «Книгоспілка» видала в 1930–1932 роках «Зібрання творів» у 23 томах. У передмові до виданих у 1929 році Державним видавництвом України «Вибраних творів» літературний критик О. Парадиський записав: «Досить розглянути сторінку першого-ліпшого з Винниченкових творів, щоб уже тоді з головою закопатися в чарівну книжку. Зміст її раптом і необорно заповнює нас»²⁴. Інше видання «Вибраних творів» з'явилося в 1931 році під грифом видавництва «Література і мистецтво». У серії «Масова художня бібліотека» великими тиражами публікувалися окремі твори Винниченка.

Задовольняючи ажіотажний читацький попит, видавництво «Рух» вирішило перевидати твори В. Винниченка в меншій кількості томів, але в більш об'ємному вигляді кожного тому. Заново відредаговані автором і проілюстровані його другом, видатним художником М. Глущенком, перші два томи 12-томного зібрання побачили світ у 1931 і 1932 роках. Третій том вже був надрукований і підготовлений для палітурних робіт, але так і не вийшов²⁵.

Одночасно з терором голодом, завданим селянству, Й. Сталін оголосив найвищою небезпекою український націоналізм і прирік В. Винниченка на вічне, як йому здавалося, забуття. У промові секретаря ЦК КП(б)У і першого заступника голови Раднаркому УСРР Панаса Любченка «Вогонь по націоналістичній контрреволюції та націонал-ухильникам», проголошений на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року, В. Винниченко характеризувався як організатор контрреволюції та погромів і гетьманський попихач²⁶. У резолюції цього пленуму ЦК і ЦКК по доповіді генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора стверджувалося, що з ініціативи Винниченка, Грушевського, Шаповала та ін. «буржуазно-куркульські елементи далі

²⁴ Винниченко В. Вибрані твори. Харків, 1929. С. 4.

²⁵ Гальченко С. Кадри із «Автофільму» Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Щоденник. Т. IV. С. 9.

²⁶ Пролетарська правда (Київ). 1933, 14 грудня.

провадили боротьбу проти Радянської влади й Комуністичної партії, застосовуючи в змінній обстановці нову тактику тихої сапи»²⁷.

Українська еміграція міжвоєнних років так само ігнорувала В. Винниченка. Лише серед повоєнної еміграції з'явився певний інтерес до колишнього лідера визвольних змагань, хоч вистачало випадків, коли його не тільки ігнорували, а й таврували. Репресований співробітник Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка (Харків) Юрій Бойко, якому пощастило опинитися на Заході, в 1946 році розлючено писав у тижневику «Рідне слово» (Мюнхен): «В. Винниченко, переставляючись на позиції радянофільства, у своєму тритомнику “Відродження нації” обплював наші визвольні змагання 1917–19 рр. так, як цього не зміг би зробити ніякий сторонній ворог»²⁸. Пізніше, однак, його ставлення до Винниченка змінилося. Г. Костюк висловив професору Ю. Бойку глибоку подяку за допомогу у розшифровці «темних місць» Винниченкового щоденника²⁹.

Серед небагатьох позитивних або напівпозитивних висловлювань про В. Винниченка можна згадати коротку газетну замітку під характерною назвою «Чи Винниченко вмер?» колишнього однопартійця, члена Центральної Ради від фракції УСДРП, професора Українського вільного університету в Мюнхені Панаса Феденка: «Винниченка як політика в його емігрантський період не приймаємо. Але Винниченко як письменник лишається і завжди буде окрасою української літератури. Мусимо визнати щиро, що рівного талантом письменника між нашими українськими сучасниками нема»³⁰.

Колішній співробітник Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка Юрій Лавриненко, автор прославленої антології «Розстріляне відродження» (1954 року), якому теж пощастило після тюрми опинитися на Заході, у 1948 році так характеризував долю лідерів Української революції: «Криштальна чесність, глибокий стихійний патріотизм, безмежна любов до України таких

²⁷ Червоний шлях (Харків). 1933, № 8–9. С. 261–262.

²⁸ Володимир Винниченко. Анотована бібліографія. С. 276.

²⁹ Костюк Григорій. Записники Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Щоденник. Т. I. С. 9.

³⁰ Неділя (Ашафенбург), 1948, 13 червня.

провідників Центральної Ради, як Винниченко, Петлюра і Грушевський, не підлягають сумніву. Але якими же без краю трагічними фігурами виростають ці інтелігентські постаті на неблаганно грізному тлі Великої Революції! Попередній розвиток української духовності приготував їм для великого плавання в кривавих хвилях революції рожевий паперовий кораблік, сконструйований із найчистіших інтелігентських візій всесвітнього гуманізму й соціалізму. Чи ж можна тут щось говорити про особисті провини вірних синів своїх батьків?»³¹.

Григорій Костюк

Ставлення української діаспори до В. Винниченка радикально змінилося лише після його кончини, і найперше завдяки самовідданій праці Григорія Костюка над упорядкуванням його архіву. Випускник аспірантури Науково-дослідного інституту ім. Шевченка, він працював професором у Луганському педінституті, відбув п'ятирічний строк ув'язнення у Воркуті, в 1940 році опинився в Слов'янську, а від 1945 року — в американській зоні окупації Німеччини. 1 липня 1951 року він опублікував у газеті «Українські вісті» (Новий Ульм) «Лист до всіх українських емігрантів, розсіяних по світі, до всіх українців доброї волі, до всіх, хто дорожить надбанням культури нашої», в якому закликав зберегти літературну, публіцистичну й мистецьку спадщину В. Винниченка та допомогти його вдові Розалії Яківні. Не відразу, але еміграція почала відгукуватися на заклик.

³¹ Володимир Винниченко. Анотована бібліографія. С. 283.

У лютому 1952 року Г. Костюк з дружиною переїхав на постійне проживання в США, почав працювати в дослідному центрі Колумбійського університету (Нью Йорк), включився в роботу українських наукових установ — Української вільної академії наук (УВАН) і Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), очолив дві наукові комісії при УВАН — Комісію для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка і Комісію для вивчення пореволюційної України та Радянського Союзу, організував Об'єднання українських письменників у еміграції «Слово» й очолював його більше двох десятиріч. Завдяки підтримці потужної північноамериканської діаспори, йому вдалося перевезти архів В. Винниченка на збереження до Нью-Йорка і здати його в депозит до Архіву російської та східноєвропейської історії та культури (Бахметьєвський архів) у Колумбійському університеті.

Свою багаторічну роботу над цим архівом Г. Костюк підсумував книгою, виданою до 100-літнього ювілею великого українця³². Це — перша книга, в якій висвітлювалися життя і діяльність Володимира Кириловича. Відгукуючись на неї, журналіст А. Юриняк писав у американському українськомовному виданні «Народна воля» (Скрентон) 5 листопада 1981 року: «Загально треба показати, що на всій книзі виразно почувається шанобливість, пієтизм автора перед багатосторонньою і динамічною постаттю великого українця — творця, невтомного шукача справедливості. Водночас з усіх статей — часток книги визирає обличчя сумлінного, копіткого науковця, який прагне все до найменшої рисочки оперти на джерельних даних».

У листопаді 1982 року УВАН і Об'єднання українських письменників «Слово» провели наукову конференцію, присвячену 80-річчю життя і діяльності Григорія Костюка. У постанові конференції зазначалося: «Ювілят може похвалитися найбільшим досягненням свого життя — започаткуванням науки винниченкознавства. Завдяки Костюкові Винниченко став частиною нашої колективної свідомості»³³.

³² Костюк Григорій. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980. 283 с.

³³ Свобода (Джерсі Сіті). 1982, 1 грудня.

Якщо постать Володимира Кириловича почала набувати в діаспорі властивий собі масштаб, то в Радянському Союзі його ім'я, як і в сталінські часи, огортала мертва тиша. Заінтриговані учасники літературного вечора Івана Драча і Дмитра Павличка, який відбувся 11 листопада 1966 року в Нью-Йорку, запитали у них, чи стане В. Винниченко широко відомим в Україні?³⁴ Через кілька днів у Києві розпочався V з'їзд українських письменників, на якому Олесь Гончар вказав, що не можна далі прирікати на забуття такого письменника, як Володимир Винниченко. Відгукуючись на виступ, секретар Спілки письменників Російської Федерації і головний редактор журналу «Дружба народів» на правах «старшого брата» запевнив з'їзд від імені редколегії, що вона «наступного року збирається сказати об'єктивне слово про таку складну постать, як Винниченко»³⁵. «Об'єктивне слово» виявилось гучним мовчанням...

Лише через два десятиріччя, вже на третьому році горбачовської «перебудови», ім'я В. Винниченка знову виринуло на письменницьких дебатах. 28 квітня 1987 року на пленумі правління Спілки письменників СРСР Борис Олійник сказав: «Ми повинні приєднати до нашого духовного потенціалу всі ще не засвоєні цінності і в себе вдома, і ті, що опинилися поза його межами. Кожна республіка може виставити сумний реєстр. Скажімо, ми ще в 1960-х роках старалися видати деякі твори Володимира Винниченка, людини із складною, неоднозначною, і політично нерівною долею»³⁶. Через кілька тижнів, 16 червня, йому вторив на пленумі правління Спілки письменників України Леонід Новиченко: «Вже не раз висловлювалася думка про те, що настав час видати кращі твори таких письменників з плутаним політичним шляхом або немалими ідейними суперечностями, як В. Винниченко і М. Хвильовий. Пропозиція, з якою, на мій погляд, слід погодитися, хоч є й інші думки»³⁷.

Бачимо з тональності наведених виступів, що партійна дисципліна цупко тримала в рамках шанованих академіків. Підкреслюючи корисність спадщини Винниченка-письменника, вони

³⁴ Українські вісті (Новий Ульм). 1966, 4 грудня.

³⁵ Літературна Україна (Київ). 1966, 22 листопада.

³⁶ Литературная газета (Москва). 1987, 6 мая.

³⁷ Літературна Україна (Київ). 1987, 25 червня.

вибачилися за нього як за лідера національної революції, який не йшов в одних лавах з більшовиками. Та й сама революція починалася для них від залпу «Аврори» по Зимовому палацу — резиденції Тимчасового уряду. У такому дусі вони були виховані радянською владою. Крім того, що істотніше, за їхніми плечима стояли керівники Компартії України. На відкритих партійних зборах Київської письменницької організації, влаштованих 11 червня з метою дисциплінувати в буремні часи «перебудови» провідних письменників, секретар ЦК КПУ Юрій Єльченко озвучив «інші думки» в таких обережних виразах: «До видання навіть деяких, так би мовити, несуперечливих творів В. Винниченка слід усе-таки підійти з політичних, партійних позицій, вдумливо. Безапелційність, тим більше крикливість тут, як і взагалі, — погані порадики і помічники. Давайте всебічно зважимо це питання»³⁸.

Можу точно зазначити, коли було зняте сталінське табу на згадування прізвища В. Винниченка в позитивному контексті: листопад 1987 року. Саме тоді в Кремлівському палаці з'їздів відбулося урочисте засідання, присвячене 70-річчю більшовицької революції, на якому з ювілейною доповіддю виступив М. Горбачов. Після цієї доповіді науковці дістали цензурний дозвіл на публікацію текстів, присвячених певній категорії історичних діячів, зокрема, керівникам «правого ухилу» в партії М. Бухаріну, О. Рикову і М. Томському, а в Україні — В. Винниченку і Х. Раковському.

Після ювілейної доповіді М. Горбачова мені подзвонили з «Політвидаву України» й запропонували підготувати книгу про Християна Раковського. Незважаючи на зайнятість, я не зміг відмовитися від такої пропозиції. Удвох з моїм учнем і другом Валерієм Волковинським ми написали книгу про Голову радянського уряду України в 1919–1923 роках. Х. Раковський і В. Винниченко були не тільки сучасниками, а й противниками. Отже, поряд з колоритною фігурою розстріляного Сталіним українського радянського прем'єра вперше з історичної імлі переді мною почала виникати дивовижна постать Володимира Винниченка.

Коли зникли цензурні заборони, першу публікацію про В. Винниченка зробив професор Київського державного університету

³⁸ Літературна Україна (Київ). 1987, 16 червня.

ім. Т. Шевченка, шевченкознавець Павло Федченко. Він мав своєрідну фору перед іншими дослідниками: ще у 1970 році підготував свою статтю і подав її на розгляд П. Шелесту. Керівник радянської України не побажав, а можливо, й не зміг перебороти сталінську заборону, і стаття пролежала в шухляді у автора 17 років. Редакція журналу «Київ» встигла заслати її до друкарні, де друкувався останній номер за 1987 рік. Отже, саме цей журнал виступив з першою в Україні від 1932 року позитивною публікацією про Володимира Кириловича. Щоправда, редколегія «Києва» дала статті П. Федченка перестраховочну назву: «Оцінюємо з класових позицій: про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка».

У 1988 році П. Федченко продовжив друкувати результати своїх попередніх, ще «підпільних», досліджень про В. Винниченка³⁹. Газета «Культура і життя» опублікувала уривок з прославленої Винниченкової драми «Гріх» з передмовою П. Федченка під характерною назвою «Повернення із забуття». Одночасно «для рівноваги» в цьому ж числі газети було опубліковано статтю мого колеги по Інституту історії АН УРСР (і «вічного опонента» в пострадянську добу) професора Івана Сергійовича Хміль (в Інституті працював також Іван Васильович Хміль). З метою довести, що Винниченко був зрадником справи пролетаріату, І. Хміль зосередився на нищівній критиці тритомника «Відродження нації»⁴⁰. Спецфонд Інституту історії НАН УРСР мав примірник тритомника, віддрукованого у віденській типографії.

У 1989 році, як і раніше, Винниченкіану активно поповнювали літературознавці. У Київському будинку літераторів 27 квітня цього ж року відбулося урочисте засідання, присвячене поверненню імені Володимира Винниченка в Україну. У виступах І. Дзюби, Т. Гундорової, М. Слабошпицького, В. Шевчука вперше постала перед останнім поколінням громадян України в натуральну величину фігура Винниченка — як великого письменника і великого

³⁹ Федченко П. Винниченко Володимир Кирилович // Українська літературна енциклопедія. Київ, 1988. Т. 1. С. 308; його ж: Два полюси одного життя // Літературна панорама. Київ, 1988. С. 183–201.

⁴⁰ Хміль І. Запізніла сповідь: про долю Винниченка-політика // Культура і життя (Київ). 1988, 25 грудня.

політика⁴¹. Продовжував публікувати свої статті Павло Федченко⁴². Потужно включилися до розробки теми Іван Дзюба⁴³ і Микола Жулинський⁴⁴. Усього за цей рік у газетах і журналах було надруковано десять матеріалів про письменницьку та політичну діяльність В. Винниченка.

З ініціативи Юрія Шаповала в 1989 році Інститут історії партії при ЦК Компартії України підготував збірник науково-популярних праць «Маршрутами історії». Він присвячувався «закритим» раніше темам, а також діячам, чиї імена були вилучені з контексту історичних подій. Книга обсягом в 656 сторінок вийшла друком у «Політвидаві України» у квітні 1990 року. Вона дістала великого розголосу в українському суспільстві, яке перебувало у стані революційного бродіння. Найперше вона знадобилася вчителям історії, оскільки з того року в загальноосвітній школі вводився повномасштабний курс історії України. Автором статті про В. Винниченка був співробітник Інституту історії партії Володимир Лозицький.

Упродовж кількох десятиріч я був членом редколегії науково-популярного журналу «Наука і суспільство». У роки «перебудови» журнал став своєрідним рупором оперативного озвучування результатів творчого пошуку в галузі вітчизняної історії, її «білих плям». Ще до виходу в світ книги «Маршрутами історії» ми звернулися до В. Лозицького з проханням написати статтю про В. Винниченка, засновану на унікальних матеріалах з архіву ЦК КП(б)У. Так наш журнал підключився до Винниченкіани⁴⁵.

⁴¹ Володимир Винниченко: повернення. Матеріали засідання у Будинку літераторів у Києві // Радянське літературознавство (Київ). 1989, № 7. С. 67–74; № 8. С. 64–75.

⁴² Федченко П. Останній роман Володимира Винниченка (про «Слово за тобою, Сталіне?») // Вітчизна (Київ). 1989, № 6. С. 38–42; його ж: Треба наблизити до найбільшої реальності... (Про «Сонячну машину» Володимира Винниченка) // Київ. 1989, № 1. С. 157–160.

⁴³ Дзюба І. Преодоление остракизма // Дружба народов (Москва). 1989. № 12. С. 251–259.

⁴⁴ Жулинський М. Володимир Винниченко // Літературна Україна. 1989. 30 листопада; його ж: Художник, распятый на кресте политики: судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. 1989. № 2. С. 147–160.

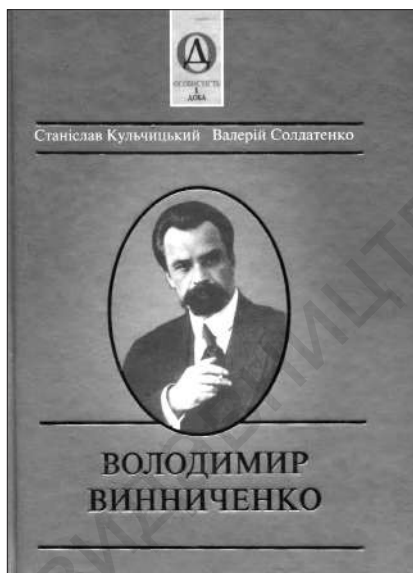
⁴⁵ Лозицький В. На перехресті нової доби // Наука і суспільство (Київ). 1989, № 8. С. 24–28.

У той час на прохання видавництва «Радянська школа» я упорядкував посібник для вчителів «Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди». Через те що всі підручники й посібники застаріли, такий посібник був гостро необхідний школі. Він вийшов друком у червні 1990 року. Тема про В. Винниченка була представлена статтю В. Лозицького, запозиченою з книги «Маршрутами історії».

Від травня 1990 року журнал «Наука і суспільство» розпочав друкувати головний твір В. Винниченка-політика — тритомник «Відродження нації». Згідно із «залізними» правилами, книги спецфонду не можна було виносити з приміщення: з ними знайомилися у спеціально відведених кімнаті, спорядженій залізними дверима. Використовуючи службове становище, я взяв тритомник на бібліотечний абонемент і передав його у розпорядження редакції журналу. Публікації в журналі передувало вступне слово одного з провідних вчених Інституту історії Юрія Гамрецького «Так народжувалася нація».

Як свідчила редакційна пошта, публікація твору «Відродження нації» викликала у читачів величезний інтерес. Однак восени 1990 року в продаж раптом з'явився препринт тритомника, віддрукований «Політвидавом України», накладом в 50 тисяч примірників. Така кількість цілком задовольнила читацький попит, і наприкінці 1990 року ми припинили публікацію, обмежившись першим томом.

«Політвидав України» так поспішав, що задовольнився примітивним копіюванням видання 1920 року без приміток, які стали особливо необхідними після 70 років життя Винниченкового

Обкладинка книги
Станіслава Кульчицького
та Володимира Солдатенка
«Володимир Винниченко»
Київ, 2005 р.

твору. Проте всі ми тоді ще не були, мабуть, готові зробити до тексту тритомника повноцінні примітки. Післямову до тритомника написав той же В. Лозицький. У ній повторювався матеріал попередніх публікацій автора⁴⁶.

У наступні півтора десятиліття українська історична наука збагатилася багатьма документальними публікаціями і дослідженнями, що відносилися до епохи Володимира Винниченка. Завдяки тісним зв'язкам з українською діаспорою стало можливим повноцінно використовувати її доробок у винниченкознавстві. У 2005 році Інститут історії України НАН України і видавництво «Альтернативи» запропонували Державному комітету телебачення і радіомовлення України опублікувати серію портретів великих українців під загальною назвою «Особистість і доба» (за програмою соціально значущих видань). Однією з перших опублікованих у цій серії книжок став наш з професором Валерієм Солдатенком політичний портрет Володимира Винниченка⁴⁷. Це була перша у винниченкознавстві книга про В. Винниченка як політичного діяча, лідера визвольних змагань українського народу.

Життя і політичну діяльність нашого героя ми аналізували, не втручаючись у тексти один одного. В. Солдатенко у чотирьох розділах писав про участь В. Винниченка у визвольних змаганнях 1917–1920 років, а я у трьох розділах — про його життя до і після визвольних змагань. Така структура книги цілком прийнятна, коли досліджується діяльність політика Винниченка. У літературознавців, які аналізують його творчість як письменника, структура книг мусить бути іншою.

Мої тексти з попередньої книги про Винниченка наводяться в цій книзі з істотними доповненнями, оскільки винниченкознавство за півтора десятиліття збагатилося новими дослідженнями. Однак переважну частину цієї книги, як і попередньої — написаної В. Солдатенком, я присвятив участі В. Винниченка у визвольних змаганнях 1917–1920 років.

⁴⁶ Лозицький В. Післямова до репринтного видання // Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ ; Відень, 1920. Київ, 1990. С. 536–542.

⁴⁷ Кульчицький Станіслав, Солдатенко Валерій. Володимир Винниченко. Київ, 2005. 374 с.

Починаючи з 2005 року, ми з В. Солдатенком опублікували немало досліджень з історії України. Як виявилось, улюбленою темою мого співавтора була діяльність В. Винниченка в роки визвольних змагань⁴⁸. Не дивно, що його висновки впливають на суспільну оцінку діяльності Винниченка в одну з найбільш доленосних епох вітчизняної історії. Тим часом мої праці цього періоду стосувалися переважно взаємовідносин комуністичної держави й українського суспільства в перші десятиліття радянської влади. Набутий досвід не змінив усталених поглядів на конкретні дії В. Винниченка як політика, але дозволив оцінити його світоглядні орієнтири й політичну діяльність під ширшим ракурсом. Випереджаючи висновки, які можуть бути зроблені в післямові, наважусь сформулювати в передмові до цієї книги головну тезу: українське суспільство давно і належним чином оцінило активну державотворчу діяльність Михайла Грушевського, почало вже усвідомлювати реальні заслуги Симона Петлюри і Павла Скоропадського, але й досі недооцінює роль Володимира Винниченка у відродженні вітчизняної державності і становленні української нації.

* * *

Володимир Винниченко мав одне на все життя кредо: чесність із собою. Його тактика як політичного діяча завжди визначалася усталеною стратегією, а стратегія впливала зі світогляду. Такі політики часто стають невдахами, бо відмовляються маніпулювати соратниками, противниками, народними масами. Завжди успішними бувають політики протилежного типу, які постійно змінюють тактику, але не міняють стратегії. Винниченку довелося зустрітися саме з таким політиком — Володимиром Леніним.

Та українського політика в його протистоянні з Леніним не можна звинуватити у догматизмі. В. Винниченко не тримався

⁴⁸ Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. Київ, 2005. 324 с.; його ж: Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. Київ, 2005. 349 с.; його ж: У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму. Київ, 2006. 479 с.; його ж: Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. 621 с.

тих самих поглядів усе життя. Він змінював світогляд, але по-вільно і в тяжких розумових муках. Через два десятиліття після поразки визвольних змагань він відмовився від тодішніх стратегічних установок, у чому признався самому собі. У передмові до першого тому щоденника Г. Костюк наводить такий запис з його неопублікованої частини, зроблений 27 жовтня 1940 року: «Знову з'являється ідея роману мого життя. Переглянути всю смугу буття, якою я пройшов, і зафіксувати її так, як я її бачу тепер»⁴⁹.

Г. Костюк називав щоденник «найкращим і найавторитетнішим джерелом, де рік за роком показано, як ішла, як відбувалася велика світоглядова еволюція письменника від радикальних соціал-демократичних позицій перших двох десятиріч XX сторіччя до цілковитого їх заперечення новою утопійною синтезою старого Фур'є й модерного Ганді»⁵⁰. Проте нас не повинні цікавити світоглядні установки пізнього Винниченка, коли його поле діяльності обмежувалося парканом навколо власної садиби. Не випадково його двотомний етико-філософський трактат «Конкордизм» з викладом власноручно сконструйованої теорії індивідуального і колективного щастя залишається й досі не опублікованим. Тамара Гундорова опублікувала скорочений ним же варіант цього трактату тільки тому, що він дозволяє внести деякі додаткові штрихи в характер особистості великого мрійника⁵¹.

Політична діяльність Володимира Кириловича під час Української революції і визвольних змагань доводила, що він був патріотом і націоналістом. Патріотом, тому що бажав бачити Україну незалежною державою. Націоналістом, тому що прагнув перетворити народ малоросів на українську націю у самостійній державі. Визнаючи його націоналістом, більшовики вкладали в це поняття геть негативний смисл. Адже націоналісти були сепаратистами, а вони відстоювали єдину й неподільну Росію, щоправда, під іншими, ніж білогвардійці, гаслами. Навіть тоді, коли Винниченко бажав бачити Україну і Росію в єдиній федерації, він прагнув

⁴⁹ Костюк Григорій. Записники Володимира Винниченка // Володимир Винниченко. Щоденник. Т. I. С. 20.

⁵⁰ Там само. С. 26–27.

⁵¹ Винниченко Володимир. Конкордизм // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Випуск 82. Невідомий Винниченко. С. 6–257.

добиватися рівноправності обох держав у її складі, що не менше дратувало більшовиків.

Погляди В. Винниченка на національне питання не викликали запитань у його прибічників і противників. Перші гуртувалися навколо нього, другі з ним боролися. Дискусії виникають, коли в історіографії характеризують соціально-економічні погляди Винниченка. Ким він був у добу визвольних змагань: марксистом (у двох темпоральних різновидах Марксової доктрини — комуністом або соціал-демократом), збоченим на більшовицьку платформу націонал-комуністом чи ким-небудь ще? Одне не підлягає сумніву: його соціально-економічна програма була тісно пов'язана з національною, а практичні дії в добу визвольних змагань змінювалися не під впливом зрушень у світогляді, а внаслідок змін в політиці Кремля щодо України. Панівною в історіографії є теза про перетворення В. Винниченка з українського соціал-демократа на націонал-комуніста.

Зокрема, випускник Київського інституту народної освіти, соловецький в'язень у 1933–1941 роках, організатор і тривалий час голова Федерації об'єднань колишніх політичних в'язнів та репресованих радянським режимом, головний редактор знаменитого двотомника «Біла книга про чорні справи Кремля» Семен Підгайний вказував: «Аж до 1933 року В. Винниченко писав листи до ЦК КП(б)У і ВКП(б) з проханням про дозвіл повернутися в Україну. Його туди не пустили, а якби і пустили, то розстріляли б, бо він був не інтернаціоналіст-комуніст, а націонал-комуніст»⁵².

Отже, якщо у міжвоєнні часи Володимира Кириловича прямо звинувачували у зраді, запозичуючи аргументи з його тритомника «Відродження нації», то після Другої світової війни йому знайшли місце в середовищі репресованих у радянській Україні націонал-комуністів.

Блискучий історик-есеїст, один з організаторів Канадського інституту українських студій Іван Лисяк-Рудницький виступив на науковій конференції УВАН в Нью-Йорку в квітні 1980 року з нагоди 100-річчя від дня народження Володимира Винниченка із доповіддю про його суспільно-політичний світогляд у роки

⁵² Підгайний С. Український національний комунізм // Український збірник. Мюнхен, Інститут для вивчення СРСР, 1957. Кн. 10. С. 115.

Іван Лисяк-Рудницький

визвольних змагань. Він зробив висновок, що під впливом невдач Центральної Ради і Директорії погляди Винниченка радикалізувалися, і «його «Відродження нації» писане вже з націонал-комуністичної платформи»⁵³. Водночас він зазначив, що ставлення Винниченка до більшовизму було двоїсте. З одного боку, він добре бачив шовіністичний і колонізаторський характер політики російських більшовиків щодо України. Але, з іншого боку, він вірив в історично прогресивний, соціалістичний характер Жовтневої революції як такої, що відповідала інтересам трудящих мас. Тому він був схильний тлумачити

більшовицьку практику в Україні як болюче непорозуміння, що скоріше чи пізніше мусить бути виправлене, бо цього вимагають логіка історії й інтереси світової соціалістичної революції⁵⁴.

Щоб розібратися, в чому І. Лисяк-Рудницький мав рацію, визначаючи світоглядні орієнтири В. Винниченка, і в чому він помилявся, треба охарактеризувати програму марксистів у її динаміці, а також те, як використала марксизм у своїх стратегічних інтересах лєнінська партія більшовиків.

Напередодні європейських революцій 1848–1849 років молоді німецькі революціонери К. Маркс (у віці 29 років) і Ф. Енгельс (двома роками молодший) опублікували брошуру «Маніфест Комуністичної партії», в якій комунізм визначався коротко: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням:

⁵³ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. Київ, 1994. С. 98, 99.

⁵⁴ Там само. С. 100, 101.

знищення приватної власності»⁵⁵. Такий революційний акт, на думку комуністів, мусив покінчити з експлуатацією людини людиною. Основоположники марксизму були переконані, що після знищення приватної власності на засоби виробництва шляхом націоналізації, тобто передачі власності в руки нації, або усупільнення, тобто передачі власності в руки суспільства, мусить виникнути загальнонародна власність. Однак ні нація, ні класове суспільство не мали «рук». Здійснювати революційні перетворення повинен був, на їхню думку, пролетаріат, який встановлював свою диктатуру. Проте пролетаріат, так само як нація і суспільство, був аморфною спільнотою. Соціально-економічні перетворення могли здійснювати тільки спільноти, які мали «руки», тобто ієрархізовану структурну побудову — держава, партія. Диктатуру, за якої ставала можливою «експропріація експропріаторів», мусила здійснювати пролетарська держава, а не пролетаріат. Отже, приватна власність не знищувалась, а переходила у володіння, користування і розпорядження держави.

Основоположники вважали свій комунізм науковим і відхрещувалися від утопій попередників. Проте нібито породжувана «експропріацією експропріаторів» загальнонародна власність теж була утопією. Власність пролетарської держави опинялася в руках не народу, а контролюючих таку державу революціонерів. Прагнучи вказати людям шлях до соціальної рівності і матеріального добробуту, Маркс і Енгельс підводили їх насправді до цілковитої залежності від всесильної держави.

К. Маркс і Ф. Енгельс, не відмовляючись ніколи від настанов «Маніфесту Комуністичної партії», все-таки не наполягали на тому, що комунізм треба «будувати», такого дієслова в їхньому словнику не існувало. Маркс розглядав трансформацію суспільства в напрямі соціалізму (з гаслом розподілу матеріальних благ за трудом) і повного комунізму (з гаслом розподілу за потребами) як природноісторичний процес. Головна його праця «Капітал» містила в собі фундаментальний висновок, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»⁵⁶.

⁵⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. С. 422.

⁵⁶ Там само. Т. 23. С. 12.

У Готській програмі (1875) Соціал-демократичної партії Німеччини, так само як в Ерфуртській програмі (1891) зберігалося положення про усупільнення засобів виробництва. Обидві програми мали за головну мету партії знищення приватної власності. Відмінність цих програм від «Маніфесту Комуністичної партії» полягала в тому, що досягнення кінцевої мети мусило здійснюватися реформами, а не революціями. Чому марксисти втратили революційність?

Після європейських революцій середини XIX століття протилежні за економічними інтересами класи робітників і капіталістів почали знаходити спільну мову внаслідок виникнення конституційних монархій і запровадження загального виборчого права. Опинившись у парламентах, послідовники К. Маркса стали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. Комуністи стали називати себе соціал-демократами, щоб підкреслити відданість демократії і соціальним реформам. Лідери соціал-демократичних партій переконувалися в тому, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу — рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з примноженням капіталу, вони вважали не менш важливою сферою прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки, культури, релігії. Залишаючись соціалістами за світоглядом, вони ставали у своїй діяльності партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. На зламі XIX і XX століть у Західній Європі вже починалися, хоч в уповільненому режимі, процеси, яким тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: перетворення капіталістичних держав на соціальні.

Революція в Росії на півстоліття запізнилася порівняно з європейськими. Вона принципово відрізнялася від європейських: народні маси в ній не йшли за буржуазією, а виступали самостійно, організуючись в незнані досі структури — ради робітничих і селянських депутатів. Ці структури не мали чіткої програми дій, обмежуючись бажанням нищити великих власників. Селяни залишалися неорганізованими, як в усі попередні часи, але були настроєні більш радикально, пам'ятаючи, як їхніх дідів

кріпосники-поміщики обмінювали на мисливських собак. Царизму вдалося справитися з революцією, самодержавний режим не тільки зберігся, а й набув потворних форм (распутінщина).

Один з тих, хто приборкав першу російську революцію, царський сановник П. Дурново у записці, поданій Миколі II за півроку до початку світової війни, попереджав, що майбутня війна з Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких у Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси, з притиском підкреслював Дурново, «сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». У разі воєнних невдач, продовжував він, «соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча»⁵⁷.

У 1917 році революція повторилася за якісно іншого розподілу класових сил: мільйонні маси мобілізованих у армію селян стали організованою силою, яка володіла зброєю і бажала використати її проти великих власників. Робітники й селяни в солдатських мундирах знову організувалися в ради. Сповідуючи, як висловлювався провідець П. Дурново, «принципи неусвідомленого соціалізму», вони стали добиватися не тільки припинення війни, а й експропріації великих власників — поміщиків і буржуазії. Радянська стихія виявилася найбільш впливовою силою в революції. Саме вона приблизно за тиждень від початку подій змела самодержавство.

Ще під час революції 1905 року В. Ленін знайшов спосіб встановлення диктатури вождів своєї партії: 1) створити партію «нового типу», утворювану на засадах «демократичного централізму», тобто зі сліпою підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим; 2) повалити самодержавство силами рад, тобто органів самоорганізації революційних мас; 3) віддати радам виконавчу владу; 4) зберегти організаційну роз'єднаність рад і партії більшовиків, за якої діяльність рад визначалася конституцією, а партії — її статутом; 5) витіснити з рад представників інших партій, тобто перетворити партію більшовиків і ради в одну політичну силу. Винайдена Леніним формула влади створювала дві владні вертикалі — партійну (диктаторську) і радянську (управлінську).

⁵⁷ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. Нью-Йорк, 1946. С. 444.

Навіть досі серед авторитетних фахівців поширена думка про наявність у Росії в 1917 році двох революцій: буржуазно-демократичної Лютневої і робітничо-селянської Жовтневої. Однак насправді цілісна Російська революція почалася з повалення самодержавства і закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 року. Вона містила в собі два перевороти — провальний корніловський і успішний ленінський. Успішність останнього зумовлювалася тим, що більшовики тимчасово відмовилися від своїх гасел і взяли на озброєння гасла народних «низів»: мир народам, фабрики робітникам, землю селянам. Зміцнившись при владі, вони поверталися в різні часи до власних гасел: перетворити війну імперіалістичну на громадянську, передати підприємства в державну власність, колективізувати (тільки з 1930 року) селянські засоби виробництва. Жовтневий переворот виявився одночасно радянським революційним актом, тобто такою ж робітничо-селянською революцією, як повалення самодержавства, і більшовицьким контрреволюційним поворотом у революції. Піддані царя, які після повалення самодержавства почали користуватися колективним суверенітетом, втратили його після більшовицького путчу, і надовго — аж до конституційної реформи 1988 року.

Мабуть, Ленін не задумувався над тим, чи були ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» такими ж утопічними, як попередні комуністичні вчення. Проте він розумів, що треба використати ради — цей подарунок долі, як абсолютно необхідну прокладку між робітничо-селянськими масами і створеною ним партією, щоб встановити в країні політичну диктатуру. Так само викладена в «Маніфесті» доктрина революційного марксизму була абсолютно необхідною для встановлення більшовиками економічної диктатури шляхом експропріації суспільства радянською державою. Саме через це Ленін взяв на озброєння проголошуване в «Маніфесті» гасло «експропріації експропріаторів», а радянську державу назвав державою-комуною. Можна було не сумніватися, що сповідувані революційними радами «принципи неусвідомленого соціалізму» накладуться на взяті більшовиками доктрину революційного марксизму і допоможуть їм витиснути з рад представників конкурентних соціалістичних партій, які не були готові діяти настільки радикально. Повернувшись у квітні 1917 року

в революційну Росію, Ленін негайно проголосив гасло «Вся влада — Радам!», не турбуючись про те, що тогочасні ради знаходилися під контролем меншовиків і есерів. У «Квітневих тезах» він поставив перед своєю партією найголовніше завдання: оволодіти радами і взяти державну владу, після чого: а) створити державу-комуну в формі республіки рад; б) організувати контроль з боку рад за суспільним виробництвом і розділом продукції; в) конфіскувати поміщицькі землі і націоналізувати всю землю; г) перейменувати більшовицьку партію із соціал-демократичної на комуністичну; ґ) прийняти комуністичну програму для цієї партії; д) створити новий, Комуністичний інтернаціонал⁵⁸.

Оцінка революційного марксизму середини XIX століття і характер його адаптації ленінізмом початку XX століття подані тут у вигляді коротких тез, хоча сукупність їх все-таки зайняла немало місця. Обґрунтування тез читачі можуть знайти в іншій моїй праці⁵⁹. На тлі цих тез зручно розглядати суперечливі висновки І. Лисяка-Рудницького про суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка, які закріпилися в світовій історіографії і, треба визнати, формують наше ставлення до цієї історичної постаті. Ставлення, скажемо так, не зовсім позитивне, тому що В. Винниченко тепер сприймається українським суспільством не тільки як войовничий націоналіст і полум'яний патріот, що визнається позитивом, а й як націонал-комуніст, що є негативом, беручи до уваги алергію сучасного суспільства на комунізм. Щоправда, висновок І. Лисяка-Рудницького не такий однозначний, варто лише уважно вчитатися в нього: «Винниченка можна вважати ідеологом українського націонал-комунізму в тому сенсі, що в його “Відродженні нації” та публіцистиці наступних років пластично виражені настрої, емоційний клімат, притаманні цьому середовищу. Але куди логічніше, інтелектуально стійкіше обґрунтування концепції українського шляху до комунізму, української радянської державності знайдемо в відомому трактаті Василя Шахрая і Сергія Мазлаха “До хвилі”, чи

⁵⁸ В. І. Ленін про Україну. Частина II. Київ, 1969. С. 7.

⁵⁹ Кульчицький Станіслав. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 1. 504 с.

хоч би в працях Миколи Скрипника»⁶⁰. А втім, над Винниченком нависає несправедливе звинувачення у відданості російсько-радянському комунізму, адаптованому під українські національні особливості.

Розберемося спочатку, яким марксистом був В. Винниченко. Тут передусім стають у нагоді судження знову-таки І. Лисяка-Рудницького, як на мене — цілком справедливі. В одному з ранніх есе («Інтелектуальні початки нової України», 1958 рік) він так визначив інтелектуальні труднощі молодих українських соціалістів: «Українські соціалісти не знали як слід, як зінтегрувати соціально-економічний та національний боки своєї програми... В їхньому мисленні утворювалася неперетравлена мішаніна формул упрощеного марксизму з наївно-романтичним патріотизмом. На політичну сцену виходить тип революційного юнака з “Комуністичним маніфестом” в одній кишені й “Кобзарем” у другій... Назагал молоде покоління соціалістів, що було найбільш динамічною силою в тодішньому українстві, відзначалося хаотичністю мислення, разом з якою йшла велика емоційна побудливість; така сполука робила з цих людей знаменитих агітаторів, здатних розбурхати маси, але не робила з них розумних і відповідальних політичних провідників. Типовою постаттю був тут Володимир Винниченко. Ці риси, — що пояснювалося молодечістю того середовища та браком заокругленої освіти й практичного досвіду, — були досить нешкідливі, як довго завдання було переважно негативне: підважувати фундаменти царизму. Можна було сподіватися, що багато з тих дитячих хвороб відпаде у процесі особистого та громадського дозрівання. Ніхто не міг знати зарані, перед якими величезними та страшенно трудними проблемами буде поставлене українство через раптову кризу імперії в 1917 р.»⁶¹.

Має рацію І. Лисяк-Рудницький і тоді, коли стверджує в есе «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка», що його марксизм був своєрідний, посилаючись на визначення Ярослава Пеленського: «Винниченко був нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою і темпераментною українською

⁶⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 106.

⁶¹ Там само. Т. 1. С. 188–189.

Володимир
Винниченко

молодицею»⁶². Далі Лисяк-Рудницький продовжував: «Винниченкові публіцистичні писання не вказують на те, що він поважно студіював політичну, соціологічну й економічну літературу, навіть марксистську... Утопійний характер Винниченкової соціально-економічної концепції проявився, між іншим, в спрощеному егалітаризмі. Його розум відмовлявся сприйняти просту істину, що “пани й буржуї” не тільки “розкошують”, але теж виконують певні потрібні суспільні функції»⁶³.

II з'їзд УСДРП у грудні 1905 року ухвалив програму, в якій урочисто проголошувалося, що партія приймає теоретичну

⁶² Пеленський Ярослав. Чому ми так мало думаємо? // Українська літературна газета (Мюнхен). 1960, число 4(58), квітень.

⁶³ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 100, 105.

частину Ерфуртської програми Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) (1891 рік)⁶⁴. Іншими словами, українські соціал-демократи, в тому числі й В. Винниченко як один з керівників цієї партії, зобов'язувалися діяти шляхом реформ, а не революцій. Однак не слід забувати, що ця програма приймалася в розпал революції 1905–1907 років. Засновані на реаліях Західної Європи теоретичні концепції постреволуційного марксизму не спрацьовували в конкретній ситуації Східної Європи. Бажаючи залишатися революціонером і водночас соціал-демократом, який поважає парламентаризм, В. Винниченко вже на підставі історичного досвіду революції 1917 року зробив у «Відродженні нації» такий висновок: «Перехід влади від одної класи до протилежної ніколи не може статися парламентським шляхом. Тільки переворотом, тільки силою, тільки революційним шляхом однімається влада. А тоді вже та класа, яка віднімає владу, може далі парламентським шляхом піддержувати і охороняти її, маючи в своїх руках усі державні та інші засоби»⁶⁵. Цитата запозичена з окремого розділу «Парламентаризм, демократія і большевизм». Автор захищав большевиків і навіть схвалював розгін Установчих зборів. Проте він захищав і схвалював пропагандистську оболонку большевицької політики, оскільки приймав її за чисту монету. Винниченко справедливо розглядав повалення коаліції буржуазних і соціалістичних партій, які утворювали Тимчасовий уряд, як робітничо-селянську революцію, що почалася з повалення самодержавства. Адже большевицький переворот здійснювався під радянськими гаслами. Ні йому, ні переважній більшості самих членів большевицької партії, яка зростала в той час немов на дріжджах, було невтямки, що Ленін будує державу-комуну, призначену охопити суспільство сталевими обручами політичної та економічної диктатури.

Про який же соціально-економічний лад мріяв В. Винниченко, якщо він, як і всі інші, не розумів, що саме большевицькі вожді збиралися будувати під акомпанемент розмов про комуністичне суспільство з розподілом матеріальних благ за потребами?

⁶⁴ Винниченко й українська соціал-демократія. Упоряд. В. Лозицький. Київ, 2008. С. 38.

⁶⁵ Винниченко Володимир. Відродження нації. Ч. II. С. 177–178.

Винниченко мріяв про ради, які сповідували б «принципи неусвідомленого соціалізму». Тобто про «ради в їх чистому, неопоганеному вигляді», як висловлювався голова уряду УНР В. Чехівський, а не про ради, що зрослися з «партією нового типу» в одну політичну силу.

Тому не можна погодитися з остаточним висновком І. Лисяка-Рудницького, який стверджує, що суть політичної концепції В. Винниченка полягала в шуканні синтезу двох революцій — української національної та комуністичної. Стверджуючи це, вчений, як і в інших випадках, пом'якшував вердикт: «Пишучи своє “Відродження нації”, він домагався переконати інших і, передусім, мабуть, самого себе, що така синтеза не тільки бажана, але й історично конечна. Проте можна здогадуватися, що в глибині душі він сумнівався в здійсненності цієї синтези»⁶⁶.

На відміну від І. Лисяка-Рудницького, ми можемо тепер зазирнути в глибини душі Володимира Кириловича, вивчаючи його «Щоденник». У відповідних розділах цієї книги буде з'ясовано, який зміст він вкладав у поняття соціалізму і комунізму в роки визвольних змагань і в першому десятилітті міжвоєнного періоду (пізніше він захопився теорією конкордизму власного виготовлення). Варто лише зазначити, що Винниченків соціалізм не був схожий на комуносоціалізм К. Маркса, коли останній у «Критиці Готської програми» (1875 рік) поділив комунізм на дві фази і назвав першу з них популярним терміном «соціалізм». Так само Винниченків комунізм не був схожий ні на лад, описуваний у «Маніфесті Комуністичної партії», ні на лад, побудований в Росії В. Леніним та іншими вождями більшовиків.

Розробляючи в 1921 році платформу Українського революційно-соціалістичного союзу, В. Винниченко зауважив: «Совєтська Росія не має нічого спільного з соціалізмом, в якому ідеї й відчуження спільності, альтруїзму є основними речами, де з економічного погляду надлишок є основа господарчої діяльності»⁶⁷. А 8 січня 1926 року Володимир Кирилович почав запис у щоденнику з такого «метеорологічного спостереження»: «Сонце (яви-

⁶⁶ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 101–102.

⁶⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. II. С. 71.

ще зимою в Парижі таке саме рідкісне, як комуніст у сучасній Російській комуністичній партії»⁶⁸.

В. Винниченко не підпадає під визначення націонал-комуніста навіть за формальною ознакою: він не працював у радянській Україні і не співробітничав з РКП(б)-КП(б)У. Спроби такі були, і деякі сучасні дослідники приділяють їм надмірну, як мені здається, увагу. Проте В. Винниченко не дозволив більшовицькому керівництву використати своє прославлене в роки визвольних змагань ім'я для зміцнення такої робітничо-селянської влади, в якій ні робітники, ні селяни не мали права голосу.

⁶⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. III. С. 26.

Розділ 2
ПЕРШІ ЕТАПИ
ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

«На Винниченка ми дивилися не стільки як на соціаліста, як на автора цікавих оповідань, що нас дуже захоплювали... Він був справжній революціонер, що сидів по тюрмах, що вмів втікати за кордон нелегально і з великою небезпекою повертатися на Україну... Щось було у цієї людини з такими гострими магнетичними очима, що страшенно приваблювало і іпнотизувало одних, одштовхувало других...»

Член Центральної Ради,
генеральний секретар міжнаціональних справ
Олександр Шумлин

ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ

Спільними зусиллями сучасні дослідники встановили день і місце народження Володимира Винниченка. У джерелах і зарубіжних публікаціях з цього приводу нагромадилося немало різночитань. Щоб відділити істину від звичних, але помилкових відомостей, на різночитаннях слід зупинитися.

У книзі «Володимир Винниченко та його доба», яка з'явилася у Нью-Йорку в 1980 році, Григорій Костюк піддав сумніву складену дружиною письменника Розалією Яківною біографічну довідку. В ній говорилося, що В. Винниченко народився в Єлисаветграді (нині — Кропивницький) 26 (14 за старим стилем) липня 1880 року¹. Костюк зауважив існування багатьох об'єктивних фактів, зокрема й нотаток у Винниченковому щоденнику, які вказують на те, що дитинство письменника, принаймні десь до семи років життя, проходило на селі. Одночасно він звернув увагу майбутніх дослідників на обіжник київського губернатора князя Урусова від 2 квітня 1903 року, в якому зазначалося, що В. Винниченко походив із села Великий Кут Витязевської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Обіжник було випадково знайдено у 1920 році серед паперів, придбаних Зіньківським міськпродкомом для обгортання краму, і надруковано в журналі «Україна», який видавався М. Грушевським².

¹ Винниченко Розалія. Володимир Кирилович Винниченко (Біографічна канва) // Володимир Винниченко. Статті і матеріали УВАН у США. Комісія для охорони і збереження літературної та мистецької спадщини В. К. Винниченка. Нью-Йорк, 1953. С. 9.

² Соловей Д. Гончий лист за В. Винниченком 1903 року // «Україна». 1929, грудень. С. 105.

Тільки-но була надрукована в журналі «Київ» перша стаття П. Федченка про Володимира Винниченка, вона дістала широкого розголосу. Відгукнулася на неї і вчителька Бобринецької середньої школи Валентина Ревва, бабусею якої була Любов Андріївна Винниченко — дочка брата письменника — А. Павленка. Любов Андріївна надзвичайно зраділа тому, що в пресі знову стало можливим згадувати ім'я її знаменитого родича, і познайомила П. Федченка з розлогим генеалогічним деревом своєї сім'ї. Відомості жандармів виявилися неточними. В. Винниченко справді народився у Єлисаветграді, на вулиці, що називалася до революції Солдатською. Вона прилягала до валів фортеці Св. Єлисавети. Будинок під номером 49 не зберігся, в радянські часи на його місці було споруджено дитячий садок.

П. Федченко попросив Миколу Смоленчука розшукати дату народження письменника в церковних книгах. У метричній книзі церкви Володимирської Богоматері ця дата знайшлася: 28 (16) липня 1880 року³. Вона відрізнялася і від дати, поданої Розалією Винниченко — 26 (14) липня, і від дати, названої в щоденнику самим письменником — 27 (15) липня⁴.

88-річна Любов Андріївна Винниченко у 1992 році зустрілася з кіровоградським літературознавцем, нині професором Києво-Могилянської академії Володимиром Панченком, і розповіла, що корені їхнього роду — на Полтавщині. Коли заселялися південні губернії, то пан, який мав землю в Єлисаветградському повіті, вименяв на п'ять мисливських собак три кріпацькі сім'ї — Суценків, Дроф і Винниченків. Село, з якого походив батько письменника Кирило Винниченко, знаходилося в Бешбайрацькій волості і називалося Григорівкою. Ту частину Григорівки, в якій жили Винниченки, звали хутором Веселий кут. Малого Володимира відвезли саме на цей хутір. Здогадка Г. Костюка про те, що хлопчик ріс на селі, була цілком слушною. Проте народився і хрестився він у Єлисаветграді.

Кирило Винниченко в дитинстві працював чабаном. Парубком почав їздити в Крим по сіль. Чумаки зупинялися в Єлисаветграді

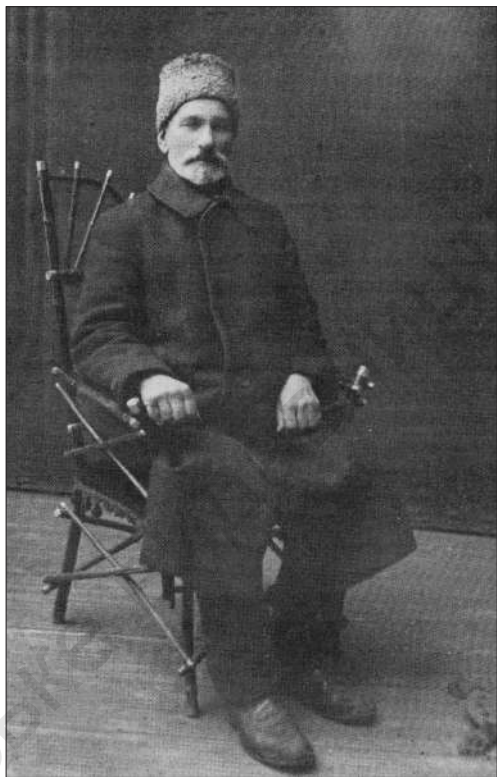
³ Федченко Павло. Коли і де народився Володимир Винниченко // Слово і час. 2000. № 7. С. 7.

⁴ Винниченко Володимир. Щоденник // Київська старовина. 2001. № 1. С. 107.

на заїжджому дворі по вул. Солдатській, 49, яким володіла вдова з трьома дітьми (від двох чоловіків) Явдоха Павленко, уроджена Линник. Молодший на п'ять років Кирило оженився на ній. Володимир був їхньою єдиною спільною дитиною.

Коли діти стали дорослими, Євдокія Онуфріївна Винниченко продала заїжджий двір і поділила гроші між ними. Вона померла у Києві в 1913 році від раку язика і похована на Лук'янівському кладовищі. Кирило Васильович пережив дружину. Він помер під час голодомору 1933 року і похований у Григорівці⁵.

Володя навчався читати непомітно для оточуючих. У брошурі його багатолітнього товариша і друга Юрія Тищенка (Сірого), яка виходила друком у Києві в 1918 і 1919 роках, читаємо: «Будучи од природи до всього цікавим, а до того ще й талановитим, без особливих труднощів іде він першим учнем на протязі всього часу вчення в школі. Се до певної міри рішило його долю й на будуче. На його здібності до вчення звернула увагу учителька народної школи і порадила батькам не лишати хлопця без дальшої освіти, а віддати його до науки в якусь середню школу»⁶.

Кирило Винниченко

⁵ Панченко Володимир. Молоді літа Володимира Винниченка // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях і колегіях. 2000. № 1. С. 78–81.

⁶ Тищенко Юр. Хто такий В. Винниченко. Київ, 1919. С. 6.

У 1890 році 10-річний Володя став учнем Єлисаветградської класичної гімназії. Класична освіта мала в основному гуманітарне спрямування: історія, географія, російська і світова література, закон Божий, логіка, співи і мови. Гімназисти опановували п'ять мов — російську, німецьку, французьку, старогрецьку і латинську. Крім того, вивчалися математика, фізика й астрономія.

Як виявив В. Панченко, якість навчання в Єлисаветградській гімназії була відмінною. В різні часи тут здобули освіту польський письменник Ярослав Івашкевич, творець найбільш прославленої в добу Другої світової війни зброї — гвардійських мінометів «Катюша» Георгій Лангемак, лауреат Нобелівської премії фізик Ігор Тамм та інші відомі люди. А із сусіднього земського училища вийшли корифеї українського театру брати Тобілевичі — Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський і Опанас Саксаганський, письменники Євген Маланюк і Юрій Яновський, меценат і громадський діяч Євген Чикаленко. Справді, Єлисаветград дав пухляку в життя напередодні нового, XX століття багатьом талановитим людям. Серед них своє вагоме місце зайняв і Володимир Винниченко.

У згадуваній вище брошурі Ю. Тищенка відчувається дух тодішньої епохи соціального екстремізму. Автор не приховував, що прагне показати наклепницький характер тверджень чорносотенців і більшовиків, які виставляли голову уряду УНР буржуєм. Він переконував своїх читачів у тому, що батьки В. Винниченка не належали до заможних людей, і життя його з молодих років не проходило в розкошах.

Володя і справді не був панською дитиною. Та злиднів він не знав. За навчання в гімназії доводилося щорічно платити 60 рублів — суму, еквівалентну тисячі фунтів телятини на єлисаветградському базарі. Щоб наймолодший син спромігся за допомогою освіти перейти у вищий соціальний стан, батькові і матері час від часу доводилося звертатися по фінансову допомогу до старших дітей.

Мабуть, Ю. Тищенко не перебільшує, коли каже, що роки навчання в гімназії були для В. Винниченка протистоянням з учителями. Спираючись на існуючі інструкції і підручники, учителі прагнули перетворити його на типового російського інтелігента. Володимир, однак, мав незалежну вдачу, гостро реагував на

несправедливості життя і не бажав коритися інструкціям. «Він навмисне підкреслював те, — розповідав Ю. Тищенко, — що походить з селянського роду і свідомо говорив своєю мовою, як з товаришами-гімназистами, так і з учителями. Вже тоді в його думках зародилося питання: чому се так, що мова, якою говорять його батьки й більшість людей, забороняється та висміюється? Вже тоді склалася і та думка, що се несправедливо, що забороняють говорити йому безправно»⁷.

Володимир Винниченко — гімназист

Спочатку протест проти порядків у гімназії у Володимира проявився в дитячих формах: він перестав добре вчитися. Його залишили на другий рік, і тільки. Коли він подорослішав, то організував гурток з одностудців. Ю. Тищенко про це пише так: «В середніх класах гімназії В. Винниченко з кращими товаришами по гімназії, що переходять на його бік і під його вплив, закладає гурток, який починає боротьбу за людські права свої як і учнів, а також і веде підготовчу роботу для того, щоб виступити серед народу і розкрити йому очі на всі кривди, які йому чинять пануючі класи, та повести до боротьби за кращу долю»⁸.

Нема жодних даних про те, що просвітницька діяльність гімназистів вийшла за межі навчального закладу. Мабуть, справа обмежилася підготовкою в колі самих гімназистів. Однак і того було досить, щоб гімназичне начальство випхнуло Володимира з навчального закладу. Щоб не роздмухувати скандалу, його не включили з відповідними формулюваннями, а просто звільнили з довідкою про закінчення семи класів. Розалія Винниченко, а за

⁷ Тищенко Юр. Хто такий В. Винниченко. С. 7.

⁸ Там само. С. 8.

Обкладинка брошури Юрія Тищенка (Сірого) «Хто такий Винниченко» Київ, 1917 р.

нею і Г. Костюк пишуть про виключення, але вони помиляються⁹. Виключення не давало можливості здобути атестат зрілості іспитами екстерном, як це Винниченкові пізніше вдалося.

Не повертаючись до батьків, Володимир пустився в подорож по Україні. Одягнений в селянську одіж, з торбинкою за плечима і папницею в руках, він йшов від села до села і придивлявся до життя простого народу. Заробляючи на прожиток у поміщицьких маєтках або на залізницях поденною працею, він нагромаджував враження для письменницької роботи. У цей час Володимир уже твердо вирішив, що стане письменником і здобуде вищу освіту.

Після повернення додому юнак обклався книгами, щоб самостійно опанувати незакінчену програму класичної освіти. Коли відчув, що готовий до іспитів, то приїхав у Златопіль — невелике містечко на межі Київської і Херсонської губерній (з 1914 року увійшло в межі Новомиргорода — нині райцентра). Там працював наглядачем у тюрмі старший брат по матері Андрій Павленко. Володимир склав іспити в місцевій гімназії екстерном і в червні 1900 року здобув атестат зрілості. Перед ним розкрилася дорога до вищої освіти.

⁹ Винниченко Розалія. Володимир Кирилович Винниченко (Біографічна канва). С. 9; Г. Костюк. Володимир Винниченко та його доба. Нью-Йорк, 1980. С. 31.

РАННЄ МУЖНІННЯ

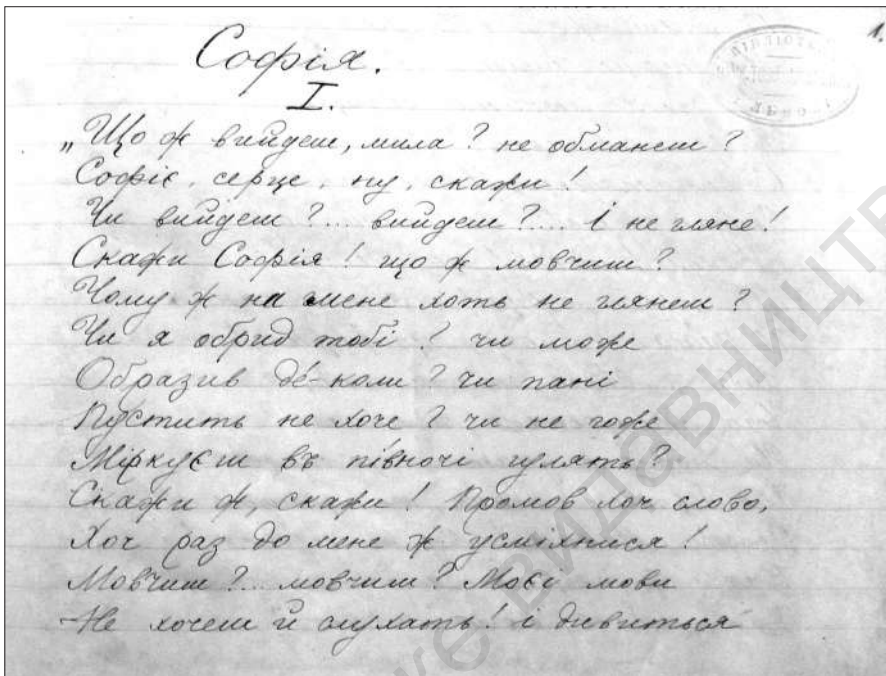
У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління зберігаються рукописи зі штампами бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, які мають відношення до В. Винниченка. Після 17 вересня 1939 року матеріали про найголовнішого «українського буржуазного націоналіста» були негайно вилучені з архівного фонду НТШ у Львові і передані на зберігання до надійнішого місця. Завдяки цьому ми знаємо про перші контакти Володимира Кириловича з популярним серед української інтелігенції обох імперій «Літературно-науковим вісником». Тільки у Львові, тобто в Австро-Угорщині могли легально існувати українськомовні видання.

Ці контакти почалися за посередництвом його знайомої А. Волик ще наприкінці 1899 року. Редакція «ЛНВ» одержала тоді гімназичну поему В. Винниченка «Софія». У лютому 1900 року А. Волик запитувала, які у редакції наміри щодо цієї поеми. Влітку до журналу звернувся сам В. Винниченко. Він тоді готувався до вступних іспитів на правничий факультет Університету Св. Володимира і жив у Знам'янці. Суржикова мова листа дає уявлення про висхідний рівень, з якого починалася літературна кар'єра найкрупнішого українського письменника ХХ століття: «Прошу редакцію “Літературно-наукового вістника” надрукувати мою “Софію”. Я вже раз посилав вам, та Господь її знає, де вона ділась, бо ніякого ні від кого одвіту не маю. Гадаю, що на кордоні не пропустили її через те, що написав її гімназист, а гімназістам, відома річ, нічого ні писать, ні друкувать не можна. Тепер же я готовлюсь в університет, значить не гімназист, а через се і можна. Коли ж вам вона непридатна, то благаю надрукувать в якому-небудь другому українському часопису»¹⁰.

Ця поема не була надрукована. У 1929 році її знайшов і опублікував у журналі «Україна» М. Марковський під назвою «Повія».

Вже як студент В. Винниченко в березні 1901 року знову звернувся до редакції «ЛНВ» з проханням взяти оповідання

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 3–4.

Початок поеми В. Винниченка «Софія» (1899). Автограф

«Народний діяч»¹¹. Однак і цього разу йому не довелося побачити свій твір надрукованим. Це оповідання дійшло до читачів лише в 1906 році.

Розалія Винниченко стверджує, що Володимир одразу після вступу до університету створив підпільну революційну організацію «Студентська громада»¹². Ю. Тищенко каже, що Винниченко вступив до «Української студентської громади», яка вже тоді існувала в університеті¹³. Саме він має рацію. Студентська громада з'явилася як осередок Революційної української партії, заснованої в лютому 1900 року в Харкові Д. Антоновичем, Б. Камінським, Л. Мацієвичем і М. Русовим.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 3.

¹² Винниченко Розалія. Володимир Кирилович Винниченко (Біографічна канва). С. 10.

¹³ Тищенко Юр. Хто такий Винниченко. С. 11.

514 Київ 19²⁹ 01/р. 10. 3

Прошу редакцію «Літературно-Наукового Вістника» помістити у себе моє оповідання, і чи згодиться воно, чи не згодиться, прошу оповістити мене (щоб знати, чи дійшло хога воно, бо другого примірника у мене нема). Адреса моя: Київ, Жіланська ул. д. А 132, кв. 5, студенту Володиміру Кіріїмовічу Вінницькому.

Дуже бажаю бачити, що редакції була спрощена і оповістити мене, якомога скоріше.

Готовий до послуг В. Вінницькому.

P.S. Як не згодиться, прошу переслати ліні на мій лист.

В.В.

Лист Володимира Винниченка до редакції журналу
«Літературно-науковий вістник»
від 11 квітня (29 березня) 1901 р.

Поява В. Винниченка активізувала підпільне студентське життя. Активність студентів університету і політехнічного інституту все більше зосереджувалася в незвичному для них соціальному середовищі — серед робітників. Про цей напрям у діяльності свого героя Ю. Тищенко розповідав високим стилем: «Без вагань іде він на тяжку працю серед робітників. В льохах, в таємних куточках, поза містом в хащах збирав він спочатку малу аудиторію, а далі більшу і палким словом вказував дорогу, якою повинно йти робітництво, щоб добитись і собі і всьому працюючому народові кращої долі»¹⁴.

Зв'язки студентів з робітниками вкрай занепокоїли жандармів. В. Винниченко жив тоді на вулиці Жилинській, спочатку в будинку № 132, кв. 5, а потім в будинку № 92, кв. 7. За ним було встановлено негласний нагляд поліції. У документах Київського жандармського управління він проходив під кличкою «Скорий». Проте Володимир виявився чудовим конспіратором і не «засвітився» перед філерами. Та йому не вдалося приховати свою провідну роль у студентських заворушеннях, які мали місце в Києві наприкінці січня і на початку лютого 1902 року. «За участие в беспорядках, направленных к насильственному прекращению лекций» рішенням правління Університету Св. Володимира від 17 (4) лютого В. Винниченко був виключений з числа студентів без права вступу до вищих навчальних закладів імперії¹⁵.

22 (9) лютого його взяли під варту. Почалися допити у справі студентських заворушень 1901–1902 років в університеті і політехнічному інституті. Понад місяць його протримали у Лук'янівській в'язниці, але слідство не дало конкретних результатів. Тому жандарми змушені були звільнити юнака. У березні 1902 році циркуляром по Департаменту поліції В. Винниченку було заборонено жити в Києві та інших університетських містах. Він поїхав на Поділля й оселився в містечку Кодима під негласним наглядом поліції. Жив у сім'ї поміщика Хомятовського і навчав грамоті його дітей. У службовій записці на ім'я начальника Могильов-Подільського жандармського управління зазначалося,

¹⁴ Тищенко Юр. Хто такий Винниченко. С. 11–12.

¹⁵ Лозинська Л. О. Громадсько-політична діяльність В. К. Винниченка в дореволюційний період. Київ, 1999. С. 4.

що В. Винниченко «знайомств не заводить, а життя веде замкнуте і одиноке»¹⁶.

Насправді це було надзвичайно насичене творче життя. Саме влітку 1902 року юнак створював свої перші перлини в жанрі оповідань — «Біля машини», «Антрепреньор Гаркун-Задунайський» та ін. Тоді ж з'явився і перший друкований твір — оповідання «Краса і сила». На цьому слід зупинитися окремо.

Коли В. Винниченко став студентом, він почав заходити на «суботи» та «понеділки» до Євгена Чикаленка, який проживав у власному будинку по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 91 (тепер — Саксаганського). В українських колах заможний Є. Чикаленко здобув славу як меценат, який турбувався про розвиток національної літератури. Зокрема, він сприяв тому, щоб у провідних журналах «Літературно-науковий вістник» і «Киевская старина» друкувалися художні твори молодих авторів. Меценат негласно, від імені редакції, сплачував авторам пристойний гонорар.

Переглядаючи редакційний портфель, Є. Чикаленко натрапив на Винниченкове оповідання «Краса і сила». Це вже був твір не початківця, а людини, збагаченої життєвим досвідом, у тому числі тюремним. Оскільки твір було надруковано під тиском Є. Чикаленка, варто придивитися до його оцінок, викладених у листі до Винниченка від 19 (6) липня 1902 року:

«Вчора я у Києві прочитав Ваше оповідання, спішу поділитися з Вами своїми враженнями. На мою думку, оповідання написано вельми талановито, читається з інтересом, навіть захоплює. Очевидячки з Вас може виробитись неабиякий письменник. Але Вам треба багато, багато працювати. Ті місця оповідання, де ведуться розмови, написані надзвичайно гарно, а все, що говориться від автора — значно гірше.

Ваша повість ледве-ледве пройшла в ред. комітеті. Всі кажуть: — написано талановито, але зміст дуже брудний, очевидне подражання Горькому. Довелось багато місць повикидати, погладити, бо інакше її не хотіли печатати, кажучи, що сієї повісті не можна вголос читати в сімейному колі. В сему є багато правди»¹⁷.

¹⁶ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 5.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 123.

Цей відвертий і доброзичливий лист дає уявлення не стільки про оповідання, скільки про світогляд самого Є. Чикаленка. Меценат не відмовляв автору в таланті, але не бажав дивитися на життя його очима. Проте навіть понівечене і «поглажене» перше народжене дитя молодого автора дійшло до читачів і почало жити своїм життям. Через багато десятиліть у своїх мемуарах Є. Чикаленко з гордістю міг відзначити, що мав нагоду посприяти народженню великого письменника¹⁸.

У виданому в червні 1902 року свідоцтві з Університету Св. Володимира зазначалося: «В счет прохождения университетского курса имеет три зачтенных полугодия (1–3 семестры). Но так как он не выслушал полного курса, не удостоен ученой степени или звания, то на него не распространяются права и преимущества, представленные лицам, окончившим курс университетского учения с ученой степенью или званием»¹⁹. Серед «прав і переваг» була відстрочка від військової служби. Втрата цих прав означала, що В. Винниченко підпадав під осінній призов до армії.

Володимир призивався як нижчий чин, але не солдатом, а «вільноозначеним» (так можна перекласти не існуючий в українській мові термін «вольноопределяющийся»). Статус вільноозначеного мали нижчі чини з повною середньою освітою. Таких у дореволюційному суспільстві і відповідно в царській армії було небагато, і тому вони користувалися певними службовими послабленнями.

Разом з тим як людину, звинувачену в протиурядовій діяльності, В. Винниченка оточили в армійській частині особливою увагою. «Батьків-командирів» особливо непокоїло те, що колишній студент може розпочати соціалістичну агітацію серед солдатів.

У вересні 1902 року В. Винниченко розпочав службу в 5-му саперному батальйоні, який стояв у Києві. Користуючись послабленнями, встановленими вільноозначеним, він увечері переодягався в цивільне і покидав казарму, поспішаючи на зустріч з робітничою молоддю, яка піддавалася рупівській агітації. Цілком зрозуміло, що займатися агітацією у власній казармі він не став.

¹⁸ Чикаленко Є. Спогади. Нью-Йорк, 1955. С. 324–325.

¹⁹ Див.: Панченко В. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. 1997. № 3–4. С. 152.

Так тривало кілька місяців. Потім Володимир дізнався від товариша з канцелярії роти, що його збираються заарештувати за нелегальну пропагандистську діяльність. Не чекаючи арешту, в лютому 1903 року він прийшов до своїх добрих знайомих Лівицьких. Його спорядили в довгу дорогу, а шинель і кашкет порізали й спалили. Тієї ж ночі він сів у поїзд, який прямував у західному напрямку, а наступного дня перетнув російсько-австрійський кордон.

Під чужим прізвищем Зіновія Дедевича В. Винниченко прожив у Львові п'ять місяців. Це були місяці інтенсивної роботи в Закордонному комітеті РУП, організованому установчим з'їздом цієї партії у Києві в грудні 1902 року. Він співробітничав у партійних газетах «Праця» (Львів) і «Селянин» (Чернівці), організував у львівському видавництві РУП випуск серійних бібліотечок («Літературно-наукова бібліотека РУП», «Бібліотека селянина»), писав різноманітні агітаційні матеріали. У багатьох тисячах примірників брошури і прокламації РУП переправлялися через кордон в Росію і поширювалися серед робітників та селян.

Проте В. Винниченко не забував письменницького покликання. Він старанно відпрацьовував у стилістичному і мовному напрямках тексти своїх оповідань і повістей невеликого розміру. Цей жанр через брак часу підходив йому якнайкраще. В його художніх творах відчувався гуркіт революційних боїв, що наближалися. За своєю тематикою і спрямованістю оповідання прямо лягали в рухівські бібліотечні серії.

У Львові в 1903 року була видана під псевдонімом В. Деде перша збірка письменника під непретензійною назвою — «Повісті й оповідання». До неї увійшло п'ять творів: «Боротьба», «Антрепреньор Гаркун-Задунайський», «Біля машини», «Сила і краса», «Суд». Через шість років, тобто вже після першої російської революції, яка зробила можливим поширення української книжки, царський цензор наклав заборону на цю збірку. Він небезпідставно побачив у оповіданні «Боротьба» неповагу до верховної влади, розпалювання класової ненависті і заклик до бунту²⁰.

Під час перебування В. Винниченка у Львові Є. Чикаленко продовжував спроби упорядкувати його творчість і обмежити її

²⁰ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 6.

рамки популярними журналами. 2 травня (19 квітня) 1903 року він написав своєму протеже лист такого змісту: «...Платитиму за Ваші праці не тільки у “Вістнику” і “К. Старине” (бо й в сему журналі за всі твори українські, не тільки Ваші, плачу я, але се між нами), а й за праці, поміщені в інших галицьких журналах. Звичайно, бажалося б, щоб Ви друкувались у “Вістнику”, бо сей журнал так сяк доходить в Росію. Але в виборі журналу я Вас не думав стіснять і в оцінку твору не вхожу, т. е. чи подобається чи не подобається мені Ваша праця, я платити буду. І коли я критикую Ваш твір, то не яко “роботодавець”, а як Ваш приятель.

Ви, звичайно, розумієте, що Вас я мало знаю, не настільки я з Вами близький, щоб я помагав Вам, я дбаю тільки про літературу і, знов кажу, плачу за белетристику в “К. Старине” не тільки за Ваші твори, а всім. Се в скобках. В інтересах нашої літератури Ви повинні писати не хапаючись, а обробляти, вигладжувати свої твори. От через що я платитиму Вам помісячно, а не “іздельно”. Вас буде “смуцать” рахунок, і добре! Я Вам ставлю умову — за сих 300 руб., які Ви відберете від мене за рік, Ви повинні написати не менше п'яти друкованих аркушів за рік, в якому журналі схочете. Чи Ви получите який гонорар за сих 5 аркушів з редакції, се до мене не стосується. Я плачу Вам 300 р. на рік і край!»²¹.

Проте В. Винниченко не вписувався в рамки, окреслювані Є. Чикаленком, і йшов своєю дорогою. Свої художні твори він волів бачити надрукованими не в респектабельних журналах, які читала інтелігенція, а у призначених для простого народу підпільних виданнях революційної партії.

Швидко виявилось, що дорога революціонера не узгоджувалася з письменницьким ремеслом. Не бажаючи постійно перекладати на інших небезпечну справу транспортування підпільної літератури через кордон, Володимир Кирилович сам взявся за неї. Мабуть, він не знав, що в усі поліцейські управління й охоронні відділення імперії, на всі прикордонні пункти надійшов «гончий лист». У ньому предписувалося «принять зависящие меры к обнаружению места нахождения Винниченко и, в утвердительном случае, подвергнуть его задержанию и передать местному воинскому начальнику для отправления в распоряжение командира

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 6.

*В. Винниченко. Фото з жандармської справи.
1903 р.*

5-го саперного батальйона»²². Та він розумів, що в Росії розглядався як дезертир і член революційної партії.

У липні 1903 року візник-контрабандист за винагороду в 30 рублів (сакраментальна сума!) видав В. Винниченка жандармам під Волочиськом. Його заарештували з паспортом на ім'я австрійського підданого, студента Львівського університету Генріха Долинського. При ньому було знайдено 506 примірників брошури «Робота», 202 примірника оповідання «Боротьба», 500 примірників оповідання «Солдатики!», 203 примірника газети «Селянин», 82 примірника брошури «Чи є тепер панщина?». Отже, вантаж складався переважно з літератури, написаної ним самим²³.

Як встановила Л. Лозинська, В. Винниченка відправили не в тюрму, а на головну гауптвахту в київському гарнізоні. Із цього випливало, що Долинського розшифрували майже відразу після арешту. Власне, такий висновок зробив і Ю. Тищенко: «Піймали його жандарми під Волочиськом, з чужим паспортом австрійського підданого і по якомусь часі привезли до Київської тюрми.

²² Соловей Д. Гончий лист за В. Винниченком 1903 р. С. 105.

²³ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 7.

Почалися допити і слідство і по якимсь часі він був пізнаний одним з бувших його начальників, ген. Новицьким. Той показав, що се зовсім не австрійський підданаець, а втікач з солдатів В. Винниченка»²⁴.

Справу В. Винниченка одночасно вели військові власті і жандарми. Батальйонний суд інкримінував йому кримінальні статті — дезертирство, втечу за кордон, користування чужим паспортом. Жандарми звинувачували його у державному злочині — перевезенні нелегальної літератури, участі в революційній діяльності.

18 (5) вересня батальйонний суд виніс свій вирок: «Рядового 1-ї роти 5-го саперного батальйону Володимира Кирилова Винниченка віддати в дисциплінарний батальйон на один рік і шість місяців»²⁵. Однак відправку у Вороніж для дальшого проходження служби в цьому батальйоні загальмував генерал В. Новицький. Поки тривало слідство в політичній справі, ув'язнений мав залишатися на гауптвахті.

В. Винниченко був за характером холериком, людиною вибухової вдачі. Затиснутий в жорна царського законодавства, він не витримав психологічного тиску. 7 жовтня (24 вересня) його встигли зняти з петлі вже непритомним.

Після цього ще понад рік тривала нерівна боротьба з тюремщиками, В. Винниченка тримали на гауптвахті, інколи в лікарні (коли почав симулювати божевілля), але не відправляли в дисциплінарний батальйон, якого він панічно боявся. 24 (11) вересня 1904 року з'явився Маніфест Миколи II: з нагоди народження спадкоємця престолу оголошувалася амністія. Це означало припинення політичної справи. В. Винниченка мали звільнити після 15-ти місяців ув'язнення.

Однак амністія не стосувалася військової служби. Від листопада 1904 року Володимир Кирилович знову став вільноозначеним нижнім чином, хоч в іншому саперному батальйоні. Звертаючись до подружжя Голіцинських-Лозенків, які теж були членами закордонного комітету РУП у Львові, він писав 18 (5) листопада: «Знаходжусь в госпіталі, у відділенні для нервовохворих. Наді мною стоїть табличка: “Вільноозначений 21 сап. бат. Вол. Винниченко”».

²⁴ Тищенко Юр. Хто такий Винниченко. С. 15.

²⁵ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 8.

Політична моя справа цілком закінчена (припинено за Маніфестом), а військова моя справа не закінчена, так як в моєму батальйоні не люди, а ідіоти. Слава Богу, що я не потрапив до дисциплінарного батальйону, бо мене хотіли після закінчення політичної справи туди відправити. Після гауптвахти мене зараз же відвели до роти та оголосили, що я буду значитись рядовим до того часу, поки не складу іспита на прапорщика запасу. Як це вам подобається? Але я, скільки б вони мене не тримали, іспита складати не буду. За законом мене повинні звільнити в запас армії, але за таємною інструкцією вони повинні мене потримати ще трохи»²⁶.

З листа до Бориса Гринченка, опублікованого В. Панченком, можна бачити, що В. Винниченко в середині грудня 1904 року вийшов зі шпиталю і звільнився в запас²⁷. Його одразу кооптували в Центральний комітет РУП. Ще в грудні він узяв участь у з'їзді РУП і знову помандрував за кордон, до Львова.

Після царського Маніфесту 30 (17) жовтня 1905 року Володимир Кирилович повернувся до Києва. Не гаючи часу, він домігся відновлення студентського статусу на правничому факультеті Університету Св. Володимира, склав екстерном іспити і здобув диплом про вищу освіту²⁸. І все це — паралельно з напруженою політичною діяльністю. Ініціативна група у складі Д. Антоновича, В. Винниченка, С. Петлюри і М. Порша домоглася скликання в грудні 1905 року нового з'їзду, який припинив існування РУП. Замість неї поряд зі «Спілкою» постала Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП). Делегати з'їзду прийняли її програму.

Вивчаючи програму, ми можемо визначити специфіку українського марксизму — близького за основними світоглядними й тактичними характеристиками до загальноросійської соціал-демократичної партії меншовиків. Основна теза революційного марксизму в цій програмі збереглася: приватна власність на засоби виробництва є засобом експлуатації робітників і перетворює вироблену продукцію на власність непрацюючих капіталістів

²⁶ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 12–13.

²⁷ Панченко В. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. 1997. № 3–4. С. 155.

²⁸ Там само.

та великих землевласників; усупільнення цієї власності перетворює її з джерела злиднів і приниження на джерело добробуту і всебічного гармонійного удосконалення робітників.

Судження про можливість вилучення з процесу ефективного виробництва власника капіталу було докорінною помилкою К. Маркса. Українські марксистки успадкували його, але не прийняли разом з меншовиками іншого постулату революційного марксизму — диктатури пролетаріату. Державна влада мала належати парламенту, який обирався на основі загального, рівного і прямого виборчого права із закритим голосуванням. Програма вимагала встановлення рівноправності мов, знищення привілеїв за ознакою класу, стану, статі, віри і нації, скасування паспортної системи, заміни постійного війська міліцією, встановлення безплатної освіти для всіх дітей до 16 років, восьмигодинного робочого дня і мінімуму заробітної плати. Мали бути конституційно забезпечені свободи слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків, а також свобода підприємництва та розпорядження власністю. На відміну від меншовицької і більшовицької фракцій РСДРП, однаково не зацікавлених у реальному розв'язанні українського питання, програма УСДРП вимагала встановлення автономії України²⁹.

ЗНОВУ В ЕМІГРАЦІЇ

Революція тривала, але після поразки робітничих збройних виступів у грудні 1905 року царизм перейшов у наступ. Переконавшись у тому, що за ним ходять філери, В. Винниченко у січні 1906 року знову поїхав до Австро-Угорщини. Однак він не міг переховуватися у безпечному Львові, коли тривала революційна боротьба, і вже у травні повернувся до Києва.

Користуючись проголошеними в царському Маніфесті свободами, українська інтелігенція почала створювати культурно-освітні організації — «просвіти». Передбачалося, що ці установи існуватимуть на зібрані поміж українцями кошти і займатимуться вкрай необхідною культурницькою діяльністю, щоб протистояти

²⁹ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. Київ, 1993. С. 95–97.

русифікаторській політиці імперських властей. Головним у роботі «просвіт» вважалося видання книг і газет українською мовою, заснування бібліотек і читалень з українською літературою, організації лекцій і музичних вечорів.

На перших загальних зборах Київської «Просвіти», що відбулися 8 липня (25 червня) 1906 року, соціалісти В. Винниченко і Андрій Жук виступили проти позиції більшості присутніх українських діячів — М. Грушевського, М. Левицького, Ф. Матушевського, І. Стешенка, С. Шелеста, Б. Ярошевського та ін. у питанні про створення бібліотеки та видавництва. Вони доводили, що бібліотека повинна обслуговувати не інтелігенцію, а робітників — гарантів національного й соціального визволення народу.

Позиція В. Винниченка і А. Жука полягала в тому, що робітникам потрібна популярна соціал-демократична література. Вони не бачили сенсу в стягненні до бібліотеки «усякого мотлоху з Женев та зі Львовів». Більшістю голосів, однак, пройшла пропозиція про те, щоб під час створення бібліотеки витратити гроші на україніку.

У питанні про те, яка література повинна друкуватися у видавництві Київської «Просвіти», соціалісти теж протипоставили себе більшості присутніх. Вони заявили, що треба видавати агітаційну літературу й політичні підручники для дорослих. Усі інші твердили, що найбільш важливими є підручники для українських шкіл, а видавництво не повинне перетворюватися на партійно-політичне³⁰.

Можна бачити, що В. Винниченка більше хвилювали питання тактичні, а його опонентів — питання стратегічні. Виявилося, однак, що тактичні й стратегічні плани однаковою мірою будувалися на піску. Царський уряд у боротьбі з революційним рухом приділив особливу увагу винищенню «українського сепаратизму». Жандарми вважали однаково небезпечними і підпільні брошури соціал-демократичного спрямування, і шкільні підручники, і ліберальні газети, друковані українською мовою.

У вересні 1906 року В. Винниченка заарештували у справі газети «Громадська думка», яку почав видавати Є. Чикаленко.

³⁰ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 114. Спр. 2. Арк. 2–6.

Євген Чикаленко

У протоколі першого допиту Володимир Кирилович власноручно записав, що ні до якої нелегальної організації не належить і займається тільки літературною працею³¹. Проте його довго тримали в Лук'янівській тюрмі разом із Сергієм Єфремовим, А. Жуком і Володимиром Степанківським.

Відданий прихильник Винниченкового письменницького таланту, Є. Чикаленко просив його не гаяти час в ув'язненні і продовжувати літературну працю. 18 (5) січня 1907 року на бланку редакції першої української щоденної газети «Рада», яку став видавати Чикаленко, він написав такого листа Володимир

Кириловичу: «Сьогодні на одному зібранні “українських буржуїв” по моїй протекції, енергійно піддержаний Грушевським, асигновано 200 руб. на те, щоб подвоїти Ваш гонорар за писання в “Раді” і в “ЛНВістнику”»³². Проте в ув'язненні не писалося...

«Нас обвинувачувано в “українській змові”, осередком якої мала б бути редакція “Громадської думки”, — згадував пізніше Степанківський. — Там, на Лук'янівці, щоб згаяти час, Винниченко і я взялися студіювати англійську мову, Єфремов же студіював французьку. Десь під кінець квітня або радше на початку травня 1907 (за старим стилем. — С. К.) року приятелі Єфремова розсталися й вибрали його на поруки. Опісля незабаром вийшов на волю й Винниченко під заставу 500 карбованців, що заставив за

³¹ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 15.

³² ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 10.

нього Чикаленко. Виходячи, Винниченко обіцяв мені, що вибере й мене, та й справді зробив це за якийсь, може, тиждень»³³.

Влітку 1907 року В. Винниченко жив у Києві. Становище людини, яка перебувала під слідством, аніскільки не позначилося на ритмі життя професійного революціонера. Саме тоді з ним вперше зустрівся Ю. Тищенко-Сірий. У липні в Катеринославі розпочався процес над 26-ма учасниками революційних подій 1905 року, серед яких був і цей соціал-демократ. У перший день процесу на виклик прокурора прибуло близько ста свідків. Коли після колективної присяги їм було наказано вийти, він непомітно встав, змішався із натовпом і вийшов на вулицю, де вже сутеніло. Через кілька днів Ю. Тищенко опинився в Києві з наміром пробитися за кордон, до Галичини. Він вирішив звернутися до українських діячів, яких знав з тодішньої преси. Першим відвідав Б. Грінченка, потім С. Єфремова. Вони прийняли його привітно, але нічого не спромоглися порадити, окрім одного: звернутися до Винниченка. Далі Ю. Тищенко писав у своїх спогадах:

«В. К. Винниченко жив тоді на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (в будинку Є. Чикаленка. — С. К.). Застав я його дома. То був типовий студент-українець. У вишитій сорочці під пояс, як тоді казали, “косоворотці” сидів він за столиком в маленькій студентській кімнатці і правив коректу. То був збірничок новіших оповідань, який вийшов його власним накладом (на кошти Є. Чикаленка. — С. К.) під назвою “Дрібні оповідання”. Прийняв він мене з бадьорою усмішкою. Вислухавши до кінця мою “одисею”, та може й бачучи мою безпомічність, він голосно засміявся й промовив, так ніби втішаючись:

— Ага, голубчику, попався!

Я не знав, як розуміти такий його настрій і запитливо дивився в його пронизливі сталево-сірі очі...

— Завтра ви маєте виїхати до Кам'янця-Подільського, бо вас шукають, це я знаю з газет, слідкуючи за вашим процесом. Я вам дам деякі явки до наших товаришів, а вони там вже улаштують і ваш перехід через кордон. Тільки ж з моїми записками не попадіться, а то буде і вам, і мені халепа, — зауважив він

³³ Див.: Панченко В. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. 1997. № 3–4. С. 155.

з усміхом. — В першу чергу звернетесь там на Польському фільварку до акушерки Залевської. То наша товаришка. Коли її не буде, то підете до “Просвіти” і запитаєте там панну Люсю та попросите, щоб звела вас з доктором Блонським, а йому вже й передасте мої записки.

З великою вдячністю взяв я від нього записки й адреси і, сховавши їх якнайкраще та попрощавшись, подався на залізницю»³⁴.

Суд у справі редакції «Громадської думки» був призначений на 25 (12) жовтня 1907 року. Довідавшись про те, що за «сукупністю провин» йому загрожує каторга, Винниченко в день суду перетнув Російсько-Австрійський кордон і прибув до Львова. Володимир Кирилович знову перетворився на політичного емігранта.

Партійно-пропагандистська робота не завжди сполучалася з літературною. За 1905 рік В. Винниченко надрукував в «Киевской старине» лише оповідання «Голота». Під час мандрівок по Україні в 1906 році він набрався нових вражень, негайно втілених в оповідання: «На пристані», «Раб краси», «Уміркований та щирий», «Голод», «Малорос-європеець», «Ланцюг» та ін. Київське видавництво «Вік» випустило в світ збірку з шести оповідань під назвою «Краса і сила». В «Літературно-науковому віснику» на неї схвильовано відгукнувся Іван Франко. Годі шукати цю рецензію в 50-томному зібранні творів письменника, виданому в радянські часи. Це не дивно, тому що патріарх української літератури надзвичайно високо оцінив талант молодого Винниченка:

«Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої, або ординарно-шаблянової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме життя, в суміш українське, московське, калічене й чисте як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. І відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кожному оповіданні запитати у Винниченка»³⁵.

³⁴ Тищенко-Сірий Юрій. Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // Володимир Винниченко. Статті і матеріали. УВАН у США. Комісія для охорони і збереження літературної та мистецької спадщини В. К. Винниченка. Нью-Йорк, 1953. С. 43–44.

³⁵ Літературно-науковий вістник. Т. 38. 1907. С. 139.

У 1906 році вийшло з друку й оповідання «Раб краси» у санкт-петербурзькому альманасі «Вільна Україна», а також ще ряд творів у київських і харківських виданнях. У 1907 році у видавництві «Вік» з'явилася ще одна збірка творів — «Дрібні оповідання».

Нова смуга емігрантського життя виявилася у В. Винниченка дуже довгою — з жовтня 1907 року до травня 1914 року. Вона була пов'язана здебільшого з Парижем. Тривалий час він знаходився у Швейцарії, Німеччині, Італії. Відвідував Галичину і Буковину (1910–1913). Доводилося ризикувати, їдучи з чужим паспортом у партійних справах до Києва (1908–1911), Харкова (1908), Санкт-Петербурга (1910)³⁶.

Паризька колонія емігрантів з України була досить численною. У 1908 році Ярослав Мазуренко і Віталій Муретов утворили «Українську громаду» як осередок, що мав підтримувати національне життя серед емігрантів. Чисельність організації не перевищувала кількох десятків чоловік. Існувала вона в основному на членські внески.

До Київського охоронного відділення, яке ретельно відслідковувало життя українців за кордоном, у квітні 1909 року надійшли агентурні дані з Парижу про цю організацію та її членів. Серед них ми бачимо В. Винниченка, який увійшов до керівного осередку — ради «Громади».

Керівництво «Громади» прагнуло зробити її неполітичною організацією, щоб об'єднати українців будь-яких політичних переконань. При ній існувало інформаційне бюро і бібліотека, яку учасники організації вважали своїм обов'язком постійно поповнювати свіжими журналами і газетами. На зборах «Громади» читалися реферати з актуальних питань національного життя. Був організований хор, регулярно проводилися музичні вечори. «Громада» надавала допомогу українцям, які приїздили до Парижа, у підшукуванні житла та в інших побутових справах³⁷.

Хоч Володимир Кирилович у Парижі бував наїздами, він встиг завдяки невгамовному характеру порушити розмірений ритм життя своїх земляків-емігрантів. У жовтні 1909 року в листі до своєї

³⁶ Винниченко Розалія. Володимир Кирилович Винниченко (Біографічна канва). С. 12.

³⁷ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 15–16.

подруги Люсі Гольдмерштейн він зізнався: «Не міг утерпіти і почав перетрусювати публіку. Зворушились, як жуки, потривожені на гною, і вже є вороги й прихильники. Біда мені з самим собою, ніде не можу обійтись так, щоб тихо пройти, нікого не зачепити»³⁸. Та лише через рік, у жовтні 1910 року рада «Громади» пішла назустріч його рекомендаціям і вирішила: виключити всіх бездіяльних (з 90 членів «Громади» було виключено 55); зобов'язати всіх, хто залишився, акуратно сплачувати членські внески і відвідувати всі збори; приймати нових членів лише після письмової рекомендації двох членів «Громади»³⁹. В. Винниченко активно працював в «Українській громаді» аж до від'їзду з Парижа у 1914 році.

Життєвим кредо Володимира Кириловича була «чесність із собою». Автор вживає лапки без всякої іронії, аби показати, що йдеться про цілісне поняття, висловлене кількома словами. «Чесність із собою» завдавала багато особистих прикрощів. Адже були періоди в його житті, коли на цього видатного письменника і політика скеровувалися погляди мільйонів людей. Проте Володимир Винниченко тримався до кінця: завжди говорив те, що думав, завжди діяв так, як думав, нерідко завдаючи шкоди не тільки собі, а й людям із свого найближчого оточення, товаришам по партії, громадянам країни. Адже не завжди те, що він думав і відчував, відповідало об'єктивній реальності. Нарешті, не завжди об'єктивна реальність відповідала інтересам громадян, товаришів по партії, його самого...

«Чесність із собою» найбільш яскраво проявилася в щоденникових записах В. Винниченка. Г. Костюк, який присвятив багато років життя розшифровці цих записів, мав підстави зробити такий висновок: «Свої нотатки В. Винниченко розглядав і як інформацію, — що було, що творилось і що заховувалось від людей його доби, — і як навчання, викриваючи безжально і жорстоко як свої особисті, так і суспільні вади і цим, як хірург, знешкоджуючи їх дальшу дію. Саме в цьому велика пізнавальна вартість записників

³⁸ Миронець Надія. Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Вип. 27. Серія філологічних наук, Кіровоград, 2000. С. 11.

³⁹ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 16.

В. Винниченка, їх сила й унікальність»⁴⁰.

В. Винниченко й сам розумів, що поставлена ним життєва планка надто обтяжлива. Але незручність «чесності із собою» тільки підтримувала в ньому бажання відповідати обраному критерію за всіх життєвих обставин:

«Але чи можливо людині бути до кінця щирим і одвертим? Чи не лежить у кожній її клітинці, у кожному рухові її “я” закон самоствердження в житті, який виявляється в бажанні якщо не дійсними якостями прикрасити себе, то вигаданими? Чи можливо, щоб людина, викриваючи всю свою суть до найсхованішої глибини, свідомо йшла на знищення власної цінності в очах інших? Чи можливий такий бунт, таке порушення закону самоствердження? Здається, ні. Бо навіть, коли б хтось довів свою щирість і об’єктивність до таких меж, то підлеглість закону самоствердження, бажання підняти свою цінність виявилася би у свідомості цієї найбільшої щирості, в свідомості своєї видатності ось цим “гріхом”. Герострат є добрим прикладом цього. Гордість зі своєї сили в щирості і одвертості компенсувала б втрату в ознайомленні себе з негативними сторонами свого “я”»...⁴¹

У 1911 році в житті В. Винниченка сталася кардинальна зміна: він оженився. Треба сказати, що тема «історична особа і його жінки» в літературі доволі поширена: якщо є попит, то є й пропозиція. Користуючись тисячами листів, адресованих

Розалія Ліфшиць (праворуч) із сестрою

⁴⁰ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Нью-Йорк, 1980. С. 198.

⁴¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 226–228.

В. Винниченку або написаних ним (вони збереглися в різноманітних архівних фондах), перевіряючи або доповнюючи інформацію з листів за щоденниковими записами, можна без особливих зусиль написати таку книгу. Власне, вона вже написана Надією Миронець.

Як встановив Г. Костюк, імена Володимира Винниченка і Розалії Ліфшиць вперше зустрічаються разом у протоколах студентської громади в Парижі, датованих кінцем 1909 року. У 1910 році вони разом перебували в італійському курортному містечку Каві ді Лаванья. 28 березня 1911 року 31-річний український письменник-емігрант і 27-річна випускниця паризької Сорбонни (факультет медицини) взяли шлюб у Флоренції⁴².

Євген Чикаленко теж писав щоденник. У запису під 10 листопада 1911 року він занотував, що одержав листа від Винниченка, а далі записав: «Кортить мене переписати сюди останнього листа Винниченкового, але трохи ніяково, бо там він говорить мені великі компліменти; з другого боку хочеться, щоб лист цей якось не загубився»⁴³.

Лист не загубився. Усе листування між Винниченком і Чикаленком зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Його проаналізували і потім опублікували свої висновки в періодичній пресі Н. Миронець і В. Панченко. Тож Винниченко в листі, відправленому ним зі Львова 30 жовтня 1911 року писав: «Давненько я вже не писав до Вас, Євгене Харламповичу! Ви, десь певне про мене вже й забули. А я про Вас не забуваю. Не дивлячись на різні непорозуміння, згадуючи Вас, я завжди маю таке чуття, немов згадую про батька. Може, Вам неприємні ці “ізліяння”, але, по щирості, не можу інакше схарактеризувати свого відношення до Вас. Крім того, оселяючись в Галичині і входячи в стосунки з тутешніми людьми, що стоять на чолі національного і громадського руху, я проти волі рівняю їх з Вами і це порівняння примушує мене ще більше цінити і поважати Вас, хоч ми й стоїмо на позиціях “батьків” і “дітей”»⁴⁴.

⁴² Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 36.

⁴³ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Львів, 1931. С. 240.

⁴⁴ Там само.

Процитований уривок може свідчити про те, що Володимир Кирилович мав намір покинути Францію й оселитися серед своїх, у Львові. Намір залишився нездійсненим, що цілком зрозуміло: політичні погляди Винниченка були надто радикальними для переважної більшості галицьких політиків. Національні й соціальні проблеми в Австро-Угорщині не мали такої загостреності, як у Росії.

Далі в листі Володимир Кирилович з властивою йому відкритістю розвинув свої погляди на шлюб і своє ставлення до дружини: «Я сказав, що оселяюсь в Галичині. Це через те, що я вже перейшов у нову стадію свого життя: маю сім'ю і хочу, щоб моя сім'я була зв'язана з життям мого народу. Женився я, себто зійшовся з тою жінчиною, від котрої хочу мати дітей, вже більше як півроку, але до цього часу не міг нічого певного сказати, бо цей час був часом пробного шлюбу. Ми ще не знали одне одного і не могли сказати, чи зможемо заснувати сім'ю. Тепер це більш-менш вияснилось. Жінка моя — жидівка, але ми погодились, що сім'я буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями.

Поки що я цілком задоволений тим способом будування сім'ї, який вибрав. А життя покаже, в чому помиляюсь. Я знаю, Євгене Харламповичу, Ви будете посміхатись, читаючи цього листа. Що робити: на щастя чи на горе я — українець, а “хахли”, відомо, дуже упертий народ. Не дивлячись на гвалт, глум, на поховальні статті і некрологи моїм “проповідям”, я хочаби бути чесним з собою, все-таки стараюся ці проповіді перш усього сам здійснити. Я хочу збудувати собі таку сім'ю, щоб вона відповідала своєму природному призначенню, а не приписам моралі й законів»⁴⁵.

В еміграції В. Винниченко був не стільки професійним революціонером, скільки письменником. Не припиняючи писати оповідання, в тому числі газетного формату, він почав освоювати нові літературні форми — п'єси і романи.

До літературної праці Володимир Кирилович не міг ставитися як до ремесла, тобто працювати систематично, регулярно, але без натхнення. Коли він мав можливість працювати без перешкод, праця захоплювала його, не залишаючи часу на будь-які

⁴⁵ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 240.

Юрій Тищенко (Сірій)

інші сторони життя. Під час чергової нелегальної поїздки до Києва восени 1909 року йому довелося «залягти на дно», щоб не потрапити в поле зору жандармів. Тоді він перетворив вимушену бездіяльність революціонера на бурхливу літературну діяльність. 20 (7) вересня він написав Л. Гольдмерштейн листа такого змісту: «Цілий день робив (писав). Я роблю тепер по 10–12 годин. Голова горить, сплю години 3–4, цю ніч і двох не міг заснути. Світ творимий перебиває дійсний, життя реальне переплутується з привидами уяви. Сміюсь, хвилююся сам з собою. Ах, як гарно, Люсінька! Я люблю своїх дорогих

героїв всею душею. Не смійся з мене, я зараз як в лихоманці, весь горю. Потім буду відповідати за це напруження. За один місяць я написав: 1) драму на п'ять розділів; 2) оповідання для "Ради"; 3) оповідання для "Села"; 4) — для "Вістника", 5) одне таке, що цензура не пропустить; 6) половину великого роману. Якесь оргія, розпуста, дикий танець мозка. Образи, як скажені, вирвалися звідкись і лізуть і лізуть, лізуть зо всіх кутків у душу!»⁴⁶

Разом з Ю. Тищенком і Л. Юркевичем В. Винниченко заснував у Києві в 1907 році видавничу спілку «Дзвін», яка випустила одноіменний альманах. У ньому була надрукована одна з перших п'єс Володимира Кириловича — «Щаблі життя». На відміну від оповідань, сюжети для яких йому давала навколишня дійсність, п'єси виходили у автора «з голови» — моралізаторсько-повчальними.

Коли альманах «Дзвін» потрапив до рук Є. Чикаленка, той стривожився і відніс його С. Єфремову з проханням негайно

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 58.

надрукувати в «Раді» критичний відгук на цю п'єсу. У щоденнику Є. Чикаленка 2 лютого (20 січня) 1908 року читаємо: «Мені дуже хочеться відвернути Винниченка від таких тем. Він талановитий белетрист і Бог-зна який філософ, а береться в белетристичній формі проводити думки, які він вважає розумними і корисними. Може, Винниченко переконається доводами Сергія і надалі писатиме як артист, а не як мораліст та ще й Бог-зна який. Шкода таланту, він міг би виробитися на справжнього белетриста, яких у нас ще не було»⁴⁷.

Через рік історія повторилася. В. Винниченко прислав до «Літературно-наукового вістника» драму «Мemento» і просив Є. Чикаленка прочитати її і написати йому свою щиру думку. Той у прикрих, навіть образливих виразах сказав те, що він думає: не художній твір, а публіцистика, одягнута в одіж красного письменства. Коли показав відповідь в редакції «ЛНВ», усі розрадили її посилати, побоюючись того, що відносини між ними порвуться. Однак Чикаленко лист відіслав. В. Винниченко написав у відповідь: «На Вас не сержусь, навпаки, дуже дякую за щире слово. Відповіді критикам писати не буду. Постараюсь свій досвід і те, що бачу в житті, малювати без вкладання поученія. Так може й справді краще буде. Спробую. Упертості в мене немає, тільки починаю бачить, що мені треба виступать інакше. Послухаю Вас, подивлюсь»⁴⁸.

У цей період свого життя В. Винниченко матеріально залежав від Є. Чикаленка, але тому (як і кожному в редакції «ЛНВ») не спало на думку, що письменник візьме це в розрахунок. І справді, всім своїм життям В. Винниченко доказував, що питання особистої вигоди для нього не існують. Він бажав бути чесним із собою.

Чому ж у його відповіді пролунало запевнення, що немає в нього упертості, хоч вона таки була — і він це добре знав — однією з головних рис вдачі? Звідки походила така смиренність у людини, яка мала надзвичайно високу самооцінку?

Мабуть, уся справа саме у висоті самооцінки. Певних свого таланту митців важко зачепити критичними стрілами, бо в критиці вони відшуковують лише раціональне зерно, здатне допомогти

⁴⁷ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 23.

⁴⁸ Там само. С. 44–45.

у подоланні нових творчих вершин. А Володимир Кирилович бажав, щоб його здібності реалізувалися, тобто стали відомі широкому колу людей. Ця його риса не мала нічого спільного з примітивним марнославством. Досліджуючи риси характеру Винниченка, Н. Миронець перечитала все його листування в українських архівах і натрапила на такий уривок (з листа Є. Чикаленку від 16 (3) серпня 1908 р.):

«Себе за цацу велику не вважаю і дуже мені соромно було читати в “Раді” про те, що “Вол. Кир. написав нові твори” і т. д. Я дуже прохаю ніколи про мене в такому роді не писати. Це не самоуниження і не образа говорить в мені (не подумайте знов), а свідомість невідповідності одного з другим. Я не кажу, що не хочу слави; навпаки, хочу “і то дуже”, як говорять рутенці, бо слава, по моему, є корисність людям, цінність, сила, життєздатність. Бути сильним, цінним, життєздатним, це моє найщиріше бажання»⁴⁹.

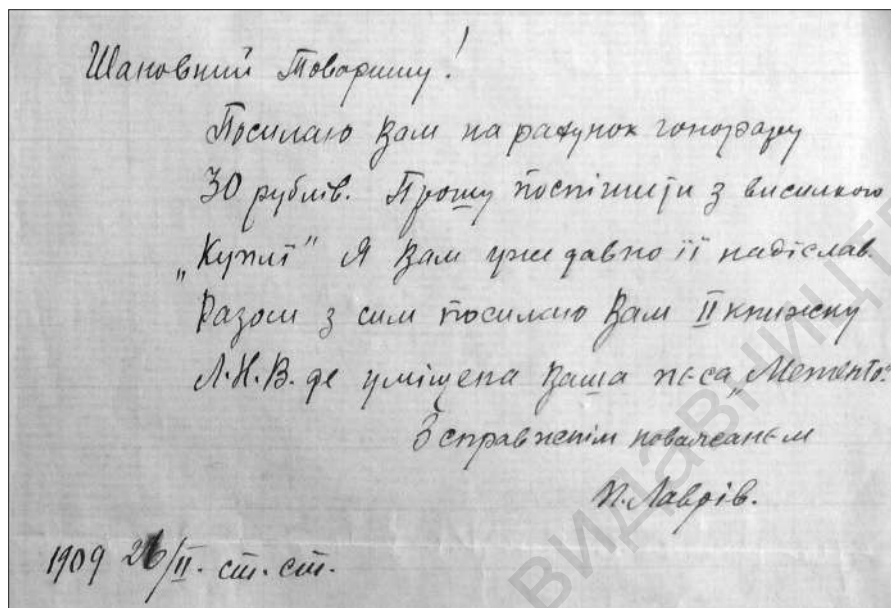
Писати п’єси В. Винниченко почав за намовлянням практичного Є. Чикаленка. У своєму щоденнику той про це написав так: «Давно я вмовляю В. К. Винниченка, щоб писав п’єси для театру. Я доводив йому, що це тепер одинокий рід української літератури, що дає забезпечення авторові. Коли п’єси ставляться на сцені, то за них іде авторові поактна плата. Труп у нас українських сила, і якби вони ставили п’єси Винниченка, то він міг би мати дуже добрий заробіток»⁵⁰.

Володимир Кирилович почав писати п’єси одна за одною: «Дисгармонія», «Щаблі життя», «Мemento», «Дорогу красі!» та ін. Вони були абсолютно не схожі на наявний український репертуар, але ж і для сцени «зовсім непридатні», як вважав Є. Чикаленко та його коло знайомих і друзів.

На одному з «понеділків» Чикаленка в січні 1910 року читали п’єсу «Дорогу красі!». У своєму щоденнику господар висловив свою досаду в таких виразах: «Я раз у раз довожу йому, що треба написати низку п’єс для сцени і тоді він матиме ренту, з якої й житиме, але він все “мудрствує лукаво”: пише п’єси, в яких тенденція не впливає з обставин живого натурального життя, а обставляється штучно видуманими обставинами, а через те п’єси

⁴⁹ Миронець Надія. Вказ. праця. С. 13–14.

⁵⁰ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 92.

Лист П. Лавріва (Юрія Тищенка) до В. Винниченка
від 11 березня (26 лютого) 1909 р.

його роблять вражіння публіцистичних трактатів у діалогах, а не сценічних п'єс, а до того ще й нецензурні, або з політичного боку, або з морального. На такий же копил пошита і п'єса "Дорогу красі!"»⁵¹.

У 1910 році В. Винниченко написав ще кілька п'єс. Читаючи комедію «Співочі товариства», Є. Чикаленко одразу пізнав тих, хто ходив на його «понеділки» — В. Леонтовича, Л. Юркевича, С. Єфремова, О. Косач. «У їх у всіх є властиві їм риси або вирази, по яких можна пізнати всіх», — занотував він у щоденнику. Щоправда, комедія з таким складом дійових осіб йому так само не сподобалася, як і попередня п'єса, з приводу якої він зауважив: «Більшість персонажів і герой — босяки і розмовляють вони таким жаргоном, що гидко читати».

Проте фабула п'єси «Брехня», яку Володимир Кирилович написав улітку 1910 року, так захопила Чикаленка, що він прочитав

⁵¹ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 110.

її до кінця, не відриваючись. З полегшенням він собі записав у щоденнику: «Певне цензура дозволить обидві ці п'єси і ми матимемо в цій сезоні дві нові п'єси Винниченка. Слава Богу!»⁵².

Досі ми розглядали п'єси В. Винниченка очима Чикаленка. Варто, однак, подивитися на них й очима самого Володимира Кириловича.

Винниченко міг писати свої твори дуже швидко, на одному диханні. Коли твір не виходив одразу як довершена цілість, він рідко повертався до нього, щоб удосконалити. Вважав за краще знищити його і написати щось нове, уже з урахуванням набутого досвіду. Він досить швидко оволодів мистецтвом створення захоплюючої фабули, але довго мучився над тим, щоб в основу п'єси органічно покласти взятий з життя філософський принцип. 18 (5) листопада 1910 року Володимир Кирилович писав Є. Чикаленку: «В мені починає загорятись завзятість. Цю п'єсу знищу, але не покладу пера в цій сфері до того, поки не признаюсь сам собі, що не можу писати п'єс. Хай ще дві-три проби, але мушу ж я схопити те, що із філософських трактатів робить п'єси. Гауптман, Ібсен теж беруть ідею і воплощають її в дію й образи».

Наводячи ці слова, В. Панченко справедливо зауважує, що В. Винниченко обирав позначку на належній творчій висоті, коли прагнув звірити себе з Ібсеном і Гауптманом — володарями дум тогочасного європейського суспільства⁵³.

Є. Чикаленко зауважував, що цензура могла заборонити Винниченкові твори, керуючись не тільки політичними, а й моральними критеріями. Моральний бік справи здебільшого полягав у тому, що Володимир Кирилович як людина з нормальними людськими почуттями бажав бути чесним із собою, а тому наважився розповідати у своїх творах «про це». Мало хто з письменників слідував прикладу Гі де Мопассана або В. Винниченка. Мопассан помер ще наприкінці XIX століття і В. Винниченко залишався поза конкуренцією. Одних це приваблювало в його перших, ще зовсім недосконалих за критеріями драматургії п'єсах, інших — обурювало.

⁵² Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 92, 160–161.

⁵³ Панченко Володимир. «Я хочу собою возвеличити українське...» Риси психологічного портрета Володимира Винниченка // Березіль. 1997. № 11–12. С. 160.

Влітку 1910 року Володимир Кирилович замкнувся в порожньому львівському помешканні Левка Юркевича на два місяці і на одному диханні реалізував давно виношений задум — велику повість «Чесність з собою». Коли звернувся до редакторів «ЛНВ», ті замахали руками: передплатники будуть обурені, якщо журнал друкуватиме аморальні твори. Як занотував Є. Чикаленко, М. Грушевський у відзиві порекомендував Винниченку перемінити тему, бо «прочія части тіла ображаються». Далі Є. Чикаленко меланхолійно записував у щоденнику: «Прочитав я цю повість. Дієві особи її все знайомі люди: герой — сам автор, потім фігурують: М. Порш, С. Петлюра, Піщанський, Юркевичі, батько й син, а жінок не знаю, — та й думаю, що це не живі люди, а видумані автором, бо про таких я й не читав і не чув, хоч прожив уже півсотні років. Господи! До чого може дописатись людина!»⁵⁴.

Левко Юркевич

В. Винниченко негайно зробив авторизований переклад на російську мову і помістив свою повість у збірнику «Земля». Ще й дістав великий гонорар, як сказав Є. Чикаленку. «ЛНВ» не заплатив би йому й четвертої частини.

Ще одна риса Винниченкової творчості викликала осуд з боку соціалістів, до табору яких він належав. У його творах революціонери зображалися як звичайні люди, з властивими їм часом недоліками й вадами в характері та поведінці. Він унікав романтизування соціалістів і натрапив на різку реакцію М. Горького.

⁵⁴ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 190.

У листі до В. Миролубова (фактичного редактора його збірників «Знание») від 2 вересня (20 серпня) 1911 року з приводу повісті «На весах жизни» пролетарський письменник обурювався: «“Так вот за кем мы шли?” — скажет русская демократия о революционерах накануне новой революции, в которой они снова хотят работать. Хороша будет революция эта, если во главе ее встанут садисты и махозисты Винниченка! “Так вот кого мы боялись, вот они каковы, эти строители новой жизни?” — торжествуя, скажет всероссийская сволочь, прочитав Винниченково сочинение... Общее впечатление от повести таково: нет на свете людей извращеннее, распутнее, бессовестнее и глупее, чем русские революционеры»⁵⁵.

Революціонер у житті і творчості, Володимир Кирилович розумів, що сама по собі участь у революції, тобто, головним чином, у насиллі, зовсім не облагороджує людину. В рисах багатьох своїх товаришів по революційній справі він прозирив ту «бісівщину», яку так добре показав незрівнянно талановитіший, ніж М. Горький, російський письменник — Ф. Достоевський. В. Винниченко не мав ілюзій щодо можливості штучного вдосконалення людської природи.

У російську літературу В. Винниченко увійшов ще з 1908 року саме за допомогою редагованих М. Горьким збірників «Знание». Потім ним зацікавилася книговидавництво «Земля», в якому друкувалася повість «Чесність з собою» (всього до 1917 року це видавництво надрукувало вісім томів його творів). У червні 1910 року Володимир Кирилович одержав листа з книговидавництва «Полезьа». Редактор повідомляв, що має намір публікувати деякі твори українських письменників, хоче розпочати з його творів і додавав: «Одна надежда на Вас, как вождя современного культурного движения на Украине»⁵⁶.

Після одруження зв'язки В. Винниченка з російськими видавництвами посилилися. «Українська хата», «ЛНВ» та інші українськомовні періодичні видання платили мало. Хоч створене Є. Чикаленком «Товариство підмоги» доплачувало гонорар, цих грошей

⁵⁵ Горький М. Собрание сочинений в 30-ти томах. Т. 29. Москва, 1955. С. 177–178.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 34.

не вистачало. Чикаленко занотовував у щоденнику: «Винниченко, що живе виключно з літературної праці і по такій ціні не може заробити більше тисячі рублів на рік, через те й добивається місця в російській літературі, бо на таку суму з родиною за границею не проживеш»⁵⁷.

Та коли Винниченкові твори заповнили російські комерційні видавництва, Чикаленко висловив побоювання, що його молодший друг може стати російським письменником. На те Володимир Кирилович йому відписав 5 серпня (23 липня) 1912 року: «Скажу щиро: велика є спокуса до того. Тим паче тепер, коли на мене чомусь в Росії починають звертати увагу. Ось тижнів три тому я діставав запрошення від нового товариства російських письменників «Содружество» взяти участь в їхніх збірниках. Мене вважають за «кита», як пише приятель, на якому держатимуться ці збірники (Запрошено найвидатніших російських письменників — Андрєєва, Арцибашева, Куприна і т. д.). Мені — одна з найвищих плат (300–400 руб за аркуш). Мені пишуть, що мною дуже цікавляться, захоплюються»⁵⁸.

Однак друкування творів російською мовою зовсім не означало зміни національної орієнтації. погодилися на тому, що В. Винниченко видаватиме написані російською мовою твори і в українських авторизованих перекладах (навіть з фінансовими втратами для себе). З огляду на це він за всіх випадків діставав право зазначати в своїх російських творах, що вони перекладені з українсько-го рукопису⁵⁹.

У МОСКОВСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

Вважалося, що Винниченки живуть у Парижі. Насправді більшу частину кожного року вони перебували в русі. За нотатками Розалії Яківни, в 1912 році виїздили в Німеччину і досить довго прожили в Галичині. У 1913 році подалися знову в Галичину, а в першій половині 1914 року побували в Італії⁶⁰.

⁵⁷ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 240.

⁵⁸ Там само. С. 314.

⁵⁹ Там само. С. 317–318.

⁶⁰ Винниченко Розалія. Володимир Кирилович Винниченко (Біографічна канва). С. 12.

Роз'їзди коштували дорого. Виручали гонорари з Росії. У 1912 році московське видавництво «Земля» надрукувало роман з життя емігрантів «Рівновага», в 1913 році — «Заповіт батьків».

На Великій Україні Володимир Кирилович в останній раз був перед одруженням. Перетинати кордон нелегально він більше не наважувався, хоч на Батьківщину дуже тягнуло. Йому навіть спало на думку віддатися до царського суду, тільки б засудили не більше, ніж на рік-півтора. У лютому 1914 року попросив Є. Чикаленка знайти адвоката, який допоміг би в легалізації такою ціною. Той відрадив.

Життя у Франції не мало жодних перспектив. Дружині було заборонено займатися лікарською практикою в Європі, емігрантам такого не дозволялося. Його заробітків не вистачало. «Ми тепер живемо, — писав він Є. Чикаленку, аргументуючи ідею легального повернення під суд, — в одній поганенькій хатинці поганенького пансіончика. Я студентом краще жив. Для того щоб могли щось робити, я мушу кудись виїзжати, витрачаючи на ці поїздки ті гроші, які сам заробляю. Коли ж жінка зможе практикувати, умови нашого життя мусять поліпшитися»⁶¹.

Врешті-решт у дорогу покликав обов'язок: треба було проводити конференцію УСДРП. На початку червня 1914 року В. Винниченко з дружиною під чужим прізвищем перейшов кордон. 10 червня в околицях Катеринослава, в лісі відбулася конференція українських соціал-демократів. Партія поступово оживала після погромів під час революції 1905–1907 років.

Відновилися зв'язки між партосередками в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Кам'янець-Подільську⁶².

1 серпня 1914 року почалася війна, кордон було закрито. Володимир Кирилович опинився ніби в пастці. Він спробував влаштуватися на роботу в Катеринославі, але довідався, що став відомим факт його нелегального перебування в імперії. Справді, в усіх жандармських управліннях з'явилося повідомлення про те, що «емігрант Володимир Кирилов Винниченко, який проживав раніше в Парижі, з оголошенням війни перебрався до Росії з метою консультувати роботу Української соціал-демократичної

⁶¹ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 18.

⁶² Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 39.

робітничої партії». У циркулярі наказувалося розшукати його і встановити агентурний нагляд⁶³.

Розалія Яківна поїхала до батьків, які жили в Москві і легалізувалася під своїм дівочим прізвищем. Володимир Кирилович поїхав до Варшави з наміром зробити спробу покинути Росію. Але від Балтійського моря до Карпат кордон перетворився на лінію фронту. Залишався один вихід: повернутися до дружини, розчинитися в Москві. Так почалося підпільне життя, що тривало аж до революції. Багаторічний досвід професійного революціонера дозволяв уникати арешту.

За спогадами Ю. Тищенка, В. Винниченко з дружиною поселилися в одному з численних готеликів на Тверській вулиці. Тищенко приїхав у Росію з паспортом свого приятеля — болгарського офіцера, щоб налагодити постачання в Америку літератури українською мовою. Побував у Санкт-Петербурзі, серед місцевих членів УСДРП, які гуртувалися навколо книгарні «Український базар». Потім поїхав у Харків, де з 1909 року працювала заснована ним українська книгарня. Збирався вже повертатися в Америку, коли почалася війна. Болгарський паспорт став небезпечним, і він теж опинився у пастці, на нелегальному становищі.

Через катеринославських членів УСДРП Ю. Тищенко дістав адресу Володимира Кириловича, і той викликав його в Москву. Обидва домовилися на певний час не брати помітної участі в партійній роботі й обмежитися, головним чином, видавничою справою. Та за будь-яких умов їм були потрібні надійні російські паспорти, ще й «білі», які забезпечили б від мобілізації в діючу армію. Зв'язавшись з партійним центром, В. Винниченко за два тижні дістав два таких паспорти з печатками Велико-Бучківської волості на Полтавщині. Як виявилось, волосний писар був членом УСДРП і виписав паспорти на ім'я дійсно існуючих осіб.

За час перебування в Катеринославі В. Винниченко написав чудову повість «Босяк». Разом з короткими оповіданнями, друкованими в журналах, набрався матеріал на цілий том. Ю. Тищенко на прохання друга зайнявся друкуванням книги в типографії братів Рябушинських. У січні 1915 року книга вийшла в світ.

⁶³ Лозинська Л. О. Вказ. праця. С. 18.

Тим часом йшла війна, яку правлячі кола в Росії зробили спробу назвати Великою або Вітчизняною. У серпні 1914 року спалахнула не бачена в історії війн за кількістю задіяних військ Галицька битва. З обох сторін у ній брали участь півтора мільйони солдат і офіцерів. За кілька місяців половина австро-угорської армії була виведена з ладу. Російські війська захопили всю Східну Галичину разом зі Львовом і частину Буковини з Чернівцями. У середині березня 1915 року росіяни здобули найбільшу австрійську фортецю — Перемишль.

Завойовані території були приєднані до імперії. Військова влада негайно розпочала депортацію найбільш відомих представників української інтелігенції, перетворила національні школи на російські, закрила просвітні організації. Було оголошено, що корінні жителі Галичини, Лемківщини і Буковини з часів Київської Русі є росіянами і православними.

Не маючи змоги протестувати публічно, Володимир Кирилович знайшов вихід своєму обуренню в листі до М. Горького. В його архіві збереглася лише чернетка без датування. За змістом лист датується початком 1915 року (крім того, в щоденнику під датою 15 (2) лютого 1915 року виписаний цілий абзац про міністра закордонних справ С. О. Сазонова, який у зміненому вигляді увійшов до тексту листа). Це — надзвичайно сильний і яскравий зразок Винниченкової прози. У стані емоційного піднесення, в цьому разі — гніву Володимир Кирилович міг писати особливо яскраво, ніби карбуючи точно знайдені вислови у свідомість адресата. Лист довгий, але він має бути представлений, хоча б в уривках, у цій книзі: «...Как Вам известно, русское правительство, воюющее за “свободу и справедливость”, за права угнетенных наций и тому подобные прекрасные вещи, разорило, уничтожило, смело с лица земли убогую свободу, молодые права украинской нации в Галиции. Разоренные Бельгия, Сербия, Польша, о которых так много и справедливо сокрушаются в России, все-таки менее несчастны, чем Украина — у них оставлена их душа, оставлено то нематериальное, что иногда дороже материальных богатств.

Україна же буквально, в прямом и переносном смысле, изнасилована, обесчещена, ограблена до последнего крейцера и до последней крошечной газетки. Мало того, завоевывая Галицкую Украину, русское правительство одновременно завоевывало

и Российскую. Вам, конечно, неизвестно, что закрыты все современные издания на украинском языке в России, что кампания хулиганов в Киеве диктует нам законы нашего языка, изменяя по своему желанию правила правописания, что арестовывают людей за то, что они говорят по-украински, что мы с минуты на минуту ждем закрытия наших книжных магазинов — единственного жалкого оплота нашей несчастной культуры...

Русское общество молчит, молчат все так громко и благородно кричащие об освободительных целях этого величайшего из преступлений правительств, называемого Великой войной. Молчат публицисты и литераторы, так яростно негодующие там, где им разрешено. И если по другим поводам кричат и негодуют, а по другим молчат, то всякий имеет основание заключить, что одни поводы этого заслуживают, а другие — нет».

Наприкінці свого листа В. Винниченко просив пролетарського письменника «подняти свой голос против этой травли и разбоя, которые учиняют над нами в Галиции и России»⁶⁴.

М. Горький нічим не допоміг, але поразки на фронті в 1915 році зробили царський уряд менш самовпевненим. Побойовання Володимира Кириловича щодо заборони українських книгарень не справилися. Заснування національних періодичних видань за межами українських губерній не було заборонене в принципі, хоч з ініціативи цензорів конкретні видання закривалися.

У січні 1915 року В. Винниченко здійснив поїздку в Петербург у партійних справах (там активно діяв осередок УСДРП) і в справі друкування своїх творів. Побував в Александринському театрі, де йшла його п'єса «Брехня», зустрівся з друзями і давніми знайомими — Є. Чикаленком, В. Миролюбовим, М. Славінським, П. Стебницьким та ін. Цікаві спогади залишив О. Шульгин, із сім'єю якого Винниченко дружив упродовж багатьох років: «...На Винниченка ми дивилися не стільки як на соціаліста, як на автора цікавих оповідань, що нас дуже захоплювали. До того він був старшим від мене на вісім років, отже, всім міг imponувати. Він був справжній революціонер, що сидів по тюрмах, що вмів втікати за кордон нелегально і з великою небезпекою повертатися на Україну. Ближче я з ним познайомився вже напередодні революції

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 3–4.

1917 року, коли з Москви він нелегально приїздив до Петербургу і зупинявся в мене. Щось було у цієї людини з такими гострими магнетичними очима, що страшенно приваблювало і гіпнотизувало одних, одштовхувало других. А прості солдати, які в Петербурзі приходили до мене, щоб одвідати і послухати Винниченка, просто молились до нього, хоч часом і чув, як він говорив неусвітні речі, наприклад, що при соціалізмі людина зможе працювати тільки дві години денно!»⁶⁵.

Із цієї розповіді можна зробити висновок, що В. Винниченко вніс свою частку у справу революціонізування петербурзького гарнізону, роль якого в поваленні самодержавства була вирішальною. Не перший раз ми переконаємося в тому, що Винниченкові очі справляли особливе враження на тих, хто з ним зустрічався. Справді, холерична натура цієї людини проявлялася передусім в очах.

Після видруккування книги в типографії Рябушинських Ю. Тищенко поїхав у Харків, де оселився у завідуючого своєї книгарні. На літо він зняв для себе і подружжя Винниченків п'ятикімнатний будинок у селі Карачівці біля Мерефи. Будинок розташовувався на околиці й густо заріс садом, а отже був цілком ізольованим від інших дач, якими користувалося багато харків'ян.

⁶⁵ Шульгин О. Шкільні роки і революція 1905 р. // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Париж ; Мюнхен, 1969. С. 292.

Перша сторінка українськомовного тижневика «Промінь» (видавався в Москві у 1916–1917 рр.), де В. Винниченко почав друкувати роман «Записки кирпатого Мефистофеля»

На початку літа 1915 року в Карачівці приїхав Володимир Кирилович, а трохи згодом його дружина. Тут відбулося немало зустрічей з представниками харківського й катеринославського осередків УСДРП.

Було вирішено домагатися дозволу на видання тижневика «Слово», призначеного для поширення серед робітників. Формальним редактором і видавцем обрали цілком благонадійну людину, навіть не українця за походженням. Саме він і звернувся до губернатора по дозвіл на видання. Дозвіл було одержано тільки на початку жовтня 1915 року. Редагування взяв на себе В. Винниченко. Він же написав під псевдонімом передову статтю з оглядом умов життя українських робітників. Свої статті помістили у тижневику С. Петлюра, В. Садовський, Ю. Тищенко та ін.⁶⁶

У 1916 році «охранка» поширила по всіх жандармських управліннях інформаційно-аналітичний документ під назвою «Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии». Цю «Записку» знайшов і опублікував у 1926 році О. Гермайзе. В ній говорилося, що натхненником газети «Слово» є політичний емігрант, відомий український письменник В. Винниченко, який нелегально проник через кордон⁶⁷. Мабуть, тільки за стилем передовиці жандарми визначили її авторство, тому що газету заборонили вже після виходу першого номера.

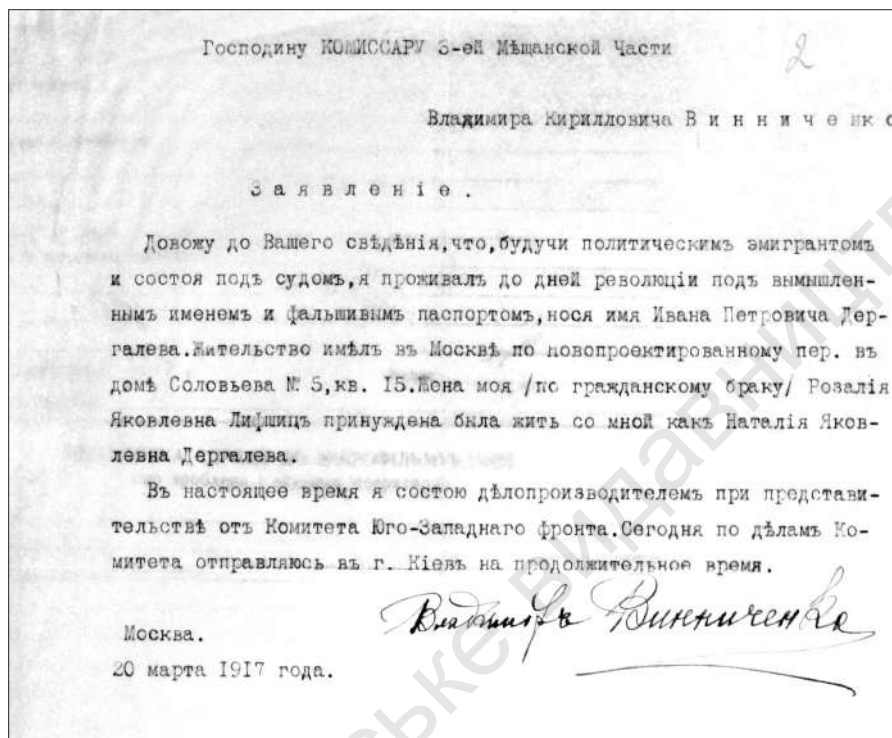
Під осінь 1915 року В. Винниченко з дружиною поїхав у маєток Є. Чикаленка в Перешорах Ананіївського повіту на Херсонщині, де вони прожили кілька тижнів⁶⁸. Довідавшись про те, що жандарми полюють на нього, він не поїхав на конференцію УСДРП, що відбулася в листопаді в Катеринославі. Підготовлені ним тези і проекти постанов виголосив Ю. Тищенко.

Незабаром з'ясувалося, що в роботі конференції взяв участь провокатор. Жандарми встановили негласний нагляд майже за

⁶⁶ Тищенко-Сірий Юрій. Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. С. 48.

⁶⁷ Гермайзе О. Ю. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. Т. 1. Київ, 1926. С. 331.

⁶⁸ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 467.

*Заява Володимира Винниченка комісару
5-ї Мещанської частини Москви
від 2 квітня (20 березня) 1917 р.*

всіма учасниками конференції (Тищенко-Сірий вдалося не потрапити до їхнього поля зору). У грудні 11 лідерів українських соціал-демократів були заарештовані⁶⁹. Партія фактично розвалилася. Винниченкові довелося на всяк випадок поміняти помешкання і паспорт. Дружина, яка працювала у військовій шпиталю, влаштувала його в санаторії, в годині їзди залізницею від Москви. Тут він прожив не потривожений жандармами аж до березня 1917 року, займаючись літературною працею⁷⁰. Контакти з навколишнім світом підтримувалися переважно через редакцію «Украинской жизни».

⁶⁹ Тищенко-Сірий Юрій. Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. С. 56.

⁷⁰ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 41.

«Украинская жизнь» — це щомісячник, який видавався переважно для тієї російської публіки, яка співчутливо ставилася до українського питання. Редагував його С. Петлюра, до редколегії йому вдалося залучити видатних діячів — М. Грушевського, Дм. Донцова, Д. Дорошенка, В. Липинського, М. Порша та ін. В. Винниченко увійти до редколегії відмовився, але за чотири роки, починаючи з 1913 року, опублікував у журналі шість статей публіцистичного характеру.

Розповідь про дореволюційні етапи життя В. Винниченка слід завершити його заявою від 2 квітня (20 березня) 1917 року, адресованою комісару 3-ї Міщанської частини Москви: «Довожу до Вашего сведения, что будучи политическим эмигрантом и состоя под судом, я проживал до дней революции под вымышленным именем и фальшивым паспортом, нося имя Ивана Петровича Дергалева. Жительство имел в Москве по Новопроектиров. пер. в доме Соловьева № 5, кв. 15. Жена моя (по гражданскому браку) Розалия Яковлевна Лифшиц принуждена была жить со мной как Наталия Яковлевна Дергалева. В настоящее время я состою делопроизводителем при представительстве от Комитета Юго-Западного фронта. Сегодня по делам Комитета отправляюсь в Киев на продолжительное время»⁷¹.

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 2.

Розділ 3

У ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ

*«Коли б отив Олександр Македонський
чи Наполеон і захотів допомогти Центральній Раді
та Генеральному секретаріату,
то й то не допомогло б».*

В. Винниченко

ПОВАЛЕННЯ САМОДЕРЖАВСТВА

У лютому 1914 року колишній міністр внутрішніх справ П. Дурново попереджав Миколу II, що в разі поразок у майбутній війні з Німеччиною народні маси, які «сповідують принцип неусвідомленого соціалізму», піднімуться проти влади, і «вся Росія буде втягнута в безпросвітну анархію, наслідки якої навіть не можна собі уявити»¹. Після поразок 1915 року, які призвели до втрати Польщі й наблизили лінію фронту до Петрограда, в обох законодавчих палатах (Державній думі і Державній раді) сформувалася більшість на чолі з кадетами — так званий Прогресивний блок. Його лідери П. Мілюков, В. Шульгін та інші почали вимагати від царя вислати зі столиці Г. Распутіна, відмовитися від самодержавного способу правління і призначити уряд, відповідальний перед Думою. Підбадьорений здійсненням першого прогнозу, П. Дурново в листопаді 1916 року адресував Миколі II ще одну записку, в якій заявив, що встановлення відповідального перед Думою міністерства спричинить швидкий занепад правих партій — ліберальних консерваторів, октябристів, прогресистів, кадетів. «А потім?» — драматично запитував царедворець і сам же відповідав: «Потім виступив би революційний натовп, комуна, загибель династії, погроми власницьких класів»².

Дурново вже не можна було на той час вважати великим провидцем. Починаючи з 1915 року, дедалі більше людей

¹ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. Нью-Йорк, 1946. С. 444.

² Там само. С. 445.

упевнювалися в тому, що революція є неминучою. В опублікованій у вересні 1915 року поемі «Облако в штанах» Володимир Маяковський пророкував:

*Где глаз людей обрывается куцый,
Главою голодных орд,
В терновом венце революций
Грядет шестнадцатый год*³.

Місяцем пізніше В. Винниченко, який тоді перебував у Катеринославі, написав одному із засновників УСДРП — Льву Юркевичу в Женеву: «Настрій в Росії пригнічений, і всі мріють про кінець війни. Слово “революція” у всіх на устах — у двірників, купців, парикмахерів, інтелігентів, жінок, навіть дітей»⁴.

І ось, революція! Цілий місяць Володимир Кирилович не торкався щоденника, а 13 березня (28 лютого) 1917 року записав: «Як завсіди, почалося з елементарного, приступного найширшому колові: з хліба, звичайного чорного чи білого хліба. Вийшли на вулицю жінки й почали вимагати засобів не померти з голоду. Звичайно, відповідь була: нагаї, кінські копита, кулі. “Сіра скотинка” (з виразу якогось генерала) обурилась, заревла, почала фицатись. Тоді перекинулось на робітництво. Посунули лави з прапорами, Марсельезою, вигуками, мало подібними до гімну “Боже, царя храни”»⁵.

Соціал-демократичний міжрайонний комітет столиці (ні меншовики, ні більшовики) організував 8 березня (23 лютого), в Міжнародний жіночий день, страйк жінок-робітниць на знак протесту проти продовження війни, дорожнечі й продовольчих утруднень. На вулиці вийшли десятки тисяч робітниць і робітників. Поліція і козаки виявилися безсилими, демонстрації та мітинги тривали і в наступні дні. Командувач Петроградського військового округу, виконуючи волю Миколи II, наказав 11 березня озброїти військові застави бойовими патронами. У відповідь на вимогу голови Державної думи М. Родзянка призначити новий уряд цар у ніч на 12 березня (27 лютого) зупинив роботу парламенту.

³ Маяковский В. Сочинения : в 2 т. Т. 2. Москва, 1988. С. 14.

⁴ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за умов світової війни. Прага, 1936. С. 86.

⁵ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 253.

Перелом у подіях стався в понеділок 12 березня — М. Родзянко власною волею призначив засідання Думи на цей день. До страйкарів і мітингувальників-робітників приєдналися солдати запасних батальйонів гвардійських полків — Волинського, Литовського, Преображенського та ін. Солдати і робітники захопили Арсенал, Адміралтейство, Петропавлівську фортецю, над Зимовим палацом замайорів червоний стяг. До резиденції Думи — Таврійського палацу прийшли звільнені з тюрем соціалісти й утворили тимчасовий виконком Ради робітничих і солдатських депутатів (Петрограда). Надвечір була утворена Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, на чолі її виконкому став соціал-демократ-меншовик М. Чхеїдзе, заступником обрали соціаліста-революціонера, члена фракції трудовиків у Думі О. Керенського.

Того ж дня, М. Родзянко скликав в іншому крилі Таврійського палацу засідання Прогресивного блоку, на якому визначився Тимчасовий комітет Державної думи. Діючи як верховний орган влади, Тимчасовий комітет заявив, що Микола II повинен зректися престолу.

13 і 14 березня на підприємствах міста і в його 160-тисячному гарнізоні відбувалися вибори депутатів робітничих і солдатських рад. У ніч на 14 березня Петрорада віддрукувала величезною кількістю примірників «Наказ № 1», після чого негайно розіслала його в Діючу армію. У ньому містилася недвозначна заявка на владу: «Накази Військової комісії Державної Думи належить виконувати тільки в тих випадках, коли вони не суперечать наказам і постановам Ради робітничих і солдатських депутатів»⁶.

За розпорядженням начальника ставки верховного головнокомандувача генерала М. Алексєєва головнокомандувачам фронтів 14 березня була надіслана телеграма з викладом подій у Петрограді та з інформацією про те, що Державна дума ставить питання про зречення царя. Усі п'ятеро головнокомандувачів, не виключаючи дядька Миколи II Миколи Миколайовича, висловилися за зречення. Ознайомившись з відповідями, Микола II за півгодини до опівночі 15 (2) березня підписав відповідний документ.

⁶ Родзянко М. В. Государственная Дума и февральская революция // Архив русской революции. Т. 6. Берлин, 1922. С. 75.

*Засідання Ради робітничих і солдатських депутатів
у Таврійському палаці в Петрограді.*

Березень 1917 р.

Хроніка березневих подій свідчила, що самодержавна влада російського імператора була скинута не лівими політичними партіями, які тільки виходили з підпілля і приголомшено озиралися навкруг, не Думою і навіть не 200-тисячним політичним страйком петроградських робітників. Микола II втратив ґрунт під ногами, коли за його відречення висловилися головнокомандувачі фронтів. Їхня позиція визначалася тільки одним — настроєм у військах. Царя скинули ради солдатських депутатів (на фронтах — солдатські комітети) разом з радами робітничих депутатів. Фактично це зробила одна Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, на початку березня інші організації такого типу ще не встигли виникнути. Обурені політичною безправністю, охоплені бажанням уникнути мобілізації, а ті, хто вже був мобілізований — не потрапити на передову, селянські низи (робітники, як правило, працювали на оборонних підприємствах) нагадували насичений

розчин в момент кристалізації. Вони починали поводити себе однаковим чином без усякого впливу ззовні.

Хоча Петрорада взяла на себе функції центрального координаційного органу, ієрархічно побудована радянська організація в країні не виникла. Кожна рада функціонувала сама по собі і займалася суто місцевими справами. Склад рад і комітетів був плинним, бо робітничі й військові колективи могли в будь-який момент відкликати свого депутата й прислати іншого. Радянський чинник у Російській революції був анархічним і деструктивним.

14 березня лідер Прогресивного блоку і кадетської партії П. Мілюков домовився з головою Думи М. Родзянком про те, що виконавчу владу очолить князь Г. Львов. Тимчасовий комітет Думи звернувся до голови Петроради М. Чхеїдзе й О. Керенського з пропозицією увійти в уряд. Чхеїдзе відмовився, а Керенський із санкції виконкому Петроради погодився взяти на себе обов'язки міністра юстиції. Ввечері 15 березня сформований П. Мілюковим склад Тимчасового уряду був схвалений Тимчасовим комітетом Думи і виконкомом Петроради. Його головним завданням проголосили підготовку і проведення виборів до Установчих зборів та органів місцевого самоврядування.

Тимчасовий уряд розпорядився створювати в губерніях ради об'єднаних громадських організацій та їхні виконавчі комітети як представницькі органи місцевого самоврядування. Місцева влада, яка до революції належала губернаторам і повітовим справам, перейшла до урядових комісарів, якими ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Як правило, це були поміщики. Волосних старшин, які до революції користувалися всією повнотою влади у волостях, замінили виборні виконавчі комітети. До їхнього складу уряд пропонував своїм комісарам залучати місцевих землевласників і всі інтелігентські сили села.

Розглядаючи відносини між Тимчасовим урядом і Петроградською радою, В. Ленін запровадив в обіг термін «двовладдя». Він прижився в радянську добу і досі зберігає популярність. Насправді, однак, влада була в руках Тимчасового уряду, хоча Петрорада зберігала за собою контрольні функції і могла диктувати йому свої умови. Суть у тім, що меншовики та есери, які мали в радах вирішальний вплив, вбачали в них не органи влади, а громадські

організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Ліберальна демократія, яка утворила уряд, що складався з конституційних демократів (після повалення самодержавства кадети почали іменувати себе партією народної свободи) та інших думських партій, була солідарна в цьому з меншовиками та есерами. Страх перед деструктивним радянським чинником об'єднав колишніх затятих противників — партії ліберальної і соціалістичної демократії.

Невходження більшовиків у табір соціалістичної демократії було результатом їхнього вільного вибору. Очолювані В. Леніним, вони націлювалися на захоплення влади, не бажаючи ділити її з жодною іншою партією. Як уже наголошувалося, вони взяли курс на витиснення з рад представників конкурентних партій і перетворення їх на органи влади. В. Ленін не покладався на можливість мирного переходу влади до більшовиків. Уже з квітня 1917 року в Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах почали формуватися загони бойовиків-червоногвардійців.

УТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У липні 1919 року, коли березневі події 1917 року відсунулися на достатню відстань у часі, В. Винниченко так їх охарактеризував: «Здається, ні одна група громадянства Росії не прийняла з таким щирим серцем, з таким чуттям радості й полегкості, з таким непідмішаним ентузіазмом Велику Російську Революцію, як українство.

Це цілком зрозуміло. Що більше страждання, то дужча радість од визволення від нього. А українство не могло пожалітися на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатації і нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, щодо українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування»⁷.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 31–32.

Цю радість, цей ентузіазм російська столиця побачила в матеріалізованому вигляді 25 березня, коли відбувалася багатотисячна маніфестація з приводу чергових Шевченкових роковин. Учасники її несли портрети поета, транспаранти з гаслом «Хай живе вільна Україна у вільній Росії!», десятки національних синьожовтих прапорів. Поруч зі студентами, інтелігенцією та робітництвом у маніфестації взяли участь солдати. Очолював колону загін кубанських козаків колишнього царського конвою у мальовничих червоних жупанах, із січовим прапором і запорозькими бунчуками.

Цей перший після повалення самодержавства вияв сили і глибини національного руху став справжньою подією в політичному житті країни. Наступного дня центральний орган кадетської партії газета «Речь» у своїй передовиці зазначала: «Немає жодного національного руху в Росії, щодо якого старий лад поведився б з таким цинізмом і байдужістю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 року було заборонено, часом без жодних винятків, друкувати щось українською мовою. Від початку цієї війни українську пресу заборонено. До неї було застосовано заборону раніше, ніж до німецької. Аж до самої революції української школи не дозволяли, і навчання українською (малоруською) мовою вважалося злочинном. Бюрократичні неукі не соромилися у своїх неофіційних актах висміювати українську мову, яка має свою історію, свою літературу — один з найбільших духовних витворів найближчого нам по крові й походженню слов'янського племені, невідривно сполученого з нами історичними зв'язками».

За гостротою суджень, настроєм і навіть синтаксисом ці слова російського ліберала співпадали з наведеними висловлюваннями В. Винниченка. Дисонансом прозвучали лише останні півдесятка слів, які вийшли з-під пера редактора «Речи» як щось само собою зрозуміле. Але ж безсумнівна близькість по крові й походженню не була достатньою підставою для «невідривності» народу, тобто його довічного позбавлення державних прав. Цей дисонанс уяскравився вже в наступні кілька місяців, які показали глибоку прірву, що відділяла Російську революцію з усіма її рушійними силами та їхніми політичними втіленнями від революції Української. Саме через це Російська революція дістала продовження в громадянській і міжнаціональних війнах, що розтягнулося на

Будинок Педагогічного музею в Києві, де у березні 1917 р. розмістилась Українська Центральна Рада

три роки, а національна революція в Україні переросла у визвольні змагання українського народу.

Керівники міжпартійного політичного блоку Товариство українських поступовців (ТУП), який був єдиною організацією всеукраїнського масштабу, вирішили скористатися рекомендацією Тимчасового уряду створювати на місцях ради об'єднаних громадських організацій як представницькі органи влади, щоб утворити раду не міського або губерньського, а всеукраїнського масштабу. 17 (4) березня у приміщенні Київської міської думи була утворена Рада об'єднаних громадських організацій у складі представників від губерньської, міської та повітових управ, Земського союзу, Союзу міст, Воєнно-промислового і Біржового комітетів, кооперативів тощо. Того ж дня в Києві постала національна організація, покликана об'єднати територію в межах Росії, на якій українці становили більшість населення. 1 квітня (19 березня) почала виходити газета «Вісті з Української Центральної Ради», в якій проголошувалося: «Українська Центральна Рада організувалася 4 марта,

об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою»⁸.

Передчуття неминучості революції в Росії давно не покидало Володимира Кириловича. Він прагнув вийти з підпілля, повернутися в Україну і присвятити себе, як висловлювався, відродженню нації. Та коли станеться революційний вибух, передбачити не міг ніхто, залишалося чекати. Так сталося, що безпосередньо перед вибухом виникла проблема, яка поставила під питання його повернення в Україну. 5 лютого 1917 року в щоденнику з'явився такий запис: «Вчора Євген Харлампович (Чикаленко. — С. К.), що гостює у нас, влив ложку дьогтю в море моїх мрій і ложка та застелила весь простір його. “А чи зможете і схочете жити на Україні? Чи здійсняться ваші мрії?” І намалював мені таку картину, яку не можна назвати рожевою. І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, щонебудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником, і рабом, і ще якось». Як нам тепер, через сто років знайомі й такі настрої, і реагування на них! Та не треба забувати елементарного: Винниченко рятувався в Росії від російських же жандармів, і йому треба було на щось жити. Жити він міг тільки літературною працею, а українське книговидання в Україні з початком війни заборонили.

Далі в щоденнику не було записів упродовж місяця. Винниченко знову взявся за життєпис 9 березня, тобто на другий день революційних подій у Петрограді. Одразу постало питання про повернення в Україну, забулися всі страхи⁹.

У джерелах можна помітити хронологічну неув'язку: процитована в попередньому розділі заява Володимира Кириловича про вибуття з Москви датується 2 квітня 1917 роком, і цією ж датою

⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 44.

⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 249–250.

позначена резолюція Центральної Ради, коли розглядалося його клопотання про членство. Сумніватися в датуванні протоколів Центральної Ради неможливо, документи з точним датуванням (за юліанським календарем) йдуть один за одним і підтверджуються газетними публікаціями. Щоб зрозуміти, коли він потрапив до Києва, треба піддати сумніву датування заяви про вибуття з Москви. Цю дату я бачив на власні очі в архівному документі, на який посилався в книзі про В. Винниченка, опублікованій у 2005 році. Вона повторюється в збірнику документів «Винниченко й українська соціал-демократія» (упорядник В. Лозицький), опублікованому в 2008 році. Керуючись невідомими нам мотивами, письменник відбув з Москви, як мінімум, за добу до позначеної в заяві дати.

2 квітня (20 березня) Центральна Рада розглядала заявки українських громадських діячів про кооптацію до свого складу. Заявка С. Єфремова була задоволена, а заявки В. Винниченка, В. Леонтовича і Є. Чикаленка не набрали більшості голосів¹⁰. Причина в протоколі не вказана, але важко сумніватися, що вона була тією самою, яку вказав сам Володимир Кирилович у запису від 5 лютого у своєму щоденнику.

Невдача аніскільки не засмутила В. Винниченка. Він з головою поринув у найбільш важливу справу: відновлення політичної діяльності УСДРП. Щоб ця справа успішно просувалася, треба було створювати газету. Група українських соціал-демократів, яка у 1905 році займала в партії провідні позиції, зібралася 4 квітня і доручила її редагування людині, яка блискуче володіла пером — В. Винниченку¹¹.

Регулярний випуск «Робітничої газети» було налагоджено у неймовірно короткі строки. Перше число з'явилося 12 квітня (30 березня) 1917 року. Пізніше В. Винниченко згадував: «Робітничка газета почала свій вихід, маючи в касі 300 рублів, а видання одного числа коштувало близько 3000. І розрахунок справдився, газета через пару тижнів мала до 30 000 читачів і ні копійки боргу»¹².

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 46.

¹¹ Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. С. 48.

¹² Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 78.

Між відмовою Центральної Ради кооптувати В. Винниченка і початком засідань Національного конгресу, на якому він за поданням М. Грушевського був обраний його заступником, минуло лише два тижні. Статус Володимира Кириловича залишався невизначеним, питання про його кооптацію більше не виникало. А втім, він у ці дні активно працював у Центральній Раді на правах одного з її керівників — завдяки тісному співробітництву з Грушевським. Таке співробітництво виявилось і очікуваним, і природним. Адже Винниченко відновлював діяльність партії українських соціал-демократів, з якою був пов'язаний від часів РУПу, а есдеки являли собою одну з політичних сил, яка формувала Центральну Раду.

За ці два тижні В. Винниченко встиг провести відновлювальну конференцію УСДРП і взяти участь у двох важливих зустрічах: міжпартійній конференції київських соціалістичних організацій і в засіданні президії виконкому Спілки об'єднаних громадських організацій Києва, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів і Студентської ради спільно з п'ятьма керівними діячами Центральної Ради (крім нього — М. Грушевським, Д. Дорошенком, Д. Антоновичем і Ф. Крижанівським)¹³.

У збірнику документів «Винниченко й українська соціал-демократія», який побачив світ у Києві в 2008 році, опублікована

Перша сторінка
першого числа
«Робітничої газети»
за 12 квітня (30 березня)
1917 р.

¹³ Дорошенко Дмитро. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1 : Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С. 57.

чернетка стенограми наради представників політичних партій соціалістичного спрямування, яка мала місце наприкінці березня (за юліанським календарем). Упорядник збірника В. Лозицький не зазирнув у книгу Д. Дорошенка, аби встановити, що йдеться насправді про міжпартійну конференцію київських соціалістичних організацій, яка відбулася за кілька днів до початку Національного конгресу. Не зазирнув він навіть у допоміжний апарат фундаментального видання «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах», щоб виправити спотворені в стенограмі прізвища. Хай там як, але стенограма опублікована, і вона дає немало нового порівняно з розповіддю Д. Дорошенка. На жаль, у чернетці стенограми прізвища українських соціал-демократів не позначені, але їх було мінімум двоє, а отже не можна встановити авторство реплік В. Винниченка. Прізвища представників інших політичних сил, як правило, були позначені.

Пропозиція скликати цю міжпартійну конференцію, як свідчив Д. Дорошенко, була висловлена на зборах київського комітету партії більшовиків, щоб обговорити справу про «сепаратистські устремління Центральної Ради, яка скликає Українські установчі збори». Вже наступного дня така конференція відбулася під головуванням очільника Київської міської думи, меншовика В. Дрелінга. У конференції взяли участь російські есери і соціал-демократи (меншовики та більшовики), українські есери та еседеки, єврейські і польські соціалісти. Голова Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської ради робітничих депутатів Г. П'ятаков запропонував переконати українських соціал-демократів стримати «сепаратистські устремління» Центральної Ради, а якщо вони не послухають, то «розпочати рішучу атаку проти сепаратистського руху»¹⁴. Київський адвокат Чекерель-Куш, який співчував більшовикам, додав, що якби Всеросійські установчі збори висловилися за самостійність України, то погодитися з таким рішенням не випадає: «не в наших інтересах роз'єднувати пролетаріат державними рамками»¹⁵.

¹⁴ Дорошенко Дмитро. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1 : Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С. 57.

¹⁵ 1917 год на Киевщине: хроника событий / сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов. Київ, 1928. С. 14.

Представник українських соціал-демократів (Винниченко?) відповів, що позиція його партії щодо статусу України змінюється. У програмі УСДРП, прийнятій в грудні 1905 року, зазначалося, що соціал-демократи відстоюють автономію України з окремими представницькими зборами (сеймом), яким належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються тільки населення, яке проживає на території України. Тепер же вони схилиються до перебудови всієї Росії на федеративних засадах. Це питання мусить бути розглянуте і розв'язане на установчій конференції УСДРП 17–18 квітня¹⁶.

На численні запитання про поголоски в суспільстві, пов'язані із скликанням Національного конгресу, український есдек відповів, що не може бути й мови про його перетворення на Установчі збори, які сформують тимчасовий український уряд. Проте вже тепер українці чекають від центрального уряду Росії державного акта про автономію¹⁷.

Член Київської ради робітничих депутатів і міської думи, російський есер І. Прилежаєв запитав: «Де ті економічні причини, що посилюють національні тенденції серед українського пролетаріату, про які каже вождь України?» (йшлося, звичайно, про М. Грушевського. — С. К.). Український есдек відповів, що посилення національних тенденцій пов'язане передусім не з економічними, а з психологічними причинами. Федеративний устрій держави має усунути вплив Росії як метрополії і забезпечити рівні права автономним частинам країни¹⁸.

На згаданій вище зустрічі керівників неукраїнських організацій Києва з провідними діячами Центральної Ради питання задавали в основному М. Грушевському. Передусім його запитали, чи хоче Центральна Рада запровадити автономію явочним порядком, тобто самочинно. Голова Ради відповів, що в домаганні українцями автономії не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів і децентралізація. Голова виконкому Київської ради робітничих депутатів, російський есер П. Незлобін відреагував

¹⁶ Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. В. Лозицький. С. 38.

¹⁷ Там само. С. 122.

¹⁸ Там само. С. 123–124.

Михайло Грушевський

на цю відповідь емоційно: мовляв, домагання автономії в теперішній момент — це удар у спину революції, і на спроби переведення цієї автономії в життя революційна демократія відповість багнетами¹⁹.

Ось у такій ситуації лідери українського визвольного руху формували і відстоювали свою національну програму. Українська революція була складовою частиною Російської. Проте українцям протистояла не тільки монархічна, згодом білогвардійська контрреволюція, що було цілком природним, а й російська революційна демократія —

як ліберальна, так і соціалістична. Тривалий час керівники більшовицької партії прикидалися союзниками Центральної Ради. Однак скликана з ініціативи Київського комітету РСДРП(б) міжпартійна конференція соціалістичних організацій уже в квітні 1917 року показала, наскільки далекими були більшовики від прагнень і намірів української демократії.

Пальма першості в розробці національної програми Центральної Ради належала, поза всяким сумнівом, М. Грушевському. Тому треба хоча б коротко зупинитися на ідеях, висловлених ним упродовж перших тижнів після падіння самодержавства.

7 квітня (25 березня) в Києві відновився випуск щоденної газети «Рада», яку царський уряд закрив після початку війни. Вона почала виходити під назвою «Нова Рада», і перше число відновленого видання відкривалося публікацією М. Грушевського «Велика хвиля». У наступних числах були надруковані статті

¹⁹ 1917 год на Киевщине: хроника событий. С. 27.

«Повороту нема», «Від слова до діла», «Чи Україна тільки для українців?» та ін.²⁰

Голова Ради виступив проти надання національно-визвольному рухові культурницького характеру. «Згадуючи декларацію Тимчасового уряду, в якій той засвідчував своє співчуття культурно-національному самовизначенню народностей Росії», він відкидав таке «самовизначення» і заявляв: «Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який будує свою долю в нових умовах свободи. Великі події, пережиті нами, зняли гальма з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена пружина вона підноситься перед здивованими очима чужих — і своїх»²¹.

У статті «Велика хвиля» висунуто головне гасло національно-визвольного руху: побудована на демократичних підвалинах національно-територіальна автономія України в Російській федеративній республіці. М. Грушевський передбачав, що російська демократія — як ліберально-буржуазна, так і соціалістична, неохотно поставиться до вимоги забезпечити українському народові державні права. Але тільки державність була запорукою вільного розвитку народу. Термін «автономія» у словнику М. Грушевського не можна сприймати у звичному для нас радянському наповненні — як відсутність державних прав за наявності поступок у мовно-культурній сфері. У статті «Повороту нема» він писав: «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенню її з боку провідників Російської держави чи керуючих кругів російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересунення центра ваги в бік українського самостійництва... Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?»²².

²⁰ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. 6. Київ, 2001. С. 248–261. Ці статті М. Грушевський видав окремою брошурою в Нью-Йорку в 1918 р.

²¹ Там само. С. 249.

²² Там само. С. 252.

Саме в ті дні, коли М. Грушевський розгортав у газеті «Нова Рада» свою національну програму, до Києва з'їжджалися делегати від організацій українських соціал-демократів Петрограда, Москви, Полтави, Харкова, Бердянська та інших міст, щоб відновити діяльність УСДРП як політичної партії. Незважаючи на те, що головою конференції було обрано Д. Антоновича, а його заступниками — М. Авдієнка і В. Чехівського, через кілька років П. Христюк зауважив, що робота конференції пройшла під проводом В. Винниченка (було б дивно побачити таке твердження у редакційній Винниченком «Робітничій газеті»)²³. «Робітнича газета» повідомляла, що 17 квітня «після доповіді тов. Ткаченка про автономію України і гарячих дискусій прийнята резолюція тов. Винниченка»²⁴.

П. Христюк, який збирав документацію Української революції, зберіг і опублікував цю резолюцію, за змістом — цілком тотожно національній програмі М. Грушевського:

«Виходячи з того, що потреба можливо повного розвитку творчих сил України вимагає її найширшого економічно-політичного самоозначення;

— приймаючи під увагу, що федеративний устрій російської держави, як союзу автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць, не тільки не може шкодити розвитку пролетаріата всієї Росії, — а тим більше українського, — але й корисний для нього;

— приймаючи під увагу, що федерація автономних або краєвих одиниць — це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни;

— конфедерація української соціально-демократичної робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії — автономію України яко першу, невідложну пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України»²⁵.

«Робітнича газета» повідомляла, що Винниченкова резолюція приймалася в ситуації «гарячих дискусій». Зрозуміло, що дискусії

²³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Прага, 1921. Т. 1. С. 33.

²⁴ Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. В. Лозицький. С. 130.

²⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. 1. С. 34–35.

мусили обертатися навколо головного питання: бути Україні самостійною державою чи автономною республікою у складі федеративної Росії? Згадуючи перебіг конференції, через два з невеликим гаком роки, Володимир Кирилович свідчив: «На конференції української соціал-демократичної робітничої партії в квітні питання про самостійність зустріло майже однодушне негативне відношення. За самостійність висловилися з усієї конференції тільки два-три голоси»²⁶. Мабуть, так і було, але після «гарячих дискусій», в яких Винниченко переконував делегатів зійти із самостійницької платформи.

Автономна Україна у федеративній Росії — таку мету ставили перед собою в перші місяці Української революції М. Грушевський і В. Винниченко. Чи була ця позиція регресивною у конкретних умовах 1917 року порівняно, наприклад, із самостійницькою позицією М. Міхновського? Щоб відповісти на це непросте питання, треба взяти до уваги кілька важливих чинників.

По-перше, «федералісти» висловлювалися за федерацію не за всяких обставин. «Прапор самостійної України стоїть згорнений», — говорив М. Грушевський, але може розгорнутися, якщо всеросійські централісти відкинуть вимогу про широку автономію у федеративній і демократичній Росії.

По-друге, добиватися відділення України від Росії в умовах триваючої війни було надто небезпечно. Розумніше було обмежитися вимогою автономії, але навіть на цю вимогу російська демократія — не тільки ліберальна, а й соціалістична — могла відповісти багнетами, а це загрожувало проривом фронту й окупацією України Центральними державами.

По-третє, треба було підводити народні маси до ідеї самостійництва поступово. На відміну від фінів і поляків, які мали давні й міцні традиції державності, українці залишалися на початку революції етнічною масою, а не нацією.

Лідерів Української революції можна звинуватити лише в тому, що вони із зайвим оптимізмом сподівалися на готовність російських політичних партій і всього російського народу перетворювати централізовану країну на федерацію, в якій іншим народам колишньої імперії гарантувалася б широка політична

²⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 43.

автономія — аж до державності. Проте такий оптимізм ґрунтувався не на порожньому місці, адже російське суспільство з величезним ентузіазмом сприйняло падіння самодержавства.

Через півстоліття після падіння самодержавства І. Лисяк-Рудницький зазначав, що федералістична концепція мала вразливі місця, хоча не дуже помітні для сучасників, але видимі з відстані часу. Від часів Московського князівства російська держава була надзвичайно централізованою, тож перехід до федералізму означав розрив з національним минулим і відмову від глибоко вкоріненої традиції. Багато росіян, справедливо відзначав історик, були готові визнати, що Польща, Фінляндія і, можливо, балтійські провінції мали свою національну самобутність і не могли бути цілком асимільовані. Щодо України утвердилося інше переконання. Ідея, що українці є окремою нацією, а не регіональним підрозділом нації всеросійської, не сприймалася російською громадською думкою. Це судження І. Лисяк-Рудницький ілюстрував висловлюванням видатного російського історика Г. Федотова, опублікованим у 1947 році: «Пробудження України, а особливо сепаратистський характер українофільства заскочив російську інтелігенцію й лишився їй до кінця не зрозумілим. Ми любили Україну, її землю, її народ, її пісні, вважали все це своїм, рідним». І Лисяк-Рудницький робив з таких висловлювань прикрий висновок: «На відстані цілого покоління від революції Федотов усе ще не усвідомив, що сепаратистського характеру український рух набув лише на пізнішій стадії, і що це якраз і було результатом особливої російської “любові до України”, рівнозначної запереченню права українців на національне самовизначення»²⁷.

Одночасно з установчою конференцією українських соціал-демократів відбувався з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Раніше цілісної партії українських есерів не існувало, хоча їхні гуртки й організації діяли з 1905 року. Із всеросійською партією соціалістів-революціонерів українські есери, подібно до соціал-демократів, мали незгоди тільки в підходах до українського питання: вони вимагали негайного запровадження широкої національно-територіальної автономії України. Організаторами партії були переважно студенти — В. Залізник,

²⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 7–8.

*Квиток В. Винниченка – делегата Українського національного конгресу.
Квітень 1917 р.*

М. Ковалевський, Л. Ковалів, О. Севрюк, П. Христюк, М. Шраг. Саме з цією партією пізніше пов'язав свою політичну долю М. Грушевський. УПСР стала найбільш масовою серед українських партій, бо разом з кооператорами заволоділа селом.

У квітні 1917 року провело свій з'їзд і Товариство українських поступовців. На з'їзді були присутні делегати від відділень ТУП у 17 містах, у тому числі від Петрограда, Москви й Катеринослава. Вони зобов'язалися всіма засобами творити автономію України з тим, щоб Всеросійські установчі збори тільки затвердили її, і визнали за доцільне внести до статуту автономії принцип забезпечення прав національних меншин. З'їзд звернувся до громадськості із закликом сприяти підготовці Українського національного конгресу. Було вирішено назвати організацію Спілкою українських автономістів-федералістів. До складу її керівництва обрали Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського та ін.

Незабаром члени Спілки переформували її в партію соціалістів-федералістів. Соціалістичних елементів у програмі цієї партії насправді не існувало, але бренд соціалізму був популярним.

За політичною та ідейною спрямованістю есефи наближалися до кадетів. Масовою партія не стала, але мала великий вплив у Центральній Раді.

Всеукраїнський національний конгрес у Києві відкрився 19 (6) квітня 1917 року. На нього прибуло з України та з-за її меж більше тисячі делегатів від політичних партій та різних організацій — робітничих, селянських, військових, кооперативних, економічних, культурних. Після вступної промови М. Грушевського конгрес заслухав і обговорив ряд доповідей: про принципи федералізму, шляхи формування автономного устрою України, забезпечення прав національних меншин тощо. Було прийнято рекомендацію про негайне створення Крайової Ради і висловлено думку, що ініціативу у творенні територіального органу влади повинна взяти на себе Українська Центральна Рада. Соціально-економічних питань конгрес практично не торкався.

Тимчасовий уряд, який в цей час перебував під цілковитим контролем партії кадетів, уважно стежив за підготовкою і роботою Національного конгресу. 20 березня він відновив чинність Конституції Фінляндії, пообіцяв у найкоротші строки скликати її сейм і гарантував збереження внутрішньої самостійності фінів. 30 березня уряд звернувся до селянства повністю окупованої Центральними державами Польщі і визнав «за братнім польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою»²⁸. Підбадьорений цими кроками, голова утвореної в Петрограді Української національної ради, О. Лотоцький 5 квітня звернувся до голови уряду князя Г. Львова з проханням заснувати посаду комісара України при Тимчасовому уряді, але наразився на цілковите несприйняття цієї ідеї. З розмови О. Лотоцький зрозумів, що прем'єр-міністр вважав таку ідею «першим кроком до сепарації»²⁹.

На другий день після відкриття Національного конгресу Київ відвідав з інспекцією військовий міністр О. Гучков. На прийомі, який Рада об'єднаних громадських організацій влаштувала на честь міністра, барон Ф. Штейнгель привітав його від імені

²⁸ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. Т. 3. Москва, 1930. С. 57.

²⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 343.

Національного конгресу і сказав, що український народ чекає від Установчих зборів надання автономних прав і сподівається на те, що Росія буде побудована на федеративних засадах. У відповідь О. Гучков сказав, що не може відповідати за Установчі збори, але впевнений, що вони після перемоги над німцями знайдуть «ті форми державної будови, які б єдність великої цілої держави поєднували з початками свободи і правами національностей на самовизначення»³⁰.

Тимчасовий уряд взагалі не збирався скликати Установчі збори найближчим часом, щоб продовжити строки свого перебування при владі. А з цієї відповіді міністра можна було зрозуміти, що розв'язання нагальних проблем національно-державного будівництва відкладається до перемоги (в 1917 році — дуже сумнівної) у світовій війні.

На третій день роботи Національний конгрес провів вибори нового складу Центральної Ради. На пропозицію М. Грушевського делегати прийняли такий принцип її конструювання: дві третини депутатських мандатів одержують губернії та міста, одну третину — центральні комітети партій та інші центральні установи. Три губернії Правобережжя — Харківщина, Полтавщина і Катеринославщина — дістали по чотири мандати. Чернігівщина і Херсонщина — по три. Двох представників у Центральній Раді мала Кубань, по одному — Бессарабія і Дон. Окремо від регіонів представництво в Раді здобули найбільші міста — Катеринослав (3), Харків (3), Одеса (2). Українські колонії в Петрограді, Москві й Саратові мали по одному представнику. 20 місць відводилося київським громадським, професійним, науково-освітнім і військовим організаціям³¹.

Головою Центральної Ради конгрес обрав таємним голосуванням, але практично одноголосно М. Грушевського. Відкритим голосуванням були обрані його заступники — В. Винниченко і С. Єфремов. Усього було обрано 115 членів Центральної Ради. Конгрес надав Раді право розширити свій склад на 15 % з тим, щоб охопити у процесі її перетворення на орган крайової влади

³⁰ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. Київ, 2011. С. 144.

³¹ Там само. С. 115.

представників національних меншин. На цьому організаційний період українського національно-визвольного руху завершився.

У щоденнику В. Винниченка квітневі і травневі події 1917 року не знайшли відображення. Усе його життя в той час поглинала організаційна робота в партії (він став членом ЦК УСДРП) і в Центральній Раді. У листі до Є. Чикаленка від 30 квітня він писав: «Дорогий Євгенію Харламповичу! Простіть, ради бога, що так довго не відповідав Вам. Але так зайнятий з ранку до пізнього вечора, так стомлююсь, що не можу навіть написати картку. Думаю, що далі трохи легше буде»³².

У «Робітничій газеті» він майже не публікувався, хоча залишив за собою її редагування. Однак 8 травня Володимир Кирилович опублікував у ній статтю «Українська Центральна Рада і ми», в якій розглянув обидві сфери своєї діяльності: пов'язану з розв'язанням національних проблем — радівську і спрямовану на розв'язання соціально-економічних проблем — партійну. Він визнав, що соціал-демократів поєднує з представленими в Центральній Раді іншими партіями тільки одне завдання — забезпечити українському народові права на політично-національні форми розвитку, здобуття автономії. Проте соціал-демократи мали власну соціально-економічну позицію, яка могла бути протилежною позиції інших партій Центральної Ради. Тож В. Винниченко зробив рішучу заяву: перший же акт Центральної Ради, який стане всупереч цієї позиції, викличе з боку соціал-демократів відповідь, що може втілитися навіть у форму цілковитого розриву й виходу з Ради³³.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Лідерів Центральної Ради почали критикувати за недооцінку розбудови національних збройних сил одразу після поразки визвольних змагань. Критикують і досі, особливо В. Винниченка за його висловлювання стосовно запровадження міліцейської системи, тобто озброєння всього народу.

³² Євген Чикаленко — Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. С. 286–287.

³³ Винниченко Володимир. Українська Центральна Рада і ми // Хроніка 2000. Вип. 82 : Невідомий Винниченко. С. 260.

Однак такої тези дотримувалася вся світова соціал-демократія, не виключаючи й В. Леніна. У «Квітневих тезах» 1917 року можна зустріти й таку тезу: «...усунення армії, тобто заміна постійної армії загальним озброєнням народу»³⁴. Інша річ, що саме з квітня 1917 року прагматичний Ленін почав розбудовувати в усій країні підрозділи Червоної гвардії, користуючись вимірюваною тонами золота німецькою валютою. Тим часом лідерам Центральної Ради доводилося покладатися на співчуття і підтримку колишньої царської армії, користуючись тим, що за роки війни з території України було мобілізовано до 5 млн чоловік. Серед цих мільйонів українських робітників і селян знайшлося немало солдат та офіцерів, яких не треба було умовляти стати на захист національної революції.

22 березня, тобто ще за кілька днів до приїзду М. Грушевського в Київ з московського заслання, група солдатів та офіцерів київського гарнізону на установчому засіданні утворила Українську військову раду на чолі з полковником М. Глинським. У прийнятій резолюції вона сподівалася на те, що російський уряд «вчинить для України ще до скликання Установчих зборів (Учредительного собрания) такий самий правний акт, який вже видано для Фінляндії, і підтвердить за Українським народом всі права і вільності, яких він має право домагатися»³⁵.

Через два дні Українська військова рада зібрала в київському гарнізоні віче, яке ухвалило створити з добровольців незалежно від наявної армії охочекомонний полк ім. Богдана Хмельницького.

29 березня Київ відзначав День свята революції. В багатотисячній маніфестації окремою колоною під синьо-жовтими прапорами йшли українські організації, серед них — до 2 тис. військовиків. З ініціативи М. Міхновського цього дня на засіданні Військової ради було вирішено організувати клуб ім. гетьмана П. Полуботка. Міхновський очолив клуб і розробив статут. Головним його завданням було визнане згуртування воїнів-українців під гаслом лідерів Центральної Ради: «Федеративна Росія — автономна

³⁴ В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 7.

³⁵ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року : Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 49.

Микола Міхновський

Україна»³⁶. Статут передбачав культурно-просвітницький напрям діяльності клубу, однак за замислом, підкреслює професор В. Верстюк, він був добре продуманою розгалуженою структурою з центром у Києві та філіалами на місцях. Потенційно клуб міг створити конкуренцію Центральній Раді, яка на той момент ще була маловідомою організацією³⁷.

В. Винниченко знав М. Міхновського від часів Революційної української партії і ставився до нього прохолодно. Постать Міхновського була антипатична й Грушевському,

який в Центральній Раді примкнув, всупереч сподіванням есефів, до її лівого крила, представленого соціал-демократами В. Винниченка й українськими есерами. Проте на початковому етапі революції розходження між Винниченком та Грушевським з Міхновським мали не стільки теоретико-політичний характер (зрештою, клуб ім. П. Полуботка визнав гасло «Федеративна Росія — автономна Україна»), скільки практичний. Грушевський, судячи за його спогадами, побоювався з боку Міхновського непередбачуваних дій вибухового характеру. Ці дії могли б бути придушені російською владою «прямо з садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації»³⁸.

Події в Україні розвивалися стрімко, і вже у середині квітня лідери Центральної Ради могли не турбуватися про те, що клуб ім. П. Полуботка здатний відтіснити їх на другий план. Проте вони, як і раніше, прагнули обмежити публічну діяльність

³⁶ Шущь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. Київ, 1992. С. 2.

³⁷ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 163.

³⁸ Грушевський М. Споми́ни // Київ. 1989 № 9. С. 110.

Міхновського. За свідченням Ф. Турченка, 18 квітня М. Міхновському відмовили у виступі з доповіддю перед делегатами Всеукраїнського з'їзду вчителів. 19 квітня, тобто в перший день роботи Всеукраїнського конгресу, учасником якого М. Міхновський був як представник клубу ім. П. Полуботка, його запропонували до президії, але В. Винниченко відхилив цю пропозицію³⁹.

У квітні український рух вже охоплював усі фронти і тилові гарнізони російської армії. В Одесі була заснована Українська військова рада на чолі з членом Центральної Ради І. Луценком. Її повноваження поширювалися на частини Одеського військового округу, Чорноморський флот і Румунський фронт. У Мінську постала Українська рада Західного фронту на чолі із С. Петлюрою. Українська військова рада виникла і у Фінляндії. Український рух в армії М. Грушевський розглядав як справу «величезної ваги, що потім стала рішачим фактором української революції»⁴⁰.

Під час роботи Національного конгресу Центральна Рада уповноважила Д. Дорошенка, Є. Ерастова і М. Міхновського провести переговори з військовим міністром О. Гучковим про створення українських національних частин. Російський міністр дозволив формування польської дивізії в районі Білої Церкви, а ще раніше сприяв створенню латиських і чеських національних підрозділів. Українцям він відмовив, погодившись зробити виняток для двох бригад. Однак далі обіцянок справа не зрушилася.

Дізнавшись про спроби М. Міхновського самочинно реалізувати прийняте 24 березня рішення Української військової ради створити «охочекомонний» полк ім. Б. Хмельницького, головнокомандувач Південно-Західного фронту О. Брусилов наказав комісару Київського військового округу К. Оберучеву вжити негайних заходів. «У Київському гарнізоні, — заявив генерал, — достатньо військової сили, щоб головний начальник округу разом з вами припинив безчинства»⁴¹.

Самочинні дії керівників клубу ім. П. Полуботка засудили навіть українські соціалісти. В. Винниченко, який мав гіркий особистий досвід спілкування з армією, був особливо категоричний.

³⁹ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. Київ, 2006. С. 227.

⁴⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 9. С. 113.

⁴¹ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 5.

Дмитро Дорошенко

У статті в «Робітничій газеті», надрукованій упродовж третього дня роботи Національного конгресу (8 квітня ст. ст.), він попереджав, що «на кінчиках багнетів можуть маяти не тільки червоні стяжки свободи, а й чорні пасма реакції, насильства, абсолютизму». Відбиваючи настрої пролетаризованих селянських мас, він не приймав спроб відродження історичної традиції, яка в багатьох українців викликала захоплення: «замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кров'ю, гнилим трупом. Бунчуки, булави, дипломати, пани-державці. Кріпак спішить на шляхтича перевернутись, острогами дзеленчати, нагаєм помахувати».

Цікаво співставити Винниченкове ставлення до історичної традиції зі ставленням нащадка старовинного козацько-старшинського роду Дмитра Дорошенка. Керівники українського військового руху, писав останній, «старалися будити в масах українців-вояків національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси — імення наших гетьманів як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб імені Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію; дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козаччини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний рух, ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху і самої маси, яка за тими провідниками йшла»⁴².

⁴² Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово... С. 228.

Прадїда В. Винниченка виміняли на мисливського собаку, а в роду Д. Дорошенка налічувалося двоє гетьманів. Скільки б Винниченко не переконував самого себе і всіх інших в тому, що безбуржуазність української нації забезпечує їй згуртованість у визвольній боротьбі, факт залишається фактом: українська етнічна спільнота, як і будь-яка інша, була поділена за соціальною ознакою. Цього поділу не уникли й Винниченко з Дорошенком, якщо прослідкувати їхній життєвий шлях. Вони знаходилися в одному човні, коли відстоювали спочатку автономію своєї Батьківщини в Російській державі, а потім її самостійність від Росії. Однак у 1918 році, коли австро-німецькі багнети ізолювали Україну від Росії, вони закономірно опинилися в різних човнах. Тимчасова трансформація національного чинника в процесі державотворення загострила раніше приглушений соціально-класовий чинник.

Незважаючи на те, що Українська революція в кордонах колишньої царської імперії була частиною Російської, між ними існувала істотна відмінність. У Росії революція переросла в громадянську війну між білими і червоними, яка мала всі ознаки соціально-класового конфлікту. Натомість Українська революція переросла у визвольні змагання, в яких народжену в ній національну державність доводилося відстоювати в боях як з червоноармійською, так і з білогвардійською Росією.

Повертаючись до розглядуваної теми, слід зазначити, що 23 (10) квітня в Києві відбулося велике українське віче військовиків-фронтовиків. Воно ухвалило домагатися організації української національної армії з усіма родами військ, а поки що «згуртувати на фронті українців в окремі національні групи, а в тилу формувати повноцінні українські полки»⁴³.

М. Міхновський формував полк ім. Б. Хмельницького з мобілізованих солдат-українців (а не волонтерів), яких зібрали в кількості до 3000 на етапно-розподільчому пункті Київського гарнізону перед відправленням на фронт. Комітет як виконавчий орган Центральної Ради (з липня 1917 року, тобто після утворення Генерального секретаріату, він перетворився на Малу раду — законодавчий орган Центральної Ради в період між її загальними

⁴³ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово... С. 228.

зборами) мусив вирішити, як виходити з наявного становища. Було зрозуміло, що неузгоджені з Центральною Радою дії М. Міхновського схвалюються і підтримуються як в армії, так і в українському суспільстві.

Комітет прийшов до певного рішення 28 (15) квітня, але його позицію В. Винниченко озвучив ще 25 (12) квітня у статті «Український мілітаризм», яку надрукувала «Робітнича газета». Це була, як зазначалося у статті, позиція «соціал-демократів і всіх щирих демократів». Володимир Кирилович виклав її однією, хоча дуже довгою фразою: «Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх солдатів-українців освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів».

Отже, не створення самостійної армії, для чого тоді не було ні політичних умов, ні коштів, а українізація російського війська мусила стати фундаментом національного державотворення. Як ліберальна, так і революційна російська демократія заперечували необхідність і доцільність такої українізації. Проте в армії вже існували інші національні формування. Їх наявність можна було використовувати як прецедент, одночасно спираючись на величезну підтримку в цьому питанні з боку українців в армії і українського суспільства в цілому.

Перетворившись із політика доби визвольних змагань на історика в повоєнний час, Д. Дорошенко так підсумував ситуацію, що склалася в перші місяці Української революції в питанні про її збройні сили: «Серед українського громадянства вже в квітні-травні ясно позначилися два напрямки у відносинах до питання про українське національне військо: один, репрезентований від початку товариством імені Полуботка з М. Міхновським на чолі, який стояв за творення української регулярної армії, як основи майбутньої самостійної України; другий — табір української революційної демократії, що її речником виступив В. Винниченко в цитованих вище статтях (йдеться про статті в «Робітничій газеті» від 8 і 12 квітня за ст. ст. — С. К.). Він вважав формування регулярної української армії за річ непотрібну й небезпечну, і дивився

на український рух серед війська тільки як на засіб “поглиблення революції в масах” і хотів використати його лиш для скріплення авторитету Центральної Ради перед революційною демократією всеросійською та Тимчасовим правительством»⁴⁴.

Повернемося, однак, до конкретної ситуації з формуванням полку ім. Б. Хмельницького. 28 квітня Комітет Центральної Ради позначив її таким чином, ігноруючи клуб ім. П. Полуботка: «Щодо 3000 солдатів, які припадком, без усякої агітації з боку українських організацій, через недбальство воєнних властей зібралися в Києві і за прикладом польських легіонів домагаються формування їх в український полк, Центральна Рада не бачить іншого виходу, як сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці». Далі лідери української революції погоджувалися на дві поступки: а) наступні національні частини мусять формуватися не з фронтових, а з тилкових частин; б) українізація військових частин на фронті вважається бажаною, але в даний момент полишається на розгляд вищим воєнним властям. Постанова спочатку не публікувалася, але суть її за підписом заступника голови Центральної Ради В. Винниченка була викладена «Робітничою газетою» 21 квітня (тобто 4 травня)⁴⁵.

Питання про полк ім. Б. Хмельницького 28 і 29 квітня обговорювалося на об'єднаних засіданнях виконкомів Київської ради робітничих депутатів, Комітету депутатів військ КВО, Ради об'єднаних громадських організацій, представників УЦР (які озвучили прийняту Комітетом помірковану резолюцію) і клубу ім. П. Полуботка. Висновок неукраїнських організацій був однастайний: солдати-українці повинні відправитися на фронт на загальних підставах.

1 травня військовий клуб М. Міхновського влаштував на Сирецькому полі свято «перших квіток» за участю солдатів-українців з різних частин київського гарнізону і нещодавно мобілізованих солдатів гарнізонного етапно-розподільчого пункту. Серед

⁴⁴ Проф. Дмитро Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1 : Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С. 352 (фотодрук з видання, надрукованого в Ужгороді у 1930 р.).

⁴⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 68–69.

*Прапор
Першого
українського полку
ім. гетьмана
Богдана
Хмельницького.
1917 р.*

них поширювалося першотравневе число «Робітничої газети» із статтею В. Винниченка «Три тисячі шукачів», у якій жорстко критикувалися дії влади: «Зібралось три тисячі людей одної нації, мають одне щиросердне й гаряче бажання іти в окопи й боронити рідний край, мають ніби волю слова, спілок, зібрань, а тим часом коли стало до діла, — зась».

В урочистій обстановці 3000 «шукачів» організувалися в полк і маршем пройшли від Сирця до Маріїнського палацу — резиденції Комітету військових депутатів КВО. Однак депутати і командування округу не піддалися тиску. Тоді клуб ім. П. Полуботка сформував делегацію у складі восьми осіб від генерала до солдатів, яка попрямувала в ставку до головнокомандувача Південно-Західного фронту. О. Брусилов 4 травня дав дозвіл на формування полку з умовою, що всі солдати-українці, які перебували на розподільчому пункті, негайно вирушать на фронт, за винятком 500 чоловіків, які не закінчили навчання⁴⁶.

Центральна Рада відреагувала на рішення головнокомандувача миттєво. Вітаючи його, вона одночасно зазначила: «Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і уважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови Комітету з 15 квітня (28 квітня за нов. ст. — С. К.) про формування із запасних тилкових частин нових українських частин і про потребу вилучення українців

⁴⁶ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 9.

військових в українські військові частини»⁴⁷. 14 травня Центральна Рада утворила у своєму складі Військову комісію, до якої увійшов і В. Винниченко⁴⁸.

На середину травня в російській армії було утворено 1337 українських організацій, майже половина з них (615) — на Південно-Західному фронті, майже 300 — у Київському військовому окрузі⁴⁹. Назріла проблема їх згуртування у всеукраїнському масштабі. Власне, ще 27 квітня в Києві зібралися об'єднані збори військовиків-українців — представників фронтових частин, київського гарнізону та різних тилових військових організацій, на яких було вирішено скликати військовий з'їзд за участю делегатів від військових частин, де б вони не перебували⁵⁰.

Перший український військовий з'їзд відкрився 18 (5) травня 1917 року у приміщенні Педагогічного музею (резиденція Центральної Ради). На з'їзд прибуло до 900 делегатів від українських груп і організацій усіх фронтів, Балтійського і Чорноморського флотів, тилових військових частин і гарнізонів усієї Росії, які об'єднували близько 1,6 млн українських військовиків⁵¹. Після вітального слова М. Грушевського В. Винниченко запропонував від імені Центральної Ради кандидатуру Симона Петлюри на голову з'їзду. М. Міхновський заперечив, вважаючи, що з'їзд повинна очолювати військова, а не цивільна людина. Після гострої дискусії обидві сторони зійшлися на компромісі: замість одноосібного голови з'їзд очолила президія у складі С. Петлюри, В. Винниченка, М. Міхновського, полковника Ю. Капкана, який командував полком ім. Б. Хмельницького, і балтійського матроса С. Письменного.

Головуючи на першому засіданні, С. Петлюра відкинув вироблену клубом ім. П. Полуботка програму з'їзду і запропонував програму, розроблену В. Винниченком. Після суперечок справа знову завершилася компромісом: програма Центральної Ради була доповнена питаннями, запропонованими М. Міхновським. Характеризуючи роботу з'їзду, Д. Дорошенко відзначив, що

⁴⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 70.

⁴⁸ Там само. С. 80.

⁴⁹ Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 52.

⁵⁰ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 5–6.

⁵¹ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 352.

Симон Петлюра

«Петлюра і Винниченко сталися вдержати з'їзд в рамках лояльності щодо Тимчасового правительства і не допускати його до “націоналістичних” і “мілітаристичних” ухилів».⁵²

У перший день роботи з'їзду з великою промовою виступив В. Винниченко. Він підкреслив, що сила українського руху зростає з кожним днем. Звернувши увагу делегатів на те, що військовики-українці розкидані по всій території Росії, нагальним завданням є організація цих сил. «Ми не збираємось битися на штики з російською демократією, — сказав він на завершення, — але не допустимо, щоб і вона йшла з штиками проти нас»⁵³.

На цьому засіданні з'їзд одноголосно прийняв резолюцію «Про автономну Україну», запропоновану В. Винниченком: «В інтересах припинення національних конфліктів на Україні і на фронті, які можуть принести велику шкоду загальній справі революції, в інтересах як найбільшого поєднання і згоди всіх демократичних мас на Україні, — зазначалося в ній, — Український військовий з'їзд вважає необхідним вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, найкращого забезпечення всіх національно-політичних прав українського народу і всього краю. Першим кроком до реального здійснення свого акту з'їзд вважає необхідним негайне призначення при Тимчасовому урядові міністра у справах України»⁵⁴.

⁵² Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. 353.

⁵³ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 16.

⁵⁴ Там само. С. 17.

На пропозицію В. Винниченка з'їзд схвалив ще одну резолюцію: «Про українську народну міліцію», яка не мала актуального характеру в умовах світової війни: «Зваживши, що всяка війна є справою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, постійне військо, як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу. Тому Український військовий з'їзд, закладаючи перший фундамент задля організованої збройної сили української демократії, ставить собі головним завданням, щоб українська армія стала по війні армією народу — народною міліцією»⁵⁵.

Торкаючись перспектив українізації російської армії, з'їзд висунув такі вимоги: всі офіцери і солдати-українці повинні бути виділені в окремі національні частини; процес виділення на фронті має відбуватися поступово; у Чорноморському флоті, який комплектується переважно українцями, дальше поповнення має проводитися виключно українцями.

Вибори Українського генерального військового комітету відбувалися в гострій боротьбі. Обраними виявилися: В. Винниченко, С. Петлюра, І. Горемика-Крупчинський, С. Граждан, М. Іванов, Ю. Капкан, І. Луценко, М. Міхновський, В. Павленко, А. Певний, О. Пількевич, С. Письменний, М. Полоз, В. Поплавко, В. Потішко, Д. Ровинський, Ф. Селецький, А. Чернявський, всього 18 осіб. На пропозицію В. Винниченка головою УГВК було обрано С. Петлюру.

ПЕРША ПОЇЗДКА ДО ПЕТРОГРАДА

22 травня 1917 року, в день відкриття чергового з'їзду партії конституційних демократів петроградська газета «Речь» вийшла з редакційною статтею «Автономія». У ній аналізувалися два варіанти можливого розвитку подій, які були однаково неприйнятними для кадетів. Перший — це негайна федералізація Росії, що «вимагала такого напруження сил, якого вона (тобто Росія. — С. К.) навряд чи зможе витримати в цей грізний час». Другий варіант

⁵⁵ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 22.

для кадетів був так само неприйнятний: «Повернення до старих форм державної влади». В цій ситуації газета вимагала від партійного з'їзду розв'язати одразу два завдання: «З одного боку, зберегти єдність і сили Російської держави, з іншого — забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широку місцеву самобутність її областей». Пропонувалося й рішення одне на обидва завдання: «Установчі збори повинні запровадити територіальну автономію, суть якої мала визначатися розширенням прав місцевого самоврядування, передусім у галузі національних мов і культурних традицій». Отже, йшлося про культурно-національну автономію...

Лідер кадетів П. Мілюков солідаризувався з висновком свого партійного органу і в заключному слові на з'їзді дозволив собі полеміку з Центральною Радою у непрямій формі: «Збереження державної єдності Росії — це та мета, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розкладання держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім збігатися з прагненням деяких із російських національностей (тобто громадян Росії неросійських національностей. — С. К.). Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії»⁵⁶.

Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, яка перебувала під цілковитим контролем меншовиків та есерів, не відрізнялася від кадетів за ставленням до національного питання. Перебираючи на себе функції всеросійського координаційного центру діяльності рад, вона бажала для зручності роботи мати справу не з поодинокими радами, а з великими обласними утвореннями. Даючи відповідні директиви щодо цього, виконком Петроради накреслив конфігурацію таких утворень, яка не збігалася з етнографічними кордонами. Зокрема, об'єднувалися ради Херсонської, Таврійської, Бессарабської і частини Подільської та Волинської губерній, які входили в Одеський військовий округ, а також ради Румунського фронту й Чорноморського флоту. Харківський виконавчий комітет рад об'єднував території Харківської

⁵⁶ Речь (Петроград). 1917, 10 мая (23 травня за нов. ст.).

і Катеринославської губерній, а також Область війська Донського. Центром третього на території України утворення став Київ. Його обласний виконком об'єднував ради п'яти губерній — Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської і Воронежської. Таким чином, територія України була розчленована на три частини, до яких долучалися неукраїнські землі. Меншовики й есери впритул не бачили України.

У ситуації, що склалася, Центральна Рада діяла обережно, щоб не наразитися на закони воєнного часу, але рішуче. Було зрозуміло, що орієнтуватися треба не на декларації і петиції, а на силу. І ця сила існувала: мільйони мобілізованих в армію українських селян.

Виконуючи настанови військового з'їзду, ним же сформульовані, Комітет УЦР мав намір розпочати діалог з центральним урядом Росії. 24 травня він схвалив проект двох декларацій, які чекав від останнього: про автономію України і в справі утворення крайового комісаріату. Перший проект закінчувався таким твердженням: «Временное правительство, желая теснейшим образом связать в общих достижениях оба братских народа, считает своим долгом теперь же заявить, что оно считает совершенно справедливым и основательным возобновление украинской автономии, попоранной царской деспотией и, видя в ней залог прочной связи великого украинского народа с Российской державой, будем всемерно содействовать ее осуществлению, предоставляя санкцию автономии Украины Российскому Учредительному собранию».

У тексті декларації у справі утворення крайового комісаріату Комітет Центральної Ради вперше показав, якими він бачить кордони України: «В видах успешного согласования деятельности государственных, общественных и национальных учреждений и организаций Украины, в интересах утверждения нового строя и устранения национальных обострений учреждается должность временного краевого комиссара, с поручением организовать Краевой совет из представителей всего населения украинской территории, т. е. губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической (выделение неукраинских частей из этих губерний и, наоборот, включение в состав украинской области украинских

частей из смежных губерний, каковы Холмская, Гродненская, Минская, Курская, Воронежская, Кубанская область и пр., предоставляется Краевому совету, по соглашению с Временным правительством и населением этих территорий). Краевой комиссар должен являться представителем Временного правительства в Краевом совете и посредником в сношениях его с Временным правительством»⁵⁷.

Термінологія перших документів про українську автономію тоді ще не усталилася, тим більше — в документах російською мовою, затверджених Центральною Радою 24 травня. Під «Краевым советом» слід розуміти крайову Центральну Раду, тобто той склад Центральної Ради, який мав бути сформований за участю як українців, так і національних меншин на території України. Під крайовим комісаром Тимчасового уряду слід розуміти міністра у справах України в Тимчасовому уряді. Заснування такої посади В. Винниченко вимагав у промові, виголошеній 18 травня на Всеукраїнському військовому з'їзді.

Увечері 26 травня делегація Центральної Ради у складі десяти осіб виїхала в Петроград з обома проектами декларацій, які в Україні бажали почути від Тимчасового уряду. Голову делегації В. Винниченка і п'ятьох членів (С. Єфремова, М. Ковалевського, Д. Коробенка, Г. Одиця та І. Сніжного) призначив Комітет Центральної Ради. Всеукраїнський військовий з'їзд номінував чотирьох членів, які входили до складу Українського генерального військового комітету — полковника О. Пилькевича, матроса С. Письменного, солдата Д. Ровинського і підпоручика А. Чернявського.

Делегація Центральної Ради прибувала в столицю вже після травневої політичної кризи, яка завершилася відставками П. Мілюкова й О. Гучкова. Замість О. Гучкова військовим і морським міністром став О. Керенський. Есеро-меншовицький блок, який контролював ради солдатських і робітничих депутатів, а тому являв собою єдину в країні політичну силу, з якою варто було рахуватися, взяв на себе відповідальність за стан справ у країні, утворивши перший коаліційний уряд у складі, як тоді говорили, десяти «міністрів-капіталістів» і шести «міністрів-соціалістів».

⁵⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 86.

Чудово розуміючи ситуацію, Володимир Кирилович бажав мати справу з тими політиками, в руках яких була реальна влада. Князь Г. Львов, який очолював Тимчасовий уряд, явно не входив до їх числа. Розповідаючи про свою дипломатичну місію в Петрограді у тритомнику «Відродження нації», В. Винниченко зауважив: «Влада, дійсно, була в руках не Уряду, а Ради, бо Рада спиралась на озброєні військові частини, на революційний, рішучий пролетаріат, а Правительство тільки на піддержку цієї самої Ради та й то з умовою: “остільки-оскільки”». Це була магічна формула тодішнього часу, від якої бідне Тимчасове Правительство вічно почувало себе як сорока на тину»⁵⁸.

Георгій Львов

Делегація везла із собою розлогу доповідну записку з аргументацією відновлення української автономії. Записка потім була надрукована в офіційному виданні Центральної Ради 12 червня за підписами всіх членів делегації⁵⁹. Однак працював над нею, судячи за стилем, в основному Володимир Кирилович. У «Відродженні нації» він процитував найбільш важливі, з його точки зору, уривки з цієї записки. Процитуємо їх і ми, але спираючись на переклад з російської мови, опублікований у виданні Центральної Ради:

«Розповівши “старшому братові”, як якомусь далекому чужинцеві, про характер і природу українського руху, про значіння Центральної Ради, про її ролію в загальнодержавному й українському життю, делегація, між инчим, спеціально для тих, що закидали українству реакційність і буржуазність українського руху, писала:

⁵⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 155.

⁵⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 93–98.

Як же ставиться до цього воістину казкового пробудження 35-мільйонного народу російське громадянство там, на Україні? Треба з перших же слів сказати: відношення не глибоке, не зв'язане інтересами революційної Росії, навпаки, погрожуюче багатьма ускладненнями для всієї справи волі. Причин цьому багато. Головна ж з них — класові інтереси. Пануючі кола на Україні — неукраїнці. Промисловість в руках буржуазії російської, єврейської, французької; торговий капітал, а також величезна частина аграрної буржуазії складається з поляків, росіян і українців, які давно звуть себе «руськими». Так само всі адміністративні посади в руках неукраїнців. Верстви ж, яких експлуатують — селянство, більша частина городського пролетаріату, ремісники, дрібні служачі — українці. Таким чином, в даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, на Україні нема. Є окремі особи, невеличкі групи, котрі гуртуються по своїх класових інтересах коло економічно пануючих класів, але класів, повторюємо, ще нема»⁶⁰.

В. Винниченко процитував також у «Відродженні нації» ще одну важливу для нього думку, яка впливала з наведеного тут аналізу соціально-класової ситуації в Україні: «Серед українських партій досі не було жодної, яка б в свою програму не внесла ідеї соціалізму. Звичайно, ці окремі особи і групи, завдяки класовому привабливості скоро зіллються в одну компактну масу, закладуть підвалини національно-визначеній українській буржуазії й, розуміється, боротьба за панування повинна розгорітися між буржуазними верствами всіх націй на Україні. І от ця то перспектива боротьби і передбачення перемоги української буржуазії настроює неукраїнські пануючі верстви населення дуже вороже до всього українського руху»⁶¹.

Володимир Кирилович мав рацію, коли твердив, що ідеї соціалізму стали популярними. Настрої «неусвідомленого соціалізму» (за термінологією П. Дурново) швидко поширювалися після розвалу дореволюційної вертикалі влади. Найчастіше вони проявлялися в погромах поміщицьких маєтків та в падінні армійської дисципліни на фронтах і в тилкових гарнізонах. Соціалістичні партії,

⁶⁰ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 159–160.

⁶¹ Там само. С. 160–161.

яким довіряли народні «низи», стали впливовими. Тому свою відданість ідеям соціалізму поспішали задекларувати навіть ідеологічно споріднені з російською партією кадетів українські соціалісти-федералісти.

Пов'язаність тези про безбуржуазність української нації з ім'ям В. Винниченка доволі відносна, як можна зрозуміти з наведених уривків доповідної записки. Він констатував цілком очевидну істину про неукраїнськість основної маси буржуазії в кордонах України, але тут же підкреслював, що в найближчій перспективі слід чекати появи національно визначеної, справді української буржуазії. Всі його симпатії були на боці пролетаризованих верств селянства, які в радах солдатських депутатів сповідували «неусвідомлений соціалізм», тобто відверту ворожість до класів великих власників, насамперед до поміщиків.

Наприкінці в доповідній записці Центральної Ради висувалися перед російським урядом і Петроградською радою конкретні вимоги, і передусім — дати принципову згоду на автономію України і запровадити посаду комісара у справах України при Тимчасовому уряді.

29 травня делегацію у повному складі прийняв голова уряду князь Г. Львов. 30 і 31 травня делегація, поділившись на групи, побувала у міністра землеробства, одного з лідерів партії есерів В. Чернова, міністра освіти, кадета О. Мануйлова й одного з лідерів меншовиків, голови Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів М. Чхеїдзе. 2 і 3 червня була скликана комісія з міністрів, яка у присутності делегації обговорювала зміст доповідної записки⁶². У «Відродженні нації» В. Винниченко так описував ці перемовини: «З гіркотою, з жалем мушу зазначити, що, коли руський Уряд понижував і ображав нас, то робив це у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрити свою націоналістичну брутальну наготу. Російський Уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чемно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами. А в руської демократії три дні ми не могли добитися “авдієнції”; три дні представництво української демократії, українського селянства, робітництва та війська оббивало

⁶² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 93.

пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т. п. Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати»⁶³.

Вислухали і відправили назад до уряду, а той — до експертів — кадетських професорів. А ті поставили питання руба: звідки ви взяли, хто ви такі, де починається і закінчується ваша Україна? Володимир Кирилович описав ці перемовини з великою художньою силою, і цей опис часто використовується в книгах з вітчизняної історії.

«В цій комедії в кадетських професорів під час захоплення дебатами мимоволі з-під строгої наукової мантиї визирнуло їхнє сите, жадне, буржуазно-класове тіло. Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданел, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія наук, коли однімаються Дарданели, вугілля, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав йому тримати й не пускати ці багатства»⁶⁴.

⁶³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 157.

⁶⁴ Там само. С. 167–168.

Центральна Рада 12 червня опублікувала таке інформаційне повідомлення, адресоване громадянам України: «До остаточної згоди не прийшли, бо урядова комісія заявила, що задовольнити вимоги Української Центральної Ради неможливо. Делегація заявила, що в такому разі Центральна Рада не може відповідати за лад і спокій на Україні; виїхала з Петрограда, залишивши ще на декілька днів трьох членів делегації ждати офіційної відповіді уряду, але і ті, не діждавшись, виїхали»⁶⁵.

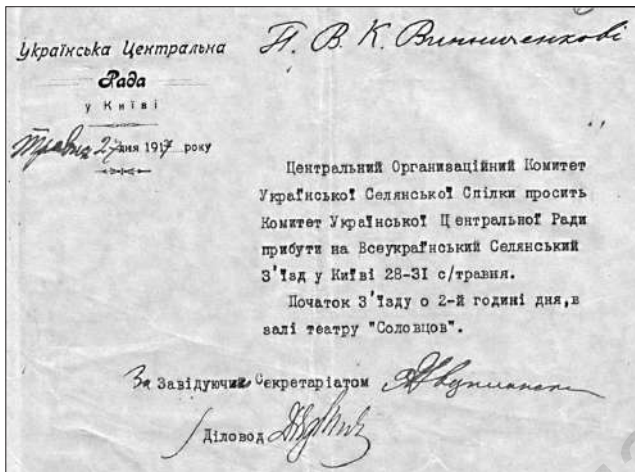
ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

В. Винниченко призначив дату скликання Всеукраїнського селянського з'їзду з таким розрахунком, щоб мати до його відкриття відповідь керівників Росії на вимогу Центральної Ради надати Україні автономію. Здогадуючись, що ця відповідь може бути негативною, він вирішив одразу після селянського з'їзду скликати II Всеукраїнський військовий з'їзд.

Тим часом російський уряд організував в Україні петиційну кампанію, яка мала засвідчити, що «малороси» і «югороси» не поділяють позиції Центральної Ради. Так званий «Південноросійський демократичний союз» засипав центральні органи телеграмами, в яких твердив, що справу автономії можуть вирішувати тільки Установчі збори. Київські установи — Комітет об'єднаних громадських організацій, Рада робітничих депутатів, Рада солдатських депутатів, Рада коаліційного студентства заперестували проти «сепаратних» переговорів Центральної Ради з російським урядом.

Втративши надію одержати відповідь, українська делегація поспішила з Петрограда додому, щоб взяти участь у роботі селянського з'їзду. Відповідь наздогнала її вже в Києві. Тимчасовий уряд повідомляв, що не може визнати Центральну Раду виразницею справжньої волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України, а тому слід почекати до Установчих зборів.

⁶⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 93.

Запрошення
В. Винниченкові
на Всеукраїнський
селянський з'їзд
від 9 червня
(27 травня)
1917 р.

Всеукраїнський селянський з'їзд відкрився в Києві 11 червня. На ньому були представлені по одному делегату від волосних і по два — від повітових і губернських комітетів Селянської спілки. Роботою з'їзду керували В. Винниченко, Б. Мартос, Т. Осадчий, П. Христюк. У перший день делегати вислухали звіт про результати переговорів делегації Центральної Ради в Петрограді. Звіт викликав велике обурення. Український есер Аркадій Степаненко закликав делегатів негайно проголосити незалежність України. Реакцію з'їзду описав у своїх спогадах Б. Мартос: «Тоді зчинився страшний рев: кричать делегати, кричать із хорів їх заступники, розмахують руками, в страшному галасі нічого не можна зрозуміти. Винниченко, що саме головує, безперестанно дзвоне, намагається щось говорити, але його не чути»⁶⁶.

П. Христюк так описував ситуацію після заслуховування звіту В. Винниченка про переговори в Петрограді: «Настроєні самостійницьки члени з'їзду в палких промовах радили порвати цілком з Московщиною, негайно оголосити самостійну Українську республіку. Представник Черкаського повіту Білий (Микола Білик. — С. К.) сказав, що, на його думку, сучасні українці повинні йти за прикладом славних предків, котрі вміли боронити свою землю

⁶⁶ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здвиг України. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1989. С. 53–54.

з оружжям в руках. Хвиля велика, і нам не простять наші діти та внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися; візьмемо своє!»⁶⁷.

Обережна позиція Центральної Ради на переговорах у Петрограді викликала звинувачення її у «буржуазності». У деяких виступах можна було почути недовіру до неї. Відповідаючи на закиди, В. Винниченко пояснював, що Центральна Рада є органом законодавчим для організованої частини українського народу, що її обрано на Національному конгресі, що до неї входять представники різних партій та організацій. Тому не можна докоряти, що в ній сидять буржуї: «Правда, в Центральній Раді є представники й поміщиків, представники українського панства, але вони ще не мають сили і нам нема чого їх боятися. З українським панством доведеться ще боротись, але це настане ще нескоро»⁶⁸.

Бачимо, що В. Винниченко намагався засипати провалля між українськими поміщиками і селянами-незаможниками, щоб утримати єдиний фронт боротьби за національну справу. Одночасно він прагнув, і цілком успішно, приглушити революційне нетерпіння делегатів, які закликали до негайного проголошення незалежності України. Згадуючи перебіг з'їзду через два роки, він писав: «Треба було знайти таку лінію, яка б здійняла ще на вищий щабель революційний дух мас, і разом з тим не внесла б дезорганізації, яка б вела до здійснення національних постулатів, і не викликала б братовбивчої різни поміж руською й українською демократіями»⁶⁹.

Після дводенного обговорення звіту селянський з'їзд солідаризувався з позицією Центральної Ради й закликав усі військові й громадські організації, а також державні установи допомогти їй у побудові автономного ладу.

Перед голосуванням резолюцій була оголошена адресована Центральній Раді телеграма військового міністра О. Керенського: «З огляду на воєнні умови вважаю український військовий з'їзд за несвоєчасний, бо не можна відтягати в теперішній час солдатів та

⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 1. С. 65–66.

⁶⁸ 1917 год на Киевщине: хроника событий (Октябрьская революция и гражданская война на Киевщине в документах, статьях и воспоминаниях). С. 96–97.

⁶⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 192.

офіцерів»⁷⁰. Заборона обурила делегатів з'їзду, і вони висловили свій протест в окремій резолюції.

15 червня, в останній день роботи з'їзд обрав Раду селянських депутатів та її виконавчий орган — ЦК Селянської спілки у складі 15 осіб. П'ятеро з них були соціал-демократами (В. Винниченко, Б. Мартос, Б. Бабич, А. Лівицький, З. Висоцький), один — народний соціаліст (Т. Осадчий), один соціаліст (М. Стасюк), один безпартійний (М. Гаркуша), всі інші — українські есери (М. Ковалевський, П. Христюк, А. Степаненко, І. Пугач, І. Діденко, А. Заливчий, В. Матюшенко)⁷¹. Було ухвалено, щоб Рада селянських депутатів у кількості 133 осіб увійшла в Центральну Раду. Це рішення мало принциповий характер, бо поклало початок реформатуванню Центральної Ради на орган представництва всього українського народу (передбачалося надалі поповнити Раду військовими і робітничими депутатами, обраними на відповідних з'їздах). Отже, селянський з'їзд ділом відповів на виклик Тимчасового уряду, який засумнівався в тому, що Центральна Рада є виразницею волі українського народу.

Після з'їзду Центральна Рада зібралася в поповненому складі 16 червня й розглянула політичну ситуацію, що склалася після провалу переговорів у Петрограді і заборони військового з'їзду. Загальні збори прийняли резолюцію з трьох пунктів, яка започаткувала новий етап у розвитку Української революції:

«1. Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні.

2. Центральна Рада вважає потрібним негайно видати до українського народу Універсал, в якому має пояснити суть домагань української демократії, представлені Центральною Радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенні автономного ладу на Україні разом з іншими національностями української землі.

3. Загальні збори визнають, що Центральна Рада вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим російським урядом в справі оголошення принципу автономії України, і з огляду на те, що стихійний зріст українського руху набирає все більших розмірів,

⁷⁰ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 87.

⁷¹ Там само. С. 83–84.

що відмова Тимчасового уряду може той рух направити по небажаному напрямку, Українська Центральна Рада постановляє тепер ще з більшим напруженням сил стати до організації і направлення того руху, щоб не довести край і всю Росію до анархії й занепаду здобутків революції»⁷².

Заборона військового з'їзду під приводом його «несвоєчасності» викликала негативну реакцію в усій країні. Ніколи раніше уряд не забороняв з'їздів, і вони відбувалися мало не щодня. У Петрограді якраз тоді працював польський військовий з'їзд і готувався загальноросійський з'їзд робітничих і солдатських депутатів. Дискримінація України Тимчасовим урядом була очевидною й демонстративною. В. Ленін виступив у більшовицькій щоденній газеті «Правда» зі статтею «Недемократично, громадянине Керенський!» У ній містилися такі знаменні рядки: «Своєю «великодержавною» націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті «сепаратистські» прагнення, проти яких Керенські та Львови хочуть боротися»⁷³. Цей висновок збігався з попередженням М. Грушевського, зробленим на початку революції: спроби загальмувати справу автономії призведуть тільки до поширення самостійницьких настроїв.

В. Винниченко належним чином оцінив ефект заборони з'їзду: «Якраз ця сама заборона якнайкраще сприяла з'їздові. Керенський легковажно, як дитина дмухнув у підпалену соломку, бажаючи загасити вогонь. А він через те тільки дужче спалахнув. По багатьох військових частинах на фронті через труднощі комунікації та завдяки заходам військової влади до українців-солдатів оповіщення Українського військового генерального комітету про 2-й з'їзд не дійшли. Але Керенський своїм наказом по армії з заборонаю українцям їхати на таке-то число до Києву на з'їзд як найкраще поінформував усіх. Закоханий у себе, наївно вірячи в свій непереможний вплив у армії, він гадав, що цього буде досить, щоб ніхто не поїхав»⁷⁴.

ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд відкрився 18 червня в Київському оперному театрі. Театр був переповнений, делегати

⁷² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 101.

⁷³ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 32. С. 249.

⁷⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 195.

*Картка
В. Винниченка
як делегата
II Всеукраїнського
військового з'їзду
у Києві.
Червень 1917 р.*

розміщувалися навіть в оркестровій ямі. Від імені УГВК з'їзд відкрив С. Петлюра. Член УГВК А. Певний повідомив, що в роботі з'їзду беруть участь 1988 делегатів з вирішальним голосом, які представляють 1 393 596 військовиків, з них 65 % — від фронту і 35 % — від тилу. Делегати й надалі прибували з усіх регіонів країни. На третій день їхня кількість зросла до 2,5 тис., які представляли близько 2 млн армійців⁷⁵.

Перед початком роботи делегати зібралися на Софійському майдані і в присутності десятків тисяч киян, після молебню й урочистого виконання українського гімну, заприсяглися: не повертатися до своїх частин без автономії матері-України. Керівникам з'їзду В. Винниченкові й С. Петлюрі лише ціною великих зусиль вдалося вгамувати розбурхані пристрасті та мітинговий запал. Вони своєчасно викрили провокаційні поголоски про винесення з'їздом рішень захопити губернську контору Держбанку та інші державні установи й зупинили делегатів від спроби заарештувати провокаторів. Незгоди з керівництвом місцевого гарнізону, яке тільки й шукало зачіпки, щоб розігнати заборонений вищою владою з'їзд, загрожували перетворити мирний розвиток національно-визвольного руху на збройний міжнаціональний конфлікт.

На з'їзді не бракувало виступів із закликами негайно проголосити самостійність України. Винниченкові довелося неодноразово виступати, переконуючи делегатів у тому, що момент ще не назрів. М. Рубач (псевдо Михайла Рубановича), якого автор цієї книги ще

⁷⁵ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 30.

застав як працівника Інституту історії АН УРСР, цитував такий уривок з його виступу, який не потрапив до газет: «В даний момент не можна вимагати більшого, ніж автономія. Я скажу відверто, шлях повстання для нас із фактичного боку неможливий. Великі міста не пішли б з нами, вони стануть нашими через 2–3 роки. Зараз ми б мали силу тільки на селах і довели б країну до різанини й анархії. Тільки задля того, щоб на один рік раніше досягнути того, чого ми й без того досягнемо, ми цього не зробимо»⁷⁶.

Мабуть, вже настав час розставити правильні акценти в питанні про автономію України у складі федеративної Росії. З одного боку, як уже наголошувалося, терміни «автономія» і «федерація» після 1917 року були спотворені ленінською національною політикою. З іншого боку, аналізуючи позиції українських самостійників та їхніх опонентів у 1917 році, потрібно перед винесенням суджень відділяти стратегію від тактики й навпаки. Професор Ф. Турченко у змістовній монографії про життя і діяльність незаслужено забутого історіографією визвольних змагань М. Міхновського позитивно сприймає політичну позицію свого героя й відповідно ставиться вороже до його опонента В. Винниченка. В усякому разі, відчувається, що вчений з особливим задоволенням процитував заяву Володимира Кириловича на першому засіданні військового з'їзду, коли після звіту про діяльність делегації Центральної Ради в Петрограді самостійники один за одним виходили на трибуну і, лякаючи репортерів «Киевской мысли», вимагали від з'їзду негайно проголосити незалежність України. Тоді Винниченко заявив, і ця заява була зафіксована в офіційному друкованому органі Центральної Ради, що питання про самостійність України не може ставитися принаймні в найближчі 50 років⁷⁷.

М. Міхновський перебував у Києві, але не брав участі в роботі військового з'їзду. Український соціал-демократ М. Єремійв, який працював секретарем в апараті Центральної Ради, докоряв йому у своїх спогадах: «Обраний членом Центральної Ради, він не був майже на жоднім засіданні й ніколи не використав цієї трибуни. Обраний членом Українського генерального військового комітету,

⁷⁶ Рубач М. А. До історії української революції. Замітки й документи: грудень 1917 — січень 1918 // *Летопись революции* (Харьков). 1926. № 1. С. 45.

⁷⁷ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. С. 236.

він не використав своїх можливостей, а, навпаки, цілком відійшов від політики і легко уступив місце Петлюрі»⁷⁸. Проте Ф. Турченко має рацію, коли каже: «Схоже, що Міхновський не стільки не хотів, скільки не міг виступати перед названими аудиторіями»⁷⁹.

Поки тривав військовий з'їзд, Володимир Кирилович працював над текстом Першого Універсалу. Його варіант не сподобався своїм радикалізмом деяким членам Комітету Центральної Ради, коли почалося обговорення. М. Грушевський згадував: «Саме тоді вироблявся проект обіцяного Центральною Радою Універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк. Звичайно дуже поміркований в національних домаганнях, сим разом він унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брати участь не хоче і не підпише, але й у президії (Ради. — С. К.) не останеться. Винниченко заявив повну готовність “вигладити”. Гладили так, що, як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко від (генерального. — С. К.) військового комітету, тільки й остався заголовок “Універсал”. Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з'явилася як наслідок сеї операції»⁸⁰.

Хотілося б, звичайно, побачити первинний текст Винниченкового Універсалу. Проте не може бути ані найменшого сумніву в тому, що емоційна напруга цього історичного документа залишилася недоторканною. Універсал і тепер читається з хвилюванням усіма, хто знає тяжку історію українського народу впродовж довгих століть після Переяславської ради. Його основний посил був вистражданий В. Винниченком та іншими лідерами національної революції, а тому чітко проголошений уже в перших рядках:

«Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок

⁷⁸ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. 1968. № 1–4. С. 100–101.

⁷⁹ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. С. 237.

⁸⁰ Грушевський М. Споми́ни // Київ. 1989. № 9. С. 144.

і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням *Всенародні Українські збори (Сойм)*. Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші *Українські збори*. Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламенті. Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі»⁸¹.

Отже, українці закликалися не чекати, коли Всеросійські установчі збори дадуть їхній Батьківщині автономію — якщо дадуть!, а виборювати її власними руками, власною волею, спираючись на наявну збройну силу — всю сукупність співвітчизників у багатомільйонній російській армії. Це була та сила, яка вселяла оптимізм у досягненні проголошеної Універсалом мети. Тому не випадково Комітет Центральної Ради 23 червня, тобто в останній день роботи II Всеукраїнського військового з'їзду, доручив В. Винниченку оголосити делегатам документ з урочистою назвою — «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого».

Останнє засідання військового з'їзду було присвячене розгляду структури і штатів УГВК. С. Петлюра доповів, що після всіх обговорень у комісіях з'їзду прийшли до думки, що УГВК має складатися з президії як законодавчого органу і відділів, які керують окремими напрямками його роботи (агітаційно-просвітницького, організаційного, інспекторського, мобілізаційного, військових комунікацій, стройового, спеціальних служб, правничо-консультаційного). Передбачалося, що при російському генеральному штабі УГВК повинен мати трьох своїх представників, при ставці — двох, при штабах кожного фронту і флоту, військового округу, а також при Кубанському козацькому війську — по одному.

М. Грушевський пояснив, на яких підставах увійдуть до складу Центральної Ради всі три ради — селянських, військових і робітничих депутатів. Такий склад її мав зберігатися до того часу, коли можна буде скликати Українські установчі збори.

Було досягнуто згоди щодо кількості членів УГВК: залишити весь попередній склад — 17 осіб (М. Міхновський вибув) і додати 10 нових. Перед виборами слово позачергово попросив

⁸¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 101.

Проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради на Софійській площі в Києві.

25 (12) червня 1917 р.

В. Винниченко, щоб зачитати Перший Універсал. Делегати з'їзду вислуховували його стоячи. Тут варто навести реакцію аудиторії, яка першою почула і побачила історичний документ. У «Відродженні нації» знаходимо такий текст:

«Весь театр з делегатами, з публікою, з кореспондентами газет став на коліна й нечуваним, могутнім, потрясаючим душу хором заспівав великий “Заповіт”:

*...Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.*

Засмажені, загартовані в боях, у крові, в стражданнях обличчя кривилися від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не знаної радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок фотелів; многі кулаками, рукавами «гімнастюрор» витирали сльози; деякі суворо зіцплювали зуби, щоб не закричати в екстазі»⁸².

Після зачитування Універсалу В. Винниченко звернувся до з'їзду із заключною промовою: «Цей ентузіазм, з яким ви зустріли маніфест, додає нам певності в своїх силах. Ви роз'їдетесь по всій Україні, по всіх її містах та селах, і навіть поза межами України,

⁸² Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 225.

і всюди розвезете цей універсал, розкажете, що ви тут робили та разом зо всіма, хто вважає себе українцями, об'єднаєтесь з Центральною Радою»⁸³.

Вибори 132 членів Ради військових депутатів і десяти додаткових членів УГВК завершилися близько 2-ї години ночі 24 червня. До УГВК були обрані штабс-капітан С. Білецький, капітан Г. Глібовський, підполковник О. Жуковський, прапорщик В. Кедровський, солдат О. Колос, генерал-майор Л. Кондратович, поручик М. Левицький, підполковник В. Матяшевич, поручик П. Скрипчинський і капітан О. Сливинський. Рада військових депутатів обрала президію у складі семи осіб: солдата Савватія Березняка (есер), унтер-офіцера Павла Войтенка (соціал-демократ), прапорщика Миколу Врублевського (соціал-демократ), солдата Осипа Гермайзе (соціал-демократ), підпоручика Петра Куцяка (безпартійний), прапорщика Опанаса Паливоду (есер), поручика Михайла Панченка (есер)⁸⁴.

Після Всеукраїнського військового з'їзду українізація армії істотно посилилася. На всіх фронтах, не виключаючи Кавказького, виникли українські військові ради і комітети. Вони керували роботою з'їздів солдатів-українців, випускали газети й листівки, створювали національні земляцтва, громади і клуби. Вищі військові командири і ради солдатських депутатів, що перебували під контролем загальноросійських соціалістичних партій, неприхильно ставилися до «українізації багнета», але цей процес уже було неможливо спинити.

Перед кожним своїм засіданням Центральна Рада заслуховувала повідомлення з периферії. 7 липня такою «периферією» став Петроград: член виконкому Всеросійської ради селянських депутатів Гордієнко, який входив до невеликої української фракції, розповів про реакцію своїх колег на Універсал Центральної Ради: «...Враження бомби, що розірвалася. Обурення було страшне. Не хотіли навіть читати Універсалу, кажучи, що досить одного слова “Універсал”, котре вказує, що Центральна Рада бере на себе функції верховної влади. Нам закидали в нелояльності, коли довідалися, що ми піддержуємо Універсал... Мякотін заявив, що він

⁸³ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 44.

⁸⁴ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 362.

добре знає Україну, що народ український остаточно обрусів і автономії не хоче, що свого домагається лише купа інтелігенції... Питирим Сорокін вимагав збройного замирення “изменившей Малороссии”»⁸⁵.

Подібні настрої поділяла практично вся російська інтелігенція незалежно від своїх політичних уподобань. І навпаки, чеканні Винниченкові рядки звернення Центральної Ради консолідували українців в Україні й поза її межами, змусили їх чи не вперше відчувати себе господарями своєї країни і своєї долі.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Протягом кількох днів Тимчасовий уряд тримав паузу, не висловлюючись із приводу самочинного проголошення Центральною Радою автономії України. Висловилося одразу тільки юридична нарада при уряді, в якій переважали кадети. Висновок сформульовано в найбільш сильних виразах: «Представники українських партій не зупинилися перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії»⁸⁶.

Слова про заколот набували особливої гостроти, враховуючи ту обставину, що Росія перебувала у стані війни. Кадетська газета «Речь» 27 червня висловилося не менш грізно: «Вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань»⁸⁷. М. Грушевський зізнавався потім, що під час проголошення Універсалу його не покидав страх, «чи не поведуть мене й компанію за цей Універсал як за поклик до бунту»⁸⁸.

Центральний орган меншовиків-оборонців «Рабочая газета» теж сприйняв Універсал Центральної Ради як дію, спрямовану на підрив державної єдності Росії. Опублікована 28 червня стаття

⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. — С. 121.

⁸⁶ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Т. 3. Москва, 1930. С. 60–61.

⁸⁷ Речь (Петроград). 1917, 14 июня (ст. ст.).

⁸⁸ Див.: Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Київ, 1997. С. 155.

так і називалася: «Отложение Украины». Центральний орган соціалістів-революціонерів «Дело народа» 29 червня відгукнувся на подію статтею лідера партії В. Чернова під назвою «Помилковий висновок з правильної передумови». Російські есери визнавали принцип самовизначення націй, але його конкретний прояв у вигляді Універсалу назвали «ленінством у національному питанні». Під «ленінством» Чернов розумів екстремізм. Того ж дня меншовицька газета «Единство» опублікувала статтю Г. Плеханова. Старійшина російських соціал-демократів міг собі дозволити критику російського уряду (на відміну від Чернова, він не був міністром), але з приводу появи Універсалу висловився так: «Якщо на Тимчасовий уряд випадає досить істотна частка відповідальності за українські події, то іншу, не менш істотну частку несе Центральна українська Рада». На думку Плеханова, Центральна Рада не мусила даватися до крайнощів.

Центр ваги документа, що так схвилював лідерів політичних сил, які репрезентували Російську революцію, припадав лише на одне речення: «Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші *Українські збори*». Йшлося про переформатування багатонаціональної імперії, щоправда, вже без імператора, на федеративну республіку. Але ці люди не були готові до федерування країни, в якій народилися і прожили більшу частину життя. Наполягаючи на автономії України, лідери Української революції насправді добивалися федералізації всієї країни.

На п'ятий день після оголошення Універсалу голова Тимчасового уряду князь Г. Львов скликав засідання кабінету і поставив на обговорення проблему української автономії. Дійшли висновку, що треба створити комісію з найбільш авторитетних у країні людей, незаангажованих у політиці, яка мусила б виїхати в Україну й ознайомитися з потребами і побажаннями місцевого населення. Називалися прізвища В. Вернадського, В. Короленка, П. Кропоткіна та ін. Однак усі вони відмовилися брати участь у місії, кінцева мета якої здавалася їм незрозумілою⁸⁹.

Тоді кабінет порекомендував Г. Львову звернутися з посланням до українського народу і переконати його у хибності політики

⁸⁹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 154–155.

Центральної Ради. 29 червня в газетах з'явилася відозва Тимчасового уряду до «братів-українців», яку варто процитувати мовою оригіналу:

«Не идите же гибельным путем раздробления сил освобожденной России. Не отрывайтесь от общей родины, не раскалывайте общей армии в минуты грозной опасности. Не вносите братоубийственной резни в народные ряды как раз тогда, когда напряжение всех сил народных необходимо для защиты страны от военного разгрома, для преодоления внутренних препятствий. В нетерпеливом стремлении теперь же закрепить формы государственного устройства Украины не наносите смертельного удара всему государству и самим себе, ибо гибель России будет гибелью и вашего дела»⁹⁰.

Прем'єр-міністр переконував українців почекати рішень Всеросійських установчих зборів, але нічого не казав про їхній можливий перебіг. Та можна було здогадатися, що представлені в Тимчасовому уряді політичні партії не побажають федералізувати країну, якщо глава уряду вважає цю дію рівнозначною загибелі держави. Вчитуючись у відозву, можна було здогадатися також, що загальноросійські партії мають намір розв'язувати назрілу проблему на шляхах «культурного самовизначення» і забезпечення прав національних меншин «у місцевому управлінні, самоуправлінні і суді»⁹¹.

Була, однак, одна загальноросійська політична сила, яка діяла не в унісон з іншими — партія більшовиків. «Українському питанню» вождь більшовиків присвятив у той час три статті в газеті «Правда». Про першу з них («Недемократично, громадянине Керенський!») уже йшлося. Стаття «Україна» з'явилася 28 червня і присвячувалася оцінці Універсалу Центральної Ради. У третій статті від 30 червня під назвою «Україна і поразка правлячих партій Росії» В. Ленін аналізував реакцію політичних партій коаліційного уряду на Універсал.

Ленін визнавав у статті «Україна», що більшовики не є прихильниками дрібних держав, але поважають право України на

⁹⁰ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Т. 3. С. 92–93.

⁹¹ Там само. С. 92.

«Много обещает —
ничего не даст.
Его пролетарское
величество король
большевиков
ЛЕНИН».

Карикатура
у московській
«Газете для всех» від
15 (02) липня 1917 р.

Много обѣщаетъ—ничего не дастъ.

Его пролетарское величество король большевиков ЛЕНИНЪ.

вільне відокремлення від Росії. Тут же він звертав увагу на те, що, судячи з тексту Універсалу, «в даний час український народ відокремлення від Росії не хоче». Далі зауважував, що царизм усе зробив «для взаємовідчуження народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією». Нарешті, він закликав визнати «право відокремлення українців, не нав'язуючи їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»⁹².

Третю статтю Ленін закінчував закликом, адресованим не конкурентним партіям, а суспільству: «Поступіться українцям — це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не

⁹² В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 19–20.

вдержиш, а тільки озлобиш. Поступіться українцям — ви відкриєте тоді шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх, як рівних»⁹³.

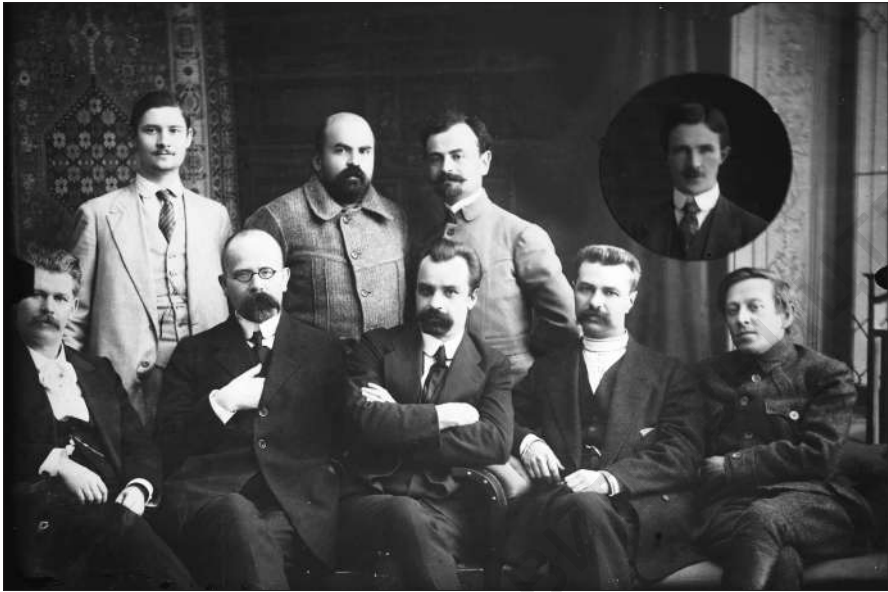
«Брати-українці» фігурували і у князя Львова, і у Леніна. Обидва, однак, негативно поставилися до ідеї української автономії, а протилежна оцінка Універсалу пояснювалася різним баченням державного ладу в пореволюційній Росії. Погляд Львова був традиційним: централізована країна з демократичним конституційним устроєм, а в національних регіонах — з культурно-національною автономією і самоуправлінням на рівні місцевих громад. Натомість Ленін виношував план створення держави-комуни, яка мусила мати подвійну структуру: на рівні партійних органів — диктатуру однієї партії, прикриту фіговим листком конституції, а на рівні радянських органів (тих же партійних, але перелицьованих у радянські) — демократичну владу, що спиралася на регульоване партійними органами волевиявлення населення. Подвійна владна конструкція дозволяла робити голосні заяви про народне волевиявлення, залишаючись у рамках диктатури.

Оголошенням Універсалу Центральна Рада брала на себе державні функції. Українська громадськість визнала це і почала звертатися до неї з різноманітними справами. Щоб реагувати на ці звернення, Рада повинна була утворити виконавчий орган так і не визнаної петроградським урядом влади.

Утворений Всеукраїнським національним конгресом Комітет щомісяця скликав сесії Ради, а в разі потреби — надзвичайні сесії, тобто її засідання у повному складі. Оскільки партійний склад Комітету повторював склад Ради, його почали називати Малою радою, і ця назва закріпилася. Мала рада була законопідготовчим і навіть певною мірою законодавчим органом. В екстрених випадках вона приймала закони, які не потребували надалі затвердження всім складом Центральної Ради, тобто на її сесійних засіданнях.

Покладати на Малу раду ще й виконавчі функції було нецільно. Тому на її закритому засіданні (щоб зайвий раз не наразитися на конфлікт з Тимчасовим урядом) 28 червня був утворений виконавчий орган влади — Генеральний секретаріат. На чолі

⁹³ В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 22–23.

*Перший Генеральний секретаріат Центральної Ради.
Сидять (зліва направо) І. Стещенко, Х. Барановський, В. Винниченко,
С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос.
Зверху праворуч в овалі — В. Садовський.*

Київ, червень 1917 р.

першого у XX столітті українського національного уряду керівництво Центральної Ради поставило Володимира Винниченка.

Володимир Кирилович скликав перше засідання уряду наступного дня — 29 червня. На ньому розглядалися організаційні питання, передусім — розподіл функцій. Далі приховувати існування утвореного Радою органу не мало смислу, і 30 червня в газеті «Народна воля» з'явилося коротке повідомлення про орган, «який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються»⁹⁴.

Генеральний секретаріат утворювався у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря. Секретарства, які ще

⁹⁴ Народна воля (Київ). 1917, 17 червня.

не мали свого апарату, були прообразом майбутніх міністерств. В. Винниченко взяв на себе обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Генеральним писарем став П. Христюк, генеральним секретарем фінансів — Х. Барановський, міжнаціональних справ — С. Єфремов, військових справ — С. Петлюра, земельних справ — Б. Мартос, судових справ — В. Садовський, продовольчих справ — М. Стасюк, народної освіти — І. Стещенко.

Незважаючи на те, що в українському політичному житті на передній план відразу висунулася есерівська партія, у першому складі уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи: В. Винниченко, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський. Як свідчив Д. Дорошенко, теж здавна симпатизував соціал-демократичним ідеям І. Стещенко, хоч формальної участі в партійній роботі майже не брав⁹⁵. Есерами були М. Стасюк і П. Христюк, есефом — С. Єфремов, Х. Барановський залишався безпартійним. На відміну від есерів, соціал-демократи мали в своєму розпорядженні фахівців високого класу. Діючи у цілковитій згоді з М. Грушевським, В. Винниченко наполіг на формуванні уряду за професійною ознакою. Включення до його складу найбільш кваліфікованих і досвідчених фахівців зумовило посилення політичних позицій соціал-демократів в українському визвольному русі.

Рішучі дії Центральної Ради та їх одностайна підтримка українським народом змусили противників автономії України задуматися, куди може завести далі протистояння. Якщо російська ліберальна демократія в особі керівників партії кадетів не бажала поступатися нічим, то радянська демократія почала шукати прийнятний вихід. Військове командування теж небезпідставно побоювалося, що українсько-російський конфлікт може призвести до втрати боєготовності армії напередодні запланованого наступу на фронті.

З ініціативи виконкому Київської ради об'єднаних громадських організацій 2 липня відбулася прогулянка на пароплаві по Дніпру керівників Центральної Ради і загальноросійських політичних організацій міста в присутності представників преси. Обидві сторони у невимушеній обстановці обмінювалися думками про можливий компроміс.

⁹⁵ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 97.

Дискусію на пароплаві розпочав лідер Київської меншовицької організації і редактор газети «Киевская мысль» Михайло (Самуїл) Балабанов. «Проф. М. Грушевський і В. Винниченко, — говорив він, — визнають за Радою лише моральний авторитет. Проте частина населення вважає Раду урядовою владою на Україні, причому протиставляє Раду іншій владі. Те, що говорять нам представники Ради, нехай вони скажуть населенню». Не заперечуючи, М. Грушевський відповів, що цілком на часі перетворення Ради з національного органу на територіальний. Наповнення представниками загальноросійської революційної демократії зробить її крайовим органом влади⁹⁶.

Основне навантаження в дискусії з представниками загальноросійської демократії взяв на себе В. Винниченко. Як голова Генерального секретаріату, він сказав, що не вважає цю установу місцевим урядом. Однак додав: якби анархія й розруха набрали загрозливих масштабів, органи Центральної Ради за згодою з органами національних меншин можуть набути більш активного характеру — державного або недержавного, як покаже ситуація.

У «Відродженні нації» Володимир Кирилович згадав ще один фрагмент тодішньої промови — вже не виправдувальний, а наступальний: «Ми не закликаємо на бунт проти петроградського правительства. Але дуже можливо, що ми видамо декрет, у якому скажемо населенню, що всяку постанову Центрального Правительства перед її здійсненням повинна розглянути Центральна Рада»⁹⁷.

У цьому творі В. Винниченко не згадав ще одну тезу, яку за свідченням Д. Дорошенка, розвинув він перед переляканими співрозмовниками: «Серед українців існує течія, яка гадає, що для України було б вигідніше відкрити фронт німцям. Ця течія, мовляв, вважає, що від Росії Україна ледве чи зможе добитися того, чого може досягти, коли буде окупована німцями. Прикладом може служити Польща...»⁹⁸.

П'ята сесія Центральної Ради відкрилася 3 липня, але тільки 7 липня голова Генерального секретаріату здобув нагоду

⁹⁶ Милюков П. Н. История второй русской революции. Москва, 2001. С. 133.

⁹⁷ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 243–244.

⁹⁸ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 99.

розповісти депутатам про результати спільної наради з київськими організаціями на пароплаві. Протокол так зафіксував його слова: «Моє враження таке: неукраїнська демократія силою обставин прийшла до переконання, що УЦР єсть правовий орган, котрий стає на стежку державності; що вони не протестують всі проти сього, а хочать порозуміння, що справа з утворенням крайового органу стоїть реально перед нашими очима, що нею треба зайнятись зараз же, бо з півночі насувається анархія, і з нею треба боротись. Се вони почувають і простягають нам руку для спільної боротьби. Нам треба піти їм назустріч. Треба спокійно виставити свої цілі і способи, яких думаємо вжити для осягнення сих цілей. В кінці сієї наради зроблено було реальний крок. Вибрано комісію з представників партій, різних організацій, національних також, по 1 чоловікові від кожної. Вибрано бюро сієї комісії. Бюро має скликати комісію, котра виробить проект утворення крайового органу»⁹⁹.

Спроби порозуміння місцевих політичних сил мали значення, хоча вони одразу були забюрократизовані. Проте головною справою було порозуміння з Петроградом. Від 16 червня до 7 липня в столиці працював Перший всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. За цей тривалий час він розглянув усі назрілі питання поточного моменту, в тому числі й національне. Національною секцією на з'їзді керував один із впливових діячів Петрограда меншовик М. Лібер (Гольфман). Він знайшов час для нібито приватної поїздки в Київ, де зустрівся з керівниками Центральної Ради і виконкомів обох Київських рад, після чого переконався, що зволікання з розв'язанням українського питання є небезпечним, і порекомендував уряду вжити термінових заходів. Уряд 3 липня прийняв принципове рішення відрядити до Києва групу міністрів для переговорів з Центральною Радою.

5 липня Всеросійський з'їзд рад прийняв спеціальну резолюцію з українського питання. Вказавши на те, що автономія остаточно може бути здійснена тільки Всеросійськими установчими зборами, з'їзд усе-таки підтримав пропозицію Центральної Ради про «негайне створення тимчасового органу, який би репрезентував демократії всіх націй, що населяють Україну»¹⁰⁰. Внаслідок

⁹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 122.

¹⁰⁰ Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. С. 159.

цього Тимчасовий уряд 9 липня прийняв рішення відрядити до Києва делегацію у складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Міністри виїхали вже наступного дня. Їхній шлях пролягав через Могилів, де вони зустрілися в ставці з верховним головнокомандувачем О. Брусиловим. Останній висловився за якнайшвидше порозуміння з Центральною Радою. Це ще більше зміцнило міністрів у думці знайти компроміс в українському питанні¹⁰¹.

Свою чергою розгорталися події в Києві. На вечірньому засіданні сесії Центральної Ради 6 липня М. Грушевський доповів про утворення Генерального секретаріату у складі восьми секретарів і генерального писаря. Новина викликала загальне схвалення і шквал суперечливих пропозицій щодо компетенції цього органу, його взаємовідносин з Тимчасовим урядом і неукраїнськими політичними силами безпосередньо в Україні. Однак депутати не стали пропонувати конкретні рішення і погодилися дочекатися обіцяної Винниченком через кілька днів декларації про наміри. Наступного дня сесія прийняла резолюцію, якою доручала Генеральному секретаріату негайно розпочати реорганізацію Центральної Ради в тимчасовий (до Всеукраїнських установчих зборів) крайовий парламент з представництвом у ньому національних меншин пропорційно числу населення кожної меншини. Ще через день прийшли до рішення утворити комісію з вироблення статуту автономії України у складі 100 осіб (71 українець, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німців і по одному представнику від інших національностей)¹⁰².

Створена Комітетом Ради 3 липня комісія зі скликання з'їзду народів, які вимагали федералізації Росії, через тиждень подала п'ятій сесії Центральної Ради свої пропозиції. Після доповіді голови комітету О. Шульгіна сесія вирішила, що в з'їзді мають брати участь представники тих народів або тих областей, які добиваються національно-територіальної або територіальної автономії і федеративного устрою всієї держави. Народи, не об'єднані цією спільною думкою, могли бути представлені на з'їзді тими партіями і групами, які поділяли думку про федералізацію Росії.

¹⁰¹ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 109.

¹⁰² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 125.

В. Винниченку доручалося порозумітися з представниками окремих народів, і найперше — з тими національними організаціями, котрі існували в Києві¹⁰³.

Обговорення поданої В. Винниченком декларації Генерального секретаріату тривало на сесії Центральної Ради два дні — 9 і 10 липня. Одночасно п'ята сесія затвердила зміни в керівництві Ради. Замість В. Винниченка і С. Єфремова, які пішли до Генерального секретаріату, заступниками М. Грушевського були обрані соціал-демократ Сергій Веселовський, засновник Української трудової партії Федір Крижанівський, соціал-федераліст Андрій Ніковський і соціаліст-революціонер Микола Шраг¹⁰⁴.

Володимир Кирилович починав декларацію Генерального секретаріату з піднесено-урочистої характеристики державотворчих зусиль Центральної Ради, яка цілком співпадала з його соціал-демократичними переконаннями і націоналістичною позицією: «Ми в своїй особі, в особі Української Центральної Ради, даємо картину формації влади, але влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська, і особливо російська дореволюційна власть. Не фізичне та економічне насильство; не темнота, затурканість і економічна залежність класів поневолених; не застрашування та гіпнотизування релігією; не нацьковування одної частини пригноблених на другу — не такі засоби дали нам, зібраним отут, право і силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто визнає себе українцем. Це право родилось і виросло з одного довір'я, чистого, не підмішаного ніяким примусом, законним чи незаконним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю і довір'я народу, стала невідділеною, органічно злиною частиною цього великого цілого»¹⁰⁵.

У «пароплавному» спілкуванні з представниками київської загальноросійської демократії В. Винниченко говорив, що не вважає Генеральний секретаріат місцевим урядом і визнає за ним тільки силу морального авторитету для українців. Оголошуючи свою декларацію перед депутатами національного парламенту буквально через тиждень, він вже чіткіше й визначеніше характеризовав той

¹⁰³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 126–127.

¹⁰⁴ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 109.

¹⁰⁵ Там само. С. 157.

етап у державотворчому процесі, на якому знаходилася Центральна Рада: «В сей момент ми стоїмо якраз на самій важній, але в той же час на самій критичній порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад — моральної і публічно-правової. Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій без болю й без заклоту перетворюється у справжнє народоправство»¹⁰⁶.

Найголовнішу перешкоду у просуванні державотворчої роботи В. Винниченко вбачав у недостатній політико-соціальній і національній свідомості й організованості народних мас. Тому організація і освідомлення мас мусили перебувати в центрі уваги генеральних секретарів. Не меншого значення він надавав організації єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей України. Одночасно Генеральний секретаріат мусив зосередитися на об'єднанні всіх національностей Росії у боротьбі за утвердження автономно-федеративного ладу. Українізація школи, згуртування вчителів у професійних товариствах, організація правничої роботи земельних комітетів — від волосних до загальноукраїнського, налагодження продовольчої справи, українізація війська як в тилу, так і, за змогою, на фронті — такими мали бути ключові завдання генеральних секретарів¹⁰⁷.

Представники всіх фракцій Центральної Ради схвалили декларацію Генерального секретаріату, майже не вдаючись у конкретизацію її положень.

Повертаючись до теми переговорів Центральної Ради з Тимчасовим урядом, слід вказати, що 11 липня до Києва прибули міністр пошт і телеграфу, один з лідерів меншовиків-оборонців, заступник голови Президії ВЦВК Іраклій Церетелі й український підприємець-мільйонер, міністр закордонних справ Михайло Терещенко. Військовий міністр Олександр Керенський затримався на добу в ставці. До міністрів, офіційно відряджених урядом на переговори, приєднався і надалі брав у них участь лідер лівого крила партії кадетів, міністр шляхів сполучення Микола Некрасов.

¹⁰⁶ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 157.

¹⁰⁷ Там само. С. 158–159.

Через відсутність Керенського перший день переговорів пройшов у неофіційних зустрічах трьох міністрів з керівництвом Центральної Ради і київських загальноросійських організацій. Останні, як переконалися міністри, були настроєні на досягнення компромісу в національному питанні. Через багато років І. Церетелі згадував: «Всі без винятку члени виконавчих комітетів бажали, щоб негайно був покладений кінець конфлікту, продовження якого було однаково небезпечно і для російської, і для української демократії... Такими ж були настрої і представників несоціалістичних демократичних організацій в Києві, з якими в цей перший день говорили Некрасов і Терещенко. Навіть керівники кадетської київської організації не поділяли того негативного ставлення до проекту угоди з Радою, яке виявили Мілюков і його співробітники в Петрограді. Григорович-Барський та інші київські кадети, які бачили на місці всю згубність спротиву національним вимогам українського населення, висловлювали своє задоволення з приводу урядового рішення стати до переговорів з Радою для опрацювання угоди, здатної покласти кінець конфлікту»¹⁰⁸.

Схильність до компромісу виявила й Центральна Рада. Мотиви її, як свідчив В. Винниченко двома роками пізніше, були прагматичні: «Ми знали, що переговорами й угодою з Урядом ми охолоджуємо температуру “самочинності”, революційності мас, що, вводячи в “казенні” норми нашу боротьбу, ми з одного боку самі себе знесилюємо. Але з другого боку — можливість уникнути нерівної боротьби, а, значить, можливість через цю угоду здобути фактичне здійснення наших домагань, а з ним дістати засоби для дальшої організації і відродження національних сил, Ці можливості настільки більше давали позитивної користі, що ми охоче пішли на переговори»¹⁰⁹.

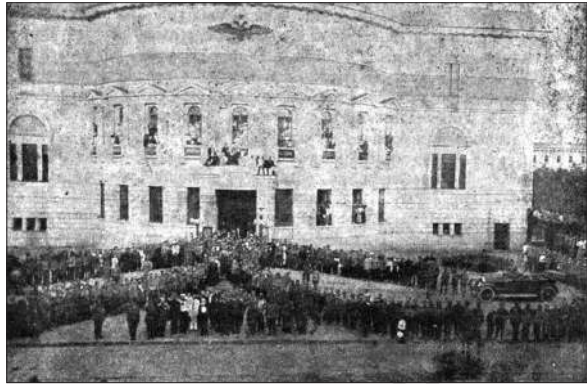
Переговори почалися 12 червня в резиденції Центральної Ради (педагогічний музей на Володимирській вулиці). М. Грушевський і В. Винниченко запропонували свій проект автономії України, який не влаштував міністрів. Своєю чергою проект, запропонований М. Терещенком та І. Церетелі, не задовольнив керівників Центральної Ради. Міністри наполягали на тому, щоб

¹⁰⁸ Див.: Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. С. 162–163.

¹⁰⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 274–275.

*Урочиста зустріч
міністрів Тимчасового
уряду в Києві.*

*12 липня (29 червня)
1917 р.*

Генеральний секретаріат як виконавчий орган автономної України підлягав не тільки Центральній Раді, а й Тимчасовому уряду.

Після тривалих дискусій міністри все-таки погодилися на підпорядкованість Генерального секретаріату Центральній Раді. Висунута міністрами вимога про доповнення Центральної Ради представниками національних меншин, які проживали в Україні, не викликала дискусій: це питання вже було розв'язане у переговорах із загальноросійською демократією.

Однак виникло питання про кордони самої України. М. Грушевський і В. Винниченко наполягали на тому, щоб включити в її кордони Кубанський округ, а також Холмську і Бессарабську губернії. Перепис 1897 року зафіксував більшість українців тільки в дев'яти губерніях: на Лівобережжі (Чернігівська, Харківська, Полтавська), Правобережжі (Київська, Подільська, Волинська) і Півдні (Херсонська, Катеринославська і Таврійська). В результаті сторони вирішили не фіксувати в угоді кордонів і обмежитися усною домовленістю про визнання українськими дев'яти губерній й уточненням в майбутньому приналежності до України деяких повітів сусідніх губерній.

У важких переговорах із С. Петлюрою О. Керенський погодився на формування окремих українських військових частин, але за умови, щоб ці формування не порушували єдності російської армії. Військові питання були виділені в окремий блок і, щоб не провалити переговори, українській стороні довелося погодитися з позицією військового міністра. У військовій галузі Генеральний секретаріат не здобув жодних розпорядчих функцій.

13 червня домовленості були зафіксовані у двох паралельних документах: декларації Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України» і Другому Універсалі Центральної Ради. Обидва документи повинні були оголошуватися одночасно. Оскільки три міністри не мали повноважень діяти від імені уряду, вони мусили повезти опрацьований документ до Петрограда, звідки телеграфом повідомити про його затвердження. Після цього Центральна Рада діставала можливість оприлюднити Другий Універсал.

У другій половині дня 13 червня почалося закрите засідання Центральної Ради, на якому В. Винниченко зачитав проєкт Другого Універсалу. Він попередив депутатів, що жодних змін у тексті бути не може, тому що всі позиції узгоджені з російською стороною. П. Христюк додав, що Тимчасовий уряд чекає затвердження ідентичного за змістом тексту універсалу Центральною Радою, щоб затвердити свою декларацію. Центральна Рада схвалила Універсал більшістю в 114 голосів проти 61, утрималися 23 депутати¹¹⁰.

15 липня Тимчасовий уряд заслухав звіт двох міністрів (Керенський з Києва поїхав у ставку) про переговори і досягнуту угоду. Засідання виявилось бурхливим і призвело до урядової кризи, яка вже назрівала між кадетами і радянськими міністрами з інших причин. Три міністри від партії кадетів категорично виступили проти надання українцям автономного устрою і на знак протесту вийшли з уряду. Міністр шляхів сполучення М. Некрасов проголосував за постанову «Про національно-політичне становище України» і змушений був вийти з партії кадетів.

Наступного дня Керенський, Терещенко і Церетелі надіслали Винниченку, як і домовлялися, телеграму з повідомленням про затвердження урядом результатів київських переговорів. Телеграма починалася з такої заяви Тимчасового уряду: «Призначити як вищий орган для керування крайовими справами на Україні окремий орган — Генеральний секретаріат, склад якого буде визначено правительством в згоді з Центральною Українською радою, доповненою, на справедливих основах, представниками других народів, сущих на Україні, в особі їх демократичних організацій. Через згаданий орган будуть переводитись правительством міри і заходи

¹¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 145–146.

в житті краю і його управлінні»¹¹¹. Далі пункт за пунктом перелічувалися досягнуті під час київських переговорів домовленості, які містилися у схваленому Центральною Радою проекті Другого Універсалу. 13 липня, коли цей проект розглядався, значна частина членів Ради була незадоволена і вимагала більшого. Зовсім інша атмосфера панувала 16 (3) липня на урочистому засіданні пленуму Центральної Ради. В. Винниченка, за свідченням Д. Дорошенка, Рада зустріла оплесками і вигуками «Хай живе наш перший міністр!»¹¹². Володимир Кирилович виголосив телеграму трьох міністрів, постанову Тимчасового уряду і Другий Універсал, що набував чинності. Того ж дня текст Універсалу був надрукований і опублікований українською, російською, єврейською і польською мовами.

В Універсалі зазначалося, що найближчим часом Центральна Рада поповниться представниками від інших народів, які живуть в Україні, після чого стане єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Крім того, Центральна Рада виділить зі свого складу відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат і представить його на затвердження Тимчасовому уряду як носія найвищої виконавчої влади в межах України. У згоді з національними меншинами, підкреслювалося в Універсалі, Центральна Рада готуватиме закон про автономний устрій України для внесення його на затвердження Установчих зборів. До прийняття цього закону Рада зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономії України. При кабінеті військового міністра, генеральному штабі та верховному головнокомандувачеві, зазначалося далі в документі, Рада матиме своїх представників, які займуться комплектуванням окремих частин винятково українцями, здійснюючи цю роботу так, щоб не порушити боєздатності армії.

Зміст нового Універсалу свідчив, що Центральна Рада зробила істотні поступки урядові, який прагнув обмежити національно-визвольний рух вузькими рамками. Для українців цінність укладеної угоди істотно знижувалася тим, що в ній не була окреслена територія, на яку мала поширюватися влада Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не уточнювалися й повноваження

¹¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 163.

¹¹² Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 115.

останнього, особливо в його відносинах з місцевими органами Тимчасового уряду, які продовжували існувати. Надалі, оцінюючи ефективність діяльності В. Винниченка на посту очільника виконавчого органу влади, слід не забувати цих обставин.

І все-таки політичні здобутки лідерів українського визвольного руху не варто недооцінювати. Виступаючи на засіданні Ради після того, як Володимир Кирилович зачитав Другий Універсал, М. Грушевський сказав: «Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України із законодавчим і адміністративним органами — Радою і Секретаріатом. Ми повинні пам'ятати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управу, щоб від моральних форм власті ми перейшли до правової власті»¹¹³.

Історичне значення узгодженого в усіх пунктах з Тимчасовим урядом Другого Універсалу переконливо підтверджує гостро негативна реакція на нього кадетської партії — найпослідовнішого охоронця цілісності імперії: вона відкликала своїх міністрів з коаліційного уряду, який «принизився» принциповими поступками на користь національно-визвольного руху. Член ЦК партії кадетів, один з провідних членів юридичної наради при уряді барон Б. Нольде роздратовано писав: «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було. Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами й подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня (за ст. ст. — С. К.), не тільки накинута Раді Україні, але й Україні — Росії». Стаття в центральному органі партії кадетів завершувалася таким гірким сарказмом: «Ні сіло ні впало уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: нашвидкуруч, поміж двома поїздами три російські міністри і професор Грушевський порозумілися в справі утворення української держави»¹¹⁴.

Тут ще раз варто підкреслити: у свідомості такого видатного правника, яким був професор Петроградського університету барон Борис Нольде, поняття автономії поєднувалося з державністю.

¹¹³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 1. С. 95.

¹¹⁴ Речь (Петроград). 1917, 7июля (20 липня за нов. ст.).

Це саме засвідчував, уже не в теоретичній, а в суто практичній площині Володимир Винниченко: «А тим часом у Києві йшла гарячкова, піднесена, незвичайна робота: на підставі угоди будувалася реально, наочно, в подробицях українська державність»¹¹⁵.

Проголошення Другого Універсалу співпало з першою спробою більшовиків повалити Тимчасовий уряд і захопити владу. 16 і 17 липня в Петрограді вирували демонстрації, спровоковані погіршенням продовольчого становища і поразкою на фронті. Переконавшись у тому, що в столиці захопити владу можна, але на периферії більшовики не мають впливу, В. Ленін зупинив виконання ретельно розробленого плану збройного повстання. Вірні Тимчасовому уряду гвардійські полки петроградського гарнізону встали на захист ВЦВК. О. Керенський наказав надіслати в столицю війська з Північного фронту. 18 липня вони ще перебували в дорозі, але ситуація в Петрограді вже нормалізувалася. Наступного дня уряд наказав заарештувати Леніна, але він пішов у підпілля.

20 липня князь Г. Львов пішов у відставку, і ВЦВК призначив О. Керенського головою уряду з необмеженими повноваженнями. Керенський скористався ними, щоб відновити на фронті смертну кару. Він уперше оголосив дату виборів до Установчих зборів — 30 вересня (пізніше відкладену на 25 листопада 1917 року) і 6 серпня сформував другий коаліційний уряд.

В. Винниченко не мав часу, щоб належним чином підготувати скликання на 24 липня Всеукраїнського робітничого з'їзду. Роботу, пов'язану з проведенням з'їзду, взяла на себе українська фракція Київської ради робітничих депутатів. На з'їзд прибуло близько 300 делегатів від усіх українських робітничих організацій, що тоді існували, а також українських фракцій загальноросійських організацій. Важка індустрія України, яка перебувала під впливом загальноросійських партій, особливо соціал-демократів — меншовиків, на цьому з'їзді не була представлена. Делегати з'їзду представляли не більше як 40 тис. робітників, переважно сільськогосподарський пролетаріат. З великих підприємств Києва належним чином був представлений тільки завод «Арсенал» (6 делегатів)¹¹⁶.

¹¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 294.

¹¹⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. С. 219–220.

. П О С Т А Н О В А
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
з дня 16 липня 1917 року про
Статут Генерального Секретарі-
яту.

На підставі згоди з Временним Правительством від 3-го липня 1917 року, — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародніх Зборів і російського Учредительного Зібрання, — утворив Генеральний Секретаріат, який являється вищим органом управління на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§1. Вищим Крайнім Органом Управління на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним Правительством.

§2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій Комітет.

§3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілому, висловлюючи йому довіру.

Б". В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме Секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, постіців, освіти, національних, торгу-промисловості, пошти та телеграфу, праці, доріг, Генеральний Контрольор та Генеральний Писар.

Примітка. При Секретареві в справах національних назначається три Товариші Секретаря — від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділах своєї нації мають право доповіді і рішучого голосу по цих справах в Генеральному Секретаріаті. Товариші Секретаря в справах національних

*Перша сторінка Статуту Генерального Секретаріату, затвердженого постановою Центральної Ради.
29 (16) липня 1917 р.*

З'їзд відкрив доповіддю «Сучасний момент в українському житті і українське робітництво» лідер УСДРП і голова Генерального секретаріату В. Винниченко. З промовами виступили Д. Антонович, Б. Мартос, М. Порш, В. Садовський, М. Ткаченко. На з'їзді була обрана Всеукраїнська рада робітничих депутатів у кількості 100 осіб (70 членів УСДРП і 30 — УПСР), яка увійшла до Центральної Ради.

До Малої ради з'їзд делегував трьох осіб: Василя Довженка — члена РУП і УСДРП, організатора робітничих профспілок, Йосипа Маєвського, який очолював в УПСР течію конфедералістів, і Миколу Порша — провідного діяча РУП, який пізніше очолював разом з В. Винниченком Київський комітет УСДРП. Головою був обраний М. Порш.

Передбачені Другим Універсалом переговори про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнської революційної демократії В. Винниченку вдалося провести цілком успішно. Склад Малої ради у кількості 40 членів визначився ще під час переговорів з трьома міністрами Тимчасового уряду (8 еседеків, 8 есерів, 3 есефи, 9 від президії Ради, по 3 — від президій рад військових, селянських і робітничих депутатів, 1 народний революціонер, 1 трудовик, 1 позапартійний соціаліст). Меншини дістали 18 місць у Малій раді і 30 % у складі Центральної Ради. Розподіл нових місць в Малій раді В. Винниченко доручив керівництву Київського комітету об'єднаних громадських організацій.

У своєму розширеному складі Мала рада 28 липня заново затвердила призначених раніше генеральних секретарів на чолі з В. Винниченком, а також створила чотири нові секретарства. На чолі секретарства шляхів став український есер, інженер шляхів В. Голубович. Секретарство пошт і телеграфу очолив російський есер, викладач університету Св. Володимира О. Зарубін. Секретарем міжнародних справ став соціаліст-федераліст, син відомого українського історика і сам історик О. Шульгин. Секретарство державного контролю віддали представнику Бунду (Єврейської соціал-демократичної робітничої партії), перукарю за професією М. Рафесу¹¹⁷.

¹¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 179.

Українська делегація на чолі з В. Винниченком у марному очікуванні затвердження Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління України». Карикатура художника І. Бурулі [І. Бурячка], опублікована у журналі «Гедз» у жовтні 1917 р.

Ця постанова Малої ради була відіслана В. Винниченку телеграфом: днем раніше він разом з Х. Барановським і М. Рафесом виїхали в Петроград, щоб узгодити з Тимчасовим урядом повноваження Генерального секретаріату як крайового органу виконавчої влади.

29 липня Мала рада затвердила «Статут вищого управління України», який складався з 21 пункту і був охарактеризований О. Шульгиним як «перша конституція України»¹¹⁸. Останню редакцію «Статуту», як і попередню постанову Малої ради, В. Винниченко одержав телеграфом. Він мав переконати Тимчасовий уряд підписатися під цим документом, який впливав з домовленостей, досягнутих на переговорах трьох міністрів у Києві і зафіксованих в Другому Універсалі Центральної Ради.

¹¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 182.

Однак делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком даремно так поспішила в столицю. Їй довелося довго чекати, поки сформується склад другого коаліційного уряду. Потім почалися виснажливі переговори, в яких першу скрипку знову-таки відігравали кадети. До них новий глава Тимчасового уряду О. Керенський ставився майже запобігливо, адже вони все-таки погодились увійти в уряд і зміцнити коаліцію ліберальної і радянської демократії. Минуло три тижні, і В. Винниченку довелося виїхати в Київ на чергову сесію Центральної Ради без будь-якого результату. Вже без нього Тимчасовий уряд відкинув «першу конституцію України» і замінив схвалений Центральною Радою документ зовсім іншим.

НА ЧОЛІ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

17 (4) серпня О. Керенський підписав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові». У цьому документі зазначалося, що дії українського уряду поширюються на п'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську (без північних повітів останньої). Відступаючи від досягнутої місяцем раніше угоди, Тимчасовий уряд оголошував Генеральний секретаріат своїм органом, а не органом Центральної Ради. Це означало, що український уряд перед Радою не відповідав, працювати разом з нею не був зобов'язаний і лише міг, якщо вважав це потрібним, подавати їй на обговорення свої пропозиції. Отже, центральний уряд бажав підірвати новонароджені елементи української державності зсередини, шляхом розпалювання конфліктів між законодавчою і виконавчою владами. Генеральний секретаріат фактично позбавлявся виконавчих функцій і ставав лише передавальним органом: губерньська влада тепер мусила подавати свої заяви Тимчасовому урядові й одержувати його розпорядження не напряму, як раніше, а через Київ. Та навіть у передаточних функціях український уряд обмежувався: «у негайних і невідкладних» випадках Петроград залишав за собою право безпосередньо зноситися з місцевими органами влади. Нарешті з компетенції Генерального секретаріату взагалі виключалися військові та продовольчі справи, пошта й телеграф, суд.

Олександр
Керенський

Покидаючи Петроград, В. Винниченко залишив для дальших переговорів з урядом генерального секретаря фінансів Х. Барановського. Інструкція Тимчасового уряду застала його вже в Києві. Про роботу делегації він розповів на засіданнях Малої ради 18 і 19 серпня, а також на шостій сесії Центральної Ради, що відкрилася 18 серпня¹¹⁹.

Звітуючи перед Малою радою, В. Винниченко говорив: «Справа посувалася туго, і були моменти, коли ми роздратовані гадали, чи не кинути все і не їхати додому. Але відповідальність, яку ми взяли на себе, змушувала нас бути уважнішими і випробувати всі засоби». Члени уряду розкритикували всі пункти Статуту Генерального секретаріату і передали запропонований Центральною Радою документ на розгляд керуючому справами О. Гальперіну і барону Б. Нольде, які очолювали юридичну комісію. «Прочитавши наш Статут, — продовжував Винниченко, — барон Нольде зразу сказав, що це більше, як федерація, це цілковита унія. Такої автономії не має ні один народ на світі. Особливо вони звернули увагу на параграф 19 Статуту¹²⁰. Юридична комісія виробила свою

¹¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 213–214.

¹²⁰ Цей параграф звучав так: «Всі закони Временного правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в крайовому урядовому віснику на українській мові». Там само. Т. 1. С. 182.

інструкцію. Коли ми розглянули її, то зразу сказали, що вона для нас не до прийняття. Умову нашу з 3 липня (16 липня за н. ст. — С. К.) з Церетелі, Керенським і Терещенком вони приймали як зло, як певний обов'язок по векселю, що дістався їм в спадщину, і який платити вони не дуже хочуть». Далі Винниченко розповів, що уряд прийняв рішення продовжити обговорення в закритому режимі, без сторонніх осіб, тобто без делегації Центральної Ради, і додав: «Деякі з міністрів дуже хотіли, щоб ми пішли на розрив»¹²¹.

Мала рада продовжувала обговорювати звіт делегації й наступного дня. Ф Крижанівський запитав, як ставиться Генеральний секретаріат до запропонованого Тимчасовим урядом документа. В. Винниченко відповів: «Висловився за прийняття інструкції, але дуже невеликою більшістю». У самого Винниченка ставлення до інструкції сформувалося після того, як він збагнув: міністри бажають, щоб українці грюкнули дверима. Підсумовуючи різноманітні висловлювання присутніх (М. Грушевський головував, але в розмову не втручався), він висловив таку думку: «Коли ми розглядатимем фактичне відношення сил, то можемо сказати, що інструкція відкриває для нас широке поле як моральної, так і публічно-правової роботи. І мене дивують деякі товариші, які так песимістично дивляться на цю справу. Товариші із меншостей дивляться набагато бадьоріше. Товариші вказують, що нам дали не те, чого ми хотіли. Так. Але цей здобуток не є подачка, а є перемога. Отже, ми чекаємо дуже багато. Нас визнають як парламент не тільки тут, а й поза межами Росії. Приймаючи цей акт, ми повинні сказати, що переходимо до того організованого правового і політичного життя, яке тільки і ствердить нас як компактну масу»¹²².

На сесії Центральної Ради дебати з приводу інструкції Тимчасового уряду відбувалися протягом чотирьох днів — з 19 до 22 серпня. Депутати з особливою увагою вислухали виступ Х. Барановського, який нарешті прибув до Києва. Він повторив те, що розповідав В. Винниченко, лише в деяких місцях більш докладно, і зупинився на результатах наради з губернськими комісарами з України. Скориставшись скликаного в Петрограді

¹²¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 215.

¹²² Там само. Т. 1. С. 220.

Всеросійською нарадою губернських комісарів, Х. Барановський організував зустріч з українськими комісарами — А. Вязловим (Волинь), Д. Дорошенком (Галичина і Буковина), М. Іскрицьким (Чернігівщина), А. Лівіцьким (Полтавщина), М. Страдомським (Київ) і М. Суковкіним (Київщина). «Всі комісари, — повідомив Х. Барановський, — визнали інструкцію нікчемним актом, але все-таки всі гадали, що її треба прийняти. У нас всіх, які бачили петроградські настрої, була певність в тому, що коли б Центральна Рада одкинула інструкцію, то вороги наші петроградські дуже б цьому зраділи»¹²³.

Володимир Кирилович назвав у дебатах одержаний з Петрограда документ «жалю вартим папірцем, котрий може лише викликати обурення у кожного українця», але радив його прийняти, наголошуючи на тому, що це тимчасова інструкція тимчасового уряду. Фракція українських соціал-демократів внесла на розгляд Центральної Ради підготовлену ним резолюцію, яку підтримали 227 депутатів. Проти висловилися 16, утрималися 62 депутати¹²⁴.

Отже, В. Винниченку вдалося після бурхливих дебатів переконати Центральну Раду не спровокувати себе на відкрите протистояння з російським урядом. Співставляючи його державотворчі зусилля в масштабі століть, І. Лисяк-Рудницький зробив такий висновок: «Російський Тимчасовий уряд — спадкоємець тієї офіційної Росії, яка ще вчора заперечувала саме існування самої нації, — змушений був визнати принцип автономії України, хоч і намагався обкряяти її територію й компетенції її уряду. Від часу скасування Гетьманщини й Запорозької Січі наприкінці XVIII століття це була перша велика політична поступка, що її Росія зробила Україні»¹²⁵.

Здобувши підтримку Центральної Ради у врегулюванні конфлікту з Тимчасовим урядом, В. Винниченко в той самий день зустрівся з новою проблемою — претензіями українських есерів на керівництво Генеральним секретаріатом. Усе почалося з його появи в останній день роботи шостої сесії Центральної Ради, яка мала суто процедурний характер: «З огляду на затвердження

¹²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 549.

¹²⁴ Там само. Т. 1. С. 228, 251.

¹²⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 12.

інструкції і нових умов роботи Секретаріату, Генеральний секретаріат, виходячи з цілком формальних ділових мотивів, подає в одставку в повному своєму складі вкупі з товаришами (заступниками. — С. К.) секретарів, але буде виконувати свої обов'язки до того часу, доки Мала рада сформує новий склад Секретаріату»¹²⁶.

Есери вже давно дивилися «неситим оком» на посаду керівника виконавчої влади. Вони завжди були найбільшою фракцією в українському парламенті, але після входження Ради військових депутатів і Ради селянських депутатів до Центральної Ради їх абсолютна і відносна чисельність у її складі істотно зростає.

На першому ж після пленуму засіданні Малої ради 23 серпня лідер фракції українських есерів (серед представників національних меншин у складі парламенту вже були й російські есери), голова ЦК УПСР і Селянської спілки 25-річний Микола Ковалевський заперечив перезатвердження Володимира Кириловича на посаді. Коли Винниченко запитав, які ж помилки наробив Генеральний секретаріат під його головуванням, Ковалевський відповів: «У Секретаріата не було внутрішньої єдності. Вся його робота була звернута на Петроград. В справах же внутрішніх Генеральний секретаріат не зробив нічого. Він нічого не зробив для скликання Українських установчих зборів, нічого не зробив в земельній справі, в справі продовольчій. Ніяких кроків не зроблено в справі народної освіти»¹²⁷.

Критика була слушною, але як Винниченко, так і представники українських есдеків, російських есерів і навіть українських есерів пояснили, що Генеральний секретаріат не міг усього того зробити, не маючи фактичної влади й апарату. Коли наступного дня Ковалевський запропонував прийняти заяву Винниченка про відставку, цю пропозицію підтримали тільки 14 депутатів. Проти були 24 депутати, утрималося троє. Резолюція українських есдеків про те, що відставка не приймається, здобула 23 голоси проти 14 при чотирьох, хто утримався. В. Винниченко заявив від імені Секретаріату, що не наполягає на відставці¹²⁸.

¹²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 252.

¹²⁷ Цей демарш М. Ковалевського відсутній у протоколі Малої ради, який наводиться у виданні «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т.». Подаємо його за працею Д. Дорошенка «Доба Центральної Ради». С. 133.

¹²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 257.

Посвідчення гласного
Київської міської
думи Володимира
Винниченка.

13 вересня
(31 серпня)
1917 р.

Однак урядова криза тільки набирала обертів. На вечірньому засіданні Малої ради 26 серпня В. Винниченко сказав, що виходить у відставку разом з усіма іншими секретарями, бо знає: його особа є причиною того, що найбільш впливова фракція, яка має значення особливо в селянських масах, не хоче дати своїх членів у Генеральний секретаріат. За таких умов криза може затягнутися на досить довгий час, а тепер необхідно мати в краю тверду і єдину владу — через те він вважає своїм обов'язком скласти свої повноваження¹²⁹.

¹²⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 259.

Мала рада прийняла відставку, але одразу ж наштотхнула на патову ситуацію у власному складі: українські есеки не бажали брати участь у сформованому есерами кабінеті, українські есери не бажали кабінету, сформованого українськими есеками. Через це вибір М. Грушевського 27 серпня впав на нейтральну політичну фігуру — Дмитра Дорошенка.

У своїх спогадах Дорошенко писав: «Не розумію, які властиво резони мали соціалісти-революціонери і справжній керманіч цілої тої справи професор Грушевський, коли вони усували Винниченка, який виніс на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, який весь час стояв у самім осередку руху і придбав собі широку популярність в кругах, які стояли за Центральну Раду, — і замість Винниченка доручили справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали масу членів Центральної Ради»¹³⁰.

Справді, Д. Дорошенко став членом Центральної Ради на Всеукраїнському національному конгресі за квотою Союзу українських автономістів-федералістів, після чого Тимчасовий уряд призначив його крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора. Перебуваючи в Галичині, він майже не брав участі в роботі Центральної Ради. Повернувся на постійне проживання в Київ тільки в серпні 1917 року, після відступу російської армії з Галичини.

Для ідеологічно спорідненого з кадетами есефа Дорошенка переважно есерівсько-еседеківська Центральна Рада була чужим середовищем, і він з явним небажанням погодився на умовляння Грушевського, Винниченка та інших її лідерів взяти на себе формування кабінету. Він відверто писав про це у спогадах: «Я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рамки відносин до Петербурга, скільки на внутрішнє будівництво і на переведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку, якнайширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко зв'язані з краєм, з його інтересами. Будувати

¹³⁰ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє-минуле. Львів, 1923. Ч. 2. С. 7–8.

нову Україну за допомогою лише тих, в значній мірі здекласованих кіл, що наповняли своїми представниками ряди членів Центральної Ради, і на космополітичній “революційній демократії”, що засідала там же яко “меншості”, я вважав ледве чи здійснимим»¹³¹.

Вранці 31 серпня Мала рада заслухала програму Д. Дорошенка й обговорила запропонований ним склад Генерального секретаріату. Виявилося, однак, що не всі вакансії заповнені, а деякі секретарі уже встигли відмовитися від посад. Дорошенко під час засідання провадив телефонні переговори з наміченими кандидатурами, але врешті-решт відмовився формувати уряд. У ситуації, що виникла, українські есери заявили, що нічого не мають проти кандидатури Винниченка і не чинитимуть перешкод тим членам своєї команди, які погодяться увійти до його кабінету. Увечері цього дня Винниченко почав формувати свій кабінет і закінчив цю справу о 12-й годині ночі. На нічному засіданні Мала рада всіма голосами проти одного при чотирьох, які утрималися, затвердила на посадах вісьмох секретарів у складі Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком¹³².

Урядова криза була остаточно припинена 3 вересня, коли В. Винниченко представив новий список секретарів та їхніх заступників Малій раді. За список проголосувало 17 членів ради, утрималося 11, проти не голосував ніхто¹³³.

Діяльність Генерального секретаріату мусила відбуватися в рамках прийнятої Центральною Радою інструкції Тимчасового уряду. Проте депутати українського парламенту розуміли, що зміст роботи виконавчої влади все-таки залежатиме від голови Генерального секретаріату. Д. Дорошенко влаштував есефів, але виявився однаковою мірою незручним для ворогуючих між собою есдеків та есерів. Розповідаючи про залагодження урядової кризи у «Відродженні нації», Володимир Кирилович дав дві протилежні оцінки інструкції Тимчасового уряду, але в тій непростій політичній ситуації обидві оцінки були справедливі: «Дорошенко дуже

¹³¹ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє-минуле. Львів, 1923. Ч. 2. С. 8–9.

¹³² Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. В. Лозицький. С. 142–143.

¹³³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 265.

точно, совісно підійшов до інструкції, прийнявши її, як справжню Конституцію, якої треба строго додержуватися. З його невеличкого експозе Центральна Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальній розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового правительства... І через це все, коли більшість Центральної Ради запропонувала мені знову стати на чолі українського уряду, я не вважав себе в праві відмовлятися, і кризу було залагоджено... Отже, найголовніший, найважливіший здобуток усієї нашої боротьби за цей період, *ідею української державності було затверджено, зреалізовано, введено в життя*. Яка б ні була та інструкція, які б обмеження й перепони вона ні ставила, а все ж таки це була Конституція автономної України, це був державний правосильний акт, це був історичний, великої ваги факт, який провів виразну чітку лінію в відносинах України й Росії»¹³⁴.

Д. Дорошенко згадував — уже не в спогадах, а у фундаментальному дослідженні про діяльність Центральної Ради, — що він наполегливо умовляв Володимира Кириловича очолити уряд після своєї невдалої спроби і навіть зобов'язався поїхати в Петроград, щоб добитися затвердження Тимчасовим урядом Генерального секретаріату під проводом В. Винниченка¹³⁵. Така підтримка з боку авторитетного серед російських міністрів колишнього генерал-губернатора Галичини й Буковини справді виявилася необхідною. «Тимчасове правительство було неприємно вражене заміною Д. Дорошенка мною. Д. Дорошенко був більше підходящим для їх “предположень”, мої ж погляди й наміри були добре відомі кадетам», — записав В. Винниченко у «Відродженні нації»¹³⁶. Надіслана 10 вересня телеграма М. Грушевського О. Керенському з проханням прискорити затвердження Генерального секретаріату не справила враження на російських міністрів. Тоді Д. Дорошенко, прихопивши із собою найбільш лояльних Тимчасовому урядові генеральних секретарів О. Зарубіна (російський есер), М. Туган-Барановського й О. Шульгіна (обидва соціалісти-федералісти), поїхав у Петроград і після розмов з Керенським, Некрасовим

¹³⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 343–346.

¹³⁵ Дорошенко Д. Доба Центральної Ради. С. 136.

¹³⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 345.

Поштова картка голові Генерального секретаріату Володимиру Винниченку. Серпень 1917 р.

та Терещенком добився затвердження 14 вересня нового складу Генерального секретаріату¹³⁷.

Змирившись із фактом існування Генерального секретаріату, Тимчасовий уряд не помічав його у своїй поточній діяльності. Показово, що Сенат, який продовжував функціонувати після повалення самодержавства, не визнав Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату Тимчасового уряду на Україні законною і відмовився надрукувати її у своїх «Ведомостях». В. Винниченко так прокоментував цю знакову подію: «Це старе, гниле луб'я, про яке забули всі, раптом вилізло з свого закапелку, тремтячими старечими руками взяло в руки свою заржавілу зброю й грізно стало на сторожі... законності. “Не дозволю! Нема моєї згоди! Не допущу!”. Виступ на захист законності цієї старої, злої, обкаляної всякими беззаконіями та злочинствами мацапури викликав гомеричний регіт у всієї України та й навіть у Росії»¹³⁸.

Після затвердження складу Генерального секретаріату О. Керенський виділив на його потреби 300 тис. рублів, але ці кошти так і не надійшли до Києва. Секретарям доводилося розраховувати тільки на пожертвування громадських організацій і громадян. Жодне російське міністерство не роз'яснило, як мають контактувати його установи в українських губерніях з Генеральним

¹³⁷ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 137.

¹³⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 38.

секретаріатом. Володимир Кирилович свідчив: «За весь час “співробітництва” з Тимчасовим правительством Генеральний секретаріат не одержав *ні одного* ні офіційного, ні неофіційного паперу від центрального уряду. Незважаючи на інструкцію, Тимчасове правительство з усіма своїми бажаннями й розпорядженнями звертались безпосередньо до своїх урядовців на Україні, не сповіщаючи навіть Генеральний секретаріат. Ми для його не існували»¹³⁹.

Щоденникові записи Володимира Кириловича на той час були уривчастими й випадковими, але вони дають повне уявлення про специфіку становища, в якому опинився глава українського уряду. Ось запис від 2 жовтня:

«Купую стільці, столи для Секретаріату, ходжу по магазинах, приймаю представників Временного правительства, іноземних журналістів, видаю гроші членам Комітету (Центральної Ради. — С. К.), розглядаю проекти різних організацій... скликаю на засідання Секретаріат і зношу стільці з інших кімнат Педагогічного музею, щоб було на чому сидіти. Кожний хапа мене де попаде, і вимагає залагодження своїх справ: порадити, де купити книжок з історії, сказати, де живе NN, прийняти на службу, сказати, коли будуть Українські установчі збори, наказати повітовому комісарові, щоб той не жив з жінкою прохача. Увечері, коли повертаюсь додому, швейцар повідомляє мене, що до моєї квартири добиралося 3–4 якихсь підозрілих військових з якоюсь таємною метою. А вранці і вдень одержую листи, в яких мене запевняють, що мене незабаром уб'ють автори тих листів за те, що я баламучу єдиний руський народ українством. Це називається український міністр. Правду сказати, я колись уявляв собі становище українського міністра трошки інакшим»¹⁴⁰.

Запис від 24 жовтня: «І злість, і сум, і сміх. Генеральний секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але всім, хто читає газети й не читає їх, видно, що проявів тої влади покищо дуже мало... Нетерплячі “свої” вимагають, щоб ми брали “владу у свої руки”. Що це значить, у чому має бути та влада, вони й самі не розуміють. Але жадність, жадність до влади

¹³⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 40.

¹⁴⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 272–273.

надзвичайна. Зголоднілість до державності аж закочується від нетерплячки. Я не заздрю собі, мене просто товчуть у ступі всяких вимог, кожен, хто може вдержати товкача в руці, підходить і гупає»¹⁴¹.

Запис від 29 жовтня: «Я падаю від втоми, знесилля, від свідомості нашої історичної невідготованості, а в той же час мушу вдавати, що ми маємо невичерпні сили. Та й не можна інакше. Героїчний період нашого відродження ще не скінчився. Треба всіма засобами тримати лінію підйому...

Примари погромів і різні стають реальнішими. А край бабратється в ковбані, повний дезертирів, злодіїв, демагогів, в ковбані, повний чаду самогонок і самокурор, потайної людожерної агітації, ненависті. Палають заводи спиртові, цукроварні; залізничі кип'ять солдатами, які сірою, диною, голодною отарою сунуть додому з фронту. «Беріть владу, рятуйте край!». А з Півночі цупко вп'ялися за ту владу і ні на сантиметр не хочуть упустити. Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за «єдиную недеільную» владу і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується дискредитувати нас, ще пускається на провокації.

О Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттю й сміхом доводиться тягати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки»¹⁴².

Володимир Кирилович не заздрив нам — своїм нащадкам. Він виконував, як сам це усвідомлював, історичну місію. Він працював над відродженням нації, вкладаючи в цю працю всю свою силу, душу, життєвий досвід, знання людської натури. Навколо нього вирувала повинь, а він старався спрямувати її в береги, обрис яких сам чітко не розумів, бо «неусвідомлений соціалізм» революційних мас був і його власним «соціалізмом», ледь прихованим соціал-демократичною фразеологією. Він розумів, що відбувається, і визначав це розуміння одним реченням: багатонаціональна

¹⁴¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 273.

¹⁴² Там само. С. 274.

країна охоплена робітничо-селянською революцією. Треба було скористатися її руйнівною силою для нищення дореволюційних порядків і спрямувати її творчу силу для творення національної державності.

Підступна ленінська стратегія допомогла більшовикам захопити контроль над переважною більшістю солдатських і робітничих рад у Центральній Росії. Радянські партії у складі Тимчасового уряду позбулися своєї основи — низових рад. Здійснена на початку листопада 1917 року робітничо-селянська революція виявилася одночасно контрреволюційним більшовицьким переворотом, внаслідок якого російське суспільство втратило здобуту після повалення самодержавства суверенність. Свій переворот переможці відокремили від повалення самодержавства й урочисто нарекли Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Кілька тижнів, які передували їй, в історіографії почали зображатися у піднесено-урочистих тонах, виключно як тріумф більшовиків, які оволодівали радами і спрямовували революційні маси на повалення буржуазного уряду. Виховане радянською школою старше покоління й досі частіше за все не знає реальної ситуації, в якій опинилася Росія і міцно пов'язана з нею Україна в ці жовтневі тижні. Зображення цієї ситуації ми знаходимо у Винниченковій праці «Відродження нації»:

«Розхитане війною економічне життя України підупадало. Голод примарою ходив уже по Росії й подихав холодом на деякі частини українських губерній, сумежних з Росією (Чернігівщина). Продовольчих запасів було мало, сама продовольча справа провадилася хаотично, безладно, без системи. Петроград просто вигрібав усе, що міг з України й тим обмежувалася уся його продовольча політика. Розуміється, він ні за що не хотів дати Україні право самій порядкувати цю справою у себе.

Фінанси стояли ще гірше. Податків ніхто ніяких не платив. Населення не почувало ніякої пошани до уряду, не чуло ніякої організації й через це не хапалось з виплатою своїх залежностей.

Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному життю, бідне на розвагу, на засоби одхилення психіки від тяжких явищ життя, кинулось в алкоголізм, шукаючи в ньому забуття й розваги. По всіх селах розплодились в колосальній кількості саморобні гуральні, які курили горілку — “самогонку”. Сотні

тисяч пудів дорогого хлібу без жалю винищувалось на вироб цієї п'яної отрути. Село напивалось, дуріло, труїлось, мучилось і рятувалось тою самою "самогонкою".

Міліція сільська (та й міська) була організована зле, ніхто її не поважав, не боявся, не слухався. Подекуди траплялись випадки хабарництва міліції. Стара поліцейська нечисть під назвою міліції пробиралась знов до своїх теплих посад. А з нею пробиралась і контрреволюція.

Суд не функціонував. Народ не вірив цій закостенілій, продажній і пристосованій до захисту привілеїв і законів пануючих клас інституції. Народ сам шукав рятунку й справедливості в собі. Пішла пошесть самосудів.

З фронту цілими масами сунули дезертири. Вимучені й розлючені своїми стражданнями в пеклі побоїща, вони страшною темною силою йшли на країну, забивали всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на неповинних свою лютість і свій одчай»¹⁴³.

У ці зловісні жовтневі тижні Генеральний секретаріат робив спроби позначити свою присутність в українському суспільстві. 9 жовтня В. Винниченко як генеральний секретар внутрішніх справ розіслав адресований губернським і повітовим комісарам циркуляр, у якому зазначалося: «На Україні органом вищої крайової влади є Генеральний секретаріат України — виконавчий орган, затверджений Тимчасовим урядом Російської республіки. Се треба завжди і твердо пам'ятати всім і кожному. Генеральному секретаріату справ внутрішніх відомо, що по деяких місцях на Україні безупинно ведеться контрреволюційна агітація і, між іншим, в формі агітування проти Центральної Ради і її Генерального секретаріату, а також обурююча одну частину населення проти другої агітація проти українства взагалі, і місцева влада не вживає рішучих заходів, аби таку агітацію припиняти». Генеральний секретар попередив місцеву адміністрацію, що її представників, які не виконуватимуть належним чином своїх посадових функцій і не боротимуться з контрреволюцією, усуватимуть зі своїх посад або навіть віддаватимуть під суд¹⁴⁴.

¹⁴³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 50–51.

¹⁴⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 318.

12 жовтня В. Винниченко зачитав на вечірньому засіданні Малої ради декларацію Генерального секретаріату, в якій викладено програму дій на найближчий період. Найголовнішим завданням уряд оголошував підготовку законопроекту про скликання Українських установчих зборів. До боротьби з епідемією грабувань, самосудів і анархічних виступів безвідповідальних груп він планував залучити організовану самодіяльність населення у формі осередків Вільного козацтва. Перший загін козаків з'явився ще у квітні 1917 року в Звенигородському повіті на Київщині, щоб протидіяти бандитизму та іншим порушенням правопорядку. Уряд зобов'язувався також розробити і представити на розгляд Всеросійських і Українських установчих зборів план земельної реформи, виходячи з того, що право на землю належить тим, хто її обробляє.

Декларація повідомляла, що в найближчому майбутньому неможливо скасувати капіталістичну форму функціонування промисловості і торгівлі, але інтереси трудящих мас вимагають встановлення державного контролю за економічним життям. Наголошувалося на необхідності створення окремого українського бюджету, запровадженні прогресивного оподаткування громадян, утворенні Національного банку України.

Декларація прореагувала на обмеження, накладені інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріату. Обережно за викладом, але все-таки рішуче український уряд планував поширити свою компетенцію на продовольчу, дорожню, поштово-телеграфну, судову та військову справи, а також на вилучені зі свого підпорядкування українські губернії. У процесі обговорення декларацію цілком підтримали українські фракції Малої ради, і з несуттєвими застереженнями — російські та єврейські фракції. Під час голосування в цілому проти був поданий лише один голос, утримався також тільки один член Малої ради. Тижнем пізніше в Києві зібрався обласний з'їзд партії народної свободи (кадетів), який засудив декларацію Генерального секретаріату і відкликав своїх представників з Центральної Ради¹⁴⁶.

Першим практичним кроком В. Винниченка після схвалення урядової декларації було скликання з'їзду губернських

¹⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 323–330.

і повітових комісарів. 16 і 17 жовтня він вислуховував доповіді про становище на місцях. Найтяжчим воно було на Волині й Поділлі, тобто в губерніях, які межували з Південно-Західним фронтом. Губернський комісар Волині А. Вязлов повідомляв: «10 жовтня солдати вчинили погром у місті Острозі; вони ж погромили м. Полонне; по губернії ідуть масові порушення права на аграрнім і лісовім ґрунті; нема в губернії села, де б не було таємної гуральні». Комісар Летичівського повіту на Поділлі Карпачов казав, що перехід військ через губернію є рівнозначний татарському наїзду; в повітах знищено все: засіви, худобу, птахів, випущено воду зі ставів, зруйновано оселі. Солдати ґвалтували жінок. У тих повітах, де перейшло військо, залишилися по селах чорні обгорілі стовпи¹⁴⁷.

Уже зазначалося, що В. Винниченко в декларації Генерального секретаріату висловився за залучення осередків Вільного козацтва до підтримки громадського спокою. Цю пропозицію він поставив на обговорення з'їзду комісарів, і вона опинилася в епіцентрі дводенних дискусій. Одні комісари вважали за необхідне підтримати цей рух, інші стверджували, що озброєння населення призведе до кривавих сутичок на соціально-класовому ґрунті. Під час голосування резолюції голоси поділилися майже навпіл. Більшістю в 25 голосів проти 20 при 5 тих, хто утримався, комісари висловилися проти державної підтримки руху, мотивуючи свою позицію тим, що «завдяки некультурності, неорганізованості і нахилу широких мас іти за різними демагогічними гаслами, озброєння широких верств людності може знищити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях»¹⁴⁸.

Розповідаючи у «Відродженні нації» про суперечливе ставлення з'їзду комісарів до Вільного козацтва, Володимир Кирилович знаходив таке пояснення: «Особливо цей рід самооборони населення розвинувся у прифронтовій смузі, де найбільше було дезертирства й грабіжництва. Через те на тому самому з'їзді комісарів ті комісари, що були з прифронтових губерній, гаряче обстоювали необхідність підтримки й розвитку сієї корисної й природної організації населення. А комісари з дальших губерній, де ця

¹⁴⁷ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 150.

¹⁴⁸ Там само. С. 151.

організація ще не встигла прищепитись, побоювались її, страхалися “самочинності” й були проти неї»¹⁴⁹.

Однак більш переконливо звучить пояснення Д. Дорошенка, якого Тимчасовий уряд у вересні призначив комісаром Чернігівської губернії. Він брав участь у комісарському з'їзді, де висловився за підтримку руху Вільного козацтва. Негативне ставлення більшості з'їзду він так пояснював в опублікованій уперше в 1930 році монографії: «Провінціальна адміністрація на місцях опинилася майже скрізь в руках революційної демократії, яка дуже підозріло ставилася до всіх поміркованих і консервативно настроєних людей, скрізь добачаючи “контрреволюцію”. Спираючись на різні революційні комітети, а особливо на ради солдатських депутатів, вона вживала дуже часто й насильства, щоб не дати своїм противникам чим-небудь виявляти діяльність: розганяла збори, не дозволяла друкувати відозви, а то й просто арештовувала під закидом “контрреволюції”... Своє бажання зберегти власність і взагалі не допустити до соціалістичних ексцесів доводилося висловлювати дуже обережно. Взагалі консервативні елементи українського суспільства були дуже затерті й зтероризовані демагогією лівих партій»¹⁵⁰.

Показово, що В. Винниченко всією душею співчував пролетаризованим верствам селянства і сповідував соціалістичні цінності. Проте в даному випадку він став на бік заможного селянства, в середовищі якого народився рух Вільного козацтва. «Неусвідомлений соціалізм» народних низів, як він переконувався, перебуваючи на посту глави уряду, загрожував реалізації цілей, поставлених Українською революцією.

Одночасно з київським з'їздом губернських і повітових комісарів у Чигирині відбувався Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На ньому були присутні 2 тис. делегатів від осередків, розташованих на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині, Чернігівщині, Херсонщині та Кубані загальною чисельністю до 60 тис. козаків. З'їзд прийняв статут, проект якого був запропонований Українським генеральним військовим комітетом, обрав Генеральну раду і призначив отаманом Вільного козацтва

¹⁴⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 52–53.

¹⁵⁰ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 78.

начальника Першого українського корпусу генерала Павла Скоропадського.

Через кілька днів після з'їзду В. Винниченко затвердив статут Вільного козацтва. Згідно із цим документом Вільне козацтво мало своєю метою «фізичний і духовний розвиток своїх членів, підтримування спокою в краю, боротьбу з дезертирством під час війни та охорону спокою, життя та майна громадян, особливо під час демобілізації»¹⁵¹.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Шоста сесія Центральної Ради в останній день роботи 22 вересня 1917 року прийняла на пропозицію фракцій українських есерів та есдеків резолюцію щодо скликання Українських установчих зборів. Резолюція була витримана в рішучому тоні: «Стоячи на становищі нічим не обмеженого самовизначення націй, вважаючи, що тільки само населення України може рішати про політичний лад України та про її відношення до Росії, Українська Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайскоріше Установчі збори етнографічної України»¹⁵².

Сесія УЦР обрала комісію для вироблення спільно з генеральним секретарством внутрішніх справ виборчої ординації. Однак її засідання раз у раз провалювалися внаслідок бойкоту представників національних меншин. Врешті-решт Мала рада поставила питання про Українську установчу раду (тобто збори) на своєму засіданні 23 жовтня. Виявилося, що ігнорування комісії депутатами від нацменшин випадковим не було. М. Рафес (Бунд) не сприймав означення «суверенна установча рада», оскільки розумів під терміном «суверенність» цілковиту незалежність. Лідер київських меншовиків М. Балабанов звинуватив українських есдеків у прагненні до самостійності. Російський есер Й. Скловський заявив, що його партія обстоює федеративний устрій, але суверенність не узгоджується з поняттям федерації¹⁵³.

¹⁵¹ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 152.

¹⁵² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 253.

¹⁵³ Там само. С. 335.

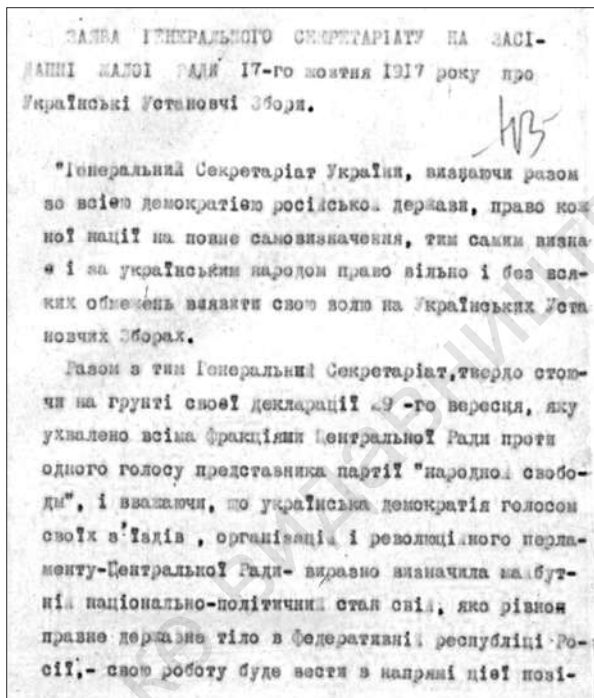
У цій дискусії В. Винниченко визначив, який зміст він вкладає в поняття суверенності: «Суверенність — це значить, що я сам собі пан, коли ж хтось має цю суверенність мені визначити, то це уже не буде суверенність. Так само суверенність Української установчої ради може визначитись навіть в цілковитому відокремленні України, але ж нема підстав думати, що це конче так і станеться, як декому через щось здається». Далі він поскаржився на те, що російський уряд ламає досягнуті домовленості про взаємодію з Центральною Радою та Генеральним секретаріатом: «Поводження росіян, і зокрема російського правительства, з Україною зовсім не сприяє тісному єднанню. Тимчасове правительство тільки обіцяє багато, але нічого не дає. Генеральному секретаріатові, наприклад, обіцяли дати на початок його роботи 300 тис. рублів, але досі ще нічого не прислано, і Секретаріат мусить позичити для себе гроші під векселі. В той же час правительство дає земському та міському союзам цілими мільйонами разом і навіть “совету рабочих депутатов” дало 2 млн на культурно-просвітні видатки. А затверджений правительством орган крайової влади — Генеральний секретаріат не може навіть реквізувати для себе потрібного помешкання, не може ввійти в службові стосунки з підлеглими йому установами та особами, бо правительство досі не спромоглося розіслати потрібних формально обміжників».

Насамкінець Володимир Кирилович зробив знакову заяву: «Ми, українці соціал-демократи, проти державної самостійності, але ми ніколи не зарікались і не зарікаємось, що коли умови політичні та економічні, що сприяють класовій боротьбі пролетаріату, відповідно зміняться, то і ми не змінимо наших поглядів. Соціал-демократи не повинні мати жодного абсолюту, коли ж для російських соціал-демократів є абсолютом Російська держава, то я їх з тим не вітаю»¹⁵⁴.

«Нова рада» опублікувала звіт про дебати в Малій раді 25 (12) жовтня. Промова В. Винниченка привернула стривожену увагу Тимчасового уряду. За інформацією кореспондента петроградської газети «Русское слово», уряд вирішив припинити видачу Генеральному секретаріату коштів (у дужках зазначимо, що жодної видачі ще не було) і віддати його під суд за участь у справі

¹⁵⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 337.

*Заява Генерального секретаріату про Українські Установчі збори, виголошена на засіданні Малої Ради 30 (17) жовтня 1917 р.
Перша сторінка*

скликання Української установчої ради. Винниченко запрошувався в Петроград для пояснень у цій справі.

30 жовтня, коли на Малій раді знову постало питання про скликання Української установчої ради, представники Генерального військового комітету і Всеукраїнської ради військових депутатів запитали у М. Грушевського, чи правдива інформація петроградської газети. Грушевський відповів, що Тимчасовий уряд не звертався ні до президії Центральної Ради, ні в Генеральний секретаріат¹⁵⁵. Мабуть, у Петрограді вирішили дочекатися офіційної позиції Центральної Ради з цього питання.

Виробленню такої позиції якраз і було присвячене вечірнє засідання Малої ради 30 жовтня. Перед засіданням В. Винниченко зібрав уряд і узгодив з усіма секретарями його позицію. Вона визначалася одним реченням: «Генеральний секретаріат, твердо стоячи на ґрунті своєї декларації 29 вересня (12 жовтня нов. ст. — С. К.),

¹⁵⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 350.

яку ухвалено всіма фракціями Центральної Ради проти одного голосу представника партії “народної свободи”, і вважаючи, що українська демократія голосом своїх з’їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради — виразно визначила майбутній національно-політичний стан свій як рівноправне державне тіло в Федеративній Республіці Росії, — свою роботу буде вести в напрямі цієї позиції — “єдності Російської Федеративної Республіки”»¹⁵⁶.

Пояснюючи свій виступ на попередньому засіданні Малої ради, який викликав такий резонанс у Петрограді, Володимир Кирилович повторив основну тезу: «Я вважаю, що всяке державне збудування тільки тоді може бути міцним, коли в основу його поставлено не примус, а добру волю складових його частин. Російська Федерація повинна бути збудована на таких іменно основах. Через те суверенність Українських установчих зборів є конечною умовою непримушеного виявлення волі демократії України»¹⁵⁷.

Довгий досвід спілкування з петроградськими міністрами змусив В. Винниченка додати до цієї основної тези ще одну: «Комбінація основних фактів соціально-політичного життя України не вимагає самостійності, як політично-державного оформлення його. Чи вимагатиме в дальньому майбутньому? На це нічого певного в даний момент ніхто не одважиться сказати. Але, не зарікаючись ні від яких форм, що можуть виникнути колись з необхідності, можна мати й тепер певні бажані ідеали, які намічаються і самим життям. Такі ідеали виразно точно зазначені всією організованою українською демократією: це Федерація Російської Республіки і участь в ній України як рівного з іншими державного тіла»¹⁵⁸. Отже, Винниченко ставив перед росіянами дилему: або федеративна Росія з Україною, або централізована Росія без України.

Звертаючись до представлених у Малій раді національних меншин, В. Винниченко додавав: «Ясно і зрозуміло повинно бути для всіх одно: не в інтересах ні неукраїнської, ні української демократії знову вертатись в фазу національного напруженого недовір’я,

¹⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 346.

¹⁵⁷ Там само. С. 346–347.

¹⁵⁸ Там само. С. 347.

підозрілості, ворожнечі. Це не може сприяти утворенню порядку і нового життя на Україні, що є метою всіх. Наш край в особливо загрожуючому стані, і всі національності його зійшлись і погодились на цій меті. Чи варто ж її міняти на дезорганізацію, безладдя і громадянську війну?»¹⁵⁹.

Бурхливі дебати після виступу В. Винниченка затягнулися до першої години ночі, але не прояснили справи. Тільки на наступному засіданні 1 листопада Мала рада закрила обговорення проблеми Установчої ради формулою переходу, запропонованого українським есдеком М. Ткаченком: «Вислухавши заяву Генерального секретаріату і ще раз підкреслюючи потребу єдності Федеративної Російської Республіки, признаючи, що воля народів України до самовизначення може бути виявлена тільки через Установчу раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські установчі збори, і висловлюючи певність, що права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських установчих зборах, Мала рада переходить до чергових справ»¹⁶⁰.

3 листопада Генеральний секретаріат рекомендував В. Винниченку, І. Стешенку й О. Зарубіну поїхати в Петроград для переговорів з Тимчасовим урядом у справі політичного становища в Україні. Повідомлення про негайну поїздку генеральних секретарів було передано в пресу.

В. Винниченко 3 листопада встиг виступити на III Всеукраїнському військовому з'їзді, який зібрав у Києві понад 2,5 тис. делегатів. На цей час три дивізії вважалися повністю українізованими, шість перебували в стадії завершення процесу, і сім дивізій були українізовані частково. 31 жовтня Центральна Рада схвалила план повної українізації 15 піхотних дивізій і всіх розташованих в Україні гарнізонів¹⁶¹.

Делегати з'їзду не радили Володимирі Кириловичу їхати в Петроград, побоюючись за його свободу, а то й життя. Однак, перебуваючи серед них і відчуючи підтримку величезної маси озброєних співвітчизників, глава Генерального секретаріату був

¹⁵⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 348.

¹⁶⁰ Там само. С. 353.

¹⁶¹ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. С. 49.

*Парад на Софійському майдані в Києві під час
Третього Всеукраїнського військового з'їзду 1917 р.
У центрі: С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський*

настроєний оптимістично. Він запевнив з'їзд, що Тимчасовий уряд не зможе зберегти централістичну Росію, і вона стане федерацією вільних республік¹⁶². Та коли секретарі прибули в столицю, їм не довелося зустрітися з міністрами Тимчасового уряду. Уряд доживав останні години. Уже в Петрограді В. Винниченко дізнався про плани уряду О. Керенського заарештувати генеральних секретарів і розігнати Центральну Раду. У «Відродженні нації» він повідомляв, що в петроградській тюрмі для нього вже була заготовлена камера¹⁶³.

В. Винниченко звик мати справу з петроградською коаліцією ліберальної (в основному — кадетської) і революційної, тобто радянської демократії. Співчутливі висловлювання вождя

¹⁶² Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 2. С. 41.

¹⁶³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 54.

більшовиків про Центральну Раду і національно-визвольну боротьбу українців не дозволили йому розгледіти в Леніні найбільш небезпечного внаслідок своєї підступності ворога української справи. Тим часом, перебуваючи в Петрограді, він став свідком того, як столицею заволодівала принципово відмінна від Тимчасового уряду політична сила — Рада народних комісарів. Щоб зрозуміти ситуацію, в якій перебувало керівництво Центральної Ради перед проголошенням Третього Універсалу, потрібно розібратися в тому, що відбувалося в Центральній Росії.

Коли лідер меншовиків Л. Мартов програв політичний двобій вождю більшовиків, він пояснив у січні 1918 року свою поразку відривом від народних мас, а перемогу суперника — двозначністю кинутих ним у маси гасел: «Ми завжди вказували, що чарівність, яку в очах селянських і відсталोї частини робітничих мас мало гасло “Вся влада — Радам!”», значною мірою пояснювалося тим, що в це гасло вони вкладали примітивну ідею панування місцевих робітників або місцевих селян над певною територією, так само як у гасло робітничого контролю вкладається ідея захоплення певної фабрики, а в гасло аграрної революції — захоплення певним селом певного маєтку»¹⁶⁴. Справді, під час Російської революції В. Ленін, хоч і не відразу, навчився розмовляти мовою мас.

Річарду Пайпсу належить найбільш фундаментальне за новаторськими ідеями дослідження з історії Російської революції. Він уперше визначив механізм взаємодії рад і ленінської партії під час жовтневого перевороту. Зокрема, він вказав на те, що після завоювання більшості в робітничій секції Петроради та її виконкомі (солдатська секція залишалася в руках есерів) більшовики перестали зважати на ВЦВК, який був обраний I Всеросійським з'їздом рад і знаходився в руках партій революційної демократії — меншовиків та есерів. Ігноруючи ВЦВК, В. Ленін приступив до створення власної паралельної псевдонаціональної організації, яка об'єднувала лише ті ради, де більшовики були в більшості.

Справді, більшовики активно використовували у своїх політичних комбінаціях завойовані ними ради. Після невдалого корніловського путчу їм стало легше завойовувати ради і збивати їх у подоби загальнонаціональної організації, яка пізніше дала свою назву

¹⁶⁴ Цит. за: Пайпс Річард. Русская революция. Ч. 2. Москва, 1994. С. 187.

і владі, встановленій ленінською партією, і країні, де була встановлена ця влада, і людям, які населяли цю країну.

Але чим пояснити те, що більшовикам вдавалося завойовувати ради? Р. Пайпс твердить: відбувся загальний спад інтересу до рад, тож байдужість, зростаюча серед народу, давала їм можливість проникати в ради і маніпулювати ними¹⁶⁵. Хоч учений аргументує цей висновок цифрами і судженнями сучасників, з ним важко погодитися. Пайпс не взяв до уваги принципову відмінність між політичними партіями, які є структурованими організаціями з чіткою програмою дій, і радами. Останні були, за його ж власною характеристикою, органами досить безладно обраними і погано структурованими.

Довгі десятиліття в нашій свідомості існувало нероздільне поняття «радянської влади», хоча насправді вона була симбіозом різних за походженням понять — партійної диктатури і влади радянських органів. Цей симбіоз брав свій початок у 1917 році. Якщо ми хочемо зрозуміти суть подій, треба відділити ради від партій, які прагнули ними маніпулювати.

Російський народ проявляв байдужість не до самих рад, а до симбіозу рад з партіями радянської демократії. Ради під контролем меншовиків та есерів покладали реалізацію радянських гасел на Установчі збори. Проте йшов місяць за місяцем, а Установчі збори залишалися абстрактною ідеєю. Щоб витіснити меншовиків та есерів з рад, більшовикам треба було привласнити радянські гасла. Це означало, що вони мусили на певний період відмовитися від власних гасел. Такий тактичний крок В. Ленін зробив у серпні 1917 року, одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Головним у Російській революції було питання про війну. Країна не витримувала тягаря війни, яка прискорила революцію. Але політичні сили бачили вихід з війни по-різному. Ліберальна буржуазія бажала завершити її перемогою разом з країнами Антанти. Центральні держави воювали з уже вичерпаними ресурсами, тоді як у квітні 1917 року у війну на боці Антанти вступили Сполучені Штати. Революційна демократія мала намір якнайшвидше вийти з війни, але не знала, як це зробити.

¹⁶⁵ Цит. за: Пайпс Ричард. Русская революция. Ч. 2. Москва, 1994. С. 142–144.

Більшовики із серпня 1914 року вимагали перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Вони розуміли, що завоювати владу зможуть тільки таким чином. Перспектива громадянської війни їх не лякала, хоча вони передбачали її руйнівні наслідки. На I Всеросійському з'їзді рад 22 червня В. Ленін казав: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо»¹⁶⁶. Стояти за мир, але не визнавати сепаратного миру — яка тут логіка? Тому наприкінці вересня Ленін узяв на озброєння народну вимогу негайного припинення війни¹⁶⁷.

Не менш популярним у народі було гасло «Землю — селянам!». Селяни в своїй масі вимагали зрівняльно поділити землю між тими, хто на ній працює. Навпаки, більшовики заперечували зрівняльний поділ землі, хоча підтримували ліквідацію поміщицького землеволодіння. У програмі РСДРП 1903 року передбачалося створення на селі великого виробництва у формі державних господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств (комун) на основі селянських засобів виробництва. Коли в червні 1917 року партія есерів включила зрівняльний поділ землі у свою програму, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. А у серпні більшовики привласнили цей есерівський, а насправді — селянський лозунг.

Третє популярне гасло Російської революції «Фабрики — робітникам!» пролетарські маси міста і вожді більшовиків розуміли по-різному. Ради робітничих депутатів вимагали експропріації власності капіталістів і приватизації її робітничими колективами. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, тобто перетворення їх на власність нації, а фактично — контрольованої ними держави. «Величезним перекинуттям основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму, — говорив Ленін після жовтневого перевороту, — є всяке, пряме чи посереднє узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на її відокремлене виробництво»¹⁶⁸. До завоювання влади Ленін не дозволяв собі таких відвертих висловлювань.

¹⁶⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв. Т. 32. С. 279–280.

¹⁶⁷ Там само. Т. 34. С. 221.

¹⁶⁸ Там само. Т. 36. С. 452.

І нарешті, вожді більшовиків завжди пропагували переваги централізованої держави. Наприклад, у праці «Критичні нотатки з національного питання» (1913) Ленін писав: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»¹⁶⁹. Однак уже на I Всеросійському з'їзді рад у червні 1917 року він кинув фразу: «Нехай Росія буде союзом вільних республік»¹⁷⁰. Після цього в його статтях і промовах залунала вимога федералізації Росії. Більшовики завжди активно працювали в Україні, але впритул не бачили її. І раптом 22 серпня вони вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Чи означало це, як думав В. Винниченко, що Центральна Рада має тепер такого потужного союзника, як Ленін? В жодному разі! Ленін у цей час уже чудово уявляв собі, якою буде багатонаціональна Росія, якщо і коли більшовики прорвуться до влади. Він готовий був дати автономію малочисельним і державні права, аж до права на відділення, багаточисельним націям. Проте тільки за радянською, конституційною вертикаллю влади. І тому тільки, що одночасно з радянською він мав намір побудувати позаконституційну партійну вертикаль з диктаторською владою, в якій була б представлена тільки одна, його власна партія, а всі інші були б знищені. Більшовицьке гасло федералізації виявилось таким же облудним, як і всі інші гасла, які почали проповідувати більшовицькі вожді, прориваючись до влади. Ленінська партія напередодні збройного повстання поміняла, подібно хамелеону, своє забарвлення, щоб злитися за кольором з радами. Ця зміна тактичних гасел партією, яка прагнула диктаторської влади, вплинула на подальші події незрівнянно більше, ніж провальний корніловський заколот. Проте колосальну популярність у російському суспільстві і — ніде правди діти — також і в українському суспільстві, яку більшовики здобули після вересня 1917 року, комуністична й антикомуністична історіографії пов'язують тільки з діяльною участю більшовиків у боротьбі проти корніловського путчу.

Якби лише історики так помилялися! Річ у тім, що навіть противники більшовиків, які вийшли з однієї з ними партії

¹⁶⁹ Ленін В. І. Повне збір. тв. Т. 24. С. 139.

¹⁷⁰ Там само. Т. 32. С. 278.

соціал-демократів, не помітили (іншого слова не добереш) присвоєння Леніним радянських гасел. Жодна з газет, які належали до таборів ліберальної або радянської демократії, не вірила в те, що більшовики зможуть захопити владу в усій країні (Петроград — інша справа). Дивуючись їхній наполегливості у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, центральний орган меншовицької партії «Рабочая газета» писала за чотири дні до жовтневого (листопадового за нов. ст.) перевороту: «Хіба не бачать ці люди, що ніколи ще петроградський пролетаріат і гарнізон не були так ізольовані від усіх інших суспільних верств? Хіба вони не бачать, що і серед робітників та селян маси не підуть за ними, і що їх гасла здатні виштовхнути на вулиці лише невеликі купки збуджених робітників і солдатів, які неминуче будуть розгромлені?»¹⁷¹. Меншовики добре знали гасла більшовиків, але не спромоглися помітити, що ті їх більше не висуюють.

16 і 17 липня 1917 року В. Ленін зволікав з рішенням здійснити переворот у Петрограді, хоч місто готове було піддатися більшовикам. Він так і не наважився зробити рішучий крок, бо перемога в Петрограді не гарантувала перемоги в усій країні. На початку листопада ситуація стала іншою. Більшовики завоювали багато периферійних рад завдяки тому, що тимчасово перестали бути більшовиками і перетворилися в радянців. Радянська, тобто робітничо-селянська революція в Росії мала шанси на перемогу.

В. Винниченко не помилявся, коли стверджував, що 7 листопада (25 жовтня) 1917 року в Росії відбулася робітничо-селянська революція. Проте навіть через два роки після цього він не зрозумів самого механізму перевтілення більшовиків на радянців, до яких причисляв і себе: «Самі маси були з природи своєї, з свого класового становища більшовиками, себто вони всією своєю істотою хотіли повного політичного й соціального визволення»¹⁷².

Увечері 7 листопада, після одержання перших телеграфних звісток про події в Петрограді, в резиденції Центральної Ради зібралися разом з Малою радою представники різних політичних сил: Українського військового генерального комітету, рад

¹⁷¹ Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. Рим, 1971. С. 484–485.

¹⁷² Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 64, 80.

солдатських і робітничих депутатів, УСДРП, УПСР, РСДРП(б), РСДРП(м), Російської партії соціалістів-революціонерів, Бунду та ін. У відозві до громадян України вказувалося, що Центральна Рада утворила Крайовий комітет по охороні революції і доручила йому усякими засобами, разом з Генеральним секретаріатом, боротися з ворогами революції. Влада комітету, як підкреслювалося у відозві, поширювалася на дев'ять губерній України — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську. Крайовий комітет закликав революційні й демократичні організації об'єднатися в місцеві комітети по охороні революції¹⁷³. Як бачимо, в цій відозві містилася надзвичайно важлива заява: Центральна Рада опосередковано, через Крайовий комітет з охорони революції, відмовлялася від нав'язаного Тимчасовим урядом територіального обмеження своїх повноважень.

Єдиний фронт революційної демократії розпався вже на другий день, коли в Малій раді почали обговорювати питання про оцінку більшовицького перевороту в Петрограді. Російські есери, меншовики і бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Не маючи підстав захищати останній, українські партії висловилися все-таки проти перевороту. У резолюції, прийнятій о 2-й годині ночі, тобто вже 9 листопада, зазначалося: «Признаючи, що влада як в цілій державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук революційної демократії і вважаючи неприпустимим перехід всієї влади до рук ради робітничих і солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії, Центральна Українська рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде завзято боротися зі всякими спробами підтримки цього повстання на Україні»¹⁷⁴.

Після засудження Центральною Радою перевороту в Петрограді керівники київської більшовицької організації В. Затонський, І. Крейсберг і Г. П'ятаков вийшли зі складу Комітету з охорони революції. Це означало, що збройні сили, які були в розпорядженні більшовиків, виводилися з-під контролю Комітету. У Києві утворилися три табори, кожний з яких протистояв двом іншим.

¹⁷³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 365.

¹⁷⁴ Там само. Т. 1. С. 363.

Табір прибічників поваленого уряду складався з усіх загально-російських партій, крім більшовицької, і мав реальною опорою штаб Київського військового округу. Більшовики спиралися на київські ради робітничих і солдатських депутатів. Центральна Рада, як і більшовики, протистояла штабу КВО, але відстоювала власне право на владу.

Командувач КВО генерал М. Квезинський і військовий комісар Південно-Західного фронту меншовик І. Кирієнко почали стягувати до Києва вірні Тимчасовому уряду війська. Кирієнко розпорядився поставити перед резиденціями Центральної Ради і Генерального секретаріату кулемети і броньовики. В. Винниченко, який вранці 10 листопада повернувся з Петрограда разом з І. Стешенком і О. Зарубіним, зв'язався з М. Квезинським і запитав, що означає ця охорона? Той відповів: для оборони від більшовиків. На засідання Малої ради, яка збиралася розпустити вже непотрібний у новій ситуації Крайовий комітет охорони революції, голова Генерального секретаріату повідомив, що він попросив штаб КВО зняти охорону і наперед не квапитися «обороняти» Раду і Секретаріат без їхнього прохання¹⁷⁵.

Того ж 10 листопада штаб КВО заблокував Маріїнський палац, де перебував утворений більшовиками ревком і заарештував його майже в повному складі. 11 листопада більшовики створили новий ревком для керівництва повстанням, який розгорнув бойові операції на Печерську в районі заводу «Арсенал».

Цього дня під гуркіт стрілянини відкрилася сьома сесія Центральної Ради. М. Грушевський охарактеризував діяльність Малої ради за період після закриття шостої сесії і закінчив звіт таким висновком: «Нам слід ясно поставити наш лозунг — Української Демократичної Республіки у федерації з народами і областями Росії». З таким же звітом про діяльність Генерального секретаріату виступив на вечірньому засіданні В. Винниченко¹⁷⁶.

Бої в Києві вщухли тільки увечері 13 листопада. З ініціативи міської думи, яка зберігала нейтралітет, комісія з представників більшовицького ревкому, штабу КВО і Центральної Ради всю ніч виробляла умови припинення вогню. Керівництво штабу КВО

¹⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 367.

¹⁷⁶ Там само. Т. 1. С. 372.

було змушене звільнити заарештованих членів першого ревкому, вивести з міста викликані війська і розформувати офіцерські дружини. Київ був переведений на мирний стан, а його охорона доручалася Центральній Раді.

Як тільки стихла стрілянина, Центральна Рада зібралася 13 листопада, щоб прийняти декілька нагальних постанов. Йшлося насамперед про встановлення контролю над тиловими гарнізонами, особливо в Київському військовому окрузі. Вірні Тимчасовому уряду генерали втекли в невідомому напрямку, і тимчасовим командувачем КВО було призначено члена УВГК підполковника В. Павленка. Більшістю голосів Рада прийняла рішення про передачу поміщицьких і державних земель у розпорядження земельних комітетів. Малій раді доручалося затвердити закон про вибори до Українських установчих зборів і провести ці вибори. На доповнення заяви вже ліквідованого Комітету охорони революції про кордони України Рада прийняла таку офіційну постанову: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, частину Курщини та Воронежчини»¹⁷⁷. За кілька днів до більшовицького перевороту в Петрограді козацька військова рада проголосила Кубанську область окремою республікою у складі Росії. Поважаючи волю населення Кубані, Центральна Рада відмовилася від претензій на цю частину етнографічної України. Поважаючи право населення Бессарабської губернії на самовизначення, Рада не заявила претензій на її переважно українські за складом населення частини. На цьому засіданні постало питання про прилучення до України Холмської губернії, окупованої на той час німецькою армією. Проти резолюції, внесеної представником холмщаків, виступили члени ради від польської національної громади. Конфліктне питання було передане на розгляд секретарству в національних справах¹⁷⁸.

Розгляд справ, які впливали з усунення Тимчасового уряду, Рада продовжила 14 листопада. На пропозицію В. Винниченка були заново відкриті ліквідовані у серпні секретарства

¹⁷⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 379.

¹⁷⁸ Там само. Т. 1. С. 380.

і затверджені їхні глави: продовольчих справ (М. Ковалевський), військових справ (С. Петлюра), торгу і промисловості (В. Голубович), праці (М. Порш), судівництва (М. Ткаченко), шляхів (В. Єщенко), пошт і телеграфу (О. Зарубін).

Одразу після повернення до Києва В. Винниченко як генеральний секретар внутрішніх справ зайнявся найбільш нагальною справою — боротьбою із зростанням злочинності. У розпорядженні секретарства від 14 листопада вказувалося: «В останні дні невідомі особи, не маючи ніяких уповноважень, дозволяють собі спиняти на вулиці городян, вимагають від них документів, роблять труси і арешти». Громадянам пропонувалося звертатися по допомогу в найближчий район міліції і до військових патрулів, котрим доручена охорона міста¹⁷⁹. Наступного дня створено тимчасову комісію з охорони порядку в складі шести секретарів (В. Винниченко, М. Ткаченко, М. Ковалевський, С. Петлюра, М. Порш і М. Зільберфарб)¹⁸⁰. У відозві Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 16 листопада викладалася написана особисто В. Винниченкою програма дій створеної комісії уже в масштабах усієї республіки: «Виробляється план військової охорони всієї України від погромів, грабежів і всякого безчинства. Комісарам губернським і повітовим буде дано в допомогу військові частини. Комісари мають провадити рішучу і енергійну боротьбу з безладдям і злочинствами безвідповідальних людей. В справі боротьби з анархією і заведення доброго ладу на місцях Генеральний секретаріат має опиратися на місцеві органи самовпорядкування, котрі і являються органами місцевої влади»¹⁸¹.

На засіданні Малої ради 27 листопада М. Шаповал у запиті від імені українських есерів звернув увагу присутніх на те, що «по краю нашому шириться анархія. Безладдя, грабування, що приходять із Московщини агітатори, які закликають від імені більшовиків до грабування, самочинних захоптів землі, і що проти того треба якихось незвичайних героїчних заходів, щоб грабіжників і розбійників знищити збройною силою». Відповідаючи,

¹⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 384.

¹⁸⁰ Там само. Т. 1. С. 387.

¹⁸¹ Там само. Т. 1. С. 391.

Микита Шаповал

В. Винниченко пояснив, що Генеральний секретаріат посилає в міста і на залізничні станції військові підрозділи, які вживають заходи для боротьби із заколотниками. На черговому засіданні Малої ради він пообіцяв розповісти про дії створеної комісії з охорони порядку, але наступні події захльоснули Центральну Раду¹⁸².

Вплив більшовиків та їхніх союзників — лівих есерів на маси зростав не тільки в Росії, а й у великих містах України, не виключаючи Києва. Вони починали задавати тон в радах, профспілкових комітетах, багатьох військових час-

тинах. Після втечі попереднього керівництва КВО в українській столиці склалося своєрідне двовладдя: місто одночасно контролювали збройні формування Центральної Ради і більшовиків. Користуючись цим, останні скликали 17 листопада засідання київських рад робітничих і солдатських депутатів, представників від контрольованих переважно ленінською партією військових частин, які дислокувалися в місті, профспілок і фабрично-заводських комітетів. На засіданні Г. П'ятаков виклав план непрямого усунення Центральної Ради з політичного життя за допомогою контрольованого більшовиками виборчого процесу всередині рад. Після відповідного інструктування запрошених на засідання більшовиків і співчуваючих їм були ухвалені резолюції, де містилися відповіді на ряд питань, пов'язаних з організацією влади. Більшістю голосів на засіданні (433 проти 119) було визнано, що влада в Росії повинна належати радам. Питання про те, хто має бути владою в Україні, розв'язувалося одногосно: Центральна Рада. Цим більшовики нібито підтверджували свої декларації у національному питанні. Однак їхня реальна політика з деклараціями не збігалася. З'ясувалося, що більшовики бажали мати справу не з тією

¹⁸² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 442, 570.

Центральною Радою, яка вже тривалий час розвивалася й оновлювалася на ґрунті національно-визвольного руху, а з іншою установою під тією самою назвою. Голосами 389 учасників засідання було вирішено здійснити «реконструкцію» Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів.

Не може бути жодних сумнівів у тому, що ця політична комбінація була підказана Г. П'ятакову більшовицьким керівництвом. Тільки ради могли допомогти більшовикам захопити й утримати у своїх руках державну владу. В. Ленін знав, що більшовицька орієнтація на «неусвідомлений соціалізм» пролетаризованих робітничо-селянських верств не викличе захоплення у більшості населення країни. Це показали вибори у Всеросійські установчі збори, які пройшли в Україні через вісім днів після скликаного П'ятаковим київського засідання. За списки партії есерів висловилися 40 % виборців. Більшовикам вдалося зібрати тільки 13,9 % голосів, кадетам — 4,7 %, меншовикам — 2,3 %. В Установчих зборах праві есери і центристи здобули 370 місць, більшовики — 175, ліві есери — 40, меншовики — 15, кадати — 17, представники національних партій — 86¹⁸³. А в Україні справи більшовиків були зовсім кепські, хоч класова ненависть, спричинена тяжким економічним становищем люмпенізованих прошарків населення, підсилювалася гаслами, які в комуністичній Росії уже стали державними законами. За українські списки у Волинській і Київській губерніях голосувало майже 87 % виборців, у Катеринославській та Чернігівській — 54 %¹⁸⁴.

Отже, поки Центральна Рада проводила підготовку до Установчих зборів, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів із таємним голосуванням утвердити підвалини нового суспільного устрою України, більшовицька партія намагалася скористатися своєю популярністю серед люмпенізованих прошарків суспільства, щоб «перетравити» Центральну Раду за російським зразком на Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України.

¹⁸³ Верстюк В. Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу // Всероссийское учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). Одесса, 1918 : Препринт. Київ, 1991. С. 8.

¹⁸⁴ Протасов Л. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. Москва, 1997. С. 255.

Центральна Рада мала намір віддати завойовану нею владу демократично обраним депутатам Українських установчих зборів, а її опоненти — встановити диктатуру своєї партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Керівництво Центральної Ради бачило небезпеку для України з боку більшовицької партії, яка встановила свою владу в Центральній Росії. На часі були рішучі дії, спрямовані на утвердження за українським народом державних прав.

Як уже підкреслювалося, відкриваючи 11 листопада сьому сесію Центральної Ради М. Грушевський поставив перед національно-визвольним рухом головну мету — створення Української Демократичної Республіки. Наступного дня голова оргкомітету III Всеукраїнського військового з'їзду соціал-демократ Є. Неронович зачитав на сесії Ради резолюцію делегатів з'їзду, які представляли інтереси 3100 тис. солдатів і офіцерів українізованих частин. У ній містилася вимога якнайшвидше проголосити Українську Демократичну Республіку¹⁸⁵.

Справді, були потрібні швидкі й рішучі дії. Сьома сесія Центральної Ради завершилася 15 листопада. Чекати чергової сесії або скликати надзвичайну сесію не залишалося часу.

В. Винниченко написав проект Третього Універсалу і вдень 19 листопада поставив його на обговорення Генерального секретаріату. Потім проект був розмножений і переданий членам Малої ради. Пізно ввечері Рада зібралася на надзвичайне засідання. Воно почалося з доповіді М. Порш про ситуацію в Києві, Україні і в усій країні. Член Малої ради від Об'єднаної єврейської соціал-робітничої партії М. Літваков запитав: з якої, власне, причини скликане надзвичайне засідання, бо ті відомості, які тільки що подав Порш, можна було б прочитати в завтрашніх газетах. Порш відповів, що фракція українських соціал-демократів мала подати надзвичайну заяву, але не подала її через те, що генеральні секретарі просили зробити невелику перерву для обмірковування дуже важливої справи. Оголошуючи перерву, головуючий на цьому засіданні М. Порш запросив українські фракції лишитися в залі для наради. Коли засідання було відновлене, представники національних меншин уже розійшлися. З огляду на їхню відсутність

¹⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 377.

УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народо Український і всі народи України!
Тисячі і тисячі годин випала на долю республіки Російської. На шкідливі в столиці йде меншособна і привава боротьба. Центрального правительств нема, і по державі ширяться беззаста, бовлад, і руйна.

Наш край так само в небезпечі. Без власти, дужої, єдиної народної — Україна теж може впасти в безодню усобиць, бізн, інтерналу.

Народі українській. Ти, разом з братніми народами України, поставши нас берегти праця, здобути боротьбою, творити далі і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творця ладу в нашій країні, по ім'я ритуванню всієї Росії, оповідаємо:

Однині Україна стає Українською
Народною Республікою.

Не одділяючись від республіки Російської і, зберігаючи єдність її ми твердо станемо на нашій землі, щоб уся республіка Російська стала федерацією різних і різних народів.

До Установчих Зборів України всі власті, творити
зод на чомлях наших, давати закони і правити на-
ляжте вам, Українській Центральній Раді, і нашому
правительству Генеральному Секретаріатові України.

Мілючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і владою ставемо на сторожі прав і революції не тільки в нашої землі, але і всієї Росії.

Отже, оповідаємо:

До території народної української республіки належали: землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Подільщина, Волинь, Чернівецьщина, — останній, Херсонщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української народної республіки, як це до прилучення частин Буковини, Холмщини, Волинщини, так і суміжних губерній і областей до більшої частини української, має бути встановлено по згоді організованої волі народу.

Всіх же громадян цих земель оповіщаємо:

Однієї на території Української народної республіки існуюче **право власності на землю**, поміщицька та інші землі петрухових хазяїнств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, монастирські, казенні та на церковні землі **касується**.

Признаючи, що землі ті єсть власністю всього трудового народу і мають перейти до нього **без викупу**, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по Земельних справах негайно вивирити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Україніський народній республіці має бути негайно упорядкована. А вираз оповіщено:

На території народної республіки України в цього
для установлений по всіх підприємствах сім років
праці.

Тяжкий і тривалий час, мій перебував в Росії, а в цей і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, і рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те прапсуємо Універсальному Секретарству Праці від свого дня; разом з представництвом від робітників, встановити державну контролрю над продукцією на Україні, підлягуючу інтересів, як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах льється кров й гинуть
марио сили всіх народів єдиної Великої і ім'ям України-
ської республіки мп. Українська Центральної Рада, ста-

немо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вислаємо рішучих заходів, щоб через Центральне Правителство примусити і спільників і ворогів негайно воспохити мирні переговори.

Тим самим будемо добити, щоб на мирному конгресі пригаду народду українського в Росії і по-за Росією не було ні замішених порушень. Але до миру кожній громадянській республіки України, разом з громадянами уїх народін Російської республіки, стійкими твордо на своїх копілках, ні на фронті, так і в тилу.

Одинні на землі республіки Української смертна кара касується.

Всім учинянням і затриманням за політичні виступи, зробленим до цього дня, як уже заарештованим, так і незаарештованим, а також і тим, хто ще до підпорядкованості не підлягає, дається повна амністія. Про це негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духом народу.

З того метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи—упорядкувати судівництво і привести до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ
вживаємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення при місцевому самоврядуванні, що належать органам місцевої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути підставою основи нового демократичного життя.

Так само Української народної республіки має бути забезпечено всі свободи, одбуті всесерйською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрання, союзу, страйків, недоторканиости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, який сам довіля борючись за свою національну волю, і нині, і вдобувши, буде твердо зберігати волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих. Тому оповіщаючи що народам великоруському, єврейському, польському та иншим на Україні признано національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаючи цьому Генеральному Секретарству Національних Справ надати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Україна продовжує в корінні державної сили в соціалістичній і відповідальній час. Українська народна республіка повинна напружити всі свої сили і ритувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської республіки, які потребують нашого допомоги.

Громадині. Іменем Народньої Української республіки в федеративній Росії, мн. Українській Центральної Раді, значимо нею до рішучо боротьби в усім безмежним і руйнівним та до дружного волевого будівництва нових державних форм, які дотує неспівній і зможений республіці Росії здоров'я, силу і нову одушечність. Вироблення тих форм має бути переданою до Українських і Всеукраїнських Установчих Зборів.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначаємо 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів буде негайно видано закон.

У Києві, 7 листопада 1917 р.

засідання Малої Ради перенесли на наступний день. «Дуже важливою справою» був текст Третього Універсалу, який українські фракції тривалий час узгоджували між собою¹⁸⁶.

20 листопада Мала рада знову зібралася на надзвичайне засідання. Цього разу головував М. Грушевський. «Те, що ми досі вважали прерогативою Української установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз, — сказав він. — Кілька днів тому назад ви чули тут постанову Третього всеукраїнського військового з'їзду. Який був представництвом 3 мільйонів озброєного люду — ця постанова домагалась проголошення Української Республіки. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились про це і тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна»¹⁸⁷.

Після цього всі встали, і голова Центральної Ради почав читати Універсал. Потім його текст був схвалений поіменним голосуванням. За Універсал було подано 42 голоси, проти не висловився ніхто. Утрималися меншовики, російські есери та представник Польського демократичного центру.

Центр ваги цього документа конституційного значення містився в одному абзаці: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України. Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії»¹⁸⁸.

Центральна Рада зобов'язувалася у Третьому Універсалі подбати про негайний початок мирних переговорів. В Українській Народній Республіці, наголошувалося в ньому, забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: слова, друку, зібрань,

¹⁸⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 394, 395–396.

¹⁸⁷ Там само. Т. 1. С. 396.

¹⁸⁸ Там само. Т. 1. С. 399–400.

*Маніфестація в Києві на честь проголошення
Третього Універсалу Української Центральної Ради.*

Київ, 22 (9) листопада 1917 р.

спілок, страйків, а також недоторканність особи і помешкання, де вона проживає. Вибори до Українських установчих зборів призначалися на 9 січня, а їхнє скликання — на 22 січня 1918 року.

Коли пройшла ейфорія, викликана справді історичним здобутком — проголошенням УНР, виявилися слабкі сторони законотворчої діяльності Центральної Ради. За визначенням В. Винниченка, третій конституційний акт не зробив такого впливу на суспільство, як перший¹⁸⁹. Справді, в Першому Універсалі утверджувалася національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, а в Третьому Універсалі накреслювалися соціально-економічні заходи, неоднаково зустрінуті в різних колах громадськості.

Найбільше дискусій викликало земельне законодавство. Не скасовуючи права приватної власності на землю, Третій Універсал оголошував власністю всього трудового народу поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також удільні, кабінетські та церковні землі. Ці землі повинні були відійти у власність трудового народу без викупу.

¹⁸⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 80.

Порядкувати землями, вилученими з приватної власності, Центральна Рада доручала земельним комітетам — організаціям, створеним Тимчасовим урядом згідно з положенням від 21 квітня 1917 року. Восени 1917 року в Україні діяли 9 губернських, 94 повітових і 1528 волосних земельних комітетів. Секретарству земельних справ доручалося виробити закон про те, як порядкувати цими землями до Українських установчих зборів¹⁹⁰.

Член ЦК Української радикально-демократичної партії, учений-агроном, заступник генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич стверджував, що весь аграрний терор, усю руїну сільського господарства, яка почалася в Україні, треба поставити на карб Третього Універсалу і проголошених у ньому гасел щодо землі. Він бачив в Універсалі відгуки тих ідей, які ніколи не були властиві українцям: нахил до чужих їм російських тенденцій механічного загального урівнення землі з її примусовою соціалізацією¹⁹¹. Д. Дорошенко, який процитував цей відгук, висловлювався не менш гостро: «Українське село почало швидко котитись в площину анархії. Наверх впливали найгірші елементи села, які найбільш галасували, хапались за крайні гасла і тероризували більш статечні, спокійні круги населення. Неустанна агітація есерівських агентів, ваблячи поділом панської і казенної землі, розпалювала соціальну ненависть і будила найгірші інстинкти... То тут, то там виникали розрухи: пограбування панського майна й худоби, самовільні захоплення землі, порубка лісу, підпали й грабування винокурень»¹⁹².

24 листопада В. Винниченко, М. Порш і В. Голубович зустрілися з представниками фінансових, промислових і торговельних кіл, щоб вислухати їхні претензії, пов'язані з Третім Універсалом. Голова Союзу земельних власників від імені свого союзу, товариства власників цукроварень і польської земельної ради ухвалив декларацію, в якій висловлювався протест проти скасування права власності на землю: «Створена рядом поколінь земельних власників висока сільськогосподарська культура України з переходом усієї землі до рук рядового селянства, позбавленого поки що

¹⁹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 400, 567.

¹⁹¹ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 188.

¹⁹² Там само. С. 75.

необхідної освіти й капіталу, буде знищена». В. Винниченко відповів, що Універсал не вирішує питання про земельну власність, а висловлює тільки погляд Центральної Ради на це питання. Саме питання буде розв'язане Українськими установчими зборами.

На другий день після цієї наради представники буржуазно-поміщицьких кіл одержали документ під назвою «Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного в Третньому Універсалі» за підписами В. Винниченка, Б. Мартоса (який тимчасово виконував обов'язки генерального секретаря земельних справ) і генерального писаря О. Лотоцького. У документі стверджувалося: «В справі земельній, як і в інших, Універсал тільки проголошує загальні підвалини, що повинні лягти в основу відповідних законів, які Центральна Рада доручила Генеральному секретаріатові виробити в порядку негайності. Такими загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих земель до трудового народу без викупу». У роз'ясненні генеральні секретарі «цілком виразно», як вони підкреслювали, заявляли: «Право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, тому всі землі трудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи козацькі (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші, остаються у власності теперішніх хазяїв». Так само виразно зазначено, далі йшлося у роз'ясненні, що право власності скасовується тільки на землі сільськогосподарського призначення. Це означало, що зберігалася приватна власність на землю, яка належала містам і селам, або знаходилася під дачами, садибами, городами, садами, а також під копальнями, каменоломнями, промисловими підприємствами¹⁹³.

Дискусії із земельного питання продовжилися на восьмій сесії Центральної Ради, яка відкрилася 25 грудня 1917 року. Члени Ради обговорювали цю гостру проблему впродовж трьох днів. На одне із засідань були запрошені селяни, які майже одноставно висловилися проти законопроекту, що ґрунтувався на засадах Третнього Універсалу. Вони зазначали, що законопроект не скасовує

¹⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 449–450. У цьому виданні документ друкується за датою опублікування в газеті «Нова Рада».

повністю приватну власність на землю, а головне — залишає недоторканими господарства, які мають до 40 десятин землі — ту кількість, яка вважалася «трудовою нормою».

Будучи однопартійцями, В. Винниченко й Б. Мартос порізному оцінювали вплив Універсалу на сільське господарство. Мартос констатував, що скасування приватної власності на землю фактично призвело до земельної анархії, бо селяни, мовляв, хибно зрозуміли проголошений Універсалом перехід землі до рук народу. «Після панського, — говорив він, — почали грабувати добро заможницьких селян, а потім солдати, у яких не було нічого, стали обдирати хати та розтягати тини у самих бідних селян. Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяне ділили між собою на части так, що жодної користі нікому з того не було. Розбирали та ділили плуги і всякі господарські машини, ділили з панських домів картини так, що один брав раму, а другий скло. Одне село поділило між собою фортепіано. Породистих коров стали дуже дешево продавати на м'ясо. Ліси також стали нещадно рубати та возити до міста на продаж, і то не бідніші, а заможніші селяни, у котрих були вози та коні, щоб вивозити ліс»¹⁹⁴.

Розглядаючи різні пропозиції щодо земельного питання, В. Винниченко казав: «Ви обвинувачуєте нас у відсутності соціалізму, а оті неясності Третього Універсалу щодо скасування приватної власності хіба не зроблені в угоду есерам російським? З одного боку нам пропонують соціалізм біло-червоно-синій, з другого — жовто-синій, а ми знаємо соціалізм тільки червоний! (оплески). Переходячи до конкретних точок, я не бачу уваг серйозних, уважних. Нам кажуть, що ми не бачимо тої анархії, яка у нас є. Я не сліпий і не зовсім дурний і бачу, що у нас є безладдя, але воно зовсім не таке, як у Росії. Справедливо й те, що у нас є більшовики. Але більшовизм у нас зовсім інший, і я сам низько вклонився б більшовикам, якби вони зразу встановили той соціалізм, про який я юнаком мріяв, поневіряючись по тюрмах. Нам кажуть про 214 телеграм про погроми. Так, це факт. А що було б, якби не було Генерального секретаріату і Центральної Ради? Тоді було б не 200, а 2 тис., або й 20 тис. тих телеграм»¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 247–248.

¹⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 33.

В останній день роботи сесії більшістю в 131 голос проти 101 при 13, що утрималися, була затверджена резолюція українських есерів: законопроекту не приймати, а виділити зі складу Центральної Ради комісією пропорційно до числа членів фракцій і доручити їй виробити новий закон, узявши за вихідний пункт принцип повного скасування власності на землю і соціалізації її згідно з постановою сьомої сесії Центральної Ради. Новий закон мав бути внесений на одне з найближчих засідань Малої ради для затвердження. Комісія не повинна була покидати столиці до затвердження закону¹⁹⁶.

Новий земельний закон Мала рада прийняла 31 січня 1918 року, коли над резиденцією Центральної Ради вже розривалася більшовицька шрапнель, і українська адміністрація готувалася покинути Київ. Закон був розпублікований тільки у березні, уже в Житомирі, за іншої політичної ситуації, коли австро-німецькі війська окупували Україну. Основну роль у підготовці закону відіграли П. Христюк і О. Шумський — пізніше один з лідерів Української комуністичної партії (боротьбистів), ще пізніше — один з ключових діячів КП(б)У. Як згадував П. Христюк, в основу закону були покладені постанови селянських з'їздів у земельній справі, а за схему взято проект земельного закону, вироблений фракцією есерів у II Державній думі¹⁹⁷.

У цьому законі реалізовувався принцип «чорного переділу», тобто зрівняльного розподілу орних земель між тими, хто працював на землі. Це була давня вимога пролетаризованих селянських мас, яку поділяли найбільш впливові в Російській революції ради солдатських депутатів. Бажаючи завоювати політичну владу, ця вимога включила у свою програму спочатку партія російських есерів, а потім — партія більшовиків. Ясна річ, що екстремістську вимогу «чорного переділу» підтримували далеко не всі фракції, але земельний закон все-таки Центральна Рада схвалила. М. Грушевський пояснював це так: «Мовчки був прийнятий принцип внутрішньої згоди перед зовнішньою небезпекою»¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 250.

¹⁹⁷ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. II. С. 128.

¹⁹⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ ; Відень, 1921. С. 563.

Оцінюючи соціально-економічну, й передусім земельну політику М. Грушевського, В. Винниченка та інших лідерів українських визвольних змагань, І. Лисяк-Рудницький зауважив: «Якби Рада була розсудливішою, вона могла здійснити конечну аграрну реформу, не касуючи принципу приватної власності на землю: цей погано продуманий захід вніс багато хаосу в життя на селі»¹⁹⁹. Чи мав рацію цей визначний український історик?

Один з лідерів партії українських есерів, генеральний секретар, згодом — народний міністр земельних справ УНР М. Ковалевський згадував про свої розмови в березні 1918 року з німецьким послом в УНР, бароном Адольфом Муммом фон Шварценштейном і фінансовим радником при посольстві, франкфуртським банкіром Карлом Мельхіором: «Під час цих розмов барон фон Мумм і він (Мельхіор. — С. К.) старались мене переконати у неможливості організувати сільськогосподарську продукцію без права приватної власності на землю. Особливо турбувало їх те, що великі маєтки були поділені між селянами і що це обнизить рілньничу продукцію України. Крім того, старалися вони мене переконати і в тім, що така аграрна реформа зруйнує фінанси держави і що треба від селян жадати так званого викупу за землю. Франкфуртський банкір доводив мені, що держава може зробити на цім подвійний інтерес — політичний і фінансовий. Політичний інтерес полягав в тім, що, на його думку, коли селяни заплатять викуп, то впливова верства більших і середніх землевласників не буде настроєна проти української держави. У всякому разі ворожі виступи цієї соціальної верстви, яка все ще має силу в Україні, будуть таким чином знейтралізовані. Фінансова вигода мала б полягати в тім, що викуп, виплачений селянами, які, на думку Мельхіора, мали багато схованих карбованців, ішов би до державного скарбу, а бувшим землевласникам платилося б відшкодування довготерміновими облігаціями. Таким чином, і на цій трансакції держава добре заробила б, а саме головне — унормувала б фінансовий обіг країни»²⁰⁰.

Чи могла бути реалізована в Україні така аграрна реформа? Для неї існували об'єктивні передумови: українська система землекористування радикально відрізнялася від російської сільської

¹⁹⁹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 14.

²⁰⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Іннсбрук, 1960. С. 471–472.

общини. Проте в Росії, яка ще не стала сусідньою країною для українських селян, «чорний переділ» вже перетворився на державний закон. Українські селяни в тилу і солдати на фронті побажили, що поміщицьку землю є можливість одержати негайно і цілком безплатно. За цих умов будь-яка земельна реформа, яка не ґрунтувалася б на переділі орних земель порівну і безплатно, була приречена на невдачу. Тим більше — в ситуації зростання економічного занепаду і паралічу державної влади. Отже, суть справи полягала зовсім не в нерозсудливості авторів Третього Універсалу і земельного закону від 31 січня 1918 року...

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Виникає питання, як відреагував Раднарком на проголошення Української Народної Республіки в Третьому Універсалі Центральної Ради. Виявилося, що ніяк. В. Ленін змушений був утверджувати владу більшовиків поза межами Петрограда, й передусім — в армії. У листопаді 1917 року на підтримку більшовиків висловилися тільки 3 з 15 російських армій²⁰¹. У ставку верховного головнокомандувача генерала М. Духоніна прибули В. Чернов та інші члени ЦК правих есерів і центристів. Загальноармійський комітет при ставці висловився за негайне скликання Установчих зборів і утворення однорідного соціалістичного уряду. Вперше питання про створення уряду з представників тільки соціалістичних партій — від народних соціалістів до більшовиків — було порушено на Демократичній нараді в Петрограді у вересні 1917 року.

Після повалення самодержавства більшовики енергійно й системно розкладали російську армію. За оцінкою більшовицьких пропагандистів, у другій половині жовтня (за ст. ст.) «загальний настрій армій продовжує бути напруженим, нервово-вичікувальним, яким він був у першій половині місяця. Головними мотивами, що визначають настрій солдатських мас, як і раніше, є нестримне бажання миру, стихійний рух до тилу, бажання якомога швидше прийти до будь-якої розв'язки»²⁰².

²⁰¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 215.

²⁰² Разложение армии в 1917 году. Москва ; Ленинград, 1925. С. 143.

Щоб остаточно розкласти армію як політичну силу, що загрожувала владі більшовиків, В. Ленін використав одностайне бажання солдатів добитися негайного миру. 21 листопада Раднарком передав телеграфом наказ М. Духоніну розпочати переговори з командуванням австро-німецьких збройних сил про перемир'я. Після консультацій із союзниками Духонін відмовився виконати наказ. У відповідь на цю передбачувану відмову Раднарком звільнив Духоніна з посади і призначив верховним головнокомандувачем прапорщика М. Криленка. Одночасно полковим і дивізійним комітетам було предписано вести переговори про перемир'я на своїх ділянках фронту.

Центральна Рада теж стояла на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Однак вона підходила до цієї проблеми в інший спосіб. Двома днями раніше від ленінського наказу, який розвалив армію, вона заявила у Третьому Універсалі: «Ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»²⁰³. Як бачимо, в арсеналі Ради не виявилося будь-яких «рішучих заходів», центральний уряд зробив те, що вважав за необхідне.

Власне, В. Винниченко, як і всі інші лідери Центральної Ради, не вважав Раднарком центральним урядом, подібним до Тимчасового. Дізнавшись про дозвіл В. Леніна самочинно встановлювати перемир'я на окремих ділянках фронту, Генеральний секретаріат тоді ж, тобто 22 листопада, заявив, що центральним урядом в Російській державі може бути тільки однорідне соціалістичне міністерство. Характеризуючи в окремій постанові наказ В. Леніна, уряд В. Винниченка заявив:

«1) що заклик правительства народних комісарів до фронту приступити до введення неорганізованих переговорів в справі миру самими солдатами неминуче відтягує початок мирних організованих переговорів;

2) що цей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію;

²⁰³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 400.

3) що цей заклик, коли він переведений масами вояцтва в життя, може потягти за собою новий захват частини України ворожими арміями»²⁰⁴.

23 листопада Володимир Кирилович виступив на Малій раді з доповіддю про необхідність формувати центральний уряд. Він перелічив «досить сформовані республіки» — Дон, Кубань, Кавказ, зазначив, що організується Сибірська республіка і «є чутки про заснування Поволзької». У доповіді відчувалося давнє прагнення федеративної будови демократичної Російської республіки, але воно підтверджувалося тільки інформацією на рівні чуток. В. Винниченко не знав, чи бажають самопроголошені держави формувати федерацію, чи, навпаки, прагнуть розпочати відродження імперії. Він мав лише абстрактну ідею, якою прагнув переконати своїх колег: «Саме життя виштовхує на гору федеральну будову Російської республіки. Щоб з'єднати уряд в одне ціле, треба єднати його не з центру, що розвалюється, а з тих окраїн, що ще здорові»²⁰⁵. Колеги з Малої ради нерідко сварилися, приймаючи менш важливі рішення, але тут вони виявилися одностайними. Після коротких виступів І. Маєвського, М. Грушевського і М. Порша Мала рада схвалила доповідь і зобов'язала В. Винниченка далі працювати у цьому напрямі²⁰⁶.

Очільників УНР не полишала переконаність у тому, що вони мають сили й можливості стати в центрі об'єднавчого руху. В газеті «Народна воля» за 23 листопада (6 грудня за нов. ст.) М. Грушевський писав: «Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити волю в ділі... Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами».

Тим часом події розвивалися у прискореному темпі. На черговому засіданні Генерального секретаріату 3 грудня Володимир Кирилович повідомив колег, що під'южувані Криленком солдати забили заарештованого генерала М. Духоніна. За розпорядженням голови українського уряду верховного головнокомандувача

²⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 404–405.

²⁰⁵ Там само. Т. I. С. 408.

²⁰⁶ Там само. Т. I. С. 409, 569.

російської армії з почестями поховали на Аскольдовій могилі в Києві.

Цього ж дня головнокомандувач Румунського фронту генерал Д. Щербачов надіслав Центральній Раді телеграму, в якій повідомляв, що за погодженням з військово-революційним комітетом фронту і румунським командуванням він вирішив укласти перемир'я з противником до підписання миру центральними урядами. Розглянувши телеграму, Мала рада ухвалила надіслати представників Генерального секретаріату на fronti для ведення переговорів про перемир'я. Одночасно вона звернулася до Антанти і Центральних держав з пропозицією розпочати мирні переговори²⁰⁷.

На засіданні Генерального секретаріату 6 грудня було вирішено об'єднати Південно-Західний та Румунський fronti в єдиний Український фронт. Одночасно уряд вживав заходів (не завжди успішних) для переведення українських частин з інших фронтів на Український фронт.

Керівники Центральної Ради розуміли, що пов'язувати майбутнє УНР з тими державами, які програють війну, дуже небезпечно. Однак події тягнули її в бік Центральних держав. 15 грудня більшовики уклали в Брест-Литовську угоду про перемир'я, після чого Німеччина прискорила перекидання своїх військ на Західний фронт.

Антанта дбала про інтереси свого союзника — центрального уряду Росії, поваленого більшовиками. Вона не мала наміру визнавати більшовицький уряд центральним урядом Росії. Союзники вважали також, що визнання УНР було б недружнім актом щодо поки що неіснуючого російського уряду. Після укладення перемир'я військові союзні місії покинули ставку верховного головнокомандувача у Москві й оселилися в Києві, але в офіційні контакти з В. Винниченком не вступали. 19 грудня керівник французької військової місії в Петрограді повідомив свій уряд у Парижі: «Ми повинні підтримувати український уряд, але офіційне визнання здається передчасним»²⁰⁸.

Волею обставин Центральна Рада мусила йти на переговори про сепаратний мир, щоб не втратити підтримку населення.

²⁰⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. I. С. 469.

²⁰⁸ Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). Львів, 2004. С. 124.

«Ініціатива була не наша, — писав пізніше В. Винниченко. — Ми musiли взятися за справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням»²⁰⁹. Через день після підписання Центральними державами перемир'я з радянською Росією українська делегація в Брест-Литовську в складі М. Любинського, М. Левитського і Ю. Гасенка зустрілася з високопосадовцями Німеччини — генералом М. Гофманом, принцем Леопольдом Баварським і бароном В. Мірбахом²¹⁰.

Знання наступних подій часто заважає історикам і політикам виносити об'єктивні судження про дії і плани історичних діячів, які приймали рішення в критичних ситуаціях. Ми не схвалюємо намірів В. Винниченка і М. Грушевського залишити Україну в складі Російської Федеративної демократичної республіки, хоч ці наміри пояснювалися зовсім просто: у повоєнні роки було б краще відбудовувати УНР об'єднаними з Росією зусиллями. Над нами тяжіє знання трагічної долі України в складі створених в Кремлі фейкових конфедеративних і федеративних утворень. Ми дивуємося Винниченку і Грушевському, які були переконані в тому, що УНР має сили й засоби перетворити колишню імперію на демократичну федеративну країну, бо знаємо, як швидко й підступно ленінський Раднарком заволодів Україною в зимові місяці 1917–1918 років. Проте дивуватися нема сенсу: лідери Української революції мали за собою тримільйонні українізовані полки, які почали зосереджуватися на Українському фронті. Куди ж вони поділися?

Тут треба повернутися до телеграфної вказівки Раднаркому полковим і дивізійним комітетам від 22 листопада: добиватися перемир'я на своїх ділянках фронту. На неї, як ми бачили, В. Винниченко відреагував миттєво, в той же день. В. Ленін відкривав фронт, щоб зберегти завойовану в Петрограді владу, і це загрожувало країні смертельною небезпекою. Телеграфна вказівка мусила бути реалізованою без будь-яких додаткових зусиль з боку Раднаркому, адже вона розв'язувала дві основні проблеми

²⁰⁹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 199.

²¹⁰ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ, 2005. С. 265.

робітничо-селянської революції, яка повалила Тимчасовий уряд — проблему миру і проблему землі. В інтерпретації В. Затонського суть телеграфної вказівки Раднаркому зводилася до такого: «Програма наша тоді була дуже проста: “Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!”». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні... Так ми проводили роботу цілих два місяці. На селян наша агітація також почала впливати. Маса нетерпляче чекала, коли вже можна буде взяти землю»²¹¹.

Коли питання війни і миру передаються на розсуд армійських низів, армія перетворюється на натовп, особливо небезпечний тим, що він озброєний. Розрахунки Центральної Ради на суцільну українізацію військових підрозділів двох фронтів у кордонах України виявилися марними. Після того, як Д. Дорошенко перетворився з політика на історика, він так описав свої враження від розкладу українізованих полків: «Генеральному секретарству військових справ удалось досягти повної згоди від вищої команди армії на українізацію війська. Згодився на це й верховний командувач ген. Духонін (за пару днів після цього замордований більшовиками), згодився начальник Півд.-Зах. фронту ген. Володченко і нач. Румунського фронту ген. Щербачов. Але то вже не була армія. Це була до краю дезорганізована й деморалізована людська маса, котру треба було якнайшвидше демобілізувати, з найменшою шкодою для тих місцевостей, де вона стояла або кудю переходила. Всі ті полки й дивізії, які вітали Центральну Раду й присягали їй на вірність, були вже нічого не варті з військового погляду і навіть небезпечні, бо большевицька зараза ширилася серед них з кожним тижнем, з кожним днем»²¹².

Йому вторив В. Винниченко. У щоденниковому запису від 28 листопада 1918 року читаємо: «Рік тому наші дядюшки в сірих шинелях були головною основою і підпорою нашої державності. Це були досить хисткі підпори. Большевицький імперіалістичний шашіль не довго гриз їх; вони впали, з'їджені агітацією кацапського максималізму, здушили Центральну Раду і самих себе»²¹³.

²¹¹ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції (Харків). 1929. № 4. С. 152.

²¹² Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 198–199.

²¹³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 309.

Розкладом російської армії, який почався після повалення самодержавства і тривав аж до укладення сепаратного миру, В. Ленін не тільки переслідував власні цілі, а й виконував зобов'язання перед німецьким кайзером. Треба було відпрацьовувати німецькі субсидії, які виділялися з бюджету Другого райху більшовикам на захоплення й утримання влади. Розмір їх сягав 50 млн золотих марок, тобто 9 тонн золота²¹⁴. Розібравшись у проблемі, навколо якої точилося багато розмов, О. Керенський у серпні 1920 року зазначав: «Роль Леніна як людини, пов'язаної в липні і жовтні 1917 року з німцями, їхніми планами і грошима, не підлягає будь-якому сумніву. Але я повинен також визнати, що він не агент у «вульгарному» розумінні. Він має свою мету, заперечуючи одночасно всяке значення моралі у питанні про засоби, які ведуть його до цієї мети»²¹⁵.

Німецькі гроші йшли передусім на агітацію в російській армії і створення збройних загонів бойовиків при місцевих більшовицьких організаціях. Напередодні повалення Тимчасового уряду кожна рота в 12-мільйонній російській армії щодня одержувала більшовицьку газету. Такі масштаби пропаганди не були таємницею для радянської історіографії, але вона не могла вказати на їхні фінансові джерела²¹⁶. Чисельність Червоної гвардії у листопаді 1917 — квітні 1918 року перевищувала 160 тис. бійців, у тому числі в Україні — майже 46 тис.²¹⁷ Саме на Червону гвардію, а не на колишню царську армію спиралася радянська Росія, завойовуючи беззахисну Україну взимку 1917–1918 років.

Як уже зазначалося у попередньому підрозділі, 17 листопада більшовики зібрали громадсько-політичні організації Києва, які потрапили під їхній контроль, щоб легітимізувати закинуту з Москви ідею «реконструкції» Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів. Володимир Кирилович відреагував на цю ідею миттєво. 18 (5) листопада «Робітнича газета» опублікувала написану ним редакційну статтю. У ній

²¹⁴ Пайпс Ричард. Русская революция. Ч. 2. Москва, 1994. С. 85.

²¹⁵ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет : в 2 кн. Москва, 1994. Кн. 2. С. 207.

²¹⁶ Будников В. П. Большевицкая партийная печать в 1917 г. Харьков, 1959.

²¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 249.

говорилося, що державною владою в Україні є Центральна Рада, утворена коаліцією всіх сил революційної демократії — робітництва, селянства та війська. У найближчій перспективі — скликання Всеросійських та Українських установчих зборів, які реорганізують систему влади. Через це скликання крайового з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів є зайвим і навіть шкідливим. Заміна органів місцевого самоврядування радами робітничих і солдатських депутатів є недоречною і через те, підкреслив В. Винниченко, що робітництво є незначною, слабо організованою частиною українського населення, а солдати — це зайшлий елемент²¹⁸.

Аргументи В. Винниченка були переконливі, але не справили жодного враження на більшовиків, які здійснювали кампанію «тріумфальної ходи Радянської влади» в Україні. У листопаді чисельність більшовицьких організацій зросла в українських губерніях (без фронтів) до 50 тис. осіб. Починаючи з липня в Україні функціонували два досить аморфні партійно-територіальні об'єднання більшовиків: Донецько-Криворізька область і Південно-Західний край. Обком РСДРП(б) Південно-Західного краю у листопаді звернувся до ЦК з пропозицією утворити в Україні окремий партійний центр. Секретар ЦК Я. Свердлов визнав доцільність існування обласної організації, але визнав за необхідне суворо застерегти проти будь-якої діяльності, спрямованої на утворення окремої від РСДРП(б) «особливої партії української як би вона не називалася, яку б програму не приймала»²¹⁹. У грудні відбулися обласні конференції обох об'єднань. На конференції в Києві обласна організація дістала назву «РСДРП(б) — Соціал-демократія України». На конференції в Харкові ідею створення всеукраїнського партійного центру навіть не обговорювали. В Донецько-Криворізькому регіоні більшовики не сприймали самого поняття «Україна».

Наявність двох партійно-територіальних об'єднань більшовиків у межах України засвідчує, що Раднарком не відходив від

²¹⁸ Хроніка 2000. Вип. 82. Невідомий Винниченко. Київ, 2010. С. 277.

²¹⁹ Большевицкие организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918) : сб. док. и материалов. Київ, 1962. С. 419.

позиції Тимчасового уряду поширювати компетенцію Центральної Ради тільки на п'ять губерній. Більшу прагматичність вожді більшовиків проявили у створенні українського радянського центру. Мережа рад робітничих і солдатських депутатів розвивалася у 1917 році нерівномірно: на Донбасі — динамічно, в інших регіонах — слабо. Щоб за цих умов «переобрати» Центральну Раду на Всеукраїнському з'їзді рад, тобто перетворити Україну з народної республіки на радянську, слід було задіювати й ради, розташовані на півдні та сході України, — а це означало погоджуватися на кордони, яких вимагав В. Винниченко. Дещо пізніше, коли німці окупували Україну, витісняючи з неї більшовицькі війська, В. Ленін у листі до Г. Орджонікідзе переконував керівників Донецької республіки не обманюватися: «Хоч би як вони не ухитрилися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть»²²⁰.

Перше визнання «винниченкової географії» з боку Москви зафіксовано 30 листопада 1917 року в переговорах по прямому провodu між представником ЦК УСДРП М. Поршем, членом Київського обкому РСДРП(б) С. Бакинським та російським наркомом у справах національностей Й. Сталіним. Бакинський заявив, що треба негайно скликати Всеукраїнський з'їзд робітничих і солдатських депутатів, який повинен буде переобрати Центральну Раду до скликання Українських установчих зборів. Сталін схвалив цю пропозицію і додав нібито мимохідь: «На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в сій справі, що є для нас малоімовіртним, то скликайте його без Ради». Через два дні «Робітнича газета» опублікувала текст цих переговорів тодішньою українською мовою²²¹.

Намагаючись оволодіти Україною, більшовики покладалися не тільки на верстви населення, які їм співчували і гуртувалися навколо рад (сподівання на все населення, як показали вибори до Всеросійських установчих зборів з території України, виявилися цілком нереальними), а й на військову силу. Голова створеного

²²⁰ В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. Київ, 1969. С. 103.

²²¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 458.

більшовиками військово-революційного комітету, один з організаторів Червоної гвардії в Києві, член виконкому Київської ради робітничих і солдатських депутатів Л. П'ятаков 12 грудня вирішив розпочати з наступного дня збройне повстання проти Центральної Ради. У ніч на 13 грудня полковник Ю. Капкан за дорученням Ради роззброїв пробільшовицькі збройні загони і вислав деяких за межі України. Одночасно Перший українських корпус генерала П. Скоропадського перекрив шлях 2-му гвардійському корпусу, який Є. Бош посунула на Київ. Вранці 13 грудня Л. П'ятаков та інші керівники повстання були заарештовані, але увечері того ж дня звільнені. Вони здобули можливість безперешкодно продовжувати свою руйнівну діяльність.

Майже за місяць до цієї події, 17 листопада Генеральний секретаріат з ініціативи В. Винниченка обговорив питання про те, як утримати в Києві і в усій Україні спокій у зв'язку з виступами більшовиків, їхніми намірами дискредитувати Центральну Раду і захопити владу в свої руки. На його пропозицію була прийнята зовсім куца постанова: «Ужити всіх заходів ідейної боротьби з більшовизмом для безкровного полагодження справи і тільки на випадок оружного виступу ужити сили»²²².

Що зробив глава українського уряду після того, як підлегли йому збройні сили запобігли більшовицькому путчу? Він продовжив ідейну боротьбу з більшовизмом...

«Робітнича газета» 5 грудня (18 грудня за нов. ст.) опублікувала заяву В. Винниченка про ставлення Центральної Ради і Генерального секретаріату до Ради народних комісарів Росії, датовану 13 грудня. Невідомо навіть, чи була ця заява доставлена В. Леніну. В. Винниченко вважав і, мабуть, цілком справедливо, що позицію українського уряду мусять зрозуміти і схвалити його співвітчизники, яким загрожувала більшовицька диктатура.

Володимир Кирилович розглядав ради робітничих і солдатських депутатів як виразників революційної волі пригноблених мас. Проте він не приймав маніпулювання радами з боку тих політичних сил, які добивалися в них вирішального впливу — спочатку меншовиків та есерів, а згодом — більшовиків. Він був переконаний, що Російська революція мусять знайти своє вираження

²²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 392.

у скликанні Всеросійських установчих зборів, а Українська — завершитися скликанням Українських установчих зборів. Заперечуючи право Раднаркому вважатися центральним урядом революційної Росії, він стверджував у цій заяві: «Генеральний секретаріат твердо і непохитно стоїть на тому, що вся власть повинна належати всьому народові, а не частинам його. І через те вважає, що власть на місцях повинна бути в руках вибраних всім народом вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням органів, а не групам людей, вибраних неправильно і випадково»²²³.

Характеризуючи політичний курс революційного українського уряду, В. Винниченко продовжував: «Генеральний секретаріат вважає недопустимими утиски над свободою слова і через те не закриває ніяких газет, навіть тих, які клеветують на нього. Так само Генеральний секретаріат не допускає ніяких ні утисків, ні обмежень свободи зібрань, союзів, страйків, віри. І через те не може погодитись з тими утисками і терором, які вживаються правительством народних комісарів навіть над соціалістами, навіть над виборцями селян і робітників»²²⁴.

Напередодні Всеукраїнського з'їзду рад більшовики провели в Києві з'їзд своїх українських організацій. У доповіді В. Затонського Центральна Рада була охарактеризована як «установа, яка відірвалася від поміщиків, але від принципу приватної власності відірватися не може»²²⁵. Ця коротка й цілком справедлива формула розкривала принципову різницю між більшовиками, які були комуністами, й українськими соціалістами, які стояли на платформі західноєвропейського соціалізму. У прийнятій на доповіді Затонського резолюції заявлялося, що «партія всіма засобами буде боротися проти нинішнього складу Центральної Ради і буде прагнути на Україні, як і по всій Росії, створити дійсно революційну владу Рад»²²⁶.

17 (4) грудня в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України. Більшовики готували його як Всеукраїнський з'їзд рад з наміром перетворити Україну

²²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 490.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 221.

²²⁶ Там само.

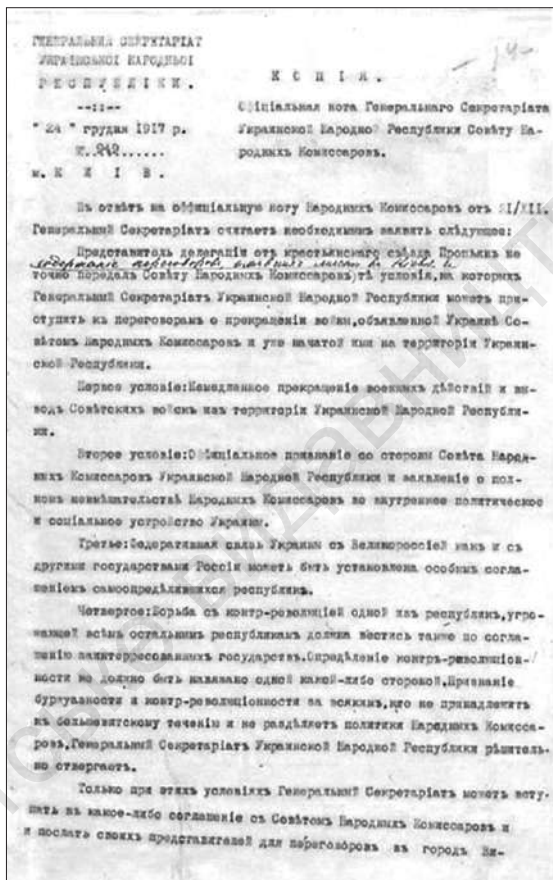
з народної на радянську республіку. Центральна Рада спочатку не брала участі в підготовці з'їзду, який мусив припинити її існування. В. Винниченко це аргументовано показав у статті в «Робітничій газеті» від 18 (5) листопада. Однак із часом Рада схаменулася і дала вказівку селянським спілкам надіслати на з'їзд якомога більше представників. З'їзд, який мусив відбутися за всіх умов, мав відбуватися під наглядом Центральної Ради. В результаті делегати від збільшовизованих робітничих і селянських рад просто потонули серед сотень селянських делегатів.

У перший день з'їзду з Петрограда на адресу керівників Центральної Ради надійшов радіотелеграфом маніфест за підписами В. Леніна і Л. Троцького, який в історіографії справедливо називають ультиматумом. Починався він з такої урочистої заяви: «Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право цілком відокремитись від Росії або зробити умову з Російською Республікою на федеративних і тому подібних взаємовідносинах між ними. Все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же без обмежень і безумовно».

Надалі, однак, народні комісари звинувачували Раду в тому, що вона не визнає влади рад в Україні, і це, мовляв, позбавляє їх можливості визнати її уповноваженою представницею працюючих і визискуваних мас. Вимагаючи від Ради припинити роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії і відмовитися від спроб дезорганізації спільного фронту, Раднарком попереджав: якщо ці вимоги не будуть задоволені впродовж 4 годин, Центральна Рада вважатиметься такою, що перебуває у стані відкритої війни проти радянської влади в Росії та Україні.

З'їзд рад відкрився ввечері 17 грудня. На цьому засіданні розглядалися організаційні питання. 18 грудня з'їзд продовжив свою роботу в Оперному театрі. М. Порш, який головував на засіданні, зачитав маніфест Раднаркому, після чого з промовами виступили С. Петлюра і В. Винниченко. Промова Петлюри була по-військовому коротка. Він повідомив, що з дозволу Генерального секретаріату оголосив часткову мобілізацію Вільного козацтва і запевнив присутніх, що українці здатні захистити свої національні права.

Офіційна нота
Генерального
Секретаріату УНР
до Ради народних
комісарів Росії
про умови переговорів
щодо припинення війни,
розпочатої Радою
народних комісарів
проти України.
6 січня 1918
(24 грудня 1917) р.

Повалення Тимчасового уряду В. Винниченко розглядав як робітничо-селянську революцію. Проте одночасний прихід більшовиків до влади він охарактеризував як контрреволюційний акт. «Нас обвинувачують в контрреволюції, — говорив він на з'їзді, — тобто в боротьбі проти здобутків революції. А тим часом що робить сама Рада народних комісарів? Дивіться. Свободу сло- ва знищено. Виходять тільки більшовицькі газети. Свободу страй- ків так само, бо більшовики, очевидно, страйк визнають тільки для себе. Чи це ж не є контрреволюція, боротьба проти здобутків революції?»²²⁷

²²⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 505.

Висловився Володимир Кирилович і з приводу перших соціально-економічних перетворень Раднаркому, які сам В. Ленін засудив, але тільки в 1921 році. А в грудні 1917 року В. Винниченко казав: «Зверніть тільки увагу на ту нещасну Великоросію. Більшовики, захоплені ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до свого, хоч усі соціалісти добре знають, що соціалізм мусить прийти внаслідок розвитку капіталізму як плід розвитку продуктивних сил... Ми, українські соціал-демократи, гадаємо, що заводити у себе такий лад — то значить тільки руйнувати край. Логічний і нормальний хід громадського розвитку мусить бути забезпечений надалі, а умови того — свободи! Такої лінії весь час держимось і держатимемся»²²⁸.

Того ж дня в Петроград за підписами В. Винниченка і генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина була відправлена відповідь на маніфест Раднаркому. Генеральний секретаріат відкидав усі обвинувачення, а також усі намагання комісарів втрутитися в справу формування державного й політичного життя в УНР. Підкреслювалося, що претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь впровадження, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Ілюструючи цю тезу, Винниченко і Шульгин зазначили: «Поки в Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизму революція, Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»²²⁹.

У боротьбі проти Центральної Ради більшовики більше покладалися на військову силу, розташовану поза межами України, аніж на політичну підтримку місцевих рад, які нерідко перебували під впливом меншовиків і правих російських есерів. Зокрема, контрольований останніми виконком рад Донецько-Криворізької області зігнував заклик більшовицького оргкомітету зі скликання Всеукраїнського з'їзду рад надсилати депутатів до Києва

²²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. С. 505.

²²⁹ Там само. С. 512.

і призначив на цей час свій з'їзд у Харкові. Та всупереч власним розрахункам есери-меншовицький виконком підіграв суперникам. Коли більшовицькі депутати переконалися, що не зможуть працювати в Києві, вони переїхали до Харкова й об'єдналися з депутатами обласного з'їзду в І Всеукраїнський з'їзд рад. За день до початку роботи з'їзду гарнізон Центральної Ради в Харкові був роззброєний місцевими червоногвардійцями і військами В. Антонова-Овсієнка, якому Раднарком доручив зайняти Україну силою зброї.

Утворений на харківському з'їзді Центральний виконавчий комітет рад України і затверджений останнім 30 грудня 1917 року радянський уряд, який назвали Народним секретаріатом (у складі 13 секретарів, з них 12 більшовиків) принципово змінив ситуацію: в Україні утворився радянський центр влади. Раднарком дістав можливість воювати з Центральною Радою анонімно, з-за його спини. Оскільки місцевого партійного центру не існувало, а Петроград був далеко, Ленін поставив над харківським урядом тимчасового надзвичайного комісара — відповідального працівника центрального партійного апарату Г. Орджонікідзе. На «паритетних» засадах Народний секретаріат призначив В. Затонського своїм повноважним представником при Раднаркомі з правом вирішального голосу під час розгляду питань, що стосувалися України.

Будучи наслідком розпаду імперії, протистояння між Раднаркомом і Центральною Радою мало в собі ознаки як міжнаціональної, так і громадянської війни. Ради, що виникли і в Росії, і в Україні як матеріалізована ознака крайнього ступеня соціального протистояння, роздухували полум'я громадянської війни. Подвійний тягар війни і революції тиснув на суспільство, виштовхуючи з рад представників поміркованих соціалістичних партій і залишаючи в них більшовиків та прихильних до них безпартійних. Більшовики діставали можливість використовувати ради як відмичку, що відкривала їм шлях до захоплення України та її матеріальних ресурсів. Як тільки червоногвардійці Раднаркому заволодівали якою-небудь українською територією, його голова вимагав від підлеглих не втрачати жодного дня для вивозу наявних ресурсів й передусім — хліба. Збереглася емоційна записка В. Леніна від 28 січня 1918 року, адресована

В. Антонову-Овсієнку й Г. Орджонікідзе: «Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення *хліба, хліба і хліба!!!* Інакше Пітер може сконати. Окремі поїзди і загони. Збирання і зсиання. Супроводжувати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»²³⁰.

Наполегливо активізуючи у воєнних діях в Україні елементи громадянського протистояння, більшовики одночасно маскували його міжнаціональні аспекти. Український клон російсько-радянської державності позначався звичними назвами. Зокрема, маріонетковий харківський уряд назвали не Раднаркомом, за петроградським зразком, а Народним секретаріатом — за київським. Навіть офіційна назва проголошеної держави формально залишалася незмінною — УНР. Як згадував В. Затонський, харківський з'їзд рад іноді називали «Всеукраїнською Центральною Радою»²³¹.

Трохи пізніше, 14 березня 1918 року і за інших обставин політика мімікрії стала для більшовиків особливо потрібною. Коли їм довелося під тиском австро-німецьких військ відступати з України, В. Ленін написав Г. Орджонікідзе, який керував вивезенням цінних вантажів: «Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підірвних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатися просто Овсієнком»²³². До речі, цей лист — не тільки про мімікрію: мовляв, війська, що чинять опір німецькому наступу — не російські, а українські. Вивіз хліба (звичайно, селянського, бо поміщицький розграбували в попередньому році) і підірвні групи з метою перетворити на пустелю місцевість, яку покидали більшовики, мусили відбуватися «демократично», тобто із залученням до справи селян.

²³⁰ В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 77.

²³¹ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію // Літопис революції. 1929, № 5–6. С. 115. Передрук: Архіви України. 1990, № 1. С. 54–55.

²³² В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 103.

Мімікрія наштовхувалася на сувору реальність: Україну в грудні 1917 — лютому 1918 років захоплювали російські червоногвардійці. Конструкторами української державності в її радянській оболонці були переважно росіяни. Харківський з'їзд рад обрав Центральний виконавчий комітет у складі 40 осіб, серед яких було тільки 13 українців²³³. Однак найбільш яскравою ілюстрацією чужорідності харківської республіки є часто цитований в історичній літературі наказ колишнього царського підполковника М. Муравйова, якому В. Антонов-Овсієнко доручив здобуття Києва. У призначених для киян оголошеннях Муравйов висловлювався цілком відверто: «Цю владу ми несе́мо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»²³⁴.

Лідери Української революції в останні тижні грудня 1917 року остаточно пересвідчилися в тому, що їм не по силах виступити ініціаторами перетворення Росії на федеративну республіку. Центральна Рада не могла власними силами відстояти проголошену нею Українську Народну Республіку. Українізовані армійські частини розкладалися, солдати поспішали додому ділити землю. «Од “мільйонів багнетів”, — згадував Д. Дорошенко, залишився в потрібний момент один лише спомин»²³⁵.

Під час восьмої сесії Центральної Ради (25–30 грудня 1917 року) на повний голос пролунав виступ члена ЦК УПСФ Сергія Шелухіна. Створивши на цій сесії фракцію самостійників, він заявив, що віднині боротиме ідею самостійності як ступеня до федерування, бо федерація є державою, складеною з самостійних держав²³⁶. Шелухіна підтримав В. Винниченко, який заявив: «Я абсолютно не боюся слова “самостійність”» (у протоколі: вигуки «Слава», оплески, що переходять в бучну овацію)²³⁷.

²³³ Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). Київ, 1998. С. 23.

²³⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 2. С. 149.

²³⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле // Український історичний журнал (Київ). 1993. № 1. С. 135.

²³⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 32.

²³⁷ Там само. Т. 2. С. 34.

Переважна частина членів Центральної Ради (винятком були представники національних меншин) уже відчувала необхідність проголошення самостійності УНР.

Тим часом після укладення угоди в Брест-Литовську про перемир'я мусили початися мирні переговори Центральних держав з радянською Росією. Німецькі дипломати і генерали розуміли, що обговорювати умови мирного договору з двома ворогуючими між собою партнерами вигідніше, ніж з одним. Тому 26 грудня Центральна Рада одержала запрошення в Брест-Литовськ, після чого затвердила офіційну українську делегацію у складі В. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка. За винятком еседа Левитського, всі члени делегації були есерами, в тому числі Голубович і Севрюк — членами ЦК УПСР.

Мирна конференція в Брест-Литовську відкрилася 10 січня 1918 року. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін заявив, що Центральні держави вважають українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом УНР. Керівник російської делегації Л. Троцький повідомив, що не бачить перешкод для участі української делегації у мирних переговорах.

Заява Л. Троцького нібито не відповідала російським інтересам, і в наступній радянській історіографії вона розглядалася як зрадницька. Насправді, однак, російська сторона теж вважала вигідним для себе виступати на переговорах двома делегаціями. Зрозуміло, не ворогуючими одна з одною, а союзними. І тут варто зіставити дві дати. 7 січня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ на Україну з кількох напрямків. У своїй заяві від 10 січня Троцький говорив, що самовизначення України відбувається у формі народної республіки; в ній нема жодних окупаційних військ; є всюди вільно обрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; не можна сумніватися, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення²³⁸. Отже, Троцький розраховував, що процес, розпочатий наказом Антонова-Овсієнка, «знайде своє закінчення».

²³⁸ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 299.

Завдяки радикальній політиці у земельному питанні та рішучим заходам у припиненні війни більшовики здобували підтримку в Україні. Коли війська Антонова-Овсієнка наближалися до міст, більшовицькі осередки на промислових підприємствах активізувалися і нерідко, використовуючи місцеві червоногвардійські загони, піднімали збройні повстання. Розчаровані соціально-економічною політикою Центральної Ради селянські маси відмовлялися їй у беззастережній підтримці. Серед українських політичних партій поглиблювався розкол. Ліві елементи серед есерів та есдеків дедалі більше схилилися до максималістських більшовицьких гасел. Члени Центральної Ради, українські есери В. Блакитний (Елланський), О. Шумський, Г. Михайличенко, П. Любченко, М. Полоз та інші висунули вимогу усунення В. Винниченка з посади голови уряду, утворення лівоесерівського уряду, укладення миру з радянською Росією на її умовах і визнання радянської форми влади. Праві есери і центристи (М. Шраг, П. Христюк, І. Лизанівський та ін.) погоджувалися з лівими в питанні про відставку В. Винниченка.

Тим часом М. Грушевський, В. Винниченко і М. Шаповал працювали над текстом Четвертого Універсалу. Документ був схвалений на закритому засіданні Малої ради 22 січня, обговорений у фракціях і винесений на затвердження Малою радою в повному складі після першої години ночі 24 січня 1918 року. Це засідання оголосили відкритим, і актову залу Педагогічного музею наповнили сотні людей. Присутні зустріли Грушевського і Винниченка оплесками. Відкривши урочисте засідання Малої ради, Грушевський виголосив коротку промову: «Високі збори! Українські установчі збори, призначені Третім Універсалом нашим, не могли зібратись у призначений день 9 січня (22 січня нов. ст. — С. К.) тому, що останніми днями виникли всякі заколоти. Тим часом обставини зложилися так, що відкладання Установчих зборів не можна довше терпіти. Народ наш прагне миру! Українська Центральна Рада доложила всіх зусиль, щоб дати мир негайно. Але петроградське правительство, Совіт народних комісарів оголошує нову “священну” війну, а з другого боку, це правительство насилає військо своє, червоногвардійців та більшовиків, на Україну і веде з нами братовбивчу війну. Щоб дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів

нашу країну, Українська Центральна Рада постановила не відкладати до Установчих зборів ті справи і в цій цілі Українська Центральна Рада вже з 9 січня відбувала перманентне, безперервне засідання аж до цього часу і постановила важну річ — видати оцей Універсал»²³⁹.

Коли всі встали, Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Рада народних міністрів»²⁴⁰.

Участь у голосуванні взяли 49 членів Малої ради. 39 із них голосували «за», 4 — «проти», 6 — «утрималися». Проти Універсалу прогнозовано висловилися Бунд і РСДРП(м), утрималися російські есери, Поалей Ціон і члени Єврейської соціалістичної робітничої партії²⁴¹. Після виконання присутніми українського гімну слово взяв за мотивами голосування голова Ради народних міністрів В. Винниченко. «Від імені Ради міністрів самостійної Української Народної Республіки, — сказав він, — маю честь висловити щире вдовolenня з приводу того важного історичного акту, що тільки що відбувся. Заявляю це з тим більшим задоволенням, що Генеральний секретаріат давно це мав на увазі. Вже кілька тижнів тому в Генеральному секретаріаті з'явилася думка про потребу проголошення самостійності, але ми гадали, що з тим треба трохи почекати, поки сама ця думка досягне. Через це саме Рада міністрів приймає Універсал з великим захопленням і втіхою. Особливо приємний він нам тим, що проголошує мир, ще більше — в ньому говориться, що ніякої війни не буде

²³⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 101.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само. Т. 2. С. 102.

і народ український зможе приступити до творчої праці, до будування в своїй державі ладу»²⁴².

Оптимістичний тон Винниченкового виступу перебував у глибокій дисгармонії з реальним станом справ. Росія методично окупувала Україну. 11 січня російсько-радянські війська вступили у Катеринослав, 19 січня вони встановили владу в Полтаві, 27 січня — в Миколаєві, 30 січня — в Одесі. Антонов-Овсієнко мав порівняно невелику кількість військ, але в кожному українському місті знаходилися активно діючі більшовицькі організації і червоноармійські загони при них. У «Відродженні нації» В. Винниченко так змалював ситуацію: «Большевики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору, або навіть переходили на їхній бік; що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська голота явно була большевицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас... Ми робили надлюдські зусилля, щоб спинити цю “навалу”, як ми називали, щоб прихилити на свій бік інертні до нас наші же солдатські маси. Але вони навіть у самому Києві не виявляли ніякого бажання битись проти більшовиків, браталися з ними, переходили до них»²⁴³.

Будуючи одночасно з партійною диктатурою радянську вертикаль влади, партія Леніна привласнила гасла робітничо-селянської революції. Майже ніхто ні в Росії, ні в Україні, ні безпосередньо в ленінській партії не міг здогадатися, що ці гасла взято напрокат, і надійде час, коли диктаторська гілка влади допоможе вождям більшовиків повернутися до власної партійної програми.

Як же ставився Володимир Кирилович до гасел робітничо-селянської революції у виконанні більшовицьких вождів? Маємо щоденник, і тому можемо прослідкувати кожний порух його думки. Відійшовши від влади і маючи можливість подивитися на події з певної відстані, Володимир Кирилович 8 лютого 1918 року записав: «І знов виникає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо як контрреволюціонери? А що,

²⁴² Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 268–269.

²⁴³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 215–216.

як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціальної революції?»²⁴⁴.

Це він написав у хвилину слабкості. Проте 23 лютого 1918 року маємо протилежний за змістом запис, який вражає глибиною і пророкує суспільству неспівставно тяжчі випробування на шляхах комуністичного будівництва: «Що величезна більшість большевиків “не відають, що творять”, про це ніякого сумніву не може бути; що широкі маси несвідомі кінцевої мети того руху, в якому самі беруть таку активну участь, також правда; що ними керує простий інстинкт соціальної помсти, ідея грубої елементарної справедливості, а також нижчі почування і нахили людської природи, все це так. Але керівники цих мас знають же, до чого вони прямують, вони свідомі своєї мети. Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілля, руйнація господарської, політичної, звичаєвої машин, — все це серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які робляться свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити»²⁴⁵.

Есерівські міністри в уряді В. Винниченка не задумувалися аж так глибоко. Вони прагнули пристосування до ситуації, а В. Винниченко їм заважав. Найбільша за чисельністю партія українських есерів почала роздвоюватися. Ліва її частина погоджувалася запровадити в Україні радянський устрій. Вони навіть не зупинялися перед перспективою силового усунення В. Винниченка від влади. Комендант м. Києва М. Ковенко заарештував змовників на засіданні есерівської фракції безпосередньо в резиденції Центральної Ради, незважаючи на протест М. Грушевського²⁴⁶.

27 (14) січня, коли після затвердження Четвертого Універсалу знову запрацювала Мала рада, М. Шраг від імені фракції українських есерів висунув пропозицію на найближчому засіданні пленуму Центральної Ради переобрати Малу раду пропорційно складові Центральної Ради. Одночасно М. Шраг побажав переглянути склад уряду і замінити фігуру його керівника.

²⁴⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 277.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 260.

Розгорнута відповідь на останню пропозицію пролунала у виступі есека О. Гермайзе: «Ви злякалися до того, що *post factum* стараєтесь перехопити гасла російського більшовизму і тим самим думаєте врятувати своє становище. Ви висловили недовіря нашим товаришам, які, стоячи на чолі Секретаріату, весь час творили нове життя українського народу, бо вам бракувало сил. Ви нас покликали і тому ми відіграли для вас роль варягів, яких ви мусили покликати!»²⁴⁷.

Володимир Кирилович не чіплявся за посаду. На чолі уряду став 33-річний український есер Всеволод Голубович.

²⁴⁷ Винниченко й українська соціал-демократія (1900–1919) / упоряд. Володимир Лозицький. С. 158.

Розділ 4

НА ЧОЛІ

ДИРЕКТОРІЇ УНР

«І руська реакційна буржуазія, й руський комунізм, проголошуючи суверенність України, в основу цього проголошення кладали право самовизначення націй «вплоть до отделения». Себто носієм української суверенної державності признавалася українська нація. І суверенність та була з погляду тих і других необхідна в інтересах цієї нації...

Але коли приходило до життя, то й у того й у другого виходило якесь чудне змішування в одну купу двох національностей і та купа «через щось» і в реакції, і у комунізму прибирала один колір: руський».

В. Винниченко

У ПОЛІТИЧНИХ СУТІНКАХ

28 січня 1918 року В. Голубович затвердив зміни в складі делегації для ведення переговорів у Брест-Литовську: голова О. Севрюк, члени — М. Любинський і М. Левитський. Попередні переговори про укладання миру обіцяли Україні великі переваги: Німеччина й Австро-Угорщина потребували поставок продовольства, обом країнам загрожував голод.

Цього дня відкрилася дев'ята сесія Центральної Ради, яка почала роботу з розгляду ситуації на переговорах. Міністр судових справ М. Ткаченко повідомив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він жив в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині Галичини, яку наш народ заселяє. Згідно з торговельною частиною мирового договору, ввіз товарів із-за кордону на Україну і вивіз їх з України є монополією української держави»¹.

Після тривалої перерви переговори в Брест-Литовську відновилися 30 січня. Л. Троцький заявив, що українську сторону повинна представляти делегація Народного секретаріату, а не Центральної Ради, яка вже не контролює території України. О. Севрюк відповів, що Троцький не може вирішувати, яка з двох делегацій є правомочною, оскільки Україна вже не входить до

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 121.

складу Росії, після чого ознайомив присутніх з текстом Четвертого Універсалу. Представники Центральних держав не визнали повноважень Народного секретаріату і продовжили переговори з делегацією Центральної Ради.

Найбільш вразливим пунктом останнього раунду переговорів була неузгодженість позицій Австро-Угорщини й УНР щодо Галичини. Починаючи переговорний процес ще тоді, коли уряд очолював В. Винниченко, українська делегація на чолі з Голубовичем висунула вимогу забезпечити територіальну цілісність України в її етнографічних кордонах, що означало, як вона підкреслювала, «приєднання до України Холмщини і Підляшшя, і плебісцит у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»². Це був той самий принцип, на підставі якого Центральна Рада прагнула позначити кордон України в межах Росії. Граф О. Чернін тоді з подивом запитав: хто тут переможений і хто переможець? Він запропонував дотримуватися кордону, який існував між Австро-Угорщиною і Російською імперією. Доля Холмщини, яка знаходилася в межах кордонів Російської імперії, його не обходила.

Українці не поступалися, а Німеччина й Австро-Угорщина стояли на порозі продовольчої катастрофи. Зрештою, 2 лютого обидві держави погодилися на обговорення трьох вимог українців: визнання УНР, визначення українських кордонів із включенням Холмщини до складу УНР, підписання таємної угоди про Галичину. Цим вимогам протиставлялася одна вимога Центральних держав: поставка з України 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 року.³

Німецьке радіоповідомлення про угоду в петроградських газетах було інтерпретоване як підписання сепаратного миру з Україною. Журналіст меншовицької газети «Новая жизнь» так висловився з цього приводу: «Громадянин Винниченко поспішає підтримати негайним миром свій падаючий серед українського народу престиж, а може, мріє і про військову допомогу від своєї нової могутньої союзниці в боротьбі з більшовизмом»⁴. З відставки

² Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 — 9.II.1928: спомини та матеріали. Львів, 1928. С. 151.

³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 239.

⁴ Володимир Винниченко. Анотована бібліографія / упоряд. В. Стельмашенко. С. 503.

В. Винниченка пройшло лише кілька днів, і журналіст міг не знати про цю подію. Однак цікавим є інше: Німеччину розглядали в столиці Росії як силу, здатну витіснити червоногвардійців з України. І справді, як можна було Центральним державам здобути в найближчі місяці 100 тис. вагонів зерна, маючи Україну, окуповану Росією?

Брестський мирний договір між чотирма союзними державами й УНР був підписаний у ніч на 9 лютого, і практично відразу постала проблема допомоги УНР з боку нових союзників. За день до підписання миру Київ опинився в руках червоногвардійців, Центральна Рада та її уряд змушені були переїхати в Житомир.

Володимир Кирилович не поїхав до Житомира разом із Центральною Радою. Він постарався змінити свою зовнішність, разом з дружиною пішки подався на південь і осів в Бердянську, поки австро-німецькі війська витискували червоногвардійців з України. Чому?

Відповідь знаходимо у щоденнику. Винниченко небезпідставно вважав, що австро-німецька окупація матиме специфічний характер. Союзникам була потрібна в ситуації світової війни незалежна від Росії Україна, здатна забезпечити їм 100 тис. вагонів зерна. «Рада ітиме разом з німцями, — писав він 13 лютого 1918 року. — Делегація наша звернулася з проханням допомогти. Але що прийдеться дати за це? Чи не буде зради соціальної на користь національної? Так, можливо, німці й принесуть самостійну Україну. Але чи вони ж цим задовольняться? Чи не схотять вони принести поміщицьку, мілітаристську, щиро буржуазну Україну?»⁵

Наступний запис — від 8 березня: «Київ узято назад. Незабаром наші візьмуть Катеринослав. Можна буде пробратись у Київ. Але я не знаю, чого я туди поїду, що робитиму, яку позицію займатиму, коли так невиразно, так заплутано стало в душі. Я радію, що окрадена, занедбана, віками занехаяна й упосліджена країна моя стане на власні ноги, стане рівною з рівними і своїми силами, не віддаючи їх насильникам, зможе далі йти по шляху, наміченому вередливою, химерною історією. Це радісно. Але це ціна соціальної зради, ціна спинення соціальної революції. І хто знає, чи виграли ми для народу, для пригноблених клас цією зрадою, чи не

⁵ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 280.

будемо ми записані в історії як один з факторів контрреволюції, гальмування наступу людей?»⁶.

Цей щоденниковий запис спонукає до роздумів. Ми бачимо революціонера, якого теорія, що спиралася на західноєвропейський досвід, зобов'язувала діяти обережно, тобто так, як він діяв на чолі уряду Центральної Ради. Через цю обережність він програв В. Леніну, який використав «неусвідомлений соціалізм» народних низів у специфічних умовах Російської революції, щоб побудувати під оболонкою робітничо-селянської держави тиранічну державу-комуни. Й одночасно ми бачимо революціонера, який оперував поняттями революційного марксизму середини XIX століття, але в практичній діяльності більше схилився до реформістського марксизму, сформованого в Західній Європі на переламі XIX–XX століть. Поступ людства Володимир Кирилович пов'язував з класовою боротьбою в її крайніх формах, а не з узгодженням класових інтересів за допомогою важелів демократії. Двоїстість його політичної платформи пояснювалася об'єктивними обставинами: Східна Європа відставала від Західної в історичному розвитку на 50–100 років.

Вивчаючи у цьому розділі діяльність В. Винниченка на чолі Директорії УНР, ми повинні уяснити, чи був він революціонером, коли організовував збройне повстання з метою повалення гетьманської Української Держави, чи його треба вважати контрреволюціонером?

Коли увагу істориків привернула «кругла дата» — 100-ліття держави гетьмана Павла Скоропадського, у деяких з них ніби заклопотана впала з очей: Володимир Винниченко і Симон Петлюра в їхніх есе і блогах перетворилися на негативних історичних персонажів. Михайло Грушевський уник такої долі тільки тому, що не брав участі в політичних подіях після повалення Центральної Ради. А насправді треба взяти до уваги, що повалення гетьманату означало відновлення УНР — тієї демократичної держави, яка була найголовнішим здобутком Української революції. Заміна її гетьманатом відбувалася за прямою участю зовнішньої сили, зацікавленої одержати з України 100 тис. вагонів зерна. Дії П. Скоропадського, які можуть показатися реакційними, так само як і, безсумнівно, реакційні дії, були вимушеними, тому що мали своєю

⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 281.

метою забезпечити поставку союзникам отих-таки 100 тис. вагонів зерна. Оцінювати українські визвольні змагання треба з урахуванням усіх історичних обставин.

Перебування подружжя Винниченків у Бердянську затягнулося мало не на два місяці. За цей час у Києві трапилося немало подій.

У ніч на 2 березня 1918 року в покинутий російськими червоногвардійцями Київ увійшли козаки С. Петлюри і січові стрільці Є. Коновальця. Німецька армія вступила в місто через кілька годин, щоб підкреслити, що столицю УНР займав її законний уряд. Розмістившись у столиці, голова уряду В. Голубович подякував телеграмою рейхсканцлеру Німеччини Г. Гертлінгу за «допомогу» і тут же висловив сподівання на те, що німецька армія буде відкликана з України, щойно його уряд утвердиться при владі. Гертлінг люб'язно відповів: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська в Україні вже виконали свою місію, вони будуть відкликані»⁷.

9 березня газета «Нова Рада» опублікувала розпорядження народного міністра внутрішніх справ П. Христюка такого змісту: «Ворогами Української Народної Республіки злочинно ширяться між людністю неправдиві чутки, що немов би соціалістичне правительство Республіки думає зламати всі завоювання революції. Пропонується пп. комісарам негайно оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо і непорушно стоїть на стороні всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції, а також негайно видрукувати земельний закон в кількості не менш як по тисячу примірників на волость, поширити його між людністю, прочитати його на всіх сільських громадських зборах»⁸.

*Реверс ювілейної монети
у 2 гривні із зображенням
Всеволода Голубовича
2005 р.*

⁷ Минц И. Год 1918-й. Москва, 1982. С. 433.

⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 189.

Прийнятий Центральною Радою 31 січня 1918 року земельний закон скасовував приватну власність на землю. Попередні власники одержували право користуватися землею лише в кількості, яку могли обробити власною працею. Вся інша земля надходила без викупу у фонд для розподілу земельними комітетами серед тих, хто її потребував. Висококультурні поміщицькі господарства передавалися в користування товариствам і сільським громадам для колективного господарювання за планами, затверджуваними земельними комітетами. За своїм радикалізмом закон мало відрізнявся від більшовицького Декрету про землю. Але в розпорядженні П. Христюка зазначалося: «Самочинні захвати, насильства, порушення цього закону і законних постанов земельних комітетів, з якого б боку вони не йшли, будуть рішуче, а в разі потреби й озброєною силою припинятися»⁹.

Мала рада теж звернулася до населення 11 березня з оповіщенням про те, що Третій і Четвертий Універсали залишаються чинними, а Українські установчі збори скликатимуться, як і передбачалося раніше, 12 травня. «В усе це німці не мішаються — стверджувалося у зверненні, — і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя і не мають наміру в чим-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої республіки»¹⁰.

Однак здійснюваний під тиском незаможного селянства «чорний переділ» наштовхувався на спротив з боку заможних селян і поміщиків. Не маючи можливості захистити свою власність силою української влади, вони почали звертатися до окупаційної адміністрації. До кінця квітня 450-тисячна австро-німецька армія окупувала всю Україну й самою своєю присутністю загальмувала процес силового перерозподілу власності. Волею обставин військова адміністрація союзників змушена була стати на бік однієї зі сторін. Зрозуміло, що вона стала на бік заможного селянства і поміщиків, керуючись не стільки класовою солідарністю (чого побоювався В. Винниченко), скільки власними інтересами. Боротьба на селі за перерозподіл власності

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 189.

¹⁰ Там само. Т. 2. С. 198.

загрожувала підірвати весняну сівбу і поставити під загрозу майбутній врожай.

Сумніваючись у тому, що уряд Центральної Ради забезпечить реалізацію «хлібного миру» (Brotfrieden), генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн видав 6 квітня наказ про організацію весняної сівби. Німецьким частинам наказувалося «вплинути» на земельні комітети, які не дозволяли поміщикам проводити сівбу на відібраних у них землях. Внаслідок того, що селяни не могли обробити ці землі власними силами, складалася ситуація, коли значна площа під зернові культури могла залишатися незасіяною.

12 квітня М. Грушевський, В. Голубович і міністр закордонних справ М. Любинський зустрілися з послом Німеччини А. Муммом і заявили, що наказ генерал-фельдмаршала порушує земельний закон УНР. Наступного дня Мала рада прийняла резолюцію, в якій вимагалось «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися»¹¹. Зі свого боку, Мумм відправив у Берлін депешу, в якій стверджував: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»¹².

Адресований Міністерству закордонних справ висновок посла став останньою краплею. Раніше наділений надзвичайними військово-політичними повноваженнями начальник штабу вищого німецького командування в Україні (Оберкомандо) генерал В. Гренер доповів командувачу Східного фронту Е. Людендорфу, що забезпечувати надходження з України хліба буде неможливо, якщо Німеччина й надалі підтримуватиме уряд Центральної Ради¹³.

У Берліні побоювалися, що усунення Центральної Ради викличе в Україні антинімецькі заворушення, які не тільки вимагатимуть введення додаткової військової сили, а й поховають сподівання на одержання продовольства. Однак Мумм бачив, що існує соціально-політична сила, на яку можна було б спертися при зміні уряду.

¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 273.

¹² Крах германской оккупации на Украине (на документах оккупантов). Под ред. М. Горького, И. Минца. Москва, 1936. С. 25.

¹³ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011. С. 75.

Питома вага заможних селян в Україні була істотно більшою, ніж у Центральній Росії. Уже в квітні 1917 року вони виявили ініціативу у створенні міліцейських формувань, а в жовтні створили всеукраїнську організацію Вільного козацтва. Почесним отаманом вільних козаків став виходець з гетьманського роду, колишній флігель-ад'ютант Миколи II, командувач дислокованого в Україні 34-го армійського корпусу генерал-лейтенант Павло Скоропадський. Усунутий С. Петлюрою від командування, генерал розпочав з перших місяців 1918 року власну політичну діяльність: створив під своїм керівництвом «Українську народну громаду», налагодив зв'язки з Українською хліборобсько-демократичною партією і переважно поміщицьким Союзом земельних власників. 7 квітня 1918 року в Лубнах відбувся з'їзд хліборобів, і його делегація зустрілася з керівництвом Центральної Ради, вимагаючи відновлення приватної власності на землю. Не добившись бажаного, хлібороби і Союз земельних власників вирішили скликати в Києві 29 квітня Конгрес хліборобів.

Тим часом газета «Нова рада» 24 квітня повідомила, що після більшовицької окупації до Києва повернувся В. Винниченко. Репортер писав: «Увесь час він перебував на півдні. Він поголив бороду, підстриг вуса по-англійськи, засмавився і взагалі мав прекрасний, здоровий вигляд. По дорозі з Бердянська до Києва якісь «товарищі» пограбували його. Вчора В. К. завітав на засідання Центральної Ради»¹⁴.

На засіданнях Малої ради 25, 26 і 27 квітня розглядалися важливі питання, але над ними всіма нависала тінь двох наказів генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна — від 6 квітня та 25 квітня. Розглядався на цих засіданнях, зокрема, хід виборів до Українських установчих зборів. 12 травня Центральна Рада мусила б передати свої повноваження Установчим зборам. Однак після повернення Ради та її уряду в столицю розбудувати ефективну вертикаль влади не вдалося. Відомості про хід виборів не надійшли до Києва з жодної виборчої дільниці¹⁵.

¹⁴ Винниченко Володимир. Анотована бібліографія / упоряд. В. Стельмашенко. С. 162.

¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи та матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 310.

Виступаючи в Малій раді 27 квітня, В. Голубович повідомив, що опротестований Радою перший наказ Ейхгорна був доповнений новим наказом від 25 квітня. Присутні про нього знали, бо його розклеїли по всьому місту. В цьому наказі говорилося, що будь-які порушення громадського порядку розглядатимуться винятково німецькими військово-польовими судами. Голубович із жалем констатував, що представники німецької військової влади, які перебувають у Києві, не спромоглися зорієнтуватися в обставинах нашого життя, не зуміли стати на нашу точку зору. «Ми мусимо звернутися, — продовжив він — до німецького уряду і вимагати, щоб цих людей звідси було відкликано»¹⁶.

28 квітня відбулося передостаннє засідання Малої ради. Зрозуміло, що М. Порш, Б. Мартос, М. Зарубін, В. Винниченко та ін., хто виступав з оцінкою поточного моменту, ще не знали, що вони виступають з трибуни Центральної Ради востаннє. У репортажі журналіста «Народної волі» промові В. Винниченка передував такий абзац: «Найбільшу й певно найкращу в цьому засіданні промову сказав із властивим йому темпераментом і юмором бувший голова Ради народних міністрів В. Винниченко, який оце вперше виступив після повернення до Києва, де він не був іще з січня. Публіка зустріла промовця дужими щирими оплесками, які довго лунали в залі»¹⁷.

Володимир Кирилович самоусунувся від політичної діяльності, коли побачив, що треба обирати між Росією і Німеччиною як окупаційними державами. Саме через це він обрав не Жмеринку, а Бердянськ. Однак, відповідаючи на закиди російського есера М. Зарубіна про те, що Центральна Рада покликала німців, він запитував: а яка була альтернатива? Німці були силою, соціально недружною українцям, але росіяни являли більшу небезпеку. Підсумовуючи здобутий в Українській революції досвід, Винниченко заявляв з трибуни Центральної Ради: «З початку революції ми наївно думали, що наш національний розвиток забезпечить автономія, та побачили згодом, що автономія, особливо та, що з Петербурга (сміх), нічого нам не забезпечить. Тоді ми стали на ґрунт федерації. Але чим більше поширювалась у нас ідея федерації, тим

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи та матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 315, 348.

¹⁷ Там само. Т. 2. С. 320.

більшою ставала до нас ворожнеча неукраїнців, які всіма силами взялися боротись із федерацією. Через те ми мусили зреалізувати ті можливості, які давали нам обставини моменту, і взяти собі те, що мають усі європейські народи — власну державу. І в цьому немає жодного шовінізму й жодного націоналізму»¹⁸.

Якими мали бути завдання лідерів вітчизняної державності? Винниченко не раз вказував на безбуржуазність української нації. Вказавши на це й тепер, він робив логічний висновок: спиратися треба на трудові верстви людності, національна держава мусить взяти на себе ведення народного господарства на головних його ділянках. Він був переконаний, що курс на відбудову промисловості й земельна реформа забезпечать українській інтелігенції підтримку широких мас робітничо-селянського населення.

Головним завданням поточного моменту Володимир Кирилович вважав гармонізацію соціальних інтересів з національними. Він передбачав назрівання революційних настроїв серед населення всіх великих держав, виснажених і знесилених чотирма роками світової війни. Ця перспектива дозволяла українській інтелігенції сподіватися на прилучення до боротьби за соціальне визволення, яка незабаром мусила розгорнутися в загальноєвропейському масштабі¹⁹.

Нагадаємо: була весна 1918 року, до розпаду Австро-Угорщини і революції в Німеччині залишалося кілька місяців.

ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА

В. Винниченко досить іронічно ставився до колишніх колег у керівництві Центральною Радою, які намагалися вести діалог з німецькими генералами й дипломатами «на рівних». До 15-ї річниці розгону Центральної Ради в далекому Харбіні українськомовний «Маньчжурський вісник» опублікував нарис І. Ірука. Не подаючи джерела, автор процитував таке висловлювання Винниченка про політиків Центральної Ради: «Говорили цілими днями революційні промови, ставали в революційні пози й задержувати

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи та матеріали : у 2 т. Т. 2. С. 321.

¹⁹ Там само. Т. 2. С. 322.

вимахували кулаками під носом німецьких генералів, яких самі й покликали»²⁰. Судячи зі стилю висловлювання, автор не помилявся, приписуючи його Винниченку.

Німецькі генерали й дипломати недовго зважували, як їм розв'язати ситуацію з поставкою в Центральні держави 100 тис. вагонів зерна. Вони могли позбавити окуповану Україну будь-якої форми державності й запровадити пряме імперське правління. Але така організація влади не відповідала їхнім економічним інтересам. Перетворення України в генерал-губернаторство могло гарантувати вивіз наявного продовольства, але не його відтворення в новому виробничому циклі. Тому вони, віддаючи Україну під управління потомку гетьманів Павлу Скоропадському, узгодили з ним такі вимоги: визнати договір Центральної Ради з Німеччиною і Австро-Угорщиною; встановити централізований контроль за поставками продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами в Україні; скликати сейм лише за умови дозволу німецькою владою; впорядкувати судочинство і врегулювати валютні відносини²¹.

Треба одразу зазначити, що життєздатність гетьманату, офіційно названого Українською Державою, не забезпечувалася політичними силами, які були б народжені всередині українського суспільства і мали б вагому підтримку. Українська демократично-хліборобська партія переважно залишалася регіональною організацією з основною базою на Полтавщині. Створена П. Скоропадським Українська народна громада взяла участь у державному перевороті, але потім припинила свою діяльність. Публічно гетьманський режим підтримали лише члени Партії народної свободи (кадети), які у великій кількості опинилися в Україні, рятуючись від більшовицького терору, й об'єднання промисловців, торговців і фінансистів (Протофіс).

Поза сумнівом, окупаційна армія різко обмежила прояви «неусвідомленого соціалізму» з боку збуджених революцією народних низів, простіше кажучи — грабунки більш заможних сусідів.

²⁰ Винниченко Володимир. Анотована бібліографія / упоряд. В. Стельмашенко. С. 252.

²¹ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. С. 80–82.

*Гетьман
Павло
Скоропадський*

Однак сили, що зросли за попередній рік на революційному ґрунті, не зникли, а зачайлися. Більшовики, українські та російські есери й есдеки пішли в підпілля і почали розгортати партизанську боротьбу. В Україні з'явилися також сотні партизанських загонів без чіткої партійно-політичної орієнтації, які виборювали право селянських низів на землю.

Як німецьке командування, так і П. Скоропадський робили зусилля для розширення політичної бази гетьманату. На другий день після перевороту, 30 квітня, новопризначений голова Ради

міністрів професор Микола Василенко прибув на партійні збори соціалістів-федералістів і запропонував голові партії С. Єфремову розглянути можливість входження деяких членів цієї партії в уряд. Есери вирішили не поспішати і скликали міжпартійну раду керівників соціалістичних партій. Перебіг цієї наради можна відтворити за спогадами, опублікованими О. Саліковським у львівській газеті «Діло» 6 січня 1924 року. Він брав участь у нараді як київський губернський комісар.

В. Винниченко тоді радив соціалістам-федералістам увійти в уряд М. Василенка: «Для нас не в гетьмані справа, а в Україні. Коли є можливість працювати, треба цю можливість використати». Учасники наради погодилися з ним і склали список кандидатів на посади міністрів²².

2 травня до генерала В. Гренера (а не до гетьмана) приїхала делегація з п'яти осіб — А. Андрієвського, В. Винниченка, С. Єфремова, К. Лоського й О. Салтана. Багатогодинні перемовини зайшли в глухий кут, але наступного дня делегація знову домоглася зустрічі з Гренером, щоб заявити: пан Скоропадський несподівано для всіх, спираючись тільки на меншість великих земельних власників і здавна ворожих усьому українському й українській державності російських офіцерів, проголосив себе Гетьманом і видав основні закони про форму державного устрою України. Висловивши невдоволення з цього приводу, С. Єфремов передав Гренеру список 10 кандидатів на посади міністрів (серед них — кандидатуру голови Ради міністрів С. Шелухіна). В. Винниченко ухилився від включення в цей список.

Переговори тривали 3 і 4 травня. Врешті-решт В. Гренер поспішав на те, що кандидатура гетьмана схвалена вищою німецькою владою і заявив про неприйняття умов українських соціалістів, які мали, на його думку, ультимативний характер.

Можна здогадатися, чому Володимир Кирилович переконував соціалістів-федералістів увійти в уряд, але сам ухилився від цього. Есефи С. Єфремова були своїми людьми, бачити їх в уряді прагматичному Винниченку було набагато приємніше, ніж російських кадетів. Рятуючись від більшовицького терору, останні

²² Винниченко Володимир. Анотована бібліографія / упоряд. В. Стельмашенко. С. 213.

готові були заповнити собою всі вакансії. Але самому співробітничати з гетьманом? Ось як він оцінював гетьманський переворот у запису від 18 травня: «Купка недобитків кацапських офіцерів, професійних убийць, паразитів і грабіжників зібралася й інсценувала державний переворот. За ними стояла важка, озброєна до маківки, постать пруського солдата, і купці кацапської офіцірні вдалося скинути Раду, встановити монархію, вернути царських приставів, цензорів, шпиків. За який-небудь місяць ми маємо перед очима стару картину до 1917 року... І подумати, що двадцять місяців надлюдських героїчних зусиль, скаженої праці, палання нервів тисяч найкращих людей України, двадцять місяців нечуваного будівництва кінчилось тим, що на збудованому сів нікому невідомий панок і володіє всім тим, що творилось для народу, для нещасної, безнадійно нещасної, темної нації нашої... Ох, нещасна, ох, темна, безпомічна нація! Коли тебе вже зовсім з коренем вирвуть з історії, розтопчуть дощенту і забудуть, як чужі, так і свої?...»²³.

Виходячи з факту окупації України австро-німецькими військами, керівники Центральної Ради, починаючи від М. Грушевського, розглядали режим П. Скоропадського як маріонетковий. В унісон з ними висловлювався й А. Денікін. Він позиціонував Українську Державу як «новоутворення, за примарною самостійністю яких виглядала сила німецького меча і капіталу»²⁴.

Провідні історики діаспори підкреслювали відсутність підтримки режиму П. Скоропадського з боку політичних сил українського суспільства. Зокрема, М. Стахів називав гетьманський режим «типовою одноособовою самозванчою диктатурою, яка виникла шляхом державного перевороту, причому перемогу йому при перевороті дала виключно чужа військова сила»²⁵. Я. Пеленський давав подібну характеристику: «Бюрократично-військова диктатура»²⁶. В. Кучабський звертав увагу на те, що кадровий потенціал гетьманату не мав нічого спільного з українською

²³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 283–284.

²⁴ Деникин А. Очерки русской смуты. Т. 3. Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май — октябрь 1918. Минск, 2002. С. 6.

²⁵ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. Скентон, 1962. С. 14.

²⁶ Пеленський Я. Передмова // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 29.

національною традицією²⁷. І справді, в уряді Ф. Лизогуба виявилося аж дев'ять міністрів-кадетів: М. Василенко, Г. Афанасьєв, А. Ржепецький, С. Гербель, С. Гутнік, В. Зінківський, Ю. Вагнер, В. Колокольцов, С. Завадський. За винятком М. Василенка, ці кадети не турбувалися про те, щоб Україна утвердилася як самостійна держава після завершення Світової війни.

У сучасній українській історіографії гетьманат оцінюється по-різному. В. Потульницький вважає, що гетьманат «був законним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти»²⁸. Ю. Терещенко у своїх працях послідовно проводить ідею присутності козацько-старшинських традицій XVII–XVIII століть у гетьманаті XX століття, що пояснювалося «спорідненістю селянства і шляхти як носіїв однієї мови та віри»²⁹.

Натомість у працях В. Солдатенка, які базуються переважно на спогадах дійових осіб революційної доби, маріонетковий характер держави П. Скоропадського не піддається сумніву³⁰. М. Попович дав нищівну характеристику гетьманату, як «вимученій псевдомонархічній конструкції, що виявилася нежиттєздатною, оскільки не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка»³¹.

Наскільки відрізнявся гетьман від своїх кадетських міністрів за національною орієнтацією? П. Скоропадський пройшов довгий шлях від російського генерала українського походження до українського громадсько-політичного діяча. Не можна

²⁷ Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Львів, 1998. С. 161–162.

²⁸ Потульницький В. Український консерватизм — ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьманату (1789–1914) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Вип. 4. Київ, 2000. С. 106.

²⁹ Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал, 2008, № 3. С. 19–37.

³⁰ Див., напр.: Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки у 4-х т. Т. II, Рік 1918. Київ, 2009. С. 158.

³¹ Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Т. 1. Київ, 1998. С. 48.

сумніватися в тому, що він, як і підібрані ним керівники гетьманату першого ешелону — М. Василенко, Д. Дорошенко, Ф. Лизогуб, О. Рогоза, міг би відстоювати незалежність і суверенність України. Проте, підбиваючи підсумок своєї політичної кар'єри у спогадах, які справедливо вважаються дослідниками доволі об'єктивними, П. Скоропадський писав: «Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо притримуватися через німців, які твердо стояли на цьому, для мене ніколи не була життєвою»³². Тому Р. Пиріг обґрунтовано підкреслює еклектичність будованої гетьманом державності: «На наш погляд, це був тип якоїсь змішаної державності. Українською за назвою і формою, окремими аспектами внутрішньої політики, насамперед в культурно-освітній сфері. І російської — за широкими проявами імперської спадщини, яка динамічно регенерувалася в правничій практиці, засобах масової інформації, релігійному житті, використанні кадрового потенціалу, толерантному ставленні до політично різнобарвної, але антиукраїнськи налаштованої російської еміграції, яка себе в такій якості (тобто як еміграція. — С. К.) зовсім не усвідомлювала»³³.

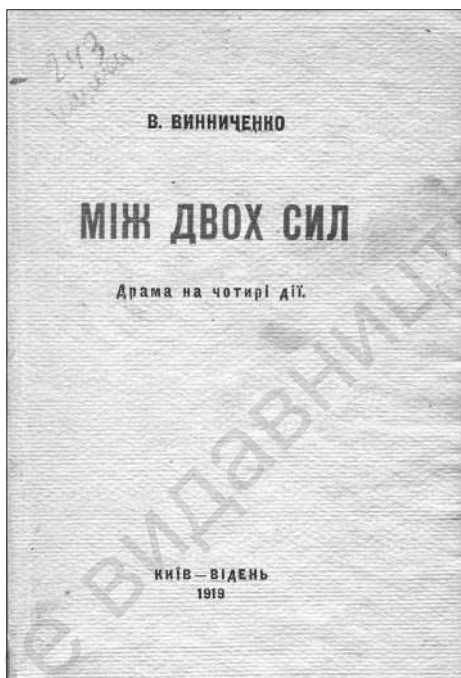
Після гетьманського перевороту подружжя Винниченків оселилися на березі Дніпра, біля села Пекарів Канівського району. Місцевість називали Княжою горою. У 1890-х роках М. Біляшевський провадив археологічні розкопки і знайшов коштовні діадеми та інші речі, які свідчили, що тут жив або сам князь, або хтось з його оточення.

Постійне перебування в Києві не було необхідністю, але життя на хуторі загрожувало небезпеками. У щоденнику написано про це легковажним тоном, але часи були лихі: «Потрошку ми з своєї хатинки робимо мініатюрну фортецю. Вчора зроблено до вікон з дощок віконниці. Сьогодні приробив підпорку до дверей. Гадаю, що коли прийде банда з 3–5 чоловік, то облогу можна буде витримати... На родинній військовій нараді ми з Кохою твердо постановили битися до останнього, нема ніякої практичної рації впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком

³² Скоропадський П. Спогади. С. 51.

³³ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. С. 14.

*Обкладинка написаної у 1918
і виданої у 1919 році драми
В. Винниченка «Між двох сил»*

закінчену й рішучу форму: всіх убивають, чи знайдено гроші чи ні, все одно»³⁴.

Життя в Києві було безпечне, але за житло треба було платити набагато дорожче: «Цікава ситуація: через те, що не можна знайти квартири, доводиться жити десь на провінції. Навіть сякої-такої кімнатки не маємо. Вся маєтність наша вміщається в одному коші й валізці. Грошей ніяких і ніде. А тим часом в уяві широких мас мене знають (завдяки більшовицькій агітації) за великого пана з маєтками, капіталом, дачами, квартирами, автомобілями! Все це я накрив під час свого прем'єр-міністерства. Це так для всіх ясно, що ніхто, крім знайомих, не сумнівається»³⁵.

Щоб вижити, треба було писати. Його книги користувалися великим попитом, але писати їх не було часу. «Весь час на протязі цього року я віддав творінню української держави, — писав він 28 червня, — а здатності Грушевського використовувати все на

³⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 287. Запис від 27.VI. 1918 р.

³⁵ Там само. Т. 1. С. 288. Запис від 28.VI.1918 р.

свою користь і правити коректу брошурок під час голосування закону про Українську Республіку — я не маю. Через те той увесь рік, коли всі вимагали моїх книжок, лишився невикористаним. Треба надолужувати»³⁶.

Життя в Княжій горі проходило без особливих подій. В. Винниченко захопився п'єсами. Це давало насолоду від письменницької праці й водночас було найбільш практичним для виживання — щоб колишній прем'єр-міністр та його дружина не померли з голоду. У вільну хвилину задумувався над долею свого народу. Його сучасне становище було безрадісним, цій безрадісності задавало тон тяжке минуле, і воно ж змушувало задумуватися над майбутнім, яке не вселяло оптимізму. До цього періоду в його житті належить одне з найчастіше повторюваних нащадками висловлювань у щоденнику: «Читати українську історію треба з бромом, — до того це одна з нещасних, безглузвих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що огризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити. З другого боку вже стоїть Польща, наготовивши легіони. Прийшов дужчий, вигнав Москву, одпихнув поляків і сам ухопив за горло й видушує все, що може. Збоку присмокталась і четверта — Австрія»³⁷.

Цьому запису вже понад сто років. Чи не тому його так часто повторюють, що ситуація залишається незмінною? Згадувані тут держави, які були агресорами щодо України, знайшли собі раду в колективній системі безпеки. Та Україна уже не перше десятиліття не знаходить такого прихистку. Москва, як казав Володимир Кирилович у 1918 році, «всіма силами вп'ялась і не хоче випустити».

³⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 288. Запис від 28.VI.1918 р.

³⁷ Там само. С. 285. Запис від 25.V.1918 р.

10 липня у щоденнику з'явилася новела про арешт Винниченка, яка має всі ознаки закінченого художнього твору³⁸. Переказувати її тут нема причини, але треба підкреслити найголовніше: суто відомча акція Особого відділу при Генштабі Української Держави неочікувано переросла в подію міжнародного значення, яка показала тому ж таки гетьману політичну вагу його арештанта.

Про арешт дізнався Є. Чикаленко, який повідомив М. Василенка й Д. Дорошенка. Обидва на обіді з гетьманом здивовано запитали, що трапилося, проте П. Скоропадський був не в курсі. Тим часом німці почали вимагати доставити Винниченка до них разом з вилученими в нього паперами. Міністр внутрішніх справ І. Кістяковський назвав арешт «європейським скандалом». Деякі міністри заявили гетьману, що готові взяти Винниченка на поруки.

Будь-яких реальних підстав для арешту керівники Особого відділу не знайшли і на другий день звільнили В. Винниченка. Гетьман через третіх осіб вибачився за арешт і запропонував йому портфель голови кабінету міністрів. Володимир Кирилович ввічливо відмовився.

Новела про арешт завершувалася так: «Забравши свої речі, наготовлені на довше перебування в арешті, я вийшов на вулицю й посміхнувся: отже не хотів нізащо приїжджати в Київ літом, а таки приїхав. Ну, здоров, бідний, старенький!»³⁹.

У Києві Володимир Кирилович опинився в центрі політичних подій. Незабаром стало зрозумілим, що політичне життя української столиці можна спрямувати на повалення диктатури П. Скоропадського. Потрібний був лише організатор антигетьманського повстання. Погляди багатьох почали звертатися до В. Винниченка. Розчаровувати цих людей він не збирався.

Відносини гетьмана з українськими політичними партіями — і не тільки із соціалістичними! — склалися не добре. Менше ніж через місяць після встановлення гетьманського режиму виник опозиційний Національно-державний союз у складі кількох партій на чолі з демократами-хліборобами.

В опозицію до гетьмана став і Всеукраїнський земський союз, очолений С. Петлюрою. У червні земський з'їзд зажадав негайно

³⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 289–296.

³⁹ Там само. С. 296.

скликати Державну законодавчу раду з депутатів місцевого самоврядування і представників центральних організацій, політичних партій, профспілок та кооперативів, а до кінця року — Українські установчі збори на основі схваленої Центральною Радою п'ятичленної виборчої формули — прямі, рівні, загальні, таємні і пропорційні вибори. Гетьман відповів репресіями, С. Петлюру було ув'язнено.

Організовані лівими українськими есерами і більшовиками селянські виступи набували все більшої масовості. Після придушення великого селянського повстання на Київщині його учасники пішли або в ліси, або в нейтральну зону завширшки від 10 до 40 км, утворену після укладення Брестського миру з Росією з метою попередити збройні сутички на українсько-російському кордоні. Тут більшовики почали формувати з розрізнених селянських загонів дві повстанські дивізії.

Селянський рух поєднувався з робітничим. Для гетьмана й німців особливу загрозу становив страйковий рух на залізницях. У липні в страйк було втягнуто до 200 тисяч залізничників. Щоб вилучити у селян продовольство й перевезти його залізницями до Центральних держав, гетьманській адміністрації доводилося докладати неймовірних зусиль.

Ліві російські есери після розриву з більшовиками продовжили боротьбу проти Брестського миру терористичними засобами. У липні їм вдалося вбити німецького посла в Москві графа Мірбаха і головнокомандувача німецької армії в Україні фельдмаршала Ейхгорна. Вони прирекли на смерть і П. Скоропадського. Проте полювання на гетьмана, який встиг створити ефективну службу контррозвідки, не дало успіхів.

Українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком увійшли до Національно-державного союзу, так само як соціалісти-революціонери (центральної течії). Демократи-хлібороби, які раніше очолювали Союз, були виштовхнуті з нього, і він став іменуватися Українським національним союзом (УНС). Статус нового об'єднання містив у собі три головних постулати:

«1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по п'ятичленній формулі); г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську національно-політичну волю і, репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації, як в межах України, так і поза межами її.

3. Український національний союз складається з представників усіх політичних партій і української Селянської спілки на паритетних основах (по 3), з українських громадських, наукових і професійних організацій, також на паритетних основах (по 1)»⁴⁰.

Першим головою УНС був соціаліст-федераліст А. Ніковський. Однак 18 вересня він поступився місцем В. Винниченку. Напередодні прогнозованого обрання Володимир Кирилович звернувся до своїх однодумців з такою щирою заявою: «Ми, соціал-демократи, мусимо так само, як і весь час нашої боротьби за волю, виявляти найбільше енергії й завзяття. Як у Центральній Раді ми не давали провокаційним рукам розірвати наш фронт і тим знесилити нас, так і тепер мусимо скріпляти, зміцняти, електризувати своїм духом стомлені ряди наших національних товаришів. Так само, як тоді, так і тепер, не поступаючись нічим зі своєї програми, з'єднавшись на певних умовах в “Національний союз”, ми мусимо дбати про те, щоб ні одне місто, містечко, село, ні один куточок загроженої, оточеної ворогами України, не лишився б не з'єднаним в цю всенациональну організацію. На нашу мову, на нашу душу й тіло роблять одвертий замах»⁴¹.

Під егідою УНС починалося збирання сил для організації повстання проти гетьманського режиму. За твердженням члена Центральної Ради і Малої ради від УПСР Микити Шаповала, саме він виявив ініціативу в організації повстання: «У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центрального комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього. Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомості

⁴⁰ Політична історія України. XX століття. Т. 2. Київ, 2003. С. 251–252.

⁴¹ Винниченко В. Рано втомлюватись // Робітнича газета (Київ). 1918. 17 вересня.

Обкладинка ілюстрованого українського часопису «Око» із портретом В. Винниченка як голови Українського національного союзу. 1918 р.

полковник ген. штабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець і ін.). Командир Чорноморського кошу полк. Пелешук і начальник Запорізької дивізії полковник Болбочан восени самі запропонували довірочно свої послуги»⁴².

В. Винниченко не суперечив наведеним фактам, хоч і не підтверджував, що ініціатором повстання був М. Шаповал: «Єдиний чоловік з Н. Союзу, який так само, як я, розумів необхідність інших методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М. Шаповал. І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене»⁴³.

Тим часом П. Скоропадський здійснював масштабну культурну політику, одним з елементів якої було відкриття українських університетів у головних містах України — Києві, Харкові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському й Одесі. 6 жовтня відбулося урочисте відкриття Київського українського університету. Наступного дня до верховного головнокомандування австро-угорської армії надійшло від генерала Спанокі таке оптимістичне повідомлення: «Гетьман був всіма дуже сердечно привітаний. Шлях від нього до національних і демократичних партій, як ми могли це бачити, робиться усе вільнішим. Найголосніше зустрінутий був провідник Національно-демократичного союзу Володимир Винниченко. Він був міністром-президентом молоді України від вересня до кінця 1917 р. Він є поміркований соціал-демократ і завзятий ворог соціалістів-революціонерів. Він робить враження інтелігентної й енергійної людини... Національне питання, видно, тратить своє первісне радикал-соціальне загострення. Партії помітно зближаються з консервативним Гетьманом і приступають до співробітництва з ним»⁴⁴.

Ця ж сама подія у виданому в Львові 1930 року чотири томнику Миколи Галагана «З моїх споминів» була описана таким чином: «Голову держави вітали доволі слабенькими, чисто

⁴² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1927. С. 120–121.

⁴³ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 89.

⁴⁴ Дорошенко Дмитро. Українська Гетьманська Держава. Нью-Йорк, 1954. С. 357 / переклад з німецької Д. Дорошенка.

урядово-офіційними оплесками, але коли вийшов з привітанням В. Винниченко, голова Національного союзу, то йому назустріч понеслася буря оплесків і голосів. Йому довго не давали говорити, а коли він почав свою промову, то знову перервали його овацією. Ось хто був “головою держави” для українців»⁴⁵.

Наприкінці вересня, тобто одразу після утворення УНС В. Винниченко встановив контакт з Християном Раковським і Дмитром Мануїльським — керівниками радянської делегації в Києві, яка згідно з умовами Брестського миру між Росією і Центральними державами вела переговори з гетьманською адміністрацією про укладення мирного договору між Росією та Україною. Раковський від імені Раднаркому обіцяв допомогу УНС, якщо той організує повстання проти гетьмана, а також зобов'язувався визнати самостійність відновленої Української Народної Республіки. Зі свого боку Винниченко пообіцяв легалізувати політичну діяльність більшовиків в Україні. Ось як про це писав сам Винниченко у «Відродженні нації»: «Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совітської мирової делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. Зі свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні»⁴⁶.

Розповідаючи про переговори, що відбувалися в службовому офісі заступника міністра фінансів Української Держави, українського соціал-демократа В. Мазуренка — за його присутності і за його участю, — Д. Дорошенко підкреслював, що керівник радянської Росії В. Ленін був у курсі справи. В річницю смерті Леніна Х. Раковський опублікував спогади «Ильич и Украина», зміст

⁴⁵ Винниченко Володимир. Анотована бібліографія / упоряд. В. Стельмашенко. С. 243.

⁴⁶ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 158.

яких став доступним Дорошенку з повторної публікації у львівській газеті «Діло» (1925, 6 лютого). Раковський згадував, що доповів Леніну про переговори, в яких В. Винниченко погоджувався запровадити в Україні радянську владу за умови, щоб йому дали повну волю у справі переведення українізації. Як приклад він навів Леніну таке висловлювання Винниченка: «Так само, як ви створили диктатуру робітників та селян у Росії, так нам треба створити диктатуру української мови на Україні». Відповідь Леніна в переказі Раковського звучала так: «Справа не в мові, ми згодні визнати не одну, а навіть дві українські мови, але щодо їхньої радянської платформи, то вони нас обдурять»⁴⁷.

Переконаність Леніна в тому, що «вони нас обдурять» була сто відсотково не випадковою. Адже придумана ним радянська влада була не диктатурою робітників і селян, як це проголошувалося з усіх трибун, а диктатурою вождів РКП(б). Ради в Росії мусили складатися виключно з членів РКП(б) і співчуваючих їм безпартійних депутатів, тобто бути однією з ленінською партією політичною силою. Якби В. Винниченко почав будувати радянську владу в Україні за російським зразком, то за будь-яких умов виникла б диктатура українських робітників і селян, а не диктатура лідерів УСДРП (оскільки Винниченкова партія не будувалася, як РКП(б), на засадах «демократичного централізму») й тим більше — не диктатура вождів РКП(б).

Остаточну долю перемовин В. Винниченко так охарактеризував у «Відродженні нації»: «Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значення ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей»⁴⁸. Справді, сторони не довіряли одна одній, усе обмежалося усною домовленістю, яка залишилася нереалізованою.

⁴⁷ Дорошенко Дмитро. Українська Гетьманська Держава. С. 183. Дорошенко повідомляв, що стаття Х. Раковського друкувалася в газеті «Вісті» (Харків). Це була повторна публікація. Уперше стаття з'явилася в московській газеті «Коммунист» 21 січня 1925 р.

⁴⁸ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 159.

У середині вересня В. Винниченко подав від імені УНС адресований Центральним державам і німецькому командуванню в Україні розлогий меморандум. Основним закликом меморандуму було змінити політичний курс і реорганізувати кабінет запровадженням до нього діячів української орієнтації. Меморандум знайшов позитивний відгук у середовищі берлінських соціалістів. Гетьман відчув також тиск німецької окупаційної адміністрації, яка вимагала здійснити націоналізацію кабінету⁴⁹.

Повернувшись з Німеччини, де він зустрівся з Вільгельмом II, П. Скоропадський зробив спробу притягти в уряд представників української національної демократії. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко передав В. Винниченку офіційне запрошення на бесіду з гетьманом. Зустріч відбулася 5 жовтня. Винниченко взяв із собою на бесіду членів президії УНС А. Ніковського і Ф. Швеця.

У монографії про Українську Державу Д. Дорошенко наводить багато даних про хід переговорів В. Винниченка з П. Скоропадським, а також переговорів між В. Винниченком і В. Гренером, які малі місце 10 жовтня. Наводить він і різноманітні відгуки преси, що стосувалися цих переговорів. Складається враження, що жовтень 1918 року проходив під знаком переговорів. Однак його оманливість одразу стає явною, якщо зазирнути до Винниченкового щоденника.

Володимир Кирилович не робив записів у щоденнику від початку серпня до кінця листопаду. Впродовж чотирьох місяців він спілкувався з людьми. Точніше кажучи — готував збройне повстання проти гетьманського режиму. Перший запис, уже з елементами спогадів, а не з фіксацією поточного моменту, з'явився тільки 27 листопада: «Смішним і малесеньким видається весь процес переговорів з тим нещасним, тупим і слинявим кретинном з приводу “кабінету”. От він сидить у червоному “моєму” кабінеті, за тим самим столом, за яким я приймав делегації послів від Антанти, комісарів, большевиків. Наскільки велика сила аутосугестії: цей обмежений, неосвічений, мабуть, хворий офіцер руської армії цілком щиро вірить у те, що він гетьман, себто

⁴⁹ Пиріг Руслан. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. С. 240.

людина вища за інших, що має право на владу і що інші те право признають і поважають його. Він старається поводитися просто і сам це одмічає, а також його наближені одмічають з притиском, що він поводить з усіма зовсім-зовсім просто, як звичайна людина»⁵⁰.

А якби П. Скоропадський тримався з іншими людьми не підкреслено просто, а гордовито або навіть пихато? Винниченко й тут знайшовся б. Письменницький дар давав йому можливість спопелити будь-кого, хто викликав у нього зневагу, роздратування, або інші, більш глибокі почуття.

Жодної особистої ворожнечі між Скоропадським і Винниченком не існувало. Існувала лише глибока, суто класова ненависть людини, яка завдячувала життям — через кілька поколінь — кріпосному, якого обміняли на мисливського собаку, до людини, яка походила з гетьманського роду. Існувала також політична ненависть до людини, яка загрожувала самому існуванню України. Якими б не були досягнення П. Скоропадського в національно-культурній політиці, він залишався в очах Винниченка російським шовіністом, представником не просто чужої, а смертельно небезпечної, нищівної для України культури.

Розлам між елітою і низами, започаткований запровадженням з Петербурга кріпосного права на покозачений край, виявився вагомим негативним чинником у державотворчому процесі, хоч повноцінної громадянської війни в українському суспільстві не виникло. Однак такої згуртованості суспільства перед обличчям зовнішньої небезпеки, яку поляки продемонстрували в 1917–1920 роках, в українському суспільстві не спостерігалось.

Підготовка повстання не могла відбуватися в цілковитій таємниці. Чутки про нього починали кружляти Києвом і всією Україною. Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський, який добре поставив справу державної безпеки і мав своїх агентів у різних колах українського суспільства, оточив особливою увагою провідних діячів Національного союзу. «Ми навіть знали від своїх людей у гетьманському уряді, що І. Кістяковський мав серйозний намір арештувати голову й усю президію Н. Союзу — згадував В. Винниченко. — Через те ні я, ні члени нашої організації дома вже не

⁵⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 306.

учреждениях и говорят, что имена их будут внесены в "особые списки", какие понадобятся очень скоро.	Никто чинюваного.
VII.	
ВИННИЧЕНКО со всеми директорією в центр — в Білу Церкву.	Принято к сведению; продолжается агентурное наблюдение.
Украинские круги утверждают, что Винниченко был 24-го вчерашнего из Киева и, кажется, ночевал здесь. ПЕКАРЕВ в середине прошедшей недели выдвинулся с женою на Стопининской улице № 66, — его семья проживает в Киеве.	
VIII.	
Украинцы утверждают, что между директорією и национальными кругами в Киев существует непрерывная связь и полная координация действий.	Принято к сведению.
IX.	
Украинские круги утверждают, что правительству	Копия настоящей сводки препровождена

Інформація про перебування В. Винниченка в м. Біла Церква. Із зведень агентурних відомостей, отриманих Особим відділом Штабу Гетьмана України. 26 листопада 1918 р.

ночували, а крім того вдень нас охороняли озброєні револьверами українці-студенти»⁵¹.

Володимир Кирилович зробив переговорний процес щодо участі українських політичних сил у гетьманському уряді своєрідним маскуванням підготовки повстання. Переговори велися всерйоз, йому треба було «вибити» з уряду кадетських міністрів. Проте Світова війна закінчувалася, а з нею — і сподівання гетьмана на захист його режиму німецькими багнетами. В цій ситуації Україна або мусила перетворитися на легку здобич для своїх сусідів, у першу чергу — більшовиків чи білогвардійців, або Національний союз встигав взяти владу в свої руки і відновити УНР.

Політичні противники звинувачували В. Винниченка у підступності, але в ситуації, що складалася, він діяв цілком розумно і зважено. «В цей час, — писав він у «Відродженні нації», — я для конспірації дуже активно брав участь у переговорах з німцями й гетьманом у справі сформування «національно-демократичного» кабінету. Майже щодня я бачився з німецьким послом, з ген. Гренером, час від часу бував навіть у гетьмана й гаряче рекомендував йому спертися на національні круги. Коли І. Кістяковський видав рішучий наказ арештувати мене й я дістав про це повідомлення майже від тих людей, що мали мене арештувати, я зараз же поїхав просто до гетьмана й запитав його, чи йому відомо про цей наказ

⁵¹ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 92–93.

і чи він розуміє, яка то може бути шкода для справи формування національного кабінету, коли Кістяковський зробить цей не тактовний і чудний вчинок. Гетьман (знав, чи не знав) гаряче став запевняти, що це помилка й що він зараз же дасть відповідний наказ»⁵².

Підготовка повстання В. Винниченком і М. Шаповалом стримувала керівників партій, які входили до Національного союзу. Винниченко не приховував своєї діяльності від керівництва есдеків, внаслідок чого воно стало домагатися пояснень: на якій підставі він, член ЦК УСДРП здійснює акцію, яка може кинути тінь на партію і завдати шкоди всій національній справі? Пояснення цекістів не задовольнили, з Винниченком солідаризувався тільки М. Авдієнко.

Другу спробу заручитися підтримкою керівників партій, що входили в УНС, Винниченко і Шаповал зробили, призначивши засідання в редакції газети «Нова рада». «На цьому засіданні, — згадував Винниченко, — есефи (С. Єфремов, О. Саліковський і А. Ніковський) і есдек В. Садовський заняли цілком негативну позицію. Вони назвали всю справу “небезпечною авантюрою”, яка безумовно не вдасться й яка принесе надзвичайну шкоду всій українській справі»⁵³. «Ми з М. Шаповалом, як і були, так і залишилися удвох», — зробив підсумок Винниченко⁵⁴. Отже, говорити про роль УНС в поваленні гетьманського режиму треба з обережністю.

Справу вирішували патріотично настроєні військовики. В. Винниченко покладав особливі надії на січових стрільців, які проходили переформатування в Білій Церкві. 29 жовтня він телеграфував команді січових стрільців від імені УНС надіслати своїх представників до Києва. 30 жовтня Винниченко, Шаповал і генерал О. Осецький зустрілися із сотниками А. Мельником і Ф. Черником. На цій нараді стрілецька рада дала остаточну згоду на участь стрільців у повстанні⁵⁵.

⁵² Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 93.

⁵³ Там само. С. 94.

⁵⁴ Там само. С. 96.

⁵⁵ Дорошенко Дмитро. Українська Гетьманська Держава 1918 р. С. 406.

У ДИРЕКТОРІЇ

25 травня 1918 року В. Винниченко в щоденнику із сумом констатував, звертаючи увагу на невдачі державотворчого процесу: «Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити». Через кілька тижнів, на початку липня в Москві відбувся з'їзд більшовиків, які походили з України або були відряджені туди на партійну роботу. Вони об'єдналися в партію, яка за своєю назвою була нібито цілком самостійною: «Комуністична партія (більшовиків) України» (КП(б)У). Насправді, однак, це був філіал РКП(б) у територіальних межах Української Держави, покликаний встановити в ній після її завоювання диктатуру кремлівських вождів. Новотворена «партія» позначила у своїй резолюції головне завдання: «Боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»⁵⁶.

23 жовтня Реввійськрада Російської Федерації наказала створити Резервну армію на кордоні з Україною, підпорядковану безпосередньо головнокомандувачеві всіх військових сил І. Вацетісу. 9 листопада в підпорядкування Резервній армії були передані дві українські дивізії, які формувалися з повстанських загонів у нейтральній зоні⁵⁷.

11 листопада Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало її фактичну капітуляцію. Для радянської Росії відкрилася можливість анулювати Брестський мирний договір. Таку постанову ВЦВК оголосив 13 листопада. У документі зазначалося, що «Російська радянська республіка вітає трудящих окупованих областей і обіцяє їм повну, що йде до кінця, підтримку в боротьбі за встановлення на їхніх землях соціалістичної влади робітників і селян»⁵⁸.

Заяву ВЦВК про недійсність мирного договору відділяло від повідомлення про перемир'я на Західному фронті два дні. Але конкретні дії, що впливали з фактичної капітуляції Німеччини,

⁵⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х т. Т. 1. Київ, 1976. С. 20.

⁵⁷ Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. Москва, 1969. С. 194–195.

⁵⁸ Документы внешней политики СССР. Т. 1. Москва, 1959. С. 565–566.

Раднарком розпочав, не гаючи й такого часу. 11 листопада він дав директиву Реввійськраді республіки в 10-денний термін «розпочати наступ на підтримку робітників і селян України, які повстали проти гетьмана»⁵⁹. Того ж дня головком І. Вацетіс, терміново відкликаний зі Східного фронту В. Антонов-Овсієнко і Й. Сталін зустрілися з українськими більшовиками Я. Епштейном (Яковлевим), В. Затонським і М. Скрипником. Останні дали невтішну інформацію: без уведення в Україну значних сил Червоної армії не можна розраховувати на успіх.

Однак підготовка до вторгнення в Україну розгорталася. 17 листопада В. Антонов-Овсієнко доповідав В. Леніну: «Сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи військ Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський»⁶⁰. Головнокомандувачеві цієї групи військ дали можливість відібрати військові частини з Резервної армії, що дислокувалася в Орловській губернії. Кістяк Групи військ становили Перші і Друга повстанські дивізії, утворені з партизанських загонів у центральній зоні.

Включення українських повстанських дивізій до армії вторгнення було логічним кроком, як і подальше поповнення частин створюваного Українського фронту збільшовизованими дивізіями Армії УНР. Але кремлівське керівництво все-таки віддавало перевагу поповненню армії вторгнення бійцями неукраїнської національності. Коли 13 листопада Ленін одержав зі станції Унеча в Чернігівській губернії вітальну телеграму, підписану командиром Богунського полку М. Щорсом і головою ревкому німецького гарнізону Ліндом, він відповів так: «Тепер дуже важливо, щоб революційні солдати Німеччини взяли негайну дійову участь у визволенні України». Того ж дня він повідомив партійний комітет Орловської губернії, де була розташована Резервна армія, про свою відповідь на телеграму з Унечі й закінчив повідомлення здоровницею: «Хай живе братерський союз Німецької радянської республіки з Українською радянською республікою!»⁶¹.

⁵⁹ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва ; Ленинград, 1932. С. 11.

⁶⁰ Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922). Сборник документов. Москва, 1971. С. 546.

⁶¹ В. І. Ленін про Україну. Частина II. С. 198–199.

Армію вторгнення вимагалось спорядити політичним прикриттям. Прагнучи уникнути лобового зіткнення з національно-визвольним рухом пригноблених народів, Раднарком встановлював радянську владу, закамуюльовану в автохтонно-етнічні шати. Такий камуфляж ставав можливим через те, що радянська влада мала подвійну структуру — як тандем компартійних органів, що здійснювали диктатуру, та радянських органів з управлінськими функціями. Усієї підступності ленінського гасла «Вся влада — Радам!» не усвідомлювали ані противники більшовиків, ані ті, хто перебував на високих посадах у радянській системі влади. 28 листопада політбюро ЦК РКП(б) санкціонувало створення Робітничо-селянського уряду України, а наступного дня Ленін змушений був пояснювати сенс цієї акції головному І. Вацетісу: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁶².

«Робітничо-селянський» уряд радянської України очолив добре знайомий В. Винниченку Георгій П'ятаков. До нього увійшли наркоми переважно місцевого походження — К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем) та ін.

Поразка Центральних держав у боротьбі з Антантою не означала завершення воєнних дій на території Європи. Розпад імперій викликав низку громадянських і міжнаціональних війн. Прагнучи відновити Російську імперію, що розпалася, нові господарі Кремля звернули увагу не тільки на Україну. 10 листопада газета «Известия ВЦИК» опублікувала виголошену на VI Всеросійському з'їзді рад промову Льва Троцького, в якій обґрунтовувався наступальний план дій Червоної армії на східному напрямі: «Нам треба зайняти Дон, Північний Кавказ і Каспій, підтримати робітників і селян України. На нашому Південному фронті б'ється як в пульсі доля нашої влади».

⁶² Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 224.

Позбавлена захисту німецьких багнетів Україна приваблювала не тільки більшовиків. У тимчасову столицю Румунії Ясси, де перебували послы всіх країн Антанти, прибула російська делегація у складі московського промисловця В. Рябушинського, царського посла у Відні Н. Шебеко, голови Ради промисловців Півдня Росії Н. фон Дитмара, голови партії кадетів П. Мілюкова та ін. 4 листопада вона передала послам Антанти меморандум з проханням негайно окупувати Одесу, Миколаїв та інші азово-чорноморські порти. Не задовольнившись цим, фон Дитмар наполягав на окупації аж до Харкова. Делегація підготувала також пам'ятну записку для представників Росії на Паризькій мирній конференції (авторство її приписується П. Мілюкову), в якій зазначалося: «З українцями недопустимі ніякі розмови, бо саме поняття “український народ” вигадане німцями. Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря. Коли б навіть “Україна” на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди буде мати ґрунт і рацію»⁶³.

У ситуації, що склалася, П. Скоропадський припинив загравання з націонал-патріотичними силами і почав шукати підтримки Антанти. Підтримка могла гарантуватися тільки у випадку відмови від національного суверенітету, адже Антанта підтримувала «єдину і неподільну» Росію — свого союзника у світовій війні.

14 листопада Скоропадський видав грамоту до українських громадян з повідомленням про зміну політичного курсу Української Держави із самостійницького на федерування з небільшовицькою Росією. «Нині перед нами нове державне завдання, — говорилося в цьому документі. — Держави Згоди (Антанти. — С. К.) здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської держави. В цій федерації

⁶³ Дорошенко Дмитро. Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 411.

ДЕРЖАВНИЙ ВІСТНИК

№ 71

Виходить з серпня по 1920 рік на дванадцять сторінок, один раз на тиждень з понеділка по п'ятницю. Ціна: 10 копійок. Завдання: 10 копійок. Завдання: 10 копійок. Завдання: 10 копійок.

Відомості й укази.

16 листопада 1918 року

Відомості й укази.

16 листопада 1918 року

Гетьман Гетьманівська Україна до всіх українських громадян і козаків.

Гетьман Гетьманівська Україна до всіх українських громадян і козаків.

Гетьман Гетьманівська Україна до всіх українських громадян і козаків.

Гетьман Гетьманівська Україна до всіх українських громадян і козаків.

Гетьман Гетьманівська Україна до всіх українських громадян і козаків.

Гетьман Гетьманівська Україна до всіх українських громадян і козаків.

Число газети «Державний вістник» від 16 листопада 1918 р.
із опублікованою «Грамотою до всіх українських громадян і козаків»

Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз вільно віджили всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії⁶⁴.

Федеративна грамота з оголошенням входження в ще неіснуючу найбільшовицьку Росію була актом відчаю. Гетьман бажав показати Антанті, що вона може використати державний потенціал України для відродження Росії вже не у вигляді імперії (на чому наполягали П. Мілюков та його однодумці), а як федеративної держави.

Інколи кажуть, що федеративна грамота була актом відірвання Української Держави від німецької орієнтації. Але стверджувати

⁶⁴ Дорошенко Дмитро. Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 414.

так означає принижувати гетьмана. Другого райху вже не існувало, а з тією Німеччиною, яка народжувалася після війни, ніхто не збирався рахуватися. Врешті-решт сам П. Скоропадський не робив таємниці з причини появи федераційної грамоти. В інтерв'ю кореспонденту «Газетт де Лозан» у жовтні 1920 року він казав: «Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до умови федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникала з подібного політичного домагання. Але змагаючись перш за все до вищої мети — утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусив всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією»⁶⁵.

Ситуація в Києві напередодні проголошення федераційної грамоти ставала дедалі більш напруженою. Десятки тисяч біженців із Центральної Росії, які проживали в умовах німецької окупації на становищі гостей, раптом стали відчувати себе господарями. Ті, хто прикидався українськими патріотами в надії на «хлібне місце» в адміністрації Української Держави, тепер доводили самим собі і навколишньому оточенню свою відданість «єдиній і неділимій» Росії. В. Винниченко у «Відродженні нації» кількома штрихами окреслив цю ситуацію: «Кожний українець, що був тоді в Києві, пам'ятає, як руська офіцерня заходила біля сеї “святої, патріотичної справи” порядкувати, як “самостійник і патріот”. І. Кістяковський здирав останні клаптики української національності з будинку Національного клубу — український прапор, і вішав на його місце “русский флаг”, як руська охранка, руська офіцерня, руська чорна сотня гасала тоді по столиці “української” держави, вишукуючи українців, і набивала ними тюрми й участки»⁶⁶.

У такій ситуації В. Винниченко вдалося «дотиснути» керівників Національного союзу дати «зелене світло» на повстання: «Я скликав Н. Союз і одверто, категорично заявив, що проти гетьманщини організовано повстання. Все вже підготовлено. Українські сили стоять наготові. Н. Союз мусить стати на чолі цього руху. Всі партії повинні вибрати Директорію й дати їй повновласть від імені всіх політичних партій українства. Дебатів

⁶⁵ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. Чикаго, 1973. С. 253.

⁶⁶ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 104–105.

з цього приводу ніяких не може бути, — на улицах ганяють озброєні автомобілі руської офіцерні, зараз можуть ввірватися в помешкання Н. Союзу. Треба не дебатувати, а коротко, ясно і точно постановляти»⁶⁷.

Для виборів керівного органу протигетьманського повстання було вирішено надіслати представників від кожної партії на таємне засідання Національного союзу. Вибори відбулися 13 листопада в приміщенні Міністерства шляхів. Обрали трьох осіб: В. Винниченка (голова), С. Петлюру і Ф. Швеця. Додатково тимчасовими членами Директорії були обрані А. Макаренко і П. Андрієвський. Надалі, однак, про тимчасовість статусу було забуто, і Директорія функціонувала як п'ятиособовий орган⁶⁸.

Зважаючи на те, що Директорія стала найвищим органом влади у відновленій УНР, треба зупинитися на обставинах обрання її ключових членів — Винниченка і Петлюри. Тут є проблема, яку вперше підняв Володимир Кирилович у «Відродженні нації»: «В українському та й неукраїнському громадянстві не раз чулось здивоване запитання: через що було вибрано таку Директорію, в такому складі? Хіба не було инчих людей?»⁶⁹.

Передусім надамо слово М. Шаповалу, який виніс на собі (разом з В. Винниченком) усю організаційну роботу з підготовки повстання. На цю тему він висловлювався у своїх спогадах двічі: в 1927 і 1931 роках.

У 1927 році Шаповал писав: «Кого ввести в склад Директорії? Підрозумівалось, що увійдемо мабуть ми (тобто Винниченко і Шаповал. — С. К.), опріч того, може, Петлюра. А Петлюра був саме в гетьманській тюрмі вже кілька місяців і президія УНСоюзу уперто домагалась від влади випустити Петлюру. Як ото повіяло «українізацією», то УНСоюз активно повів справу про звільнення Петлюри і інших укр. політичних діячів. Як раз Петлюру з тюрми було випущено за 2–3 дні до повстання. Петлюра про підготовку повстання нічого не знав... Його було поінформовано про це і запитано, чи він би згодився пристати до нас. Він охоче згодився»⁷⁰.

⁶⁷ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 106–107.

⁶⁸ Там само. С. 110.

⁶⁹ Там само. С. 109.

⁷⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 122.

У 1931 році М. Шаповал розповів практично те ж саме: «За гетьманщини Петлюра попав у тюрму. Український національний союз під проводом Винниченка поставив вимогу гетьманському урядові про звільнення Петлюри і цього таки досяг: за кілька днів перед вибухом повстання Петлюра був звільнений. Підготворяючи повстання й обговорюючи склад провідного органу повстання, ми намітили і Петлюру до цього органу, якому ми дали назву Директорії. Винниченко провів Петлюру на відповідальну роль»⁷¹.

З розповіді М. Шаповала випливає, що слово Винниченка як голови Директорії було вирішальним при визначенні інших кандидатур, тому що члени УНС голосували прогнозовано. Проте одразу виникає запитання: наскільки вільним був вибір самого Володимира Кириловича, коли зайшла мова про кандидатуру Симона Петлюри? В його найближчому оточенні не було людини, до якої він ставився настільки «небайдуже», як до Петлюри.

Безпосередній учасник таємного засідання УНС, на якому обиралася Директорія, А. Крезуб свідчив у 1928 році: «Під час підготовки повстання Винниченко тільки на категоричну вимогу Стрілецької ради січових стрільців погодився прийняти С. Петлюру в склад Директорії. Коли пригадати собі, як ставився Винниченко до Петлюри ще за Центральної Ради, то домагання Стрілецької ради Винниченкові мусило бути не особливо приємним. Але воно, треба догадуватися, було, мабуть, поставлене в такій формі, що Винниченкові й УНС не лишалося нічого іншого, як вволити волю стрілецтва»⁷².

В. Винниченко не заперечував, що погоджувався на кандидатуру С. Петлюри, стиснувши зуби: «Я (примушений домаганнями січових стрільців, єдиної нашої військової опорної сили, закликати й С. Петлюру до справи повстання), запрошував його взяти участь в акції. С. Петлюра згодився. Тоді я йому дав адресу того

⁷¹ Шаповал М. Спогади про Винниченка і Петлюру. Окрема відбитка уривка з книги того ж автора «Ляхоманія» (с. 221–233). Прага, 1931 // Винниченко Володимир. Анотована бібліографія. Упоряд. В. Стельмашенко. С. 250.

⁷² Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці (кілька завваг до його історії) // Літературно-науковий вісник (Львів). 1928. Кн. 11–12. С. 219–225 // Винниченко В. Анотована бібліографія. Упоряд. В. Стельмашенко. С. 230.

місця, де мали зібратися представники організацій і війська для виборів Директорії й для остаточного вирішення плану й деталей нашого виступу»⁷³.

Чому випав зі складу Директорії М. Шаповал? Було зрозуміло, що присутність діяча такого масштабу істотно позначилася б на ефективності колективного керівництва УНР. Директорія мала б тоді три рівноцінні політичні фігури замість двох. Особиста ворожість двох керівників українських есдеків — Винниченка й Петлюри не позначалася б так фатально на колективних діях цього органу влади.

В. Винниченко писав з цього приводу: «Не можу без великого жалю згадати, що М. Шаповал, який вклав так багато свого хисту й енергії в справу організації повстання, який так сміливо й самовіддано йшов на всі небезпеки сеї справи й то тоді, коли більшість самого українського організованого громадянства було проти сеї справи, осуджувала її й навіть провокувала, що він в останній момент мусив відмовитись від дальшої участі в керівництві всею справою. Попереднє напруження нервів, ховання по конспіративних закутках, надзвичайна втрата сил, усе це підірвало на той мент здоровля його й він мусив відмовитись»⁷⁴.

М. Шаповал досить детально зупинявся у своїх спогадах на питанні про підготовку повстання і на своїх мотивах невходження до Директорії. Мабуть, проблеми, пов'язані із здоров'ям, справді існували. Мабуть, він не був таким честолюбним, як С. Петлюра або В. Винниченко. Мабуть, він ухилився від сумнівної честі бути арбітром у суперечках між Винниченком і Петлюрою. Зважуючи його аргументацію, читач може винести власне судження. Отже, на думку М. Шаповала⁷⁵:

«Чому вийшов такий склад Директорії — це й досі дивує людей. Не раз запитувано мене, чому я відмовився увійти в Директорію. Не час ще викривати все, але я міг би сказати поки що слідує. Директорію було справді намічено в складі — Винниченко, Петлюра і я. Про це і було заявлено від імені ЦК с-рів, с-д і Село Спілки. Інші на це пристали. Одначе я свою кандидатуру рішуче

⁷³ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 107.

⁷⁴ Там само. С. 109–110.

⁷⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 122–123.

зняв. На зібранні було нас три с-ри: я, Янко⁷⁶ і Швець (останній як представник ССпілки)⁷⁷. На мою пропозицію Янко відмовився увійти в Директорію з огляду на те, що наш ЦК і ЦК СелоСпілки в спільному засіданні ухвалили, щоб я був у Директорії. На цім засіданні ЦК я через деякі причини не був і тому не міг вплинути, щоб мою кандидатуру не ставлено. Нарешті, ми з Янком переконали, щоб увійшов у Директорію професор Швець як представник Спілки. Свою відмову я мотивував так: Я за кілька місяців напруженої підготовчої праці по організації повстання дуже втомився.

І справді, у нас з Винниченком був поділ праці: хоч ми ніби все разом рішали, але “спеціалізація” все-таки була — він мав зовнішні зносини, а я фактично керував організацією сил і т. п. для повстання. Напружено працюючи над цим кілька місяців, я справді таки стомився і пояснив, що в такому стані я не можу бути на висоті свого призначення. Важне було зроблено: маємо по всій Україні сітку філій УНСоюзу, таємні відділи, по селах партійні тройки (“штаби”), на залізницях відділи і пункти, якими керував ген. Осецький, полковник Хилобоченко і полк. Павленко. Далі я сказав, що пропоную себе в розпорядження будучої Директорії на всі службові ролі, хоч і роль простого жовніра, але до верховного проводу я не беруся. Розуміється, що такі мотиви були переконуючими для мене. Окрім того, я ще думав, що в складі Директорії мені було б тяжко — міг би виникнути не раз конфлікт, а це могло б смертельно підрізати всю нашу справу. Ще раніш у мене були непорозуміння з Петлюрою і я в ЦРаді ставив внесення про звільнення його з посади Ген. Секретаря військових справ. Така минувшина не могла сприяти нашій співпраці, я ж уважав, що найменша незгода в Директорії могла бути фатальною для повстання. Тому кожна чесна людина в таких обставинах мусить подумати поважно, як забезпечити згоду і співпрацю у Верховному Органі влади та ще під час повстання. В повстанні я прийняв участь як

⁷⁶ Янко Олександр (1879–1938) — член Центральної та Малої рад. Член ЦК УПСР, редактор партійного органу УПСР «Народна воля». Член УНС, один з організаторів антигетьманського повстання. Після відновлення УНР — голова ЦК Селянської спілки. Належав до центральної течії партії есерів.

⁷⁷ Швець Федір (1882–1940) — член ЦК Селянської спілки, член Центральної Ради, професор Українського народного університету. Член президії УНС. Обраний членом Директорії УНР як представник Селянської спілки.

начальник адміністративно-політичного відділу штабу Чорноморської дивізії і як самочинний комісар від президії УНСоюзу, оповістивши накази по мобілізації Київського повіту, постачанню військ і т. п. Директорія ніякого призначення мені чомусь не дала».

С. Петлюра виїхав до табору Січових стрільців у Білій Церкві ще 12 листопада, а інші члени Директорії опинилися там одразу після того, як їх обрали. У Києві на добу затримався тільки В. Винниченко. Йому треба було написати і поширити відозву до громадян від імені Директорії.

Відозва була розклеєна на вулицях Києва в ніч на 15 листопада. Цього ж дня кияни ознайомилися і з федераційною грамотою П. Скоропадського.

Починалася відозва з характеристики гетьманського перевороту: «Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись у квітні 1918 року з німецькими генералами, штиками німецьких — тоді ще не вільних, підлеглих їм солдатів, — назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні й скасував Українську Народну Республіку. З того моменту зачалось нищення всіх народних прав та нечувані знущання над демократією України жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшла до такої міри, якої не знав і царський режим. І що більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до єдиної невідомої Росії, то лютіше, одвертіше й цинічніше ставало топтання прав народу й глузування пануючих клас над усіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними»⁷⁸.

Розглядаючи останні події, В. Винниченко писав: «Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції і на цілковите поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних класів, які мають творити єдину невідому Росію, виразно говорить про те що чекає український народ, коли він не встане рішуче і до останнього чоловіка в оборону свого життя»⁷⁹.

⁷⁸ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1922. Т. III. С. 131–132.

⁷⁹ Там само. С. 132.

У відозві містилися лише заклики повстати проти режиму П. Скоропадського в обороні незалежності Української Народної Республіки. Не було жодних роз'яснень з приводу того, якою бачать відновлювану УНР об'єднувані Директорією політичні сили. Проте вистачало й того, що утворювався військово-політичний центр, навколо якого могли єднатися всі невдоволені. Невдоволених було багато, адже гетьманський режим обнулив здобутки Української революції і цілком явно, навіть демонстративно повертав країну в лоно дореволюційної імперії.

Цієї «деталі» не помічали (та й тепер не помічають) опоненти В. Винниченка, коли звинувачують його у поваленні гетьманату як форми національної державності. Тому, розповідаючи про утворення Директорії, яке започаткувало спрямоване проти гетьмана повстання, він зробив у «Відродженні нації» примітку такого змісту⁸⁰:

«Для характеристики того, як представляється цей момент в очах деяких кол українського громадянства, я дозволю собі навести виринок з листа одного відомого українського громадського діяча з “дуже поміркованого” (коли делікатно висловлюватись) табору. Лист одержано мною 21.XI.19 року, вже після написаного вище. “Винниченко, організувавши вкупі з есерами повстання, як безкарний д’Анунціо⁸¹, потайки від Національного Союзу й наперекір постановам Центр. ком. Укр. соц.-дем. партії, й само тоді, коли заходами Нац. Союзу ми вже мали половину міністерських портфелів, намовив до цього амбітного Петлюру та несвідомого в наддніпрянських справах Коновальця, і тим *примусив* безвольного Скоропадського кинутись в обійми росіян і заключити з ними договір на основі переяславських пактів, аби зберегти за собою гетьманство. В результаті замість української держави в її історичних формах, як я і передрікав Винниченкові, ми матимем єдиную «Совдепію», а нарешті й «єдиную» чорносотенну Росію”.

⁸⁰ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 107–108.

⁸¹ Г. д’Анунціо (1863–1938) до Першої світової війни прославився як найбільш популярний в Італії письменник. Під час війни став одним із засновників італійського націоналістичного руху (пізніше очоленого Б. Муссоліні). У серпні 1919 р. створив загін, за допомогою якого захопив хорватське портове місто Рієку, заснував Республіку Фіуме і розпочав італіанізацію захопленої території. Виконуючи вимогу Антанти, італійський уряд у грудні 1920 р. змусив д’Анунціо покинути захоплену в хорватів територію і повернутися в країну.

Із цього листа можна судити, скільки тих “незримих світові”, “поміркованих” сліз проливається серед “патріотів” за гетьманщиною й як за цими сльозами не видно бідним людям усіх відомих фактів, або як ці факти перекручуються через ці сльози в їхніх очах».

Бачимо, що Володимир Кирилович не повідомляв, від кого одержав нещадно розкритикований лист. Ще одна цікава деталь: третя частина «Відродження нації» починалася з розповіді про оглядини німецького генерала В. Гренера — хто міг би очолити Україну після розпуску Центральної Ради? Німці розглядали, як відомо, кандидатури популярного в українському середовищі Євгена Чикаленка, члена Центральної Ради від Одеси Івана Луценка, наказного отамана Вільного козацтва Івана Полтавця-Остряницю і генерал-лейтенанта Павла Скоропадського. У саркастичному викладі Винниченка перед Скоропадським фігурує лише одна людина, описана в таких виразах: «Генерал пропонує гетьманську корону субтіленьському, сентиментальному українському “поміркованому демократові”. “Поміркований демократ” страшенно соромиться, зітхає, то простягне руку, то одсмикне назад. Генерал нетерпеливиться й сердито хмурить мілітарні німецькі брови»⁸². Під цей опис не підходять ні Луценко, ні Полтавець-Остряниця, але підходить Чикаленко, який не прийняв німецької пропозиції очолити уряд (про гетьманську корону тоді не йшлося).

У львівській газеті «Діло» 7 січня 1931 року була надрукована стаття Дмитра Гроголинського «Темні місця у “Відродженні нації” В. Винниченка», в якій автор обґрунтовано доводив, що в обох випадках йдеться про Є. Чикаленка. Чим викликана невластива завжди гострому на язик Винниченку анонімність політичних звинувачень? Гроголинський цього не пояснював, але знайомство із щоденником розкриває одну з життєвих драм Володимира Кириловича. Він ставився до поміщиків з почуттям гострої класової ненависті, але одним з них був його духовний батько. До Є. Чикаленка він ставився з тремтливою, щирою, всепоглинаючою любов'ю. Не знижуючи градусу критики на його адресу, він дозволяв собі тільки одну поступку: зробити цю критику анонімною.

⁸² Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 15–16.

Збереглася відповідь на згадуваний у «Відродженні нації» лист Є. Чикаленка. Володимир Кирилович відповідав у листопаді 1919 року з Відня, а Євген Харлампійович тоді жив в Перемишлі (Польща) і дуже бідував, що було для цього українського мецената незвичним. «А лаєте Ви мене дуже часто? — обережно запитував Винниченко. — Коли лаєте, то помиляєтесь: не ми, так руські більшовики зробили б те саме. А тоді вже й цієї, хоч і паскудної, отаманської, але все ж таки української державності ці 11–12 місяців не було би... Ну, та буде з політикою. Коли не дуже сердиті на мене, то напишіть про себе, як живете, як здоров'я, що поробляєте. Між іншим, я хочу Вам вернути свою колишню позику. На рахунок її я посилаю Вам через ту особу, що дасть Вам цього листа 5 000 корон. Будь ласка, передайте через неї посвідчення, що Вам ці гроші передано.

Між іншим, коли б Ви хотіли зробити мені приємність, то дозволили б мені позбавити Вас всяких грошових затруднень на весь час у Вашому невільному вигнанню. Я маю з свого видавництва добрий гонорар за видані книжки мої й з радістю поділюся ним з своїм хрещеним літературним батьком, який так дійсно побатьківськи підтримував мене в колишніх моїх матеріальних скрутах. Я зараз прислав би Вам більше, коли б був певен, що Ви не розсердитесь»⁸³.

Повертаючись до факту появи Директорії на політичному небосхилі України, слід відштовхнутися від висловленої Владиславом Верстюком думки про те, що спроба побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї виявилася провальною. У цієї ідеї не було національного українського підґрунтя, а її соціальні засади виявилися надзвичайно слабкими. До того ж біда України полягала в тому, що їй «поталанило» опертися на військову силу тих країн, які невдовзі самі зазнали поразки у Світовій війні і змушені були залишити напризволяще плеканий ними режим⁸⁴.

Оголошуючи федераційну грамоту, П. Скоропадський розраховував змінити ставлення Антанти до Гетьманату і знайти підтримку

⁸³ Євген Чикаленко — Володимир Винниченко. Листування 1902–1929 роки. Упоряд. Н. Миронець. Київ, 2010. С. 298–299.

⁸⁴ Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. Київ, 2003. С. 295.

серед російських офіцерів. Але з визнанням Української Держави Антанта не поспішала. Сподівання на підтримку офіцерів царської армії, яких тільки в Києві налічувалося до 15 тис., виявилися марними. Після оголошеної мобілізації до офіцерських фронтових дружин вдалося залучити не більше 800 осіб. П. Скоропадський змушений був визнати: «Через кілька днів після появи грамоти всеросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»⁸⁵.

Німці не дозволили гетьману формувати повноцінну армію, і в його розпорядженні знаходилися тільки кілька корпусів і дивізій. Федераційна грамота відштовхнула від нього тих командирів, які співчували українській справі, але не переконала об'єднатися навколо нього тих, хто відстоював «єдину й неподільну» Росію. Військові частини Гетьманату переходили або на бік Директорії, або до А. Денікіна.

16 листопада Директорія розгорнула наступ на Київ. 18 листопада січові стрільці Є. Коновальця зустрілися під Мотовилівкою з полком сердюків та офіцерською дружиною і розгромили їх. Сердюки, тобто гетьманська гвардія, билися неохоче, бо вони, як і січові стрільці, однаковою мірою стояли за національну справу. Цю битву треба вважати одним-єдиним епізодом громадянської війни між українцями. На території України між собою воювали зовсім інші фігуранти громадянської війни — білогвардійці і червоноармійці. Через два дні після битви під Мотовилівкою Лубенський полк сердюків перейшов на бік січових стрільців.

Після цієї битви війська Директорії зупинилися в районі Жулян. Керівникам повстання вдалося домовитися з Великою німецькою солдатською радою в Києві про нейтралітет. Практично одночасно переговори німецького командування з Директорією у Вінниці завершилися угодою про нейтралітет німецьких військ в Україні в обмін на їх безперешкодний виїзд на батьківщину.

В ніч на 13 грудня повстанці почали захоплення Києва. О третій годині ночі гетьману принесли телеграму, про яку він так згадував у своїх спогадах: «Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації Гетьманства»⁸⁶.

⁸⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 58.

⁸⁶ Там само. С. 323.

14 грудня П. Скоропадський написав текст відмови від влади. Столиця вже перебувала в руках республіканських військ. Рада міністрів Української Держави також ухвалила постанову про складання повноважень і передачу влади Директорії УНР.

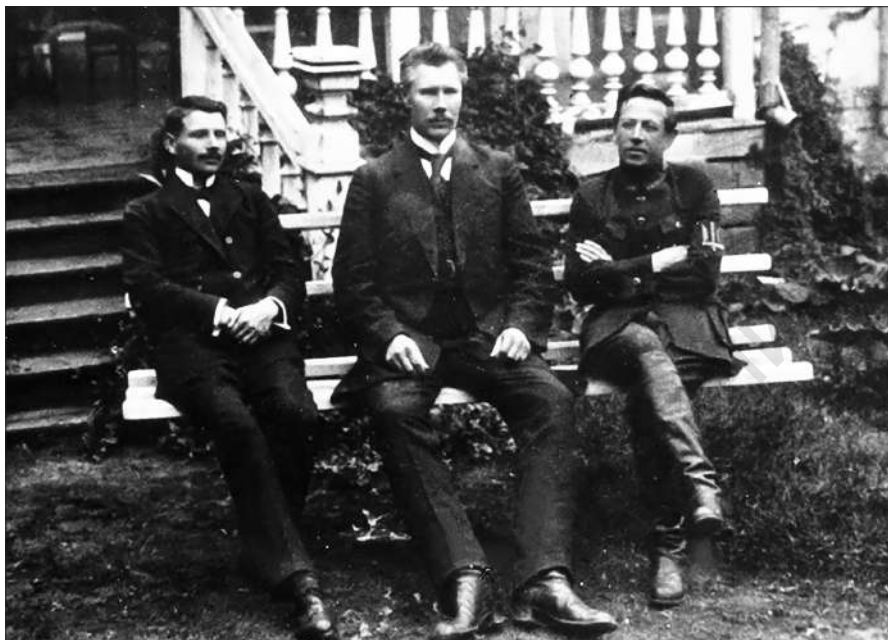
Чи відрізнялася УНР Директорії від УНР Центральної Ради? Тут знову доведеться прислухатися до роздумів В. Верстюка.

«Центральна Рада була продуктом Української революції. Вона ставала легітимним органом влади завдяки формуванню свого складу на Всеукраїнському національному конгресі, всеукраїнських з'їздах військовиків, селян і робітників, кооптації представників національних меншин. Її владу визнали сотні губернських і повітових з'їздів різноманітних партійних і громадських організацій. Через свій уряд вона була пов'язана з державними організаціями Тимчасового уряду в губерніях і повітах.

У Центральній Раді працювали сотні породжених революцією видатних політичних діячів, нерозривно пов'язаних з периферією. Вона працювала в сесійному режимі, але володіла органом, розрахованим на щоденне функціонування. Мала рада була копією Центральної Ради, повторюючи її за політичною структурою (у зменшеному масштабі) і за владними повноваженнями, аж до здатності приймати закони конституційного значення — універсали. Натомість Директорія складалася з п'яти осіб. Лише В. Винниченко і С. Петлюра були відомі українському суспільству зі своєї діяльності в Центральній Раді та її уряді. Адвокат Панас Андрієвський представляв Українську партію соціалістів-самостійників, але не був публічним політиком. Андрій Макаренко очолював

Євген Коновалець

Директорія УНР.

Зліва направо: Андрій Макаренко, Федір Швець, Симон Петлюра.

Кам'янець-Подільський, 1919 р.

Українську спілку залізничників і департамент в гетьманському Міністерстві шляхів, тобто був чиновником, без стійких політичних переконань і партійної орієнтації. Фахівець в галузі палеонтології Федір Швець представляв в Директорії Селянську спілку і теж не мав ні досвіду державної діяльності, ні політичної ваги»⁸⁷.

Як Директорія репрезентувала себе українському народу? В опублікованій В. Винниченком «Відозві» від 15 листопада 1918 року Український національний союз характеризувався як «найвище представництво організованої української демократії». Стверджувалося також, що Директорію обрала організована українська демократія, все активне народне громадянство»⁸⁸. Однак ми знаємо, з якими зусиллями В. Винниченку і М. Шаповалу доводи-

⁸⁷ Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т. 2. С. 296–297.

⁸⁸ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. III. С. 132.

лося змушувати керівників УНС погодитися на збройне повстання. Створені Шаповалом у губерніях і повітах повстанські структури допомогли Директорії оволодіти владою, але руйнували попередні управлінські структури, не створюючи нових. Діставши через місяць після публікації цієї відозви повноту влади від Ради міністрів Української Держави, Директорія виявилася неспроможною реалізувати її у своїй повсякденній діяльності. Єдиною більш-менш розгалуженою структурою влади була Армія УНР. З одного боку, це підносило роль С. Петлюри в Директорії, а з іншого — підсилювало значення регіональних отаманів, з якими головний отаман не завжди міг порозумітися.

Третю частину «Відродження нації» В. Винниченко поділив на три хронологічно відділені одна від одної доби — Гетьманщину, Директорію і Отаманщину. Здається, однак, що доба Директорії і доба Отаманщини не відрізнялися одна від одної за своєю політичною природою. Свій аналіз визвольних змагань Винниченко будував на критиці політичної діяльності С. Петлюри. А втім, він не міг не визнати очевидного. Директорія не мала стійких важелів, за допомогою яких потрібно було здійснювати владу: «Все лихо Директорії було в тому, що вона не мала відповідних органів, які проводили б в життя її програми... Ми своїми комендантами й комісарами приглушили й здушили революційну самодіяльність народних мас, ми одсунули їх від активної участі в творінню життя, ми навіть не дали їм права й змоги контролю нашої діяльності»⁸⁹.

То ж якою була природа Директорії? Цілком справедливо В. Верстюк охарактеризував її таким чином: «В Україні створилася дивна державно-політична конструкція, з якої, по суті, були вилучені політичні партії. В ситуації, коли верховна влада зосередилася в руках Директорії, яка визнала себе відповідальною лише перед трудовим народом, політичні партії, які входили до УНС, опинилися в ролі дорадчих органів, до голосу яких могла прислуховуватись, а могла і не прислуховуватись Директорія; решта ж партій, особливо неукраїнських, не мала жодних політично-правових механізмів впливу на державне життя. Ця обставина не просто посилювала, а гіперболізувала роль суб'єктивного чинника в управлінні державою. В Директорії надзвичайно важливу роль

⁸⁹ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 184.

почали відігравати стосунки між її членами, а на низах отримали величезні повноваження місцеві діячі»⁹⁰.

Альтернативна гетьманській владі Директорії була здобута не через Український національний конгрес, а шляхом збройного повстання. Керівники повстання негайно відмовилися від скликання Національного конгресу, коли прийшли до влади. Згадаймо, що С. Петлюра потрапив в гетьманську тюрму через те, що вимагав у кінці 1918 року скликати Українські установчі збори, обрані за допомогою схваленої Центральною Радою «п'ятичленки». Як член Директорії він більше не наполягав на утворенні вищого органу влади, який мусив формуватися на підставі вільних виборів. Його, так само як і В. Винниченка, більше не влаштовував навіть Український національний союз, який мусив контролювати Директорію. Коли В. Винниченко очолив Директорію, тим самим зробивши вакантною посаду голови УНС, на цю посаду був обраний М. Шаповал. Коли ж Шаповал зробив несміливу спробу знайти місце УНС у новій системі влади, йому швидко закрили рота вибуховою з усіх боків посадою міністра земельних справ. УНС припинив існування.

Члени Директорії, й передусім В. Винниченко і С. Петлюра, тому що всі інші були політичними пішаками, одразу забули про те, що головним завданням цього органу декларувалося не перебрання влади на себе, а керівництво антигетьманським повстанням. У адресованій громадянам України Декларації від 26 грудня вони сміливо назвали себе «Верховною Владою Української Народної Республіки»⁹¹. До влади, захопленої шляхом повстання, вони вже ставилися з пієтетом, пишучи тепер в офіційній декларації ці слова з обох великих літер. Адже саме вони тепер уособлювали верховну владу в реставрованій УНР.

Деякі політичні діячі доби Центральної Ради не жалкували гострих виразів для характеристики своїх колишніх колег. «Постулат скликання Центральної Ради був тою конечною необхідністю, яку Директорія мусила визнати і перевести в життя, — стверджував П. Христюк. — Щоб б там не було, а шкідливий, злочинний параліч

⁹⁰ Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т. 2. С. 299.

⁹¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. Київ, 2001. С. 378.

центральної влади й сваволлю військового, антигромадського режиму Директорії було б тим способом одразу й рішуче усунуто»⁹².

Було б усунуто чи не було б — гадати не доводиться. Важко уявити собі вільні вибори до Центральної Ради, Установчих зборів, Національного конгресу або будь-якої іншої форми народного представництва, а саме цього П. Христюк не бере до уваги. Вибори були неможливі в країні без реальної вертикалі влади, з постійно наростаючим паралічем економічних зв'язків між містом і селом, наявністю сотень різноманітних збройних формувань, які нікому не підпорядковувалися, при загрозі іноземного вторгнення по всьому периметру державних кордонів.

28 грудня 1918 року Директорія сформувала виконавчий орган влади — Раду народних міністрів. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ став соціал-демократ В. Чехівський. Соціал-демократи очолили також міністерства фінансів (В. Мазуренко), продовольчих справ (Б. Мартос), праці (Л. Михайлів), народного здоров'я (Б. Матюшенко) і мистецтва (Д. Антонович). П'ять міністерств потрапили під контроль українських есерів: земельних справ (М. Шаповал), торгу і промисловості (С. Остапенко), внутрішніх справ (О. Мицюк), шляхів (П. Пилипчук), пошт і телеграфів (І. Штефан). Соціалісти-самостійники дістали в управління три міністерства: військових справ (О. Осецький, від початку січня — О. Греков), морських справ (М. Білінський), державного контролю (Д. Симонів). Соціалісти-федералісти теж здобули три міністерства: народної освіти (П. Холодний, від початку січня — І. Огієнко), юстиції (С. Шелухін), державне секретарство (І. Сніжко, від початку січня — М. Корчинський).

Отже, Український національний союз зникав як небажаний для Директорії контролюючий орган, але залишався в структурі Ради народних міністрів. Усі його партії дістали міністерські портфелі. Єдиним міністром, не пов'язаним з УНС, був член партії Поалей-Ціон А. Ревуцький, який очолив міністерство єврейських справ.

Директорія поставила свій уряд у жорсткі рамки. Міністри не мали власної програми і були змушені виконувати настанови директорів, а не політичних партій, до яких належали. Члени

⁹² Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Прага, 1922. Т. IV. С. 15.

Директорії навіть розподілили між собою контроль за міністерствами. В. Винниченко був куратором чотирьох міністерств: внутрішніх і закордонних справ, праці і державного секретарства. С. Петлюра теж контролював чотири міністерства: військове, морське, народного здоров'я, мистецтва. П. Андрієвський слідкував за діяльністю міністерств юстиції, продовольчих справ, державного контролю, А. Макаренко — шляхів, пошт і телеграфів, Ф. Швець — народної освіти, фінансів, торгу і промисловості, земельних справ⁹³.

Якщо гетьманським урядом керували фахівці, то урядом Директорії — представники політичних партій. Контроль за міністрами з боку Директорії теж був відносним. Чи міг, наприклад, палеонтолог Ф. Швець повноцінно контролювати міністерство фінансів? Питання риторичне...

Кремль створив свій кишеньковий «робітничо-селянський» уряд України значно раніше, ніж з'явився уряд УНР — 28 листопада 1918 року. Ще раніше 1-ша і 2-га повстанські дивізії почали висуватися з нейтральної зони на територію України. 18 листопада частини 2-ї дивізії зайняли Ямпіль і Хутір Михайлівський, 20 листопада — Рильськ, потім Суджу і Глухів. Наприкінці листопада 1-ша дивізія зайняла Стародуб і ряд інших населених пунктів на Чернігівщині. І все ж, не маючи достатніх сил, обидві дивізії були нездатні розгорнути фронтальний наступ.

2 грудня в російській газеті «Известия ВЦВК» з'явився маніфест українського Тимчасового уряду, в якому проголошувалася його програма дій. Уряд заявляв, що стає на чолі мас, які повстали проти гетьманського режиму, обіцяв скликати після встановлення радянської влади на місцях Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, проголошував націоналізацію промисловості й банків, повідомляв про безплатну передачу селянам усіх поміщицьких земель з реманентом.

Посилаючись на анулювання Брестського мирного договору, заступник наркома закордонних справ Л. Карахан опублікував 24 грудня 1918 року циркуляр, з якого випливало, що Раднарком більше не розглядає Україну як самостійну державу. Радянським установам пропонувалося вважати документи, видані українською

⁹³ Політична історія України XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 301–302.

владою, недійсними. Отже, Кремль ухилився від визнання української незалежності непомітним відомчим циркуляром. Це було зроблено, щоб швидше забути неприємні часи, коли з УНР, а згодом з Українською Державою доводилося підтримувати офіційні дипломатичні відносини.

У грудні 1-ша повстанська дивізія, зміцнена іншими частинами, стала просуватися зі Стародуба на південний захід. Перед нею стояло завдання захопити Чернігів і Київ. 2-га дивізія наступала на Харків.

Найбільших успіхів російсько-радянські війська добилися на Лівобережжі. Це пояснювалося їх великою підтримкою з боку робітників великих харківських підприємств. Під час перевиборів Харківської ради робітничих депутатів абсолютна більшість місць дісталася більшовикам. Спираючись на Раду, вони почали готувати повстання проти Директорії. Коли ж полковник П. Болбочан розігнав Харківську раду й заарештував її керівництво, робітники відповіли загальним страйком і добилися звільнення заарештованих. 2-га повстанська дивізія зіткнулася з петлюрівцями біля залізничної станції Казача Лопань і розгромила їх. 1 січня харківські робітники повстали і два дні утримували місто. 3 січня 1919 року в Харків увійшли російсько-радянські регулярні частини, а з ними — Тимчасовий уряд.

АГОНІЯ УНР

Розглядаючи ситуацію, в якій В. Винниченку доводилося виконувати обов'язки голови Директорії, не можна обмежуватися тим, що відбувалося всередині УНР. Окреслені Центральною Радою і підтверджені сепаратним мирним договором у Брест-Литовську, ці кордони були досить таки умовними. Умовність їх впливала не тільки через те, що вони не визнавалися обома Росіями — радянською і білогвардійською, а також коаліцією країн, яка здобула перемогу у світовій війні. Більш істотною була інша обставина: внаслідок тривалого перебування в надрах Російської імперії українська соціально-економічна ситуація мало відрізнялася від російської. Це означало, що здійснювані в радянській Росії революційні перетворення обов'язково мусили позначитися на Україні.

*Під час зустрічі
Директорії у Києві.
Кадр з кінохроніки.
19 грудня 1918 р.*

Розповідаючи про УНР в шеститомній колективній праці «Політична історія України. XX століття», професор В. Верстюк визначив, особливо не вдаючися в деталі, головну причину поразки українських визвольних змагань 1917–1920 років: «Політичні ідеї тотального перерозподілу і вивищення соціальних низів (“кто был ничем, тот станет всем”) мали природу соціального вірусу, який поширювався з швидкістю епідемії не лише в Росії, а й в Україні»⁹⁴.

Справді, «неусвідомлений соціалізм», який панував у органах революційної самодіяльності повсталих народних низів — радах солдатських і робітничих депутатів, був своєрідним соціальним вірусом, майстерно імплантованим у народну свідомість вождями більшовиків. Щоб зрозуміти події в Україні на переламі 1918–1919 років, треба передусім розібратися в тактиці і стратегії вождів. Непомітно для власної партії і всіх російських громадян вони перетворили народну революцію, що почалася з повалення самодержавства, на зовсім іншу, комуністичну революцію, яка не мала нічого спільного з інтересами народу.

Ради солдатських і робітничих депутатів, які уособлювали в Російській революції антидержавне начало, були оголошені

⁹⁴ Політична історія України. XX століття. Т. 2. С. 313.

більшовиками і справді стали органами державної влади. Чи маємо ми вважати парадоксальною таку еволюцію більшовицького державотворення? Ні, все пояснюється просто. Ті ради, які були заповнені більшовиками, за допомогою грубої сили знищили ще не більшовизовані ради, а точніше — партії меншовиків і лівих есерів, які визначали їхню поведінку. Холоднокрівно і точно В. Ленін здійснював свій стратегічний план, з яким приїхав до революційної Росії: за рахунок радянських елементів наростити м'язи своїй нечисленній, але добре організованій партії підпільників і перетворити ради на другу форму її існування. Пропагувати за поповнення партії не було потреби, оскільки вона висунула на перший план радянські гасла. Діючи силою, більшовики залишили від колишніх рад саму оболонку. Робітничі й солдатські колективи позбулися можливості щоденно змінювати своїх депутатів у радах: меншовика — на есера, есера на більшовика, більшовика — на меншовика. Дуже швидко слідом за кадетами пішли в небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Поширення більшовицької диктатури зі столиці на периферію зайняло кілька місяців. У комуністичній історіографії цей процес назвали «тріумфальною ходою Радянської влади». Коли партія більшовиків опанувала основну частину колишньої імперії, вона почала реалізацію власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств. З розгоном Установчих зборів у січні 1918 року народна революція зійшла нанівець. Почалася інша — комуністична.

Ленін аніскільки не крився, визначаючи побудову комунізму як кінцеву мету соціально-економічних перетворень, розпочатих з перших місяців 1918 року. Адже кінцевою метою цих перетворень проголошувалося створення суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. З його ініціативи на початку березня 1918 року VII екстрений з'їзд назвав партію більшовиків Комуністичною — РКП(б), залишивши меншовикам стару назву — РСДРП. У написаній ним резолюції — дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми визначалося: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою

радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»⁹⁵.

Комуністичні перетворення більшовики мали намір здійснювати руками пролетаризованих, тобто позбавлених приватної власності верств населення. Пролетарі мусили відібрати приватну власність на засоби виробництва в тих, хто володів нею, керуючись гаслом революційного марксизму про експропріацію експропріаторів. Відібрана власність не перетворювалася на приватну власність експропріаторів, а переходила у розпорядження держави. Щоб здобути прихильність народних низів, тобто контроль над радами солдатських і робітничих депутатів, вожді погоджувалися віддати їм у користування відібрані в поміщиків і буржуазії засоби виробництва. Зрівняльний розподіл орних земель між селянами при скасуванні приватної власності на землю цілком задовольняв селян і колишніх селян — солдатів. Націоналізація промисловості з передачею її під управління фабрично-заводських комітетів задовольняла робітників, які діставали можливість користуватися ресурсами підприємств. З малоосвіченими низами населення В. Ленін розмовляв доступною їм мовою: «Грабуй награване!»⁹⁶. М. Горький у своїй газеті «Новая жизнь» роздратовано відгукнувся: «Одним из наиболее громких и горячо принятых к сердцу лозунгов нашей самобытной революции явился лозунг: “Грабь награбленное!”. Грабят — изумительно, артистически; нет сомнения, что об этом процессе самоограбления Руси история будет рассказывать с величайшим пафосом... Продается все, что можно продать, в Феодосии солдаты даже людьми торгуют: привезли с Кавказа турчанок, армянок, курдок и продают их по 25 руб. за штуку»⁹⁷.

Усе, що відбувалося в Росії, знаходило свій відгук і в Україні. Особливе враження на українських селян і солдатів справляв «чорний переділ», тобто безплатний дерибан орних земель. Що могли протипоставити цьому різновиду безбережного популізму або Центральна Рада на переламі 1917–1918 років, або Директорія на переламі 1918–1919 років? Вождям радянської Росії не треба

⁹⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 56.

⁹⁶ Там само. Т. 35. С. 313, 314.

⁹⁷ Горький М. Несвоевременные мысли. Москва, 1990. С. 170.

було особливо турбуватися про нищення української національної державності власними силами. УНР Центральної Ради втратила українізовані полки, розкладені більшовицькою пропагандою, яка підтверджувалася реальним дерибаном матеріальних благ. УНР доби Директорії теж втрачала свою армію, яка складалася в основному із селянських загонів, які відстоювали «чорний переділ» збройною силою у гетьманського режиму вкупі з австро-німецькою адміністрацією. Влучну характеристику армії УНР, яка налічувала до 150 тис. багнетів наприкінці 1918 року, дав генерал-хорунжий, начальник кадрової управи Військового міністерства (як при гетьмані, так і при Директорії) Микола Удовиченко: «Це була мало збита, наспіх сформована сила, що не мала солідних організаційних форм та досвідченого командного складу. З морального боку вона була міцна в той час, як ішла валити гетьманську владу, але після того, як цю владу було скинуто, тисячі мобілізованих селян вважали, що вони вже виконали своє основне завдання, їх потягнуло до рідних осель, де вирішувалася доля поміщицької землі. До того ж московські комуністи напружили всі зусилля, щоб розкласти цю армію, оперуючи демагогічними гаслами»⁹⁸.

Більшовики оперували не тільки соціально-економічними, а й національними демагогічними гаслами, які впливали на маси. Користуючись двоєдиною структурою створеної Леніним державності з партійною і радянською вертикалями влади, Кремль міг собі дозволити будувати країну як федерацію вільних, а якщо потрібно — незалежних республік. «Навіть федерація, — повчав своїх соратників Ленін, приступаючи до комуністичного будівництва, — нітрохи не суперечить демократичному централізму»⁹⁹. Лідери Української революції довго не наважувалися утверджувати самостійність і незалежність УНР, сподіваючись перетворити колишню імперію на федеративну республіку, в якій конституційні права суб'єктів федерації не оспоруються федеральним центром. Аж урешті-решт щирий прихильник федеративної держави М. Грушевський дав таку оцінку радянському федералізму: «Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий

⁹⁸ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Київ, 1995. С. 50.

⁹⁹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 143.

удар, який задають їй Ленін і Троцький, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Ленін і Троцький вважають себе, а під сим “федералізмом” лежить в дійсності самий поганий і терористичний централізм»¹⁰⁰.

Підживлюючи «неусвідомлений соціалізм» народних низів і пропонуючи українцям примарну державність, Кремль досить успішно підривав зсередини національний державотворчий процес. Характеризуючи ситуацію в кінці 1918 року і знаходячи її «до смішного аналогічною» ситуації, що складалася роком раніше, В. Винниченко занотував у щоденнику: «Большевицькі шашлі гризуть страшенно дружньо й енергійно наші бідні слабенькі “підпори”. Я з болючою цікавістю слідкую за цим процесом. Коли ми за цей рік національно вирости і зміцнілись, то ми, може, довше протримаємось»¹⁰¹. Оцінюючи ситуацію дуже песимістично, Володимир Кирилович мріяв тільки про те, щоб протриматися якомога довше...

12–14 грудня 1918 року Директорія провела у Вінниці нараду представників партій, урочисто названу «державною». Члени УСДРП запропонували запровадити радянську форму влади. Праві есери відстоювали звичайну парламентську владу. Селянська спілка, яка перебувала під їх впливом, рекомендувала почати з негайного скликання Установчих зборів. Представники УПСФ вимагали покликати до життя український парламент, обраний на підставі «п’ятичленки»¹⁰².

Позиція В. Винниченка на цій нараді потребує окремого розгляду, тому що буквально через кілька тижнів він поміняв її. У Вінниці він показав себе рішучим прихильником радянської системи влади. Більшість присутніх вважала, що радянська система віддасть владу в руки міського пролетаріату, а він у переважній більшості не український. Полемізуючи з ними, Винниченко зауважив: «Я й ті нечисленні оборонці радянської системи, що були на тому засіданню, на це казали, що, коли ініціатива радянської

¹⁰⁰ Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ, 1991. С. 78.

¹⁰¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 309. Запис від 29 грудня 1918 р.

¹⁰² Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999. С. 151.

*Голова Директорії
УНР Володимир
Винниченко
та головний
отаман Симон
Петлюра
під час мітингу
на Софійській
площі. Кадр
з кінохроніки.
Київ, 19 грудня
1918 р.*

системи вийде від нас, то ми ж можемо установити таку систему виборів у ці ради, щоб український національний елемент був цілком забезпечений у них. Ми не конче повинні робити так, як роблять руські большевики, що одного робітника-металіста оцінюють щось у 10 чи 15 селян». Чому в революційну добу треба спертися на ради? На це він відповідав так: «Головне питання в тому, щоб вступити на шлях рішучої соціальної боротьби з усією системою буржуазного, капіталістичного ладу, з усіма його фортецями, органами, апаратами, звичаями. Для цього не годиться система демократичних самоврядувань і парламентаризм у старих їхніх формах, вони не можуть служити цілі соціалістичної перебудови громадянства, бо вся їхня суть має корені в старому ладі»¹⁰³.

Далі Винниченко розповідав: «Радянську, совітську владу величезною більшістю голосів було одкинено. Мені залишалось або виступити з уряду, або згодитись на те, що я вважав шкودливим для всієї справи нашої революції й для справи української державності. Але й те, й друге було би здачею поля боротьби майже без бою. Тоді я свідомо пішов на хитрість... Я на другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему "трудових рад", себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці.

¹⁰³ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 138–139.

Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріата й незалежного селянства, а диктатура трудового люду»¹⁰⁴.

Західноєвропейські марксистки давно оцінили переваги демократії, в тому числі принцип формування органів влади за допомогою вільних виборів (так званої «п'ятичленки» або «п'ятихвістки»). Східноєвропейські соціалістичні партії, за винятком більшовиків, які стояли на позиціях революційного марксизму, теж віддавали перевагу демократичним цінностям. Однак серед українських соціалістів, які відчували на собі вплив «неусвідомленого соціалізму» народних низів, було немало таких, хто цілком щиро вважав великих власників експлуаторами через те, що вони були підприємцями, які використовували найману робочу силу. До таких соціалістів належав і В. Винниченко.

Принцип трудових рад виключав з виборчого процесу підприємців, які використовували найману працю, в тому числі й заможних селян. Це було зрозуміло. Проте залишалося неясним, кого з людей інтелектуальної праці треба не допускати до виборів. Адже адвокати, професура, управлінці, священники, журналісти не експлуатували найманої праці й водночас переважна їх більшість революції не співчувала. Так і не розв'язавши цієї проблеми, партії і Директорія знайшли запропонований Винниченком компроміс прийнятним.

26 грудня Директорія прийняла декларацію, в якій оголосила про скликання Трудового конгресу. В декларації підкреслювалося: «Класи нетрудові, експлуаторські, які живляться і розкошують з праці клас трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають право голосу в порядкуванні державою»¹⁰⁵. Директорія пропонувала куріальний підхід до організації влади і зверталася до селян, робітників і трудової інтелігенції з проханням обрати своїх представників і надіслати їх до Києва. До трудової інтелігенції були віднесені «робітники на полі народної освіти, лікарські помічники (не лікарі! — С. К.), народні кооперативи, служачі у конторах та інших установах». Було намічено обрати 528 делегатів, поміж них 377 від селян, 118 — від робітників і 33 — від

¹⁰⁴ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 140–141.

¹⁰⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. С. 379.

*Урочистий момент читання Декларації Директорії УНР
на Софійській площі у Києві.*

26 грудня 1918 р.

трудової інтелігенції. Делегатські місця розподілялися залежно від чисельності населення між дев'ятьма губерніями України, Холмщиною і Підляшшям, а також поміж профспілками залізничників і поштово-телеграфних працівників, які мали особливі заслуги в поваленні гетьманського режиму. Вибори мали відбуватися по куріях — на повітових селянських з'їздах, губернських робітничих з'їздах, з'їздах трудової інтелігенції.

10–12 січня 1919 року в Києві відбувся VI з'їзд УСДРП. Ця партія мала у своєму складі двох провідних членів Директорії (В. Винниченка, С. Петлюру) і чотирьох членів уряду, включаючи його главу В. Чехівського. Через два тижні мусив відкритися Трудовий конгрес. Через ці причини робота з'їзду викликала широкий громадський інтерес.

Доповідь про політичну ситуацію в Україні зробив Анатолій Пісоцький (псевдо — Андрій Річицький). Незважаючи на молодість (25 років), він мав за собою солідну політичну біографію — співредактор «Робітничої газети», член Малої ради від фракції

УСДРП, член ЦК УСДРП з 1917 року. Доповідач агітував за впровадження в Україні влади рад і організацію економічного життя на соціальних засадах. У дискусії його підтримали кияни М. Авдієнко, М. Драгомирецький, Ю. Мазуренко.

Натомість катеринославська група есдеків на чолі з І. Мазепою (Т. Грабовий, Я. Капустян, Г. Романченко, П. Феденко та ін.) займала антирадянську позицію. Мазепа у своїх спогадах так її обґрунтовував: «Там, на місці, ми добре бачили, що вся політика большевиків прямує до окупації України російським військом. Цей погляд на справу у нас в Катеринославі особливо зміцнився після того, як в боротьбі з українською владою (в кінці грудня 1918 р.) катеринославські большевики пішли навіть на союз з “бандитом” Махно, якому дозволили грабувати й палити Катеринослав, аби тільки захопити владу в свої руки. Ці самі більшовики незадовго перед тим агітували проти повстання Директорії через те тільки, що воно йшло під українським проводом»¹⁰⁶.

В. Винниченко здивував усіх: на вінницькій нараді він відстоював радянську систему влади, а через три з невеликим гаком тижня почав заперечувати її найбільш рішучим чином. Він не ставив під сумнів, що соціал-демократи — це насамперед соціалісти, але водночас наполягав на тому, що його одностайні мусять бути державниками-націоналістами. Події останніх тижнів переконали його, що передача влади совдепам неминуче вирве її з національних рук. «Ви пригадайте тільки, у чийх руках не були у нас совдепи, — звертався він до делегатів. — Спершу меншовики, потім большевики, потім демобілізоване декласоване солдатство, потім комуністи і просто анархісти». Свій виступ він підсумував у кількох тезах: «База — селянство; наше завдання — дбати, щоб село не стало дрібнобуржуазною силою; виробляти з нього пролетарську масу, держати орієнтацію на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріат; ні в якому разі не на відсталий російський, бо коли з ним зв'яжемося, большевики російські нас розколять, роздавлять, відіпхнуть від влади наші сили. Тут тоді буде диктатура П'ятакових, Антонових тощо. Мусимо спиратись тільки на свою силу»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Мазепа Ісак. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. С. 76.

¹⁰⁷ Робітнича газета (Київ). 1919, 16 січня.

Голова уряду УНР В. Чехівський захищав на з'їзді радянську форму політичної влади, яка могла забезпечити надійний зв'язок центру з периферією. Слабкість Центральної Ради, як він стверджував, була зумовлена однією причиною: відсутністю територіальних баз на місцях у формі рад. Ради він відстоював в їх «чистому, неопоганеному вигляді», тобто багатопартійні, а не створені диктатурою однієї партії.

Як В. Винниченко, так і В. Чехівський, незважаючи на протилежність своїх позицій, не усвідомлювали того, що відбувалося в сусідній Росії. По-перше, вони не оцінили належним чином здійсненої В. Леніним трансформації рад. Російські ради солдатських і робітничих депутатів у 1918 році остаточно перетворилися із самодіяльних організацій, що виникли на гребені революційної хвилі, на клони більшовицької партії, тобто на інструмент для здійснення принципово іншої революції — комуністичної. Якби Україна спромоглася зберегти свої ради, як висловлювався В. Чехівський, у «чистому, неопоганеному вигляді», вона все одно не позбавилася б загрози анархії й хаосу, що загрожувало їй поглиненням Росією. Адже у своєму первинному («чистому, неопоганеному») вигляді ради були конгломератом не пов'язаних одне з одним об'єднань, а не тією вертикаллю державної влади, відсутність якої так гостро відчував Чехівський як голова уряду УНР, і потреба якої неминуче мала постати перед державою разом з питанням, чи варто перетворювати ради на таку вертикаль. Що ж до соціальних гасел рад, яким співчував В. Винниченко, і соціалістичних принципів господарювання, над запозиченням яких задумувався В. Чехівський, то тут серед керівників відновленої УНР теж спостерігалася відсутність розуміння російських реалій. Вони бачили те, що відбувалося на поверхні: реалізацію гасел робітничо-селянської, тобто *радянської* революції: «Землю — селянам!», «Фабрики — робітникам!». Але вони не бачили, як створені більшовиками вертикалі компартійно-радянської влади трансформують ці гасла в лозунги зовсім іншої, *комуністичної* революції. Власне, вони й не могли цього бачити. Комуністична програма РКП(б) була опублікована тільки в березні 1919 року.

Резолюція з'їзду соціал-демократів була витримана в дусі вимог «катеринославців». Делегати висловилися за скликання все-народного парламенту й органів місцевого самоврядування на

основі загального виборчого права. З'їзд закликав до рішучої боротьби з агресією радянської Росії і з боку держав Антанти. Агресія останньої почалася з появи на рейді Одеси 2 грудня 1918 року французького корабля «Мірабо». 15 грудня у місті висадився 15-тисячний контингент англо-французьких військ.

З'їзд обрав новий Центральний комітет у складі 12 осіб. В. Винниченко, В. Чехівський, Д. Антонович, В. Мазуренко і деякі інші були обрані кандидатами в члени ЦК, оскільки не могли брати активної участі в керівному органі партії. С. Петлюра з огляду на події на фронті участі в роботі з'їзду не брав. Після закінчення з'їзду він зустрівся з членами ЦК і заявив, що погоджується з його рішеннями і буде їх підтримувати. Прихильники радянської форми влади покинули з'їзд до завершення його роботи і заявили, що залишаються у складі партії, але як окрема фракція незалежних соціал-демократів¹⁰⁸.

Партія українських есерів розкололася після приходу до влади П. Скоропадського. На IV з'їзді у травні 1918 року перевагу здобули ліві есери. Вони перевели партію на нелегальний стан, дали їй назву УПСР (боротьбистів) — від назви центрального органу — тижневика «Боротьба» і очолили збройну боротьбу селян проти реставрації поміщицької власності й австро-німецьких військ. Головний революційний комітет боротьбистів у складі М. Шинкаря, Г. Михайличенка, О. Шумського та ін. і в новій політичній ситуації не припинили боротьби, тепер уже проти режиму Директорії. Петлюрівці вважали боротьбистів особливо небезпечними, тому що вони «большевизували» армію УНР без всякої участі більшовиків.

Українські есери центральної течії провели в січні 1919 року конференцію, яка відновила партію під її старою назвою — УПСР. Активну роль у її підготовці взяв М. Грушевський, але він не побажав увійти до керівництва. Конференція відзначила, що українська революція з національно-політичної розвинулася в соціальну, а тому влада повинна перейти до класових органів — рад селянських і робітничих депутатів. Радянська платформа есерів ґрунтувалася на «трудовому принципі». Партія наполягала, щоб у радах українське трудове селянство мало представництво, відповідне

¹⁰⁸ Мазепа Ісак. Україна в огні й бурі революції. С. 80.

його соціально-економічному становищу. Тут її позиція різко розходила з позицією більшовиків. УПСР відмовлялася від відповідальності за урядову політику, оскільки не могла вплинути на неї, але дозволила своїм членам входити в урядові органи¹⁰⁹.

У Директорії зростав вплив головного отамана армії УНР — С. Петлюри. Однак здатність його володіти ситуацією була обмеженою. Реальна влада зосереджувалася у військових структурах, а точніше — у виборних отаманів напівпартизанських загонів, з яких склалися збройні сили УНР. У «Відродженні нації» В. Винниченко змалював, на жаль, карикатурний образ С. Петлюри. Щоправда, один із засновників партії демократів-хліборобів Віктор Андрієвський теж не добирав слів, характеризуючи В. Винниченка: «Знаючи Винниченка з його попередньої діяльності, я був певний, що він своєю невмілістю, своїми хитаннями, а головне відданістю ідеї інтернаціоналізму і повсякчасною зміною переконань (щирою чи нещирою — інша річ) зруйнує цілу справу і незабаром опиниться знов серед своїх давніх, хоч і невірних товаришів по єдиному російському революційному фронту»¹¹⁰. Тут теж постає суто карикатурний образ В. Винниченка.

Голова Директорії покладав на С. Петлюру цілковиту відповідальність за анархію і хаос, що панували в Україні. Насправді ж партизанщина була притаманна й російсько-радянським військам. Довготривала війна призвела до збільшення прошарку людей, які дуже легко вдавалися до використання зброї, щоб задовольнити свої потреби. У червоних військах Л. Троцький утверджував дисципліну за допомогою ВЧК і трибуналів, не зупиняючись перед розстрілами. В Армії УНР таких сильнодіючих засобів не вживали, і вона розпалася на окремі напівпартизанські загони, з яких і виникла. Ці вояки добре воювали тільки поблизу своїх осель, а коли складалася несприятлива обстановка — розпоршувалися без бою, прихоплюючи із собою зброю. Наприкінці січня 1919 року чисельність Армії УНР скоротилася до 21 тис. осіб¹¹¹.

¹⁰⁹ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 років: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. С. 110–111.

¹¹⁰ Андрієвський В. З минулого. Т. II. Від Гетьмана до Директорії. Берлін, 1923. С. 197.

¹¹¹ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. С. 50.

Чому Директорія так швидко, лише за півтора місяці, втратила всякий вплив на українське суспільство? В. Винниченко в усьому звинувачував С. Петлюру: «Отамани не тільки військові справи вирішували, а й усі політичні, соціальні й національні. Вся верховна, себто реальна, дійсна влада була в руках отаманів і то в штабі січових стрільців, з якими С. Петлюра цілком консолідувався і серед яких усякими способами запобігав ласки. Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори... І не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями і ворогами не тільки революції, але й національного руху. Бо вся система військової влади була збудована й свідомо Головним Отаманом і неголовними отаманами піддержувана так, щоб над ними не було ніякого контролю»¹¹².

Становище, охарактеризоване Винниченком з яскравою письменницькою майстерністю, справді було таким. Проте не слід звинувачувати в цьому лише С. Петлюру. Командир Корпусу січових стрільців Є. Коновалець згадував пізніше: «Січові стрільці не вмішувалися і не хотіли вмішуватися до політики, вони хотіли тільки, щоб Директорія вела взагалі якусь політику, бо те, що було, не можна було назвати політикою, хіба легковажною забавою над берегом пропасти, що було ясно навіть нам, молодим воякам»¹¹³.

Справді, отаманщина стала закономірним наслідком безладдя, яке охопило країну після падіння гетьманського режиму. Директорія не мала жодних важелів управління і навіть не робила спроб створити їх, бо була паралізована протистоянням лідерів. У атмосфері анархії і сваволі, яку назвали отаманщиною, страхітливих масштабів набули єврейські погроми. Десятки тисяч людей у маленьких єврейських містечках (штетлях) Правобережжя й Чернігівщини залишалися внаслідок погромів без засобів до існування або гинули. Міністр у єврейських справах в уряді УНР А. Ревуцький був безсилий припинити погроми, С. Петлюра теж.

Люди, які оточували С. Петлюру, вважали себе визволителями України від гетьманщини і не довіряли професійним політикам і політичним партіям узагалі. Вони щиро прагнули утвердити

¹¹² Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 182, 188.

¹¹³ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Чикаго, 1969. С. 426.

самостійність України в розбурханому революцією і національно несвідомому суспільстві. Вони небезпідставно вважали головним ворогом української державності не білогвардійців, що не набрали тоді сили, а більшовиків. Тим більше, що більшовицька небезпека йшла переважно зсередини, а не іззовні. Однак помилкою петлюрівців було те, що вони розглядали більшовизм як суто російське явище. Носіями більшовизму в Україні, з їхньої точки зору, були тільки російськомовні елементи суспільства — росіяни та євреї. Вони не розуміли, що жалюгідне матеріальне становище основної частини українського селянства постійно підживлювало більшовицькі гасла про негайне захоплення і поділ чужої власності («Грабуї награбоване!»).

Володимир Винниченко.

Кадр з кінохроніки

Чи могла щось істотне протиставити Директорія популярному серед українських селян більшовицькому гаслу «чорного переділу»? Адже це було селянське гасло, використане ленінською партією для здобуття популярності серед селян. Прийнятий 6 січня 1919 року під тиском селянської бідноти земельний закон містив у собі головну норму: скасування приватної власності на землю. Щоб захистити за цих умов інтереси заможних селян, закон залишив за господарями право користування (не володіння!) певним мінімумом належної їм землі: «За теперішніми господарями залишаються земельні ділянки в їх користуванні не більше 15 дес. на господарство». 8 січня уряд додатково схвалив законопроект про довічне користування ще п'ятьма десятинами землі кожним вояком армії УНР. Після війни кожному з них гарантувалася безповоротна допомога на реманент у розмірі 2 тис. грн на п'ять років під низький відсоток¹¹⁴.

Проте напівзаходи не могли задовольнити основну масу селян. Селянські організації вимагали влади, щоб по-своєму розв'язати

¹¹⁴ Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 312–313.

земельне питання. 14–15 січня виконком Всеукраїнської ради селянських депутатів скликав у Києві нараду з представниками губернських рад, яка звинуватила Директорію в тому, що вона «до цього часу не зуміла і не змогла утворити такі органи управління як в центрі, так і на місцях, спираючись на котрі могла б переводити соціальні реформи і проводити класову боротьбу»¹¹⁵. Постановою вимагала від Директорії негайно запровадити радянську систему управління і передати владу у волостях, повітах і губерніях об'єднаним радам селянських і робітничих депутатів.

16 січня, коли виборча кампанія у Трудовий конгрес ще тривала, Директорія відкрила в Києві чергову державну нараду. В ній брали участь члени Директорії та уряду, керівники політичних партій і ударна сила Армії УНР — Корпус січових стрільців. Напередодні наради один з наближених до Є. Коновальця людей, керівник (у ранзі міністра) Головного управління преси і пропаганди уряду УНР Осип Назарук звернувся до В. Винниченка з конфіденційною пропозицією. Суть її була викладена в опублікованих у 1928 році спогадах Коновальця: «За часів Директорії я й інші керівні старшини січових стрільців мали найбільше довір'я до політичного розуму Винниченка й думали, що саме він є тою індивідуальністю, яка зуміє перевести в життя свою політичну програму — все рівно, якою б ця програма не була. Отже, щоб покласти край псевдоколективному безголов'ю влади, Стрілецька рада запропонувала через д-ра Назарука Винниченкові перейняти диктаторську владу та заявила йому, що січові стрільці підтримають його диктатуру, безоглядно йому підпорядковуються й будуть йому помагати в переведенні його політичної й соціальної програми. Винниченко відмовився»¹¹⁶.

Чому Володимир Кирилович відмовлявся від диктаторських повноважень? Адже він нерідко скаржився, що С. Петлюра ігнорує і навіть морально принижує голову Директорії, не дає йому працювати на повну силу. Чи він сумнівався в тому, що пропозицію січових стрільців вдасться реалізувати? Чи він, будучи

¹¹⁵ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. IV. С. 48.

¹¹⁶ Винниченко Володимир. Анотована бібліографія / упоряд. Вадим Стельмашенко. С. 230.

соціал-демократом, залишався цілком відданим демократії, а не диктатурі? Чи він розумів, що взяв би на себе непідйомний тягар одночасно з диктаторськими повноваженнями? Залишається тільки гадати, якими міркуваннями він керувався.

Щоправда, Винниченків щоденник дозволяє схилитися до останнього варіанта відповіді на це питання. Краще, ніж будь-хто з тих, хто стояв тоді біля керма УНР, він розумів об'єктивні перешкоди, що стояли на шляху національного державотворення. Мені здається також, що він розумів це краще, ніж професійні історики, які через сто років намагаються пояснити причини агонії УНР. Вчитаймося в текст, занотований у щоденнику під датою 2 січня 1918 року: «Ні, не стара буржуазна Європа, а соціалістична молода Советська Росія йде на нас збройною навалою, палить, грабує наші села, вирізає наших письменників (Єфименко з родиною)¹¹⁷. І ніякісінької уваги на те, що ми вже не “буржуазні”, що ми йдемо по шляху рішучої боротьби з буржуазією. І знов, як і того року, нема кому рятувати нашу націю, нашу державу. Здається, що без нації такі справді трудно створити національну державу. З одними “мужиками”, “людьми”, з одними темними, затурканими селянами, які знають тільки ту землю, в якій длубаються, — трудно битися за невідоме їм, незрозуміле, ніколи не чуване. Большевика вони знають і бачать в самих собі, а, нація, держава — це щось абстрактне, занадто велике. І як можна подвинути мужицькі маси проти самих себе, не даючи їм за те реальних компенсацій?»¹¹⁸.

І. Мазепа розповідав, що державна нарада відбулася в колишньому генерал-губернаторському палаці, де раніше мешкав гетьман П. Скоропадський, а тепер голова Директорії В. Винниченко. Відкриваючи нараду, Винниченко заявив, що з огляду на небезпечний стан республіки Директорія, не чекаючи поки почне свої наради Трудовий конгрес, визнала необхідним вислухати думку представників ширшого українського громадянства щодо дальшого ведення української боротьби. Зазначив, що серед українського

¹¹⁷ Олександра Єфименко, почесний доктор історії (перша жінка в Росії, яка здобула таке визнання) 18 грудня 1918 р. трагічно загинула на хуторі Любочка поблизу села Верхня Писарівка на Харківщині разом з донькою Тетяною.

¹¹⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 311–312.

суспільства є три напрями, а саме: за продовження теперішньої політики Директорії, за встановлення диктатури пролетаріату й за диктатуру військову. Отже, бажано обмінятися думками та зайняти якусь спільну лінію¹¹⁹.

Представники січових стрільців О. Назарук і Ю. Чайківський запропонували створити замість Директорії військовий тріумвірат у складі С. Петлюри, Є. Коновальця та його заступника А. Мельника. М. Порш резонно зауважив, що спочатку треба мати військо, а потім вже говорити про військову диктатуру. Представники Селянської спілки і партії есерів О. Янко й М. Шаповал доводили, що треба встановлювати в Україні радянську владу, бо цього вимагає український народ. У військах отаманів Григор'єва і Зеленого, повідомляли вони, вже запанували сильні пробільшовицькі настрої. С. Петлюра висловився і проти передачі влади радам, і проти диктатури. Більшість присутніх зійшлася на необхідності почекати скликання Трудового конгресу¹²⁰.

Лідери УНР не були впевнені, з якими настроями прибудуть у Київ делегати Трудового конгресу. Настрої могли бути різними. І. Майстренко у своїх спогадах згадував Полтавський губернських селянський з'їзд, який обирав своїх представників на Трудовий конгрес. За його словами, з'їзд розколовся на прихильників Директорії — понад сімсот делегатів, і прихильників радянської влади — понад вісімсот. Він уточнював, що «це були не прихильники більшовицької влади, а виразні прихильники реальної влади в самостійній Україні, тобто прихильники боротьбистської партії»¹²¹.

Пробільшовицькі настрої отаманів, про які згадував М. Шаповал на державній нараді, незабаром вилилися в конкретні дії. Однією з перших, без будь-якої участі більшовиків «збільшовичувалася» Дніпровська дивізія, що розміщувалася в Святошині під Києвом. С. Петлюра вивіз її за межі столиці, але це не допомогло. У селі Григорівка зібрався селянських з'їзд за участю бійців дивізії, який зажадав передати владу радам і націоналізувати

¹¹⁹ Мазепа Ісак. Україна в огні й бурі революції. С. 81.

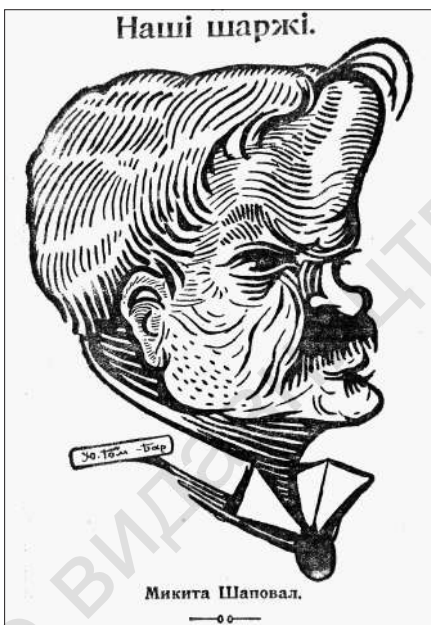
¹²⁰ Рубльов О. С., Ресент О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. С. 152–153.

¹²¹ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. С. 49.

великі підприємства. На з'їзді було обрано ревком, раду дивізії та її отамана — Зеленого (Д. Терпила). Петлюра направив у Трипілья, де розташовувалася дивізія, війська для роззброєння бунтівників. Тоді вони перейшли на лівий берег Дніпра, частково розгромили, а частково приєднали до себе військові підрозділи Директорії, дислоковані в цьому районі. Невдовзі вони захопили Золотоношу, Гребінку, Ржищів і Черкаси. Тут стала складатися нова адміністрація під проводом українських лівих есерів і соціал-демократів (незалежних).

Наприкінці січня 1919 року «збільшовизувалися» розташовані на великій території південної України частини Задніпровської дивізії. За наказом керівництва партії боротьбистів штаб дивізії у складі отамана Н. Григор'єва, Ю. Тютюнника і С. Савицького вийшов з-під підпорядкування Директорії і розпочав під радянськими гаслами бойові дії проти білогвардійців і військ Антанти на фронті від Бессарабії до Перекопа. Про підтримку рад оголосили також загони «батьки» Махна, що перебували в районі Гуляйполя. У Петлюри залишилося обмаль боєздатних сил.

Починаючи з 31 грудня 1918 року, В. Чехівський кількаразово телеграфував у Москву наркому закордонних справ, щоб дізнатися, чому російські війська просуваються в Україну без оголошення війни. Г. Чичерін відповідав, що російських військ в Україні нема, а воєнні дії ведуться між військами Директорії і радянського уряду України, який цілком незалежний. Одночасно нарком від імені Раднаркому шифрованою підганняв П'ятакова: «Оскільки ми заявили про наше невтручання в українські

*Микита Шаповал.
Дружній шарж у газеті «Трибуна»
від 1 січня 1919 р.*

справи, то нема абсолютно нічого, що б перешкодило розвивати далі Ваші успіхи»¹²².

Л. Троцький підписав постанову Реввійськради РСФРР про утворення Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Перед фронтом ставилося завдання розгорнути наступ проти сил Директорії в Лівобережній Україні й оволодіти головними переправами на Дніпрі в районі Києва, Черкас, Кременчука і Катеринослава. Прогнозуючи наступ військ Антанти вглиб України, російсько-радянське командування сподівалося закріпитися на Дніпрі й відстояти Лівобережжя. Тоді ще важко було передбачити, яка доля чекала нечисленний антантівський десант.

30 грудня В. Винниченко дав інтерв'ю співробітнику «Робітничої газети» з приводу поточного моменту. Найбільш детально Володимир Кирилович зупинився на загрозі з боку радянської Росії і постарався роз'яснити громадськості мотиви замовчуваної російською пропагандою причини повзучої агресії Кремля: «Совітська Росія — невідомо з яких причин — розпочала й провадить військові операції проти Української Республіки, — говорив він. — Повинен зазначити, що ті явища, які спостерігаємо під час цих операцій, дають привід думати, що ці операції провадяться у спеціальних інтересах: захвату нашої території для вивозу якомога більшої кількості хліба, цукру й вугілля. Місцевість, де проходять більшовики, цілком спустошується. Хліб, цукор і всякі продукти вони силою відбирають, грузять у вагони і виряджають у Росію майже без жодної компенсації. Поводження ж із представниками української влади, а також української нації є настільки жорстоке, нелюдське та розлючене, що це дає право думати про їхні агресивні замахы і на нашу національність і на державність»¹²³.

Як ми вже бачили, в українському політичному істеблішменті на переламі 1918–1919 років посилилися настрої на користь запровадження радянської системи влади. Відбувалося це не тільки під тиском селянських низів, які бажали поширити на Україну здійснювану Москвою політику «чорного переділу» орних земель.

¹²² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). Київ, 1996. С. 73.

¹²³ Винниченко й українська соціал-демократія. Упоряд. В. Лозицький. С. 173–174.

Багато хто вважав, особливо в боротьбистських колах, що запровадження радянської системи влади попередить російську агресію. Адже кремлівська пропаганда закликала пролетаріїв усіх країн єднатися в боротьбі з буржуазією і створювати радянські республіки. На жаль, ці українські політики не могли розрізнити, де закінчується пропаганда і починається реальна політика Кремля. Тим часом перший з'їзд КП(б)У ще в липні 1918 року прийняв резолюцію «Про ставлення до так званих “Рад”», тобто рад, створених не більшовицькими ревкома, а волевиявленням революційних народних мас. Захоплюючи територію України, створена в Москві КП(б)У та її «робітничо-селянський» уряд повинні були поставитися до наявних в УНР рад так, як вимагала ця резолюція з'їзду (варто навести її в оригіналі):

«1. Легально существующие в настоящее время организации, именующие себя «Советами рабочих и крестьянских депутатов», самым резким образом отличаются от действительных Советов, а в то же самое время своим названием распространяют иллюзии, будто в некоторых местах еще Советы существуют;

2. Эти легальные организации служат орудием совлечения пролетариата с революционного пути вооруженного восстания против ига германского империализма, гетманщины и мелкобуржуазных руководящих партий бывшей Центральной рады;

3. Советы рабочих и крестьянских депутатов могут существовать только как органы борьбы за власть или органы власти рабочих и крестьян, а в настоящих условиях такие органы легально существовать не могут, а потому всякое учреждение, существующее легально и именующее себя Советом, неизменно должно дискредитировать саму идею Совета депутатов»¹²⁴.

Вторгаючись в Україну військовими підрозділами, червона Росія одночасно «освоювала» здобуту територію за допомогою так званого радянського будівництва: спочатку створювалася мережа ревкомів, а потім рад з комуністів і надійно перевірених ревкома-ми безпартійних депутатів. «Радянське будівництво» відбувалося під контролем і за безпосередньої участі органів державної безпеки. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) була створена

¹²⁴ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. Київ, 1988. С. 133–134.

декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 3 грудня 1918 року, тобто ще до реального вторгнення на територію УНР. Як відбувалися вибори в ради, професор В. Верстюк показав на прикладі створення ради робітничих депутатів у Городищі Київської губернії. Після відступу петлюрівців до містечка прибув загін прифронтової надзвичайної комісії, який складався зі 150 червоноармійців при шести кулеметах, очолюваний Сичовим. Робітник місцевого цукрового заводу так описував процедуру створення ради:

«Були призначені вибори, причому Сичов запропонував нам декілька списків, за які ми повинні були голосувати. У всіх списках стояли якісь незнайомі прізвища, тільки в одному спискові були прізвища місцевих комуністів, головним чином жидів. Жидів нам не хотілось вибирати, але решта осіб були нам геть незнайомі. На запитання, хто вони, Сичов відповів:

— Це все партійці, голосуйте за них — вони люди ділові і державного розуму.

Ми все ж вирішили голосувати за своїх іудеїв, чим за якихось незнайомих осіб. Краще хай будуть свої, чим ті ж свої та плюс чужих ще чоловік 50 приїде. Коли один з робітників мав необережність спитати, чи не можна запропонувати своїх кандидатів (із робітників) у виконком, то Сичов сказав:

— Ви, товаришу, йдете, значить, проти радянської влади, якщо не довіряєте нам.... Ви, значить, білогвардієць...

Робітник кинувся виправдовуватися, але був заарештований і відправлений в ешелон, а потім його кудись повезли. Більше я його не бачив. Це так подіяло на всіх, що зразу ж всі віддали свої голоси іудейському списку»¹²⁵.

Спираючись на підтримку В. Винниченка, В. Чехівський гарячково шукав порозуміння з радянською Росією і з цією метою надіслав у середині січня до Москви надзвичайну місію на чолі з С. Мазуренком. Останній дістав повноваження заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умови пропорційного представництва в радах робітничого класу і трудового селянства, а також на укладення економічного договору з РСФРР. Проголошувався принцип нейтралітету України

¹²⁵ Політична історія України. XX століття. У 6 т. Т. 2. С. 342–343.

з активною обороною проти армій А. Денікіна, Антанти і Польщі. Натомість радянська Росія мала припинити наступ своїх військ в Україну і визнати незалежність УНР.

Українське посольство в Москві зустріло показово доброзичливе ставлення. Д. Мануїльський, якому було доручено проводити переговори від російської сторони, наполягав на тому, щоб Україна оголосила війну Антанті. Мазуренко відстоював формулу українського нейтралітету. Було очевидно, втім, що переговори не мали перспективи. Радянська влада влаштовувала Раднарком в одній-єдиній формі «диктатури пролетаріату», коли делегатам від робітничого класу в радах надавалися штучні переваги порівняно з представниками селянства, яке кількісно переважало. Обрана Директорією формула виборів до Трудового конгресу ніколи б не дала переваги більшовикам, а тому зовсім їх не цікавила. Про незалежність УНР, як уже дало зрозуміти відомство Чичеріна, не могло бути й мови. Нарешті, непопулярність Директорії серед українських громадян робила її в очах Москви партнером, з яким можна було не рахуватися.

Коли виявилося, що місія Мазуренка ані на день не зупинила вторгнення в Україну, у Києві зрозуміли, що мирний варіант розвитку подій недосяжний. В. Чехівський, М. Грушевський, М. Шаповал та інші прибічники союзу з радянською Росією замовкли. Навпаки, прибічники союзу з Антантою, найбільш послідовним з-поміж яких був С. Петлюра, заговорили на повний голос.

Якою була позиція В. Винниченка в цій ситуації? Він до останнього сподівався на укладення мирної угоди з Москвою. Роком пізніше змалював тогочасну ситуацію в таких виразах: «Хто міг знати, чи не хитрість большевиків були всі ті балачки про мир. Харківський же фронт, справді, гнувся і тріщав як лід на весні. Захиталась і Директорія. Проти оповіщення війни був тільки голова Директорії. Але не маючи не то що фактичної влади, але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусив згодитися і він на офіційне оповіщення фактично вже веденої війни»¹²⁶. 16 січня Директорія оголосила війну радянській Росії.

¹²⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 228–229.

Трудовий Конгрес.

Вчора відбувся друге засідання Трудового Конгресу.

Ще напередодні було відомо, що має бути виступ голови Директорії з дедляцією, яку присвячено з'ясуванню загального програму політики Директорії і міжнародного становища України.

Цікавість до засідання величезна.

З самого ранку провадилися наради фракцій, на яких обмірковувалися загально політичне становище і окреслювалися заходи, які, на думку фракцій, необхідно вжити щоб запобігти можливій кризі.

Засідання проходить в атмосфері напруженої уваги.

Партер повний депутатами.

Місця для представників організацій, установ та публіки також майже всі зайнято.

Біля 2 г. дня на сцені з'являються всі члени сенаторів-конвента.

З бокових дверей увиходить весь склад Директорії на чолі з В. К. Винниченком.

Засідання оголошується одкритим.

Слово надіється голові Директорії.

При загальній увазі В. К. Винниченка говорю промову, що тривала біля 1 1/2 г.

Промова В. К. Винниченка.

— „Коли демократія українська — починає свою промову голова Директорії — прийшла до того переконання, що значні земельні власники на Україні забирають все більше владу і повертають її на насильства та виснаження трудового людю, зупиняють права нашої держави, — тоді вона особливо серйозно замислилася над цим явищем і прийшла до того висновку, що настав, нарешті момент, коли терпіння українця, що настав момент скинути це ярмо. Ця думка панувала в різних українських партіях. Комісія з цих партій окремо обмірковувала це становище.

Обмірковували його також організації військові і цивільні, і всі приходили до висновку: необхідно повстати і ціною крові здобути волю народові.

Підготовка до повстання.

Підготовка до повстання провадилася в надзвичайно тяжких умовах. Ви гадаєте, які тоді були умови. Гетьманський терор було доведено до нечуваних розмірів. Людей тільки з одного підірвання в неприхильності до гетьманського правління переслідували, арештовували і забивали без жалю. Для цього було організовано спеціальні терористичні організації, і ті, хто вівся за організацію повстання, ризикували бути забитими в кожний момент. Але українська демократія гадала, що так чи інакше, а прапор повстання необхідно підняти. Пропускалося, що справу може бути програно, так, між иншим,

на. Того ж вечора член Директорії Петлюра виїхав у Білу Церкву для формування військових частин. Другого дня туди ж виїхали і решта членів Директорії. Почався момент об'єднання соціалістичних партій зі своїм народом і цей момент пройшов надзвичайно щасливо. Селяне і робітники по нашому заклику йшли до армії, приносили амуніцію й харчі.

Це було велике свято української революції. В. К. Винниченко згадує, що робили більшовики в перші дні повстання: «Вони захоплюють Гомель і де які інші міста, оголошують Брестський договір недійсним і посилають свої війська на нас. Це був нам ніж у спину. Аналогічне сталося в Харкові. Там народ, який ще не знав гаразд про діяльність Директорії, вже закликався до боротьби з Директорією. Те ж було і в Катеринославі, де за підписом Платона було надано маніфест, чудний маніфест, де всі заслуги приписували більшовикам собі, заявляючи, що це вони оккупують гетьманщину, захопили міста і що тепер на Україні совієтська влада. Розуміється, ці факти нашу енергію не дуже підірвали. Ми не чекали такого зрадинства з їх боку... І ось почалася шкідлива робота серед української людности. Йде в ход брехня, сіється розлад. Проводяться надзвичайна провокація серед німецьких солдат, і ті виступають проти нас. Ведеться провокація в Румунії і румунські війська наступають на наш кордон. Становище утворюється надзвичайно тяжке. І все ж, хоч ми розуміли, що може йти до нас ширю смерть, це становище нас не лякало, і нашої настрою не агасило, і цей настрій дав нам спроможність порешати все: ми перемогли німців, добровольців і вступили в Київ.

Програм Директорії.

Голова Директорії далі переходить до характеристики Директорії. „Першим ділом ми займалися розробленням земельного закону. Ми працювали при цьому в цілковитій згоді з селянською спілкою — організацією, що найбільш пиляла інтерес селян. Ми прагнули до того, щоб найбільш задовольнити державно-соціальні інтереси як України, так і тієї класи, яка буде користуватися цим законом.

В інтересах державного селянства ми виносили постанову, щоб земля не була нічим власністю, щоб ніхто не міг експлуатувати праці інших.

Ми не мали своїх запланованих добувати сировини з боку робітників, але, додержуючись загально-демократичних принципів, ми зараз же відновили всі ті закони й постанови, які дала революція в інтересах робітничого пролетаріату. Наш програм, на нашу думку, повинен був на

Інформація про перебіг Трудового конгресу та переказ промови Володимира Винниченка у газеті «Трибуна» від 26 січня 1919 р.

Зупинившись на короткий час для переформування в Харкові, російсько-радянські війська незабаром поновили наступ у трьох напрямках. Друга повстанська дивізія просувалася на Полтаву, група військ під командуванням П. Дибенка — на Катеринослав, група Ю. Сабліна — на Донбас. Загальна кількість регулярних військ, зосереджених на харківському напрямку, не перевищувала 11 тис. бійців. Проте вони спиралися на підтримку численних партизанських загонів.

Дибенко захопив Катеринослав 27 січня. Друга дивізія увійшла в Полтаву і, не гаючи часу, просунулася до Дніпра. 1 лютого вона переправилася на правий берег у районі Кременчука. Група Сабліна тим часом зайняла донецькі міста і з'єдналася з червоноармійськими частинами, які стримували війська генерала А. Денікіна.

Існувала вражаюча відмінність у методах, якими більшовики створювали першу і другу радянські республіки в Україні.

До створення першої республіки — харківської УНР — більшовицьке керівництво поставилося надзвичайно відповідально. Воно погодилося з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в імітованому ним державотворчому процесі збільшовизовані ради південних і східних губерній. Воно двічі організовувало всеукраїнські з'їзди рад: перший раз — у Києві, а коли той виявився непідконтрольним, то окупувало Харків, аби під прямим контролем своїх збройних сил провести другий з'їзд. Більшовицьке керівництво скористалося для утворення в Харкові радянської республіки назвою «Українська Народна Республіка», яку Центральна Рада використала для назви своєї держави у Третьому Універсалі. Навіть підконтрольний Москві з'їзд рад у Харкові неофіційно назвали Всеукраїнською радою. Нарешті, український радянський уряд назвали Народним секретаріатом. Ця назва максимально наближалася до назви уряду Центральної Ради — Генерального секретаріату.

Однак до створення через рік другої радянської республіки в Україні Кремль підійшов недбало — інакше не скажеш. Уряд був утворений не в Україні, а в Росії. Утворювали його, не потурбувавшись про організацію будь-якого, нехай навіть непередставницького, з'їзду рад — а просто в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Цю побутову деталь завжди обминала радянська історіографія, коли згадувала про обставини реставрації радянської

влади в Україні після австро-німецької окупації. Організовував український уряд нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін з людей, яким довіряв особисто. На здивоване питання ошелешеного В. Затонського, якого також включили в уряд, чому ніхто не порадився з українськими комуністами, Сталін глумливо відповів: «Усякому овочу — свій час»¹²⁷.

Далі — більше. Вже отаборившись у Харкові, який знову зайняли російські війська, «сталінські овочі» 6 січня 1919 року назвали будовану ними в Україні державу за аналогією з назвою радянської Росії: Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Ця назва зберігалася до запровадження Конституції СРСР 1936 року. Надалі порядок слів у назвах союзних республік змінився, і до 1991 року Україна офіційно називалася Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР). 29 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР став називатися, за аналогією з Росією, Радою народних комісарів.

Чим можна пояснити ці новації в національній політиці ленінського Раднаркому? Тим, мабуть, що основна маса українського селянства, яке було живильним середовищем національної революції, розчарувалося в лідерах УНР. А українські міста, й передусім міське населення південних і східних губерній, від початку цієї революції здебільшого не підтримувало національний державотворчий процес. Російськомовні громадяни України визначали свої симпатії або антипатії в іншому вимірі — між білими і червоними.

Щоб остаточно зрозуміти ситуацію в Україні і довкола України через рік після більшовицького перевороту в Петрограді, її треба поставити в загальноєвропейський контекст. Пропаганда класової війни і встановлення соціальної справедливості простим, але дуже небезпечним шляхом ліквідації приватної власності в умовах повоєнної руїни і викликаной нею злиденності знаходила відгук у народних низах багатьох країн. Знову, як у середині XIX століття, над Європою простерся привид комунізму. Мільйони людей дивилися з надією на те, що відбувалося в радянській Росії. Більшовицькі пропагандисти почали називати В. Леніна і Л. Троцького

¹²⁷ Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). Київ, 1998. С. 41.

вождями світового пролетаріату. У Кремлі серйозно розраховували на те, що після закінчення світової війни соціальна революція радянського зразка перекинеться на інші країни. Керівництво РКП(б) було готове підштовхнути таку революцію конфіскованим у великих власників золотом і військовою силою, яка швидко зростала завдяки масовим мобілізаціям і зосередженню в його руках ресурсів велетенської країни.

Радянізація України здавалася для керівників РКП(б) на переламі 1918–1919 років напрочуд легкою ще й тому, що Директорія перебувала у міжнародній ізоляції. Роком раніше Центральна Рада спромоглася спертися на німецькі багнети, хоча просиділа на них лише кілька місяців. А після поразки Центральних держав борці за незалежність України мусили спиратися тільки на власні сили. На відміну від Польщі, яка у протистоянні з білою або червоною Росією могла розраховувати на всебічну підтримку переможців у Світовій війні, УНР оточували ворожі війська по всьому периметру її кордонів. Тим часом власні сили Директорії підривалися зсередини бацилами соціального і персонального розбрату.

Про соціальний розбрат, активно поглиблюваний легально діючими в Україні більшовицькими організаціями, тут сказано досить багато. Говорилося і про незгоди всередині Директорії, особливо між В. Винниченком і С. Петлюрою. Хоч обидва були соціал-демократами, називати їх однодумцями не випадає: Петлюра відносився до правого крила партії, а Винниченко був яскраво вираженим «ліваком».

Відносини між провідними фігурами Директорії особливо загострилися після різкого погіршення політичного і воєнного становища УНР у січні 1919 року. В. Винниченко пише про це у «Відродженні нації» досить об'єктивно, не змушуючи читачів ставати на його бік або на бік його опонента. Однак з його опису ситуації стає зрозумілим, що захисники незалежної УНР виявилися практично обезголовленими: «Всередині Директорії не все було так “благополучно”, як то заявлялось самою Директорією для громадянства. І громадянство навіть про це знало, вбираючи ту “неблагополучність” у форму різних чуток і пліток: ніби я арештував С. Петлюру, або С. Петлюра мене, ніби між нами була дуель, ніби С. Петлюра вихоплював проти мене револьвер. Це — обивательська фантазія, — ніяких ні арештів, ні дуелів не було.

Але була цілковита протилежність світоглядів і була безперестанна боротьба їх. Мене піддержував А. Макаренко, а С. Петлюру П. Андрієвський. Ф. Швець часом схилявся то на один бік, то на другий. “Принципально”, в деклараціях, заявах, навіть у законах більшість Директорії частіш усього була на моєму боці. Але фактична, реальна політика поза Директорією провадилась тими силами, виразником яких у Директорії були С. Петлюра і П. Андрієвський»¹²⁸.

Січень 1919 року видався в Україні насичений подіями надзвичайного значення. Однією з них було проголошення возз’єднання Української і Західноукраїнської народних республік. Проголошенню «злуки», як в ті часи назвали утворення соборної України, передували події, що розгорталися протягом кількох попередніх місяців.

У жовтні 1918 року почала розпадатися Австро-Угорщина. 18 жовтня у Львові утворилася Українська Національна Рада (УНРада), яка оголосила себе «конституантою сеї части українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території»¹²⁹. 23 жовтня голова УНС В. Винниченко надіслав УНРаді вітальну телеграму з побажанням успішної праці та заявою про повну готовність УНС «піддержати змаганє за наш спільний ідеал — об’єднання всіх українських земель в одно державне тіло»¹³⁰.

У листопаді УНРада встановила контроль над Львовом і проголосила про утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Одразу розгорілася виснажлива війна з поляками, які прагнули включити Східну Галичину у відроджувану Польську державу. 5 листопада УНРада послала О. Назарука і В. Шухевича в Київ просити допомогу грошима, технікою, амуніцією і людьми. П. Скоропадський негайно прийняв їх і запропонував відрядити на захист Львова загони січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем, якщо вони погодяться. Він знав про таємні зносини командування стрільців з УНС та їхні плани взяти участь

¹²⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 237–238.

¹²⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2001. Т. 1. С. 186.

¹³⁰ Верстюк Владислав. Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці // Український історичний журнал. 2019, № 1. С. 82.

Голова
Директорії
УНР Володимир
Винниченко
та член
Директорії
Симон Петлюра
під час молебню
з нагоди
проголошення
Акта злуки УНР
та ЗУНР

в антигетьманському повстанні. О. Назарук поспішив до Білої Церкви і добився згоди Стрілецької ради на передислокацію в Галичину. Після цього Є. Коновалець і Д. Левицький зустрілися з В. Винниченком і повідомили про рішення ради. У статті, надрукованій львівською газетою «Діло» 27 квітня 1924 року, Д. Левицький розповідав: «Почувши це, Винниченко зблід, на його енергійному лиці виступили сльози. Він заявив нам, що це удар у спину, що в момент, коли все до повстання готове, не можна відступати». Завершуючи статтю, Левицький зазначив: «Почуття ваги Києва як осередку всеукраїнської державності взяло верх між січовим стрілецтвом. Коновалець сповістив Винниченка, що січові стрільці готові до бою і попрямують через Фастів на Київ».

30 листопада посланці УНРади Д. Левицький і Л. Цегельський прибули у Фастів, де в ході повстання перед наступом на Київ розміщувалася Директорія. Цього дня вони зустрілися з В. Винниченком, П. Андрієвським і Ф. Швецем. Члени Директорії не заперечували необхідності злуки обох народних республік, але не дивилися на цю акцію надто оптимістично. «Ми мали новий фронт, — констатував Винниченко»¹³¹. 1 грудня з фронту прибув С. Петлюра, і переговори були завершені укладенням передвступного договору про «маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю»¹³².

¹³¹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 155.

¹³² Цегельський Л. Від легенд до правди. Нью-Йорк ; Філадельфія, 1960. С. 144.

3 січня 1919 року УНРада затвердила в Станіславові «передвступний договір про злуку». У прийнятій Ухвалі говорилося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем *Західньо-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою* в одну, одноцільну суверенну Народну Республіку»¹³³. Остаточний Акт злуки мав бути проголошений у Києві. Для цього в столицю України направлялася делегація з 36 осіб, складена з представників Галичини, Буковини і Закарпаття. Члени цієї делегації мали також взяти участь у засіданнях Всеукраїнського трудового конгресу.

Урочиста церемонія злуки відбулася 22 січня 1919 року на Софійській площі у присутності війська і десятків тисяч громадян. Дата для церемонії була вибрана не випадково: рік тому в цей день Центральна Рада прийняла Четвертий Універсал з оголошенням незалежності УНР. Від імені західноукраїнської делегації вітальне слово проголосив заступник голови УНРади Лев Бачинський, від імені Директорії УНР — Володимир Винниченко. Лонгін Цегельський прочитав постанову Національної Ради ЗУНР від 3 січня й урочисто вручив її Винниченку. Федір Швець проголосив Універсал Директорії, в якому говорилося: «Від нині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західньо-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили й за які вмирали кращі сини України. Від нині є єдина, незалежна Українська Народня Республіка. Від нині український нарід, увільнений могутчим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щасті робочого люду»¹³⁴. В Універсалі вказувалося, що Акт злуки має бути затверджений Установчими зборами, скликаними з території всієї України. До того часу Західна область (ЗО)УНР, як стала називатися ЗУНР, залишалася при своїх власних законодавчих і адміністративно-виконавчих органах влади — Українській Національній Раді й Державному секретаріаті.

¹³³ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. С. 390.

¹³⁴ Там само. С. 391.

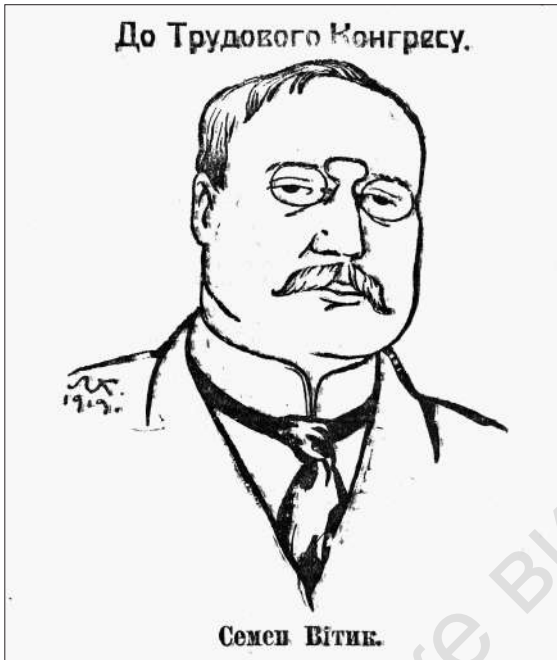
Увечері цього дня Директорія вшановувала в Українському національному клубі західноукраїнську делегацію, яка брала участь в урочистостях з нагоди Акта злуки. Володимир Кирилович тепло вітав гостей і зазначив, що Галичина завжди гостинно приймала переслідуваних царизмом українців, у тому числі його самого в 1903 році. Проте в його вітальному слові прозвучали неприховані нотки песимізму, пов'язані з важким становищем на фронтах обох народних республік. «Ми дамо вам, брати-галичане, — говорив він, — степовий, широкий розмах нашої душі і візьмемо в вас дисципліну, європеїзм, точний аналіз, і тоді з нас вийде добра нація. Нехай в даний момент ми й не вдержимося, але те, що ми зробили, не загине. Я проголошую свій тост за нашу вільну й добру націю»¹³⁵.

23 січня у приміщенні Київського оперного театру розпочав свою роботу Трудовий конгрес. Першим у порядку денному стояло питання про затвердження Акта злуки. Члени Конгресу стоячи вислухали спочатку грамоту УНРади, що була прочитана представником західноукраїнської делегації С. Витвицьким, а потім Універсал Директорії. Після кількох урочистих промов Конгрес одностайно, за винятком кількох делегатів від соціал-демократів-меншовиків і російських правих есерів, які утрималися, затвердив історичний Акт злуки.

Найбільшою на Конгресі була фракція Селянської спілки, яка перебувала під впливом українських есерів. Проте ця партія, розколовшись на лівих (боротьбистів), центральну течію і правицю, навіть не спромоглася реалізувати своє право запропонувати Конгресу кандидатуру голови. Роботою Конгресу керував заступник голови, член УНРади, соціал-демократ С. Вітик.

Велика промова В. Винниченка на Конгресі, яку він проголосив 25 січня, була своєрідним звітом про діяльність Директорії з часу її створення. Проте головна увага приділялася характеристичі поточного моменту. За неповні три місяці від початку повстання проти гетьмана політичні настрої українського суспільства різко змістилися вліво. Ліві ідеї (зокрема, встановлення

¹³⁵ Гошуляк Іван. До питання про внесок В. Винниченка в консолідацію та об'єднання українських земель в 1917–1919 рр. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка. Київ, 2006. С. 106.

*Семен Вітик.
Малюнок
у газеті «Трибуна»
від 1 лютого 1919 р.*

радянської системи влади і здійснення соціально-економічних перетворень за зразком радянської Росії) брали гору не тільки над правими, консервативними поглядами, а й над центристськими. Тому на присутніх справила велике враження своїм антибільшовицьким духом промова голови Директорії: «Наші реформи — не большевизм. Ми не большевики. Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціальна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на загибель»¹³⁶.

Цитуючи цю промову, І. Мазепа зазначав, що учасники Конгресу не почули в ній ясної відповіді на головне питання, яке тоді мучило всіх: що робити далі?¹³⁷ Справді, Винниченків оптимізм був награний, він розумів, що ситуація стає безвихідною. За день до виступу він записав у щоденнику: «Все питання в тому, через

¹³⁶ Мазепа Ісак. Україна в огні й бурі революції. С. 86.

¹³⁷ Там само.

скільки днів нас буде вигнано з Києва, і ми підемо тинятись по нашій не своїй землі, збираючи крихітки нашої нації, зліплюючи їх докупки, в “кулак”, щоб ударити ним по ворогові. Ой, боюсь, що тим кулачком ми не злякаємо зголоднілої орди з півночі. І будемо ми взивати до дужих і благати про поміч, і будемо ми кусати собі серце з сорому і гніву за своє пониження й безсилість»¹³⁸.

Головним питанням, яке розглядав Трудовий конгрес, було питання про владу. Після тривалих дискусій він ухвалив підсумковий документ — Універсал, проект якого розробляла фракція УСДРП, підтримана центристською частиною есерів і делегатами ЗУНР. У цьому документі зазначалося, що вища влада у відновленій УНР передається Директорії, а на місцях її повинні взяти представники уряду під контролем губернських і повітових рад. Отже, після довгих дискусій питання про владу на представницькому форумі було розв'язане. Однак сама влада вже вислизала з рук Директорії.

Повертаючись до обставин утворення радянських органів влади в Україні, які створювалися під егідою Раднаркому УСРР, не можна обминути увагою невелику за обсягом, але змістовну книжку С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)». Вона була видана у 1919 році у Саратові — одному з найбільших центрів українського національного руху поза Україною. Одразу після виходу невеликий тираж було конфісковано і знищено місцевими органами влади. В Україні ця книжка доступна в невеликій кількості примірників нью-йоркського перевидання 1967 року, і лише її підсумковий розділ «Запитання т. Леніну» передруковано в дев'ятитомному (у 14-ти книгах) зібранні історичних джерел за редакцією професора Т. Гунчака «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (Київ, 2001).

Згадуючи долю центральних органів радянської влади в Україні, С. Мазлах і В. Шахрай зазначили у своїй книжці, що на нараді у Таганрозі в квітні 1918 року ЦВК рад України і Народний секретаріат були реорганізовані в Бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів і Центральної Ради. У Москві Народний секретаріат, очевидно, воскрес, тому що його ліквідували вдруге на I-му з'їзді КП(б)У в липні 1918 року. Серед

¹³⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 314.

кількох аргументів, якими мотивувався розпуск радянського уряду, був і такий: «Існування Народного Секретаріату як центру Радянської влади в умовах відсутності Рад як органів влади на місцях, є шкідливою фікцією, що веде до самообману мас»¹³⁹. І раптом у листопаді 1918 року український радянський уряд знову «воскрес» у Курську під новою назвою. Автори запитували у своїх читачів: «Звідки ж узявся Тимчасовий робітничо-селянський уряд України? У Москві навіть не подумали про те, як можна існувати радянському уряду, коли самих рад немає»¹⁴⁰.

Поле діяльності перед Тимчасовим урядом відкрилося тільки після переїзду до Харкова. Відразу виявилось, що його робота паралізується безпринципними суперечками між двома угрупованнями: п'ятаковцями й артемівцями. 16 січня 1919 року більшість членів уряду проголосувала за звільнення Г. П'ятова від обов'язків голови і призначення на цю посаду Артема (Ф. Сергєєва). П'ятов не визнав результатів голосування і заявив: оскільки його призначили рішенням ЦК РКП(б), він утримуватиме свої повноваження до іншого рішення з Москви, якщо воно буде. Ленін надіслав до Харкова Християна Раковського.

Прибувши до Харкова, Раковський побажав зафіксувати справжній стан речей, щоб позбавити ґрунту надто вільну поведінку тих членів уряду, які або діяли самостійно, демагогічно прикриваючись декларативними твердженнями про незалежність України, або без відома голови напряду спілкувалися з центральними установами у Москві. Цей документ був проектом ніколи не прийнятої (бо не виявилось потреби) урядової постанови:

«З метою більш енергійного сприяння робітничо-селянській революції, що розвивається на Україні, та внесення ясності в основні питання революційної дії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив звернутися в ЦК РКП і РНК з такою заявою:

1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, створений постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження й накази ЦК РКП безумовно.

¹³⁹ Прийнята з'їздом резолюція Епштейна (Я. Яковлева) по Народному секретаріату цитується за виданням: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. Київ, 1988. С. 104.

¹⁴⁰ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Нью-Йорк, 1967. С. 63, 64.

2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (над рядком дописано: не будучи по суті самостійним. — С. К.) не створив і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськраду Групи курського напрямку «Реввійськрадою Української Радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, яка була розпочата створенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

3. Це перейменування далєбі не означало й не означає жодних змін по суті, тим паче, що особистий склад згаданої Реввійськради визначений не нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж самою Реввійськрадою Групи військ курського напрямку, який лише одержав іншу вивіску для України»¹⁴¹.

Цей документ вочевидь не потребує коментарів. Він переконливо показує не тільки характер місії Раковського в Україні, а й самий зміст української радянської державності.

Війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка поступово, але неухильно просувалися на Київ. Основу військових сил на цьому напрямку становили три полки Першої повстанської дивізії, полк Другої дивізії і частини прикордонників. Богунський полк під командуванням М. Щорса 12 січня зайняв Чернігів і разом з Таращанським полком В. Боженка наблизився до Броварів, де стояв 40-тисячний підрозділ Армії УНР. Хоча чисельність радянських військ була майже вчетверо меншою, вони пішли в наступ. Після триденної битви С. Петлюра змушений був відступити, відкривши шлях на Київ. 5 лютого 1919 року Перша повстанська дивізія увійшла в столицю УНР.

Описуючи відступ Армії УНР з Лівобережжя до Києва в кінці січня, В. Кучабський свідчив: «Не ворог, а власна уява і настрої безнадійності гнали тепер війська УНР назад. Зневірене в те, що є ще за що битися, військо погодилося з думкою, що большевики все одно мусять прийти. Військо кидало рушницї й розходилося по домах або капітулювало, цілими частинами, переходячи до переможців»¹⁴².

¹⁴¹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 77.

¹⁴² Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. С. 228.

У січовика Василя Кучабського на першому плані — зневіра, приреченість, безнадія, тобто низький моральний стан петлюрівців. Міністр внутрішніх справ в уряді В. Чехівського Олександр Мицюк подавав інше пояснення: «Під ударами Світової війни, під частими змінами влади у громадянських війнах у психології народних мас України, завжди більш схильних до анархічної волі, ніж москалі, стала підірвана не лише російська державність, але й сама ідея державності взагалі, з усіма її основними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умови компрометації самої ідеї державності в широких масах було на правду надто тяжко. Тут, на наш погляд, є основний ключ до розгадки неспіхів і народних ватажків та героїв, і навіть військових талантів»¹⁴³.

У такому поясненні також є зерно істини, варто згадати про величезну кількість повстанців під прапорами Нестора Махна. Здається, однак, що найближче до суті справи підходив В. Антонов-Овсієнко, коли доповідав Й. Вацетісу в Москву, наводячи один безсумнівний факт: «Насамперед петлюрівські загони значною мірою містять елементи, схильні до підтримки радянської влади»¹⁴⁴.

«Неусвідомлений соціалізм» селянських низів знаходив опору в демагогічній політиці керівників РКП(б), передусім у їхньому курсі на реалізацію прагнення незаможників розв'язати земельне питання шляхом «чорного переділу» орних земель. Облудне гасло «Землю — селянам!» змушувало їх вітати радянську владу й відповідно відвертатися від Директорії, яка надто обережно здійснювала соціально-економічні перетворення. Тому мав певну рацію В. Винниченко, коли писав у «Відродженні нації»: «І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території. Цим, розуміється, я не хочу сказати, що російський совітський уряд не мав ніяких намірів воювати з нами й не посилав своїх військ проти нас, як це він увесь час підкреслював. Він хотів воювати, він воював, він і війська свої для того посилав. Але цих військ було

¹⁴³ Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1939. С. 28–29.

¹⁴⁴ Див.: Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1991. С. 51–52.

надзвичайно мало й вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними. Це давало Народним Комісарам як не формальне, то моральне право твердити, що вони з нами не воюють, а що з нами воює наш народ, але то ми за те винні, а не вони»¹⁴⁵.

За письменницькою звичкою, Володимир Кирилович загострівав думку, щоб добитися більшої виразності. Як на початку 1918 року, так і на початку 1919 року радянська Росія могла зібрати війська, здатні окупувати майже беззахисну Україну. Твердження «виганяв нас з України наш власний народ» мало під собою підстави, хоча також було по-письменницькому загострене. У ньому відчувалося замасковане звинувачення українського народу в остаточній втраті здобутої в 1917 році національної державності. У щоденнику він занотував під 28-м листопада 1918 року: «Нема у нас нації, є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить»¹⁴⁶.

Чи мав В. Винниченко моральне право звинувачувати свій народ у пасивності, бездіяльності, байдужості до власної долі, виправдовуючи тим самим власні помилки в державотворчому процесі? Мабуть, мав. Адже він усього себе віддав справі здобуття колективного суверенітету українців над територією їхнього проживання. Не треба забувати й того, що власні помилки Володимира Кириловича як державного діяча породжувалися його відданістю найбільш пригнобленим і несвідомій частині співвітчизників. Вплив «неусвідомленого соціалізму» селянських низів перетворив його на «лівака» в колі однодумців, але він залишався не тільки соціалістом, а й демократом. Будучи соціал-демократом європейського типу, він залишався націоналістом, тому що бажав, щоб його співвітчизники перестали бути просто народом, тобто населенням, і перетворилися на націю, тобто спільноту.

Досліджуючи процес перетворення середньовічних народностей на модерні нації у Східній Європі, сучасні історики і етнологісти стверджують, що українська нація почала формуватися, коли аграрне суспільство в Австрійській і Російській імперіях

¹⁴⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 204.

¹⁴⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 309.

стало перетворюватися на індустріальне. Це справді так, і гідно подиву, що державний кордон, який перетинав український етнографічний масив, не став істотною перешкодою для процесу націєтворення. Проте не можна забувати, що українці були передусім нацією хліборобів, і процес заміни мануфактурного виробництва фабрично-заводським супроводжувався на їхніх землях формуванням здебільшого неукраїнських класових спільнот — буржуазії та робітників. Від часів Тараса Шевченка та Івана Франка успіхи в націєтворенні пов'язувалися з формуванням інтелектуальних сил. Втягнення народних мас у процес націєтворення розгорнулося тільки в добу визвольних змагань, очолених Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, Євгеном Коновальцем, Євгеном Петрушевичем та іншими яскравими представниками української інтелігенції.

Володимир Кирилович даремно впадав у відчай, фіксуючи національну незрілість своїх співвітчизників. Зрозуміло, що в позбавлених державності народів процес націєтворення відбувався уповільнено. Проте боротьба за державність, якій він присвятив усі свої сили, виявилася чинником, що величезною мірою прискорював цей процес.

Події на північних і північно-східних кордонах України, що розгорталися на переламі 1918–1919 років, привертали головну увагу Директорії і безпосередньо В. Винниченка. Адже йшлося про загрозу Харкову, Катеринославу і Києву з боку російсько-радянських військ. Проте не меншу небезпеку для відновленої УНР створювали Добровольча армія генерала А. Денікіна та інтервенція Антанти у Причорномор'ї.

Керівні кола Антанти були стурбовані тим, що поразка Німеччини створить вакуум влади в Україні. Щоб перешкодити наступу більшовиків, було прийняте рішення замінити німецькі гарнізони на антантівські. Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо надіслав директиву підготуватися до інтервенції. Німецькій адміністрації в Україні заборонили демобілізацію, яка вже почалася стихійно, і зобов'язали її продовжувати охороняти порядок у місцях розташування гарнізонів.

У ніч на 16 листопада 1918 року флот Антанти ввійшов в Чорне море. Армада союзників висадила в чорноморських портах від Одеси до Новоросійська дві французькі дивізії, а також

англійські, грецькі, румунські і польські частини загальною кількістю до 60 тис. осіб.

Попередні плани союзників були іншими. А. Денікін наполягав, аби вони надіслали не менше 18 дивізій. Керівництво Антанти мало намір використати від 12 до 15 дивізій, щоб мати можливість зайняти основну частину України включно з Києвом і Харковом¹⁴⁷. Однак, поки транспорти з військами добиралися до чорноморських портів, практично вся Україна потрапила під контроль військ відновленої УНР.

Появу Директорії Антанта зустріла вороже. Не визнаючи гетьманську адміністрацію, вона не збиралася визнавати й відновлену УНР. 24 листопада союзники висадилися в Севастополі, 26 листопада — в Одесі. Наприкінці 1918 року Директорії протистояли вороги по всьому периметру кордонів УНР: на заході — армії Ю. Пілсудського, на півночі і на північному сході — Л. Троцького, на південному сході — А. Денікіна, на півдні — десант Антанти.

Досить довго кораблі інтервентів стояли на рейді, готуючись до висадки військ. Французьке командування оголосило недоторканною портову смугу Одеси, й українські війська за розпорядженням С. Петлюри відійшли без бою. Директорію значно більше турбувало становище на північних кордонах. У грудні інтервенти захопили територію до лінії Тирасполь — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон. Просуватися далі не було змоги, бо розтягнутий фронт вимагав додаткових сил.

17 грудня В. Винниченко повідомив генерала О. Грекова, що він призначається командувачем Армії УНР на території Херсонщини, Катеринославщини і Таврії. Однак на початку січня генерала викликали до Києва з повідомленням, що він призначається міністром військових справ замість О. Осецького. Коли Греків з'явився в Києві, Винниченко послав його, вже в ранзі міністра, на переговори в Одесу. Колишній французький консул у Києві Е. Енно зв'язався з ним по телеграфу і повідомив, що в Одесу прибуває з Константинополя командувач французьких військ на півдні України генерал д'Ансельм, і з ним треба проводити переговори про політичне порозуміння з Францією і надання Директорії

¹⁴⁷ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 234.

Олександр Греків

допомоги воєнно-технічними матеріалами для боротьби з радянською Росією. Чехівський, який одночасно з керівництвом кабінетом міністрів очолював міністерство зовнішніх справ, відрядив разом з Грековим свого заступника в міністерстві А. Галіпа¹⁴⁸.

Перша зустріч української делегації з д'Ансельмом та його начальником штабу А. Фрайденбергом відбулася 14 січня і мала дивний характер. Д'Ансельм не розумів ситуації в Україні і на початку зустрічі цікавився у Грекова, чи він репрезентує в Одесі генерала Денікіна. Розібравшись, що до чого, він підкреслив, що є командувачем збройних сил не тільки Франції, а й усіх країн Антанти в «районі Пів-

денної Росії». Наступні переговори з українською стороною він передоручив своєму заступнику, полковникові Фрайденбергу. Фрайденберг під час цієї зустрічі, яку д'Ансельм назвав інформаційною, заявив: він знає, що Україною називає себе південна частина Російської імперії, але ніколи не чув, щоб ця частина була коли-небудь самостійною державою. Народ України сформувався революційним шляхом щойно після упадку царської влади. До Москви теперішній уряд України ставиться вороже, але й сам цей уряд не дуже далекий від більшовизму. В усякому разі, уряд України є ворогом оздоровлення й відновлення Росії. До поразки Німеччини він був на її боці і допомагав їй усім, чим міг¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. Т. 5. Директорія і Антанта. Скрентон (США), 1964. С. 49, 54.

¹⁴⁹ Там само. С. 57–58.

Дізнавшись про настрої в штабі союзників, В. Винниченко вирішив негайно відправити в Одесу іншу місію у складі міністра преси і пропаганди О. Назарука і міністра народного господарства професора С. Остапенка. Ця місія наділялася найширшими повноваженнями у справах політичних, економічних і військових. Застерігалось лише право Директорії ратифікувати такі договори. Голова Директорії сподівався на здатність О. Назарука роз'яснити французам, які перебували в цілковитому полоні білогвардійської пропаганди, реальний стан справ в Україні.

Перед тим як відбутися, Назарук зустрівся з Винниченком 21 січня і запитав, як він ставиться до вимоги союзників піти у відставку, оскільки вони вважають, що тільки так можна буде налагодити взаємодію з українським керівництвом. Назарук від початку протигетьманського повстання був у тісних робочих відносинах з Винниченком, між ними існувала щира приязнь, і таке запитання не здавалося міністру нетактовним. Винниченко відповідав: «Я готовий уступити»¹⁵⁰.

Переговори цієї місії з Фрайденбергом 23–24 січня не мали позитивного результату, оскільки Назарук і Остапенко не змогли погодитися на висунуті вимоги. Тим часом 31 січня Директорія відправила у відставку уряд В. Чехівського і доручила формування нового уряду прихильнику налагодження зв'язків з Антантою С. Остапенку. 2 лютого Директорія і уряд (ще в попередньому складі) покинули столицю УНР і переїхали до Вінниці. 5 лютого В. Винниченко скликав у Вінниці чергову державну нараду, щоб почути судження присутніх щодо порозуміння із союзниками. На нараду були запрошені представники уряду, члени комісій Трудового конгресу (оборони, зовнішніх справ, бюджетної та ін.), представники українських політичних партій — як урядових так і позаурядових. Оголошені Остапенком умови французького командування були такими:

1. Директорія і уряд реорганізуються з тим, що до складу їх не входять Винниченко, Петлюра і Чехівський.

2. Для спільної боротьби з більшовиками український уряд формує армію в 300 000 чоловік, яка підлягає зверхній команді держав Антанти.

¹⁵⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. Відень, 1920. С. 120.

Інформація
 у газеті
 «Україна» від
 2 лютого 1919 р.
 про переїзд
 Директорії
 до Вінниці

3. Українська армія повинна бути сформована в тримісячний термін, причому в разі недостатчі українських старшин запрошуються офіцери з російських добровольців (тобто Добровольчої армії генерала А. Денікіна. — С. К.).

4. На час боротьби з більшовиками залізниці і фінанси переходять під контроль французів.

5. Справа державної незалежності України вирішується на мирній конференції в Парижі.

6. Директорія звертається до Франції з проханням прийняти Україну під свій протекторат¹⁵¹.

Ці умови обурили всіх присутніх на нараді, але українська армія перебувала в катастрофічному стані, і тому було вирішено продовжити переговори з французьким командуванням. 6 лютого уповноважені Директорії зустрілися на станції Бірзула в салон-вагоні Фрайденберга. Українська делегація у складі С. Остапенка (голова), О. Грекова, І. Мазепи і С. Бачинського висунула свої контрумови:

- визнання Антантою самостійності України;
- визнання суверенності Директорії;

¹⁵¹ Мазепа Ісак. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. С. 91.

- забезпечення в Україні соціальних реформ;
- повернення Україні Чорноморського флоту;
- визнання автономності української армії;
- невключення до її складу білогвардійських офіцерів¹⁵².

Натомість Фрайденберг висунув такі вимоги Антанти:

1. Південь Росії поділяється на дві частини. Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії знаходяться під управлінням української Директорії. Інші губернії під назвою Південноруського краю переходять під управління російської Директорії, до складу якої долучається представник Добровольчої армії.

2. Обидва регіони підлягають окупації французькою армією.

3. Влада обох Директорій поширюється тільки на цивільні сторони життя.

4. Створюється єдиний протибільшовицький фронт на чолі із французьким генералом.

5. Створюються змішані франко-українські і франко-російські окупаційні загони.

6. Обидві Директорії проводять аграрну реформу шляхом викупу великих маєтків та збереження малих та середніх.

7. Французькі фахівці здійснюватимуть управління фінансами та залізницями.

8. Необхідні персональні зміни у складі керівництва УНР¹⁵³.

Українська делегація мала від Директорії мандат з широкими повноваженнями, аж до права підписання договору із французьким командуванням. Однак усі її члени уповноважили С. Остапенка заявити Фрайденбергу, що справа буде передана на розгляд Директорії. У своїх спогадах І. Мазепа записав: «Пригадую, вся наша делегація верталася у Вінницю з невеселим почуттям, що французьке командування в Одесі — це ворожа нам сила»¹⁵⁴.

Про перипетії переговорів у Бірзулі В. Винниченко дізнався в той же день. І тоді ж, 6 лютого він записав у щоденнику: «В Бірзулі сиділи наші посланці й договорювалися з Антантою. Антанта

¹⁵² Мазепа Ісак. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. С. 93.

¹⁵³ Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва ; Ленинград, 1930. С. 182–183.

¹⁵⁴ Мазепа Ісак. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. С. 95.

хоче, щоб ми не тільки билися з більшовиками російськими, але щоб убили й самих себе. Всі пропозиції їхні до цього й зводяться. Першим пунктом їхніх умов стоїть: вихід Винниченка з уряду. Так, вони мають рацію: я таки ніколи не буду приятелем Капіталу. А чи їхні вороги називаються більшовиками, чи соціалістами, чи ще якимось інакше — їм те байдуже, важлива суть»¹⁵⁵.

Повернувшись з Бірзули, С. Остапенко уже як безпартійний (перед тим він вийшов з партії есерів) почав формувати уряд на тих же засадах широкої коаліції політичних партій, на яких був сформований попередній уряд В. Чехівського. Однак на скликаній Директорією 8 лютого політичній нараді він поскаржився, що з формуванням уряду справи кепські: партія есерів не дозволила Микиті Шаповалу взяти посаду міністра військових справ, хоч той погодився.

За спогадами І. Мазепи, який брав участь у засіданні, С. Петлюра дав йому прочитати лист П. Дідушка, який виїхав з Києва у складі української делегації на мирні переговори в Парижі і чекав у Женеві дозволу на в'їзд до Франції. Дідушок повідомляв, що в керівних колах Антанти панують консервативні настрої, і радив сформувати український уряд бодай тимчасово з представників несоціалістичних партій. Далі Мазепа писав: «Лист Дідушка видався мені дуже цікавим, і я дав його прочитати також іншим відповідальним членам соц.-демократичної партії. Наслідки були несподівані: вже на другий день (9 лютого) Центр. комітет УСДРП, з участю Винниченка, Чехівського та інших, одноголосно ухвалив: «з огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі» відкликати своїх представників як з уряду, так і з Директорії. Есери, що після своєї київської конференції стояли на роздоріжжі і не знали, як їм поступити в справі формування нового уряду, тепер після нашого рішення ухвалили й собі аналогічну постанову»¹⁵⁶.

У щоденнику В. Винниченко так прокоментував рішення ЦК УСДРП: «Отже, становище таке: підемо з Антантою — загинемо через реакцію, що прийде з Антантою, через недовір'я народу, і попадемо в обійми єдиної-неділимой, яка вже соромливо стоїть за

¹⁵⁵ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 320.

¹⁵⁶ Мазепа Ісак. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. С. 96–97.

спиною милих союзників і жде слушного часу. Підемо з більшовиками — загинемо через анархію, а потім через ту саму реакцію, за спиною якої стоїть все та сама єдина-неділима. Підемо самі, ні з більшовиками, ні з Антантою — загинемо через своє безсилля, втому, брак засобів, зброї, одєжі»¹⁵⁷.

13 лютого «Робітнича газета» надрукувала «Роз'яснення постанови ЦК УСДРП у зв'язку з відкликанням членів партії з Директорії та Ради міністрів УНР». В. Винниченко як член ЦК солідаризувався з цією постановою, це підтверджує й Мазепа. Можна не сумніватися в тому, що він, як це бувало завжди з підготовкою офіційних документів ЦК УСДРП, «приклав руку» до появи «Роз'яснення». Зрештою, в цьому документі відчувається Винниченків стиль: «Опинившись між більшовицьким натиском і Антантою, Українська Республіка даремно на весь світ заявляла про свій нейтралітет. Для більшовиків з Росії нейтралітету немає. Хто не з ними, той проти них. До нейтралітету підозріло віднеслася Антанта, і діло дійшло до того, що “нейтралітет” України звівся майже на війну на два фронти».

Характеризуючи внутрішнє становище України, «Роз'яснення» відзначало: «З більшовиками до мира не дійшло, і совітську власть на Вкраїні прийшли заводити китайські та латинські “комуністи”. Люмпен-пролетарська частина піддержала цей рух совітських московських сил на Україну. З другого боку, дрібнобуржуазна, ще не скристалізована селянська маса відноситься до теперішніх подій на Україні зовсім пасивно. І це виявилось у тім, що народне військо, яке під проводом Директорії скинуло гетьмана, після цього акту пішло додому, а його люмпен-пролетарська частина перейшла до більшовицької армії».

Українські соціал-демократи, які визначали зовнішню політику Директорії, відмовилися від миру з більшовиками на їхніх умовах. Вони розуміли, що проголошувана з Кремля диктатура пролетаріату у вигляді «совєтської влади» є диктатурою кремлівських вождів: «диктатуру над пролетаріями і селянством ніяким способом не можна помирити з принципом демократизму».

Підсумовуючи наведені вище аргументи, ЦК УСДРП заявляв: «Соціал-демократія розуміє свою власть, як власть, обперту на

¹⁵⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 321–322.

активні пролетарські маси. Тепер сталося не так, і українська соціал-демократія мусила відкликати своїх представників з міністерства і з Директорії»¹⁵⁸.

В. Винниченко 10 лютого офіційно вийшов з Директорії. Наступного дня він змалював у щоденнику таку сценку:

«Сьогодні зайшов до їдальні Директорії М. Шаповал. Подивившись на мене, він здивовано запитав:

- Що сталося доброго? Ви сяєте.
- Перемога, Микито Юхимовичу.
- Яка перемога? Та невже? Хто переміг?
- Перемога Антанти над соціалізмом.

Довідавшись, у чому річ, він почав довго говорити. А я й тепер сяю. У мене почування таке, ніби я вийшов з тюрми. Сьогодні я вперше вийшов на вулицю пішки, ходив, дивився на небо. В душі радісна, схвильована порожнеча. І тільки питання: чим заповнити? Вся істота тягнеться до тихої самоти, до глибин душі, до боротьби внутрішньої, а щось, ніби поза мною, наказує боротьби зовнішньої, політичної не кидати і дряпає соромом. Душа тягнеться до зеленкуватих хвиль, до сонця, тихої вілли, паперу, а щось поза мною велить їхати у Відень, Берн, Париж. Доводити, роз'яснити; їздити, промовляти, приймати чужих людей, говорити про речі, які мені надокучили. Хочу піймати оте саме, що велить мені це, і не можу. Невже мені ще схочеться колись влади і я ради цього кидаю найлюбіше? Чи таки хочу довести разом з усіма те, що почали, і добитися своєї держави? Адже я зробив для цього все, що міг»¹⁵⁹.

Заглиблюючись у ці суперечливі твердження, ми бачимо роздвоєність політичного діяча, який «зробив все, що міг», і письменника, чия душа «тягнулася до паперу». Не таким уже й блискучим здавалося йому життя в еміграції. Власне сумління переконувало залишитися з народом, який переживав далеко не кращі часи у своїй історії. Водночас він розумів, що об'єктивна ситуація не залишає можливості далі виконувати функції державного діяча. Колосальне полегшення, яке він відчував внаслідок того, що

¹⁵⁸ Винниченко й українська соціал-демократія (1900–1919). Упоряд. В. Лозицький. С. 189–190.

¹⁵⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 322.

непереборні обставини кладуть край політичній кар'єрі, супроводжувалося соромом, викликаним необхідністю емігрувати. Жадоби влади, яка вислизала з рук, він не відчував, адже не далі, як 21 січня казав О. Назаруку: «Я готовий уступити». Власне, він ніколи не відчував жадоби влади заради самої влади, бо мав письменницький хист, яким міг заповнити своє життя до останку.

Про останні дні перебування Володимира Кириловича у Вінниці розповів його однопартієць І. Мазепа: «Про свої плани мені сказав Винниченко, коли я прийшов до нього напередодні його від'їзду за кордон. З дорученням Ц. комітету своєї партії я мав передати йому певну суму грошей для пропаганди української справи за кордоном, а також писане уповноваження на його ім'я для участі разом з іншими делегатами соц.-дем. партії на міжнародній соціалістичній конференції, що саме в той час мала відбутися в Берні (Швейцарія). Винниченко гроші взяв, але сказав мені: “Я до Берна не поїду, поїду в Німечку. Гроші в крайнім випадку покладу в банк. Від політики відійду зовсім”»¹⁶⁰.

С. Петлюра з Директорії не вийшов і прислав в ЦК УСДРП заяву з повідомленням, що тимчасово виходить з партії. «Сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, — писав він. — Я не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, яко син свого народу, перед батьківщиною, і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці»¹⁶¹.

Уряд С. Остапенка був остаточно сформований 13 лютого і складався з представників трьох правих українських партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців. 17 лютого Остапенко подякував генералу д'Ансельму

*Сергій Остапенко. Портрет на реверсі ювілейної монети у 2 гривні.
2006 р.*

¹⁶⁰ Мазепа Ісак. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. С. 97.

¹⁶¹ Там само.

за те, що «благородна Франція вкупі з другими державами Антанти і Злученими державами Північної Америки готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з большевизмом»¹⁶². Д'Ансельм у відповіді, яка затягнулася аж до 1 березня, відзначив, що переслав декларацію Остапенка до свого прямого начальника в Бухарест і додав: «Я навіть зовсім готовий раніше відповіді з Бухареста надати певну реальну поміч, як тільки пани Петлюра та Андрієвський перестануть брати участь в Директорії»¹⁶³.

Тим часом плани Антанти використати танучий потенціал УНР у боротьбі з більшовиками ставали примарними. Під впливом більшовицької агітації війська інтервентів почали розкладатися. У березні 1919 року. Червона армія відвоювала без бою Херсон і Миколаїв, у квітні інтервенти покинули Одесу.

Нові записи у щоденнику з'явилися тільки через місяць після вінницьких, коли подружжя Винниченків осіло в маленькій санаторній хатинці у Земмерінгу (Швейцарія). Думкою Володимир Кирилович постійно перебував там, «у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною». Він без усякої злоби згадував опонентів у складі Директорії і відчував великий жаль до людей, які гинули у боротьбі один з одним: «І та нещасна Директорія, довгоногий Швець з своїм дитячим, конячим лицем і маленькими круглими оченятками, з урочистими жестами семинарських великих рук; шамотливий, з баб'ячим пом'ятим лицем, чвакаючий зубом Петлюра; круглоголовий, апатичний, з повислими вусами Андрієвський, — теплим жалем вітаю їх з цієї хатинки, гарячим болем проводжаю в домовини беззвісних героїв, що помирають, не знаючи за що»¹⁶⁴.

Аж раптом наступний запис у щоденнику, буквально через десяток днів: «Угорщина стала Советською Республікою». Відкрилося нове вікно можливостей. Події в Україні з примарних стали перетворюватися на реальні.

¹⁶² Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1922. Т. IV. С. 103.

¹⁶³ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1922. Т. IV. С. 103.

¹⁶⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 323–324. Запис від 14 березня 1919 р.

Розділ 5
СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ
З БІЛЬШОВИКАМИ

«Вважається, що Укр. Соц. Рад. Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях.

В дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність нанівець. Тут так само все, що можна, сцентралізовано. Особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси, все це залізними дротами прикуто до московського центру, звідки даються накази й директиви».

В. Винниченко

В. ВИННИЧЕНКО ЯК «УКРАЇНСЬКИЙ КОМУНІСТ»

У політичній кар'єрі В. Винниченка останні два роки визвольних змагань (1919–1920) позначені спробами порозумітися з більшовицьким керівництвом, щоб забезпечити відродження української нації і взяти в ньому активну участь. Ці переговори зайшли в глухий кут з ініціативи самого Винниченка: опинившись у Москві і Харкові, він побачив докорінну різницю між формою та змістом влади більшовиків і знову подався в еміграцію, після чого доклав зусиль, щоб якомога більше людей за межами радянських республік зрозуміли небезпеки такого принадного ззовні російського комунізму.

Немало дослідників цільним оком спостерігали за спробами одного з лідерів Української революції порозумітися з вождями комуністичної революції, яка накрила собою і Україну після трьох вторгнень російсько-радянських військ. Ця тема є однією з найбільш розроблених у винниченкознавстві. Однак результатом досліджень стало помилкове віднесення В. Винниченка до категорії націонал-комуністів в українському суспільно-політичному русі 20-х років. Таке судження дослідники робили, нерідко спираючись на заяви самого Винниченка в ході переговорів. Зрозуміло, що Винниченко мусив розмовляти більшовицькою мовою, якщо претендував на високі посади в керівництві радянської України. Проте слова не були втілені в дії, а оцінювати політичні позиції і світоглядні орієнтири людини можна тільки за її діями.

Мабуть, не випадково в російській редакції Вікіпедії стверджується, що протягом травня — вересня 1920 року В. Винниченко працював першим заступником голови Раднаркому УСРР

і наркомом закордонних справ. Ці посади справді обговорювалися у зазначені строки в ході переговорів з керівниками обох радянських республік, однак успіхом не увінчалися. Навіщо ж видавати бажане за дійсне? Є тільки одне пояснення: намір через постать одного з лідерів визвольних змагань включити національно-визвольну боротьбу українського народу в контекст комуністичного будівництва. Це — стара більшовицька політика мімікрії. М. Грушевський, який справді повернувся в Радянський Союз, не годився для такої мети. Він повертався для наукової діяльності і всіляко афішував свою аполітичність.

* * *

25 березня 1919 року В. Винниченко дізнався про народження радянської Угорщини і тут же записав у щоденнику: «Бідні мадяри: вони з одчаю за свою державність, не маючи змоги шукати захисту в Антанти проти неї самої, впали в обійми більшовизму. Так само, як ми: з одчаю од большевиків за державність упали в обійми Антанти»¹.

Звістки про поширення впливу більшовицьких агітаторів на десант Антанти в Україні і радянізація Угорщини могли свідчити про перші спалахи світової революції під комуністичними гаслами. Про це на повний голос заговорили ті ж самі більшовицькі агітатори. Проте Володимир Кирилович цілком зважено оцінював найближче майбутнє повоєнної Європи. З його прогнозом можна ознайомитися в запису під цим же числом: «В Росії, в Германії революцію зробили демобілізовані, роздисципліновані солдати. Не було сили, яка б могла побороти їх. Організація капіталістичних стримуючих органів од війни, од невдач, од упадку дисципліни розхиталась. І через це можна було, за допомогою і силою демобілізованих озброєних солдатів, зробити все, що хотіли свідомі керуючі кола. В Антанти не сталось такого порушення капіталістичної організації»².

Через два дні Володимир Кирилович прочитав у німецькій пресі, що в Дрогобичі спалахнули організовані більшовиками хвилювання, які перекинулися на всю Галичину. Складалося враження,

¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 324.

² Там само. Т. 1. С. 325.

що «тріумфальна хода Радянської влади» поширюється на Центрально-Східну Європу. За цих умов національно-визвольна боротьба українського народу могла одержати друге дихання, і перед Винниченком відкривалося вікно можливостей. І він тут же занотував у щоденнику: «Отже, знов стає переді мною питання: що мені робити? Я ж ніби вже зарікся не втручатись у політику. Я одрізав себе від цієї сторони життя і так має вже бути остаточно. І не можу втерпіти. Мені здається, що я мушу втрутитись. Мені чогось соромно збоку слідкувати. Соромно й не слідкувати... Але невже ж таки я справді поїду на Україну? Я рішуче не вмю передбачати власних вчинків. Може, поїду, — може, ні. О, коли б я вірив у те, що Антанта не роздушить большевизму. Я не вагаючись поїхав би видирати у нього, що можна видерти з національного боку»³.

Наступного дня голова дипломатичної місії Директорії в Угорщині М. Галаган, давній, від часів Революційної української партії, соратник Винниченка, надіслав йому коротку телеграму: «Негайно виїжджайте Будапешт. Важні діла, чекаємо». В телеграмі не було іншої інформації, але Володимир Кирилович зрозумів, що його запрошує тісно пов'язаний з більшовиками фактичний диктатор радянської Угорщини Бела Кун. Думаючи про Україну, а не про Угорщину, він тут же записав у щоденнику: «Хай большевизм, хай реакція, хай поміркованість, хай усяка форма влади, аби *наша*, національна»⁴. Залізничники страйкували, і він поїхав у Будапешт автомобілем.

Переговори В. Винниченка, Ю. Тищенка і М. Галагана (який заявив, що бере в них участь не за дорученням уряду УНР, а на пропозицію угорської сторони) з Б. Куном почалися 31 березня. Висловлюючи свою особисту думку, Винниченко запропонував укласти оборонно-наступальний союз Угорщини, УНР, УСРР і РСФРР шляхом гарантування Росією самостійності і суверенності УСРР і утворення в УНР українського уряду з лівих українських соціал-демократів (незалежних) і лівих українських есерів (боротьбистів). За цих умов він вважав можливим перехід Армії УНР на бік УСРР⁵.

³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 326.

⁴ Там само. С. 328.

⁵ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. С. 203.

Микола Галаган

Незабаром, однак, переговори зайшли в глухий кут через зміну воєнно-політичної ситуації: французька армія розгромила збройні сили угорців під Сегідіном і почала наступ на Будапешт. 11 квітня Винниченко покинув угорську столицю і після короткочасного перебування у Відні повернувся в Земмерінг.

У санаторній тиші швейцарської весни Володимир Кирилович осмислював прожите і зроблене за попередні два роки. Це були роки найвищого напружен-

ня всіх духовних та фізичних сил і водночас — роки запаморочливого політичного злету. Свій досвід професійного революціонера і своє знання людської душі він поклав на те, щоб одночасно реалізувати на вершині влади два завдання: звільнити народні маси від соціального приниження і здобути державність для свого народу, перетворити розпорошене й пошматоване соціальними відмінностями населення в націю. Природа обох завдань була суперечливою: з одного боку — народні низи з їхнім екстремістським «неусвідомленим соціалізмом», породженим відсутністю демократичної традиції і випробуваннями тривалої війни; з іншого боку — народ в усій його сукупності, поділений на соціальні класи з їхніми протилежними інтересами і на етнонаціональні верстви з їхніми різноспрямованими націоналізмами. Доля занесла його на вершини влади, але саме там він найгостріше відчував соціальні і міжнаціональні суперечності тодішнього українського суспільства. Скільки б Володимир Кирилович не тішив себе тим, що національна революція має добрі перспективи внаслідок безбуржуазності української нації, він розумів, що мусить представляти й відстоювати інтереси всієї сукупності людей в етнографічному масиві, якщо хоче перетворити його на Українську державу.

Суперечливість своїх дій і політичних рішень, яка пояснювалася об'єктивними чинниками, а не власними хитаннями, Винниченко добре розумів. Винниченкознавці часто цитують уривок зі щоденника від 23 травня 1919 року, який демонструє різноспрямованість соціального і національного чинників у тодішній революційній ситуації: «З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависті до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, — я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив *разом з ними* бодісчиних ворогів. Бо цього вимагала наша *державність*. Два роки я робив усе, що найбільш ганьбило, топтало *мене*, мою гідність. Я зневажав деяких людей, я вважав їх брудними, неприємними, ворожими мені, я ніколи не забалакував би до них, ніколи руки не подав би їм. А під час цих двох років обіймався з ними, потискував їм руки, *творив з ними нашу державність*»⁶.

Мабуть, найбільш виразно ця суперечливість між соціальним і національним проявлялася у В. Винниченка в його ставленні до російського комунізму. Він не розумів до кінця принципової різниці між європейським соціалізмом і азійським комунізмом, який використовував однакові із соціалізмом терміни, гасла, кліше. Його обурення національною політикою Кремля пояснювалося протилежністю між деклараціями про право націй на самовизначення аж до відокремлення і реальними намірами більшовиків тримати Україну в становищі покiрливої служниці нових господарів. Але варто було більшовицькій диктатурі захитатися, як Винниченко брався допомогти їй вижити, бо вона утверджувала, як йому здавалося, соціалістичні цінності. Власне, так здавалося не тільки йому. Вожді більшовиків справді нищили власницькі класи

⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 353.

і піднімали на вершину соціальної піраміди народні низи: «Кто был никем, тот станет всем». Чим це мусило закінчитися, ніхто тоді не уявляв собі навіть у страхотливих сновидіннях.

Влітку 1919 року В. Винниченко остаточно розійшовся з С. Петлюрою в політичних орієнтаціях. Ось запис у щоденнику від 6 червня: «Найкращий вихід — соціальна революція. І найкращий спосіб для нас загладити свої вільні й невольні помилки та злочинства проти соціалізму — це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помириться. А послати послів до більшовиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помириться з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед більшовиками, і віддати для нього все, що ще лишилося не запаскудженого, активного, здатного до творення життя»⁷.

Влітку 1919 року більшовицька диктатура переживала нелегкі часи. В. Леніну здавалося, що його партія настільки зміцнилася при владі, що вже час відмовитися від втілення в життя радянських гасел і перейти до реалізації вимог, закладених у комуністичній програмі РКП(б). Проте курс на комунізацію українського села викликав потужну негативну реакцію селянства, і диктатура РКП(б) під примарним прикриттям робітничо-селянської влади в Україні загинула. Білогвардійські армії А. Денікіна заповнили Україну.

27 липня В. Винниченко вперше після своєї відставки з поста голови Директорії звернувся до своїх однопартійців — ЦК УСДРП, щоб попередити їх у жодному разі не укладати союз з Денікіним у війні з більшовицькою Росією. «Треба ввійти в порозуміння з большевиками, — писав він, — прийняти платформу совітської влади, але чисто національно-української з самостійністю української совітської республіки. Організація рад має бути вироблена лівими українськими есерами, українськими незалежниками і тими українськими соціалістичними партіями, які визнають совітську владу, з одного боку, і руськими совітськими партіями, з другого боку. Склад уряду може бути на 1/4 заповнений неукраїнцями. Економічну допомогу Росії обіцяти якнайбільшу. Організація

⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 357.

війська має бути тільки в українських руках. Для заспокоєння селянства треба домагатися найбільшої участі їх в радах»⁸.

В. Винниченко цілком допускав, що цих умов вожді РКП(б) не приймуть, а тому рекомендував: «Тоді безумовно треба битися з ними до останку. Битися для того, щоб маніфестувати перед нашим народом і перед всім світом націоналізм і імперіалізм російських комуністів. Тоді й ми тут, за кордоном, матимемо видне око протестувати перед Інтернаціоналом проти них і набувати до себе симпатій європейських соціалістів»⁹.

Влітку 1919 року В. Винниченко розпочав свою меморіально-публіцистичну працю «Відродження нації». Перший запис у щоденнику датувався 23 червня: «Хочу писати щось подібне до історії української революції. Не знаю, що з того вийде. Працюється поки що добре. Охоплює жадність. Хочеться надолужити за ці роки мовчання»¹⁰. А 28 серпня у щоденнику була викладена детальна структура п'яти розділів першої частини твору¹¹. Можна зрозуміти, що неочікувано для себе він взявся за створення фундаментальної праці.

Звертаючись до ЦК УСДРП, В. Винниченко сподівався вплинути на тих однопартійців, які брали участь в уряді УНР. Він не був упевнений, що зможе переконати всіх, але в день відправки листа задоволено відзначив у щоденнику: «Наша еміграція вже ділиться на дві сторони: так званих “петлюрівців” і протилежність їх “винниченківців”»¹².

За взаємною згодою «петлюрівці» і «винниченківці» організували у Відні закордонну конференцію УСДРП для розгляду назрілих тактичних питань. Від'їжджаючи 9 вересня до Відня автомобілем разом зі своїми супутниками Ю. Гасенком і П. Чикаленком, Винниченко вирішив покинути санаторій у Земмерінгу й осісти в передмісті австрійської столиці — Ляйпці. Про перебіг конференції з невеликим складом учасників не залишилося жодних даних, але викладену Винниченком програму ми знаємо в деталях,

⁸ Винниченко й українська соціал-демократія. 1900–1919. Упоряд. В. Лозицький. С. 197.

⁹ Там само. С. 199.

¹⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 358.

¹¹ Там само. Т. 1. С. 374–377.

¹² Там само. Т. 1. С. 363. Запис від 27 липня 1919 р.

бо вона напрацьовувалася у щоденникових записах. Так само за щоденником можна встановити суть дискусій, що тривали протягом чотирьох днів — з 9 до 12 вересня.

Перед цим, однак, доцільно охарактеризувати воєнно-політичну ситуацію в Україні. Докорінний злам в українсько-польській війні 1918–1919 років стався після перебазування з Франції в Галичину армії генерала Ю. Галлера, яка тривалий час формувалася з польських емігрантів, але так і не була використана на Західному фронті під час Світової війни. Антанта дозволила Польщі окупувати Східну Галичину з виходом її військ на межу річки Збруч. 15 липня Українська Галицька армія (УГА) перейшла Збруч і увійшла на територію Великої України. Разом з нею диктатор Є. Петрушевич і державні служби ЗОУНР перебралися до Кам'янця-Подільського — центру невеликої території, яка ще залишалася в розпорядженні Директорії УНР. Об'єднання УГА й Армії УНР створило на Правобережжі інше співвідношення сил. Об'єднані збройні сили УНР пішли одночасно на Київ і Одесу, а Червона армія почала швидко відступати, щоб уникнути розгрому. Тим часом білогвардійські війська А. Денікіна завоювали Лівобережжям.

Антанта надавала Денікіну всебічну допомогу, сподіваючись на його перемогу в громадянській війні білих з червоними. Віддаючи 3 липня «московську директиву», яка ставила перед Збройними силами Півдня Росії (ВСЮР за російською аббревіатурою) завдання захопити Москву й ліквідувати більшовицький режим, Денікін був упевнений у перемозі. Менш впевненими виявилися Ж. Клемансо і В. Черчіль, які радили порозумітися з режимом Директорії УНР. Денікіну, однак, вдалося переконати керівників Антанти поважати його курс на відновлення «єдиної і неподільної» Росії. У своїх спогадах він писав: «Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх треба вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим я вказував на необхідність доброзичливого ставлення до галичан, щоб звільнити їх з-під впливу Петлюри»¹³.

¹³ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 5. Берлин, 1925. С. 138.

Дізнавшись, що об'єднані сили УГА й Армії УНР під командуванням генерала А. Кравса йдуть на Київ, Денікін доручив генералу М. Бредову випередити супротивників. 30 червня передові частини УГА увійшли в Київ. Радянські частини покинули місто без бою. Наступного дня мав відбутися парад українських частин на Думській площі (нині — Майдан Незалежності). Однак вранці 31 серпня через ланцюговий міст, який ніхто не подбав охороняти, з лівого берега Дніпра в місто несподівано увірвалися кавалерійські частини М. Бредова. Галичани не сприймали білогвардійців як ворогів, і Кравс погодився відвести українські війська від міста на певну відстань. Втрата Києва істотно вплинула на воєнно-стратегічну ситуацію в Україні.

Українські соціал-демократи і соціалісти-революціонери оприлюднили 12 серпня декларацію, в якій зазначалося, що уряд Директорії УНР повинен «опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі демократичні здобутки Української революції і незалежність нашої Республіки»¹⁴. Надто «лівий» Б. Мартос був звільнений з поста голови уряду. ЦК УСДРП запропонував на пост прем'єр-міністра М. Порша, однак есери заперечили. Врешті-решт Директорія призначила на цю посаду 14 серпня І. Мазепу.

Фіксуєчи перебіг закордонної конференції українських соціал-демократів, В. Винниченко записав у щоденнику 11 вересня: «Конференція тягнеться третій день. Як я й гадав, нічого серйозного і рішучого вона не може дати. Це є обмін думок з приводу препаскудного становища, це є жонглерство словами і марксистськими виразами, але це не є щось таке, що може мати вплив на дальшу долю не то що нашої державної політики, але й політики нашої партії. Тим часом все ж таки досить цікаво й повчаюче спостерігати, як *за один день* може мінятися світогляд людей, їхній тон і навіть голос у залежності від тих чи інших обставин. Ще вчора М. Порш говорив тоном переможця, задиркувато, хвалювато, напинаючи свою гладку шию. Сьогодні ж, коли остаточно вияснилось, що Київ зайняв Денікін, що Денікін не хоче навіть в переговори вступати з “петлюрівськими бандами”, тепер

¹⁴ Див.: Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ, 1992. С. 48.

*Володимир
Винниченко*

чиновник-петлюрівець попустив хвоста і говорить уже без такого апломбу»¹⁵.

Будучи «ліваком» у власній партії, В. Винниченко не поділяв поглядів тих однопартійців, хто відстоював загальне виборче право і вважав «кабінетною вигадкою» трудовий принцип, трудові ради і Трудовий конгрес. Йому імпонувала радянська форма влади, але не з опорою на робітничий клас, який був в Україні здебільшого інонаціональним, а орієнтована на селянство. Проте відстоювати владу рад Володимиру Кириловичу здавалося неслухним: вона аж надто нагадувала режим, який встановився

¹⁵ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 390.

в більшовицькій Росії, і проти неї, як він підкреслював, найбільш гостро виступала могутня Антанта. Трудові ради (робітників, селян і працюючої інтелігенції) здавалися йому середньою лінією, яка дозволяла «соціалістичну перебудову громадянства»¹⁶. Саме через це він «проштовхнув» ідею трудових рад під час виборів на Трудовий конгрес. Тоді його після бурхливих дискусій підтримали і однопартійці, і українські есери.

Через кілька днів після конференції В. Винниченко вийшов з УСДРП і заснував у Відні з кількома одностумцями Закордонну групу українських комуністів (С. Вікул, Ю. Гасенко, І. Калинович, В. Левинський, В. Мазуренко, Г. Паламар, Г. Піддубний, П. Чикаленко та ін.)¹⁷.

Надійшов час проговорити тему «В. Винниченко як український комуніст». Чи брати в лапки таке визначення, як робиться в цій книзі, чи залишати його без лапок, як залишав сам Володимир Кирилович? Узятє в лапки, це визначення віддаляє лідера українських визвольних змагань від російсько-радянського комунізму. Визначення без лапок перетворює його на націонал-комуніста, тобто вільного або невільного будівника суспільно-політичного устрою і соціально-економічного ладу, утвердження яких коштувало українському народу багатомільйонних, а у світовому масштабі — стамільйонних жертв. Розсипана в попередніх розділах критика визначень Винниченка як націонал-комуніста потребує, нарешті, системного, тобто конкретного й детального обґрунтування.

Починати треба з термінології. Про визначення понять, як відомо, не сперечаються, про них домовляються. Домовляючись, треба розуміти, що в нашій свідомості деякі поняття закріпилися у значенні, яке не відповідало об'єктивній реальності.

Взяти, зокрема, соціально-економічний зміст поняття комунізму. Чи можна називати комунізмом у його первинній фазі (комуносоціалізм) ту систему власності, яка народилася в більшовицькій Росії і після Другої світової війни накрила собою мало не третину людства?

Реальний комуносоціалізм суперечить визначенню комунізму, яке містилося у «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса

¹⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 392. Запис від 12 вересня 1919 р.

¹⁷ Там само. С. 417.

і Ф. Енгельса: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹⁸. На думку основоположників марксизму, знищення приватної власності на засоби виробництва, або, як вони висловлювалися, експропріація експропріаторів, припиняла експлуатацію людини людиною, створювала умови для появи загальнонародної власності, перетворювала товари на продукти, обумовлювала заміну товарообороту в грошовій формі на вільному ринку централізованим розподілом продуктів і призводила до поступового «засинання» держави. Насправді, однак, втілення в життя рекомендацій революційного марксизму 40-х років XIX століття призводило до експропріації суспільства державою. Під симуляком «диктатури пролетаріату» з'явилася диктатура вождів, яка позбавила суспільство здобутої після повалення самодержавства суверенності й поставила його в політичну залежність від держави. Під симуляком «загальнонародної власності» з'явилася державна власність, що поставило суспільство в економічну залежність від контрольованої вождями держави. Держава не «заснула», а перетворилася на тоталітарного монстра, який тримав у політичній та економічній залежності кожного члена суспільства, в тому числі державних чиновників — номенклатуру. Більшовицький соціально-економічний лад ґрунтувався на приватній власності, експропрійованій у суспільства й зосередженій у вождів, які «приватизували» партію, а за нею — і державу.

Називати те, що з'явилося, державним капіталізмом неможливо, така система господарювання можлива тільки в країнах ринкової економіки. Називати те, що з'явилося, першою фазою комунізму в Марксовому розумінні — теж неможливо. Вожді російського комунізму не спромоглися побудувати лад, позбавлений приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, вільного ринку і товарно-грошових відносин. Проте те, що вони побудували, називають першою фазою комунізму, тобто соціалізмом. Із цим доводиться змиритися, вигадувати інший термін недоречно. Варто хіба що домовитися називати побудований у Радянському Союзі соціалізм комуносоціалізмом.

Продиктований благородними намірами основоположників марксизму, комунізм виявився в реальному житті такою ж

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. С. 422.

утопією, як прекраснотушні уявлення попередніх комуністів-утопістів. Із цього випливає, що політики марксистського спрямування, які симпатизували комуністичному світогляду до початку будівництва комунізму в Росії, критиці не підлягають. Їхня відданість комуністичній утопії як «світлому майбутньому людства» заслуговує на повагу. Оголошуючи себе українським комуністом, В. Винниченко всього-на-всього мав намір створювати суспільство без експлуатації людини людиною.

Немало українських політиків доби визвольних змагань, які прагнули поглибити курс на революцію, не виключаючи й В. Винниченка, бажали встановити радянську владу. Це поняття теж намертво поєдналось із суспільно-політичним ладом, побудованим вождями російського комунізму. Розв'язуючи термінологічну колізію, треба розглянути фактичний бік справи.

В. Ленін поставив на службу партії більшовиків стихійно утворені під час революцій 1905 і 1917 років організації народних низів — ради робітничих і солдатських депутатів. Він мав на меті передати цим радам владу, витіснити з них конкуруючі соціалістичні партії, наповнити їх більшовиками та співчувуючими їм безпартійними депутатами і, зберігаючи організаційну роз'єднаність рад і своєї партії, перетворити їх на одну політичну силу, цілком пов'язану з народними низами. Цим самим створювалася унікальна держава з двома владними вертикалями — компартійною і радянською. Незалежна від виборців компартійна вертикаль наділялася диктаторськими функціями і приховувалася від конституції. Залежна від виборців конституційна радянська вертикаль наділялася функціями поточного управління. Оскільки партія будувалася на засадах «демократичного централізму» з цілковитою підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим, то диктаторська влада зосереджувалася в руках вождів. Проте встановлена після жовтневого перевороту 1917 року влада називалася не більшовицькою, а радянською.

Визначення «радянська» і «робітничо-селянська» влада мають під собою ґрунт. Ради справді формувалися з представників робітничого класу й селянства, їм справді належала державна влада. Однак вибори в ради регулювалися більшовицькими парткомками й органами державної безпеки, які виникли одразу після повалення Тимчасового уряду і навіть раніше такої контрреволюційної дії,

як розпуск сформованих на вільних виборах Установчих зборів. Отже, в Росії, яка стала називати себе радянською, встановилася така робітничо-селянська влада, в якій робітники й селяни цілком підпорядковувалися диктатурі більшовицьких вождів. Після завоювання України радянською Росією український народ, так само як і російський, більше не володів колективним суверенітетом. Формування державних органів у тоталітарній країні відбувалося без реальної участі суспільства.

Порівнюючи ленінсько-сталінський механізм формування державної влади з уявленнями прибічників встановлення радянської влади в середовищі українських соціалістичних партій, ми бачимо вражаючу різницю.

По-перше, ради робітничих і солдатських (переважно селянських за своїм соціальним складом) депутатів мусили бути в їх уявленні багатопартійними. Українські есери й есдеки, скільки б вони не чубилися між собою в урядах Центральної Ради і Директорії, ані на мить не допускали утворення однопартійних рад. Державна влада мусила мати тільки одну вертикаль — радянську. Вибори в ради мусили бути вільними, а не керованими.

По-друге, органи радянської влади повинні були обиратися з однаковими нормами представництва робітників і селян, а у випадку переходу до трудового принципу представництва — додатково трудової інтелігенції (хоча вже тут починалися електоральні труднощі: як відрізнити трудову інтелігенцію від нетрудової?). Натомість більшовицька практика формування рад була протилежною. За Конституцією РСФРР Всеросійський з'їзд рад складався з представників міськрад у розрахунку один депутат від 25 тис. виборців, а також з представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат від 125 тис. сільських жителів¹⁹. В. Леніну не раз доводилося пояснювати причини дискримінації селянства в конституційних нормах представництва під час виборів у органи робітничо-селянської влади. Найбільш відверто він зробив це під час виступу на Всеросійському з'їзді у справі позашкільної освіти 19 травня 1919 року, коли внаслідок селянських антибільшовицьких повстань в Україні і Сибіру становище

¹⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917–1936. Київ, 1937. С. 76.

його уряду стало критичним: «Коли нам кажуть: “Ви — порушники рівності, ви порушили рівність не тільки з експлуататорами, — з цим я ще, нехай, ладен погодитись, — заявляє який-небудь соціаліст-революціонер або меншовик, не розуміючи того, що він говорить, — але ви порушили рівність робітників із селянами, порушили рівність «трудової демократії», ви злочинці!”, ми відповідаємо: “Так, ми порушили рівність робітників із селянами і твердимо, що ви, які стоїте за цю рівність, — прихильники Колчака”»²⁰.

Справді, селяни були небезпечні для більшовиків, поки залишалися селянами, тобто, за марксистською фразеологією — «дрібною буржуазією». Вони не піддавалися знищенню, як буржуазія, в силу своєї чисельності, і тому їх треба було нейтралізувати включенням у нову політичну систему, але не на рівних з пролетарськими верствами засадах.

В Україні, однак, більшовикам доводилося враховувати під час організації виборів не тільки соціальний, а й національний бік справи. Щоб не допустити до влади «союзників» — українських лівих есерів, за якими йшло село, вони застосовували норми представництва, адекватні цілковитому беззаконню, яке ніхто вже не старався виправдовувати. На засіданні ЦК КП(б)У 5 лютого 1919 року було вирішено і спеціальною постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 13 лютого обнародовано, що на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость матиме право надіслати одного депутата (населення волості становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб). З міст і фабрично-заводських поселень на з'їзд належало надсилати одного депутата від кожних 10 тис. осіб. Проте в Червоній армії право надсилати одного депутата мав кожний полк або окрема частина — менше тисячі осіб²¹.

А під час реставрації УСРР Президія ВУЦВК ухвалила 6 квітня 1920 року такі норми представництва на IV Всеукраїнський з'їзд рад: від міського населення, у тому числі населення фабрично-заводських селищ — один депутат від 10 тис., від

²⁰ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 343.

²¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 56.

сільського — один від 50 тис. Подібна нерівність між робітниками й селянами відповідала нормам російської конституції. Від військових частин, у яких практично не було вихідців з України (завдяки «турботам» Л. Троцького), кожна тисяча червоноармійців (у тому числі неповна) обирала одного депутата. До військових частин прирівнювалися «установи і заклади армії та фронту, запасні частини армії та фронту, тилові частини, частини місцевого гарнізону»²². 50-кратна перевага червоноармійців над селянами і 10-кратна — над «гегемоном революції» дала потрібний більшовикам результат. Червоноармійці, які сотнями тисяч вдерлися в Україну, забезпечили «легітимну» реставрацію радянської влади в її більшовицькій інтерпретації.

Переходимо тепер від термінологічних питань до розгляду справи по суті. Упродовж 1918–1919 років у партіях есдеків і есерів, які відігравали основну роль у формуванні урядів Центральної Ради та Директорії УНР, набирали силу ліві елементи, які переходили на радянську платформу і сприймали комуністичний світогляд. На IV з'їзді УПСР у травні 1918 року есери розкололися на УПСР (боротьбистів) і УПСР (центральної течії). На V з'їзді у березні 1919 року боротьбисти оформилися в самостійну партію — УПСР комуністів-боротьбистів. У квітні 1919 року з фракції УСДРП (незалежних) відкололася частина партійців, які утворили партію УСДРП (незалежних лівих). У серпні 1919 року УСДРП (незалежних лівих) об'єдналася з УПСР комуністів-боротьбистів в Українську комуністичну партію боротьбистів — УКП(б). У квітні 1920 року УСДРП (незалежних) трансформувалася в Українську комуністичну партію — УКП. Чи треба вважати, що всі ці процеси пояснювалися руйнівним впливом більшовицької ідеології на українські соціалістичні партії?

Мусимо визнати, що закономірність була протилежною. Прагнучи заручитися підтримкою найбільш серйозної сили в Російській революції — рад солдатських депутатів, більшовики ще до повалення Тимчасового уряду відмовилися від своїх комуністичних гасел у земельному питанні (радгоспи і комуні) і взяли на озброєння радянське гасло «чорного переділу». У 1919 році вони

²² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1957. С. 90.

зробили спробу повернутися до комуністичних гасел в Україні, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, але поплатилися за це втратою влади. На переламі 1919–1920 років вони втретє заволоділи Україною, але вже не експериментували з аграрно-селянським питанням. Українське селянство, так само як і російське в 1918 році, одержало орні землі за програмою «чорного переділу». До реалізації комуністичних гасел у земельному питанні Кремль повернувся тільки в 1929–1930 роках.

Уряди Директорії, як не раз уже підкреслювалося в цій книзі, не могли собі дозволити наслідувати приклад червоної Росії, де розгортався дерибан орних земель. Натомість більша частина українського селянства очікувала безплатного зрівняльного розподілу земель поміщиків і своїх більш заможних односельчан, а тому обурювалася надто обережною політикою Директорії в цьому питанні. В результаті Директорія швидко втратила народну підтримку, а в середовищі українських соціалістичних партій посилювався вплив лівих елементів. Оскільки більшовики вважалися комуністами, серед українських лівих почав набирати силу комуністичний світогляд.

Радянізація (в більшовицькому розумінні цього терміна) України мусила відбуватися насамперед у вигляді встановлення однопартійної диктатури. Однак В. Ленін обрав гнучку тактику тимчасового співробітництва з тими українськими партіями, які на таке співробітництво погоджувалися, і насамперед — з боротьбистами. Одночасно в Москві і в Харкові, який став столицею після третього вторгнення російсько-радянських військ, готувалися передумови до поглинення українських партій, які проголошували свою відданість комунізму. У березні 1920 року найбільш впливова з них у середовищі українського селянства — УКП (боротьбистів) була поглинута симулякром РКП(б) — КП(б)У. Перетворившись на націонал-комуністів, боротьбисти втратили відмінну від більшовиків сутність і стали будівниками тоталітарного комуністичного соціалізму.

Таким самим націонал-комуністом мусив стати й Володимир Винниченко, якби погодився зайняти високі посади в уряді УСРР і КП(б)У. Починаючи з осені 1919 року, він уважно спостерігав за подіями, що розгорталися в радянській Україні. Придивимось до цих подій і ми.

НАПЕРЕДІДНІ ПОЇЗДКИ

У жовтні 1919 року тридизенні бої під Кромами завершилися перемогою Червоної армії, після чого Добровольча армія А. Денікіна почала відступати в напрямку Криму й Одеси. У Москві почалися дискусії щодо того, в якій формі відновлювати УСРР — як самостійну державу чи як автономну республіку.

Ініціативу виявили керівники Української комуністичної організації при Московському партійному комітеті. Коли Денікін окупував Україну, основна маса комуністів виїхала в Росію. Ті, хто перебував у Москві, об'єдналися в позастатутну організацію — своєрідне земляцтво українських комуністів. У жовтні 1919 року президія цієї організації звернулася в оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією утворити при ЦК РКП(б) українську секцію з очевидним прагненням підвищити свій статус. Оргбюро ЦК прийняло соломонове рішення: «Затвердити при ЦК відділ пропаганди і агітації серед українців, які проживають у Росії, на підставі загального положення про роботу серед національних меншин»²³. Керувати відділом доручалося не ініціаторам звернення, серед яких виділявся Павло Попов, а керівникам колишньої УСРР Х. Раковському й Г. Петровському. Групу П. Попова, яка мала вплив на президію Української комуністичної організації при Московському парткомі, однаково неприхильно сприймали як керівництво колишньої УСРР, так і керівники Московської організації більшовиків.

12 листопада група П. Попова звернулася в ЦК РКП(б) із заявою, в якій говорилося, що перелам на Південному фронті і широкий повстанський рух в окупованій білогвардійцями Україні забезпечують відновлення радянської влади, а тому стає своєчасною постановка на обговорення ЦК РКП(б) українського питання в усій його широті і складності. Керівництво РКП(б) застерігалося від наміру підходити до українських подій з готовими шаблонами, запозиченими з Великої Росії. Група домагалася злиття КП(б)У й УКП(б) на тій підставі, що боротьбисти, будучи ідеологічно тождесними більшовикам, мали міцну опору в селянських масах і відігравали провідну роль у повстанському русі. Об'єднану партію

²³ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ, 2013. С. 390.

боротьбистів і більшовиків вони розглядали як Український центр і заявляли: «У боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні керівна роль неодмінно повинна належати не Московському центру, а центру Українському, тісно пов'язаному зі стихійним революційним рухом українських низів»²⁴.

Буквально через тиждень Х. Раковський адресував В. Леніну «Тези з українського питання», в яких ішлося про необхідність відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки.

Григорій Петровський

У пропозиціях П. Попова і Х. Раковського були принципові розбіжності. Попов і його однодумці бачили себе в лавах політичної сили, створеної шляхом злиття на рівноправних засадах КП(б)У і УКП(б). Ця сила повинна була оволодіти Україною, спираючись на селянські загони, які вели партизанську боротьбу в тилу денікінських військ. Раковський, навпаки, робив наголос на відновленні дії декрету ВЦВК від 1 червня 1919 року про воєнно-політичний союз, який фактично перетворював відновлювану УСРР у продовження РСФРР. На відміну від першої половини 1919 року, коли була створена Українська червона армія, тепер збройні сили обох республік зливалися в одну Червону армію, яка мала очистити Україну від білогвардійців. Л. Троцький мусив потурбуватися про те, щоб мобілізовані в Україні

²⁴ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 391.

червоноармійці були розосереджені на різних регіонах РСФРР, а в українських гарнізонах залишилися прийшли бійці. У Кремлі не могли допустити утворення зв'язків між армією та місцевим населенням.

21 листопада у вузькому колі членів і кандидатів у члени політбюро ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти «українського питання». Коротка резолюція політбюро ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» виявилася основоположною у справі трансформації Російської імперії в Радянський Союз. Оцінюючи резолюцію з висоти ХХІ століття, слід констатувати, що Леніну вдалося в епоху розпаду традиційних імперій на багато десятиліть подовжити існування централізованої імперії в радянській оболонці: спочатку як конгломерату формально незалежних держав, а потім — як федеративного союзу республік, нібито наділених державними правами.

Під час обговорення «українського питання» на засіданні політбюро ЦК Ленін узяв ініціативу в свої руки і запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х. Раковського. Вперше під назвою «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» чернетка цього документа була опублікована в 1999 році.²⁵

Після завоювання влади більшовики почали створювати за настановою В. Леніна «робітничо-селянські» національні республіки на противагу «буржуазним». Можливість подальшого існування «робітничо-селянських» республік після громадянської війни не заперечувалася. Разом з тим ключові особи в центральному апараті РКП(б) були переконані, що після перетворення заснованих у національних регіонах колишньої імперії «буржуазних» республік на радянські клони РСФРР ці останні мусять стати автономними, тобто недержавними утвореннями в кордонах централізованої держави. Ніхто з них не уявляв собі, що можливий інший варіант співжиття різних народів у одній країні. П. Попов цілком слушно звинувачував провід РКП(б) у бажанні «насильницького підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською імперією»²⁶.

²⁵ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. Москва, 1999. С. 306–308.

²⁶ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик... Кн. 1. С. 395.

У «Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» Ленін враховував настроєність центрального апарату на автономізацію України, а тому допускав, як варіант державотворчого процесу, злиття її з Росією. Однак вождь був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить суперечливі вимоги і національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів і націонал-комуністами у більшовицькому середовищі, і керівництва централізованої РКП(б). Цілком зрозуміло, що суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, повинна була фундаментально відрізнятись від її форми. Зрозуміло й те, що суть цієї конструкції повинна була відповідати будові централізованої РКП(б). Адже творцем її був родоначальник партії, заснованої на засадах «демократичного централізму».

Починався цей документ з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традиції місцевого населення, а саме — українського народу: «Величайшая осторожность в отношении к националистическим традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех должностных лиц и т. д. и т. п.»²⁷. Ця вимога була, на думку Леніна, неодмінною умовою творення радянської державності в її національній формі.

Другий пункт тез визначав позицію вождя у справі реставрації УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків. «Временный блок с боротьбистами для образования центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р.С.Ф.С.Р. Пока — самостоятельная У.С.С.Р., в тесной федерации с РСФСР, на основе 1.VI.1919»²⁸. На полях проти слів про *повне злиття* Ленін написав роз'яснювальне слово «флером» (серпанком). Тобто повне злиття вимагалось пропагувати не в лоб, а обережно.

Проект резолюції Леніна про політику в Україні було доручено доробити комісії у складі Л. Каменєва, Л. Троцького і Х. Раковського. Комісія підготувала резолюцію політбюро ЦК «Про Радянську владу на Україні». В резолюції декларувалося бажання більшовицького керівництва забезпечити вільний розвиток

²⁷ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 306.

²⁸ Там само.

української мови і культури, здійснювати вилучення хлібних надлишків у строго обмеженому розмірі, ліквідувати відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння, розділити землю між селянами на зрівняльних засадах і, нарешті, не допускати будь-якого примусу в справі об'єднання селян у комуни й артіль²⁹. Іншими словами, Кремль відмовлявся від політики, яка спричинила падіння радянської влади влітку 1919 року.

Організація влади визначалася в трьох пунктах резолюції: «У питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загарбання денікінськими бандами, ЦК РКП(б) постановляє:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їхній боротьбі з грізними силами все-світнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р.»³⁰.

29 грудня В. Ленін написав «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. «Само собою є очевидним і цілком загальноновизнаним, — писав він, — що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»³¹.

Звучало красиво, якби не забути, що за нормою представництва на «свій» Всеукраїнський з'їзд рад один депутат мав обиратися

²⁹ В. І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. Київ, 1969. С. 359–361.

³⁰ Там само. С. 359.

³¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 40. С. 40.

від кожної тисячі червоноармійців, які вступали в Україну, і від 50 тис. її селянського населення...

Більш багатообіцяючим був добре розтиражований «Наказ Голови Реввійськради Республіки тов. Троцького червоним військам, що вступають у межі України». «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право господарювати на Україні, правити нею і будувати у ній нове життя... — стверджував Л. Троцький. — Пам'ятайте твердо: ваше завдання — не підкорення України, а звільнення її». Завершувався наказ закликом: «Хай живе Вільна Незалежна Радянська Україна!»³².

В. Винниченко уважно слідкував за сенсаційними заявами вождів РКП(б), якими супроводжувалося переслідування Червоною армією відступаючих білогвардійців територією України. Прийнята VIII Всеросійською конференцією (2–4 грудня 1919 року) резолюція «Про Радянську владу на Україні» переповнила його оптимізмом. «В цій резолюції — писав він — російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання»³³.

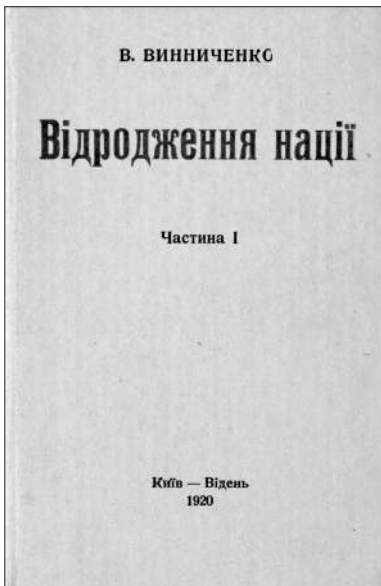
Завершуючи 25 січня 1920 року тритомник «Відродження нації», з яким пізніше поїхав до Москви і Харкова, Володимир Кирилович співставив ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і троцькістський (це визначення все ще звучить як лайка, але треба звикати до його первинного значення) «Наказ червоним військам, що вступають в Україну». Він таки ухопив різницю між ними: «З погляду ясності, виразності цей наказ стоїть вище листа Леніна, він уже дає підставу гадати про можливість принципової позиції автора наказу»³⁴.

Аналізуючи наказ Л. Троцького, Винниченко співставив його з власними пропозиціями, які передав через мадярських комуністів керівникам Кремля рік тому, після чого з оптимізмом занотував: «Рік тяжкого досвіду не пройшов марно й тепер є певність, що

³² Див.: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ, 2012. С. 147–148.

³³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 486.

³⁴ Там само. С. 495.

*Обкладинка першої частини
першого видання
«Відродження нації»
Київ, Відень, 1920 р.*

пережитки старого будуть переборені, неясності зникнуть і позиція викристалізується в нормальному, природному напрямі — повної відмови від якого-небудь “командування” на Україні, цілковитого признання національної й державної незалежності Української Радянської Республіки й братської, активної, свідомої допомоги українським робітникам і селянам у цьому напрямі»³⁵.

Вихід В. Винниченка з УСДРП і заснування ним Закордонної групи українських комуністів не пройшли повз увагу більшовиків. 10 листопада до нього в Ляйпці завітав давній знайомий (з часів РУП) Петро Дятлов. У 1916–1917 роках він був співробітником газети «Боротьба», що її видавав Л. Юркевич у Женеві, і налагодив співпрацю з В. Леніним та іншими більшовиками, які перебували у Швейцарії. У 1918 році Дятлов остаточно перейшов на більшовицькі позиції і виконував різні агентурні доручення Леніна за кордоном³⁶.

Дятлов у супроводі польського комуніста (прізвище в щоденнику не зазначене) з'явилися з пропозицією від Карла Радека, який перебував у Берліні, вступити знову в переговори. Далі Володимир Кирилович записав: «Я їм повторив свої попередні умови: самостійність, національний український советський уряд, незалежна армія, боротьба за Галичину. Списав дев'ять пунктів і передав їх К-ому. Завтра він пересилає це до Берліну»³⁷.

Пов'язаний із цим сюжетом наступний запис у щоденнику Винниченко зробив 12 грудня. Жодної відповіді він не одержав,

³⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 496.

³⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 421. Примітка Г. Костюка.

³⁷ Там само. С. 409.

але прокоментував події, що трапилися за місяць, таким чином: «Все показує, що ніби має бути на Україні інший курс большевиків. Але це ще не значить, що вони повинні прийняти мої умови. Навіть, прийнявши мої умови як добру пораду, вони не повинні звертатися до мене, як до учасника у виконанні цієї поради. З одного боку, розуміється, бути тепер поза політичною діяльністю, тепер, коли, нарешті, та діяльність була б цілком до душі, — тяжко. А з другого — я задоволений: я зробив усе, що в моїх силах було. Я віддавав себе всього на все, хоч би й на смерть. Більше я не міг пропонувати. Отже моє сумління мене не може гризти»³⁸.

25 лютого 1920 року очолювана В. Винниченком Закордонна група українських комуністів, яка в цей час організаційно прив'язувалася до УСДРП(незалежних) (що збиралися поміняти назву на УКП), провела спільну конференцію із Закордонною делегацією УПСР на чолі з М. Шаповалом. Українські есери центральної течії були глибоко обурені зближенням С. Петлюри з Ю. Пілсудським, яке вело за собою згоду УНР на польську анексію Східної Галичини. На них теж справила враження резолюція VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Незадовго до зустрічі закордонних делегацій Винниченка і Шаповала ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і незалежної УСРР. У заяві керівників партії визначалися такі підстави для зміни позиції: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні»³⁹.

Москва, як і раніше, мовчала. Тому В. Винниченко скористався конференцією із закордонною делегацією есерів, щоб від імені обох організацій одержати повноваження для звернення до керівників радянських республік з пропозицією своїх послуг. Волею випадку це звернення було реалізоване в неочікуваній і навіть авантюрній формі. Ситуація була пов'язана з назріваючою радянсько-польською війною.

³⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 410.

³⁹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 39.

Питання про східні межі території, на якій відроджувана після Світової війни Польща мала право запроваджувати свою адміністрацію, розглядалося на Паризькій мирній конференції вже після підписання миру. Конференція затвердила територіальну комісію, яка повинна була визначити східний кордон Польщі, керуючись етнографічним принципом. Результатом діяльності комісії стала прийнята 8 грудня 1919 року «Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі». Ця лінія, яка після радянсько-польської війни стала називатися лінією Керзона, залишала Польщі, за винятком Підляшшя, Посяння, Лемківщини і Холмщини, тільки населені поляками землі. Вона не влаштовувала польську еліту, яка дала новонародженій державі назву «Друга Річ Посполита» і мріяла про землі на сході, які лише частково були населені поляками і знаходилися в кордонах Речі Посполитої XVIII століття: Литву, Білорусію, Правобережну Україну.

Поки в Росії тривала громадянська війна, питання про східний кордон Польщі залишалося суто теоретичним. Як і передбачав Ю. Пілсудський, воно цікавило Антанту істотно менше, ніж західний кордон. Керівництво Польщі дістало свободу рук на сході і використало її так, як йому диктували національні інтереси. Пілсудський не піддався тиску Антанти і не створив єдиного фронту з білогвардійцями А. Денікіна. Його не задовольняли східні кордони, накреслені в Парижі, а в разі перемоги Денікіна не випадало розраховувати на щось інше. Незважаючи на те, що Польща перебувала в неоголошеному стані війни з РСФРР, він дав зрозуміти радянській стороні, якою є його позиція. У результаті дислоковані на польському фронті найбільш боєздатні частини Червоної армії були спрямовані проти денікінців, коли останні йшли на Москву. Пізніше Денікін скаржився, що Пілсудський вкрав у нього перемогу.

Поразка денікінців восени 1919 року створила нову ситуацію на лінії радянсько-польського розмежування. У Росії звільнялися збройні сили для участі в польській кампанії. За розпорядженням Леніна з інших регіонів країни почалося перекидання військових підрозділів на західний кордон. Керівників радянської Росії цікавили не тільки Польща й окупована нею Галичина, а й Німеччина, до якої можна було досягти через Польщу, а також інші придатні

для радянізації європейські країни. Стягуючи сили на Західний і Південно-Західний фронти, В. Ленін вимагав робити це в абсолютній таємниці. У телеграмі від 11 лютого 1920 року, адресованій Й. Сталіну (який перебував на Південно-Західному фронті), він просив: «Повідомте точніше, які заходи пропонуєте для створення галицького ударного кулака і для того, щоб не тасувати дивізій; дипломатія наша повинна не галасувати, а мовчати про Галичину»⁴⁰.

Лінія поведінки «не галасувати, а мовчати» визначалася аж ніяк не бажанням зберегти в таємниці від противника свої наміри розпочати повномасштабну війну. Врешті-решт обидві сторони розуміли, що усталення кордону між ними мусить розв'язуватися не переговорами, а силовим способом. В. Ленін робив усе можливе, аби не виглядати ініціатором війни, оскільки народним масам остогиділи безперервні, протягом шести років, воєнні дії. Після перемоги над Денікіним мова дипломатичних заяв не змінилася. Зокрема, 28 січня 1920 року по радіо було передано заяву Раднаркому РСФРР про основи радянської політики щодо Польщі, яку підписали В. Ленін, Л. Троцький і Г. Чичерін. У ній запевнялося, що червоні війська не перейдуть лінії Білоруського й Українського фронтів. Це можна було зрозуміти тільки так, що лінія фактичного розмежування сил могла б стати основою під час визначення державного кордону. Тому Раднарком нібито готовий був укласти мирний договір ціною уступки Польщі істотної частини українських і білоруських земель, які вона встигла завоювати в 1919 року. Однак у світлі документів, які раніше не підлягали опублікуванню, політика ленінського Раднаркому щодо Польщі була іншою. Постановою політбюро ЦК РКП(б) у розпорядження Польського бюро при ЦК надавалися потрібні кошти для підтримки комуністичного руху в Польщі. К. Радеку, який у 1919 році був обраний членом ЦК РКП(б), а з березня 1920 року став секретарем виконкому Комінтерну, доручалося керівництво пропагандистською діяльністю. Визначався її основний напрям: «Щоб війну з Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські і польські маси — як напад імперіалістичної Польщі на угоду Антанті на Радянську Росію, яка бажає миру»⁴¹.

⁴⁰ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 326.

⁴¹ Известия ЦК КПСС. 1990, № 9. С. 145.

Ю. Пілсудського не вводили в оману урочисті декларації з Москви. Готуючись до вирішальної проби сил, польське керівництво гарячково зміцнювало армію. США й Антанта, які активно сприяли відродженню Польщі, оскільки вважали її головною ланкою в «санітарному кордоні» навколо токсичної більшовицької Росії, надали їй велику кількість озброєння. Польська армія стала однією з найбільших і найсильніших у Європі.

Готуючись до проби сил з радянською Росією, Ю. Пілсудський урегулював відносини з керівництвом УНР. С. Петлюра відрядив для переговорів у Варшаву дипломатичну місію на чолі з А. Лівиським ще восени 1919 року. Упродовж кількох місяців жодного прогресу в переговорах не помічалось, бо Лівиський бажав відстояти хоча б частину Східної Галичини. 2 грудня 1919 року він погодився визнати лінію річки Збруч українсько-польським кордоном і повідомив про це польську сторону. Після прибуття до Варшави 11 грудня С. Петлюра підтвердив правочинність його заяви, що відкрило шлях до порозуміння з польською стороною.

21 квітня 1920 року голова дипломатичної місії УНР А. Лівиський і міністр закордонних справ Другої Речі Посполитої Я. Домбський підписали загальну й торговельно-економічну конвенції. 24 квітня було укладено військову конвенцію. Кордон між Польщею і УНР встановлювався по лінії, що її війська Пілсудського вже зайняли. Отже, в межах Польщі залишилися Холмщина, Посяння і Лемківщина (з 1918 року), Західна Волинь і частина Полісся по Збруч і Горинь (з травня 1919 року) та вся Галичина (з липня 1919 року).

Відмова уряду Ю. Пілсудського від претензій поширитися до кордонів Речі Посполитої 1772 року мала символічне значення. Натомість відмова С. Петлюри від урочисто проголошеної за його участю злуки УНР і ЗУНР була політичним актом великого значення. Держави-переможниці у Світовій війні взяли до відома факт захоплення всієї Галичини Польщею, але не погодилися з включенням переважно непольської Східної Галичини до складу Польської держави. Ця частина колишньої Австро-Угорщини під управлінням Другої Речі Посполитої дістала статус міжнародної території. Тому для Пілсудського було так важливо, щоб УНР офіційно заявила про відсутність у неї претензій на цю територію з переважно українським населенням.

Три конвенції, пізніше названі Варшавською угодою, були таємними. Але союз між Пілсудським і Петлюрою, який перекреслював Акт злуки, став відомим одразу й отримав у емігрантському українському середовищі вкрай негативну оцінку. Зокрема, на конференції есерів, що відбулася в Празі, М. Грушевський, О. Жуковський, М. Шаповал та інші лідери українського руху визнали цей союз юридично неспроможним актом.

Не чекаючи нападу Червоної армії, Ю. Пілсудський 25 квітня 1920 року розпочав наступ на фронті до 500 км. Ефект раптовості й велика перевага в живій силі та озброєнні дали змогу польським військам, у тому числі двом дивізіям Армії УНР, за перший тиждень боїв захопити велику територію. 6 травня радянські війська залишили Київ.

У квітні В. Винниченко налагодив контакт з керівництвом Радянської України незвичним способом — настільки засекреченим, що ми й досі не знаємо деталей. Певні люди, які співчували йому і негативно ставилися до С. Петлюри, погодилися захопити літак на віденському летовищі і перевезти до Києва інформаційні матеріали, які він мав підготувати для українських керівників. Організував цю операцію і взяв у ній безпосередню участь один з найближчих співробітників Володимира Кириловича Юрій Гасенко. Він народився в Кисловодську в 1894 році (батько — черкеський князь, мати — українська селянка), був активним членом УСДРП упродовж багатьох років, володів багатьма європейськими і східними мовами, був письменником, журналістом, інженером (зокрема, конструктором моторного човна «морська блоха»), навіть дипломатом: В. Винниченко зробив його членом дипломатичної місії УНР у Румунії⁴².

Зі щоденника ми знаємо, що «операція» Ю. Гасенка готувалася впродовж двох місяців. Літак вилетів 3 і повернувся до Відня 25 квітня. Його інформаційні матеріали заархівовані й опубліковані. Це — два листи Винниченка до Д. Мануїльського, позначені 20-м і 26-м березня, листи до укапістів і боротьбистів від 20 березня з майже однаковим змістом, експертна доповідь про військово-стратегічну операцію в регіоні, ілюстрована картографічним матеріалом, кілька чисел політико-економічного і наукового тижневика

⁴² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 417. Примітка Г. Костюка.

«Нова доба» — спільного органу комуністичних організацій Винниченка і Шаповала, який почав виходити з 8 березня, інша закордонна преса, 20 примірників тритомника «Відродження нації», щойно одержаних з віденської типографії. Половина з них призначалася урядові УСРР, а половина — укапістам і боротьбистам.

Звертаючись до Д. Мануїльського, В. Винниченко розумів, що звернення уважно вивчатиметься й іншими членами керівництва УСРР. І справді, оригінал листа від 20 березня тепер знаходиться в архівній справі В. Затонського⁴³. У листі Володимир Кирилович твердив, що Закордонна група УКП має під своїм впливом значну частину українських полонених по різних таборах. Йшлося насамперед про Яблонівську бригаду, яка після введення в Галичину армії генерала Галлера була відрізана від основних сил УГА, змушена відступити в Чехо-Словаччину і в Судетах інтернована чеським урядом. Винниченко оцінював її чисельність в 6 тис. осіб. За іншими джерелами, в Яблонівському таборі, який проіснував до 1921 року, перебувало понад 4000 вояків, у тому числі 400 старшин⁴⁴.

Винниченко інформував: «Наша група має такий план: на випадок війни совітських республік з Польщею у відповідний момент зробити наступ цією бригадою в тил полякам, попутно піднімаючи повстання в Карпатах і формуючи з повстанців армію. Люди, варті довіря, гарантують в самий короткий строк повстанську армію в 10–20 тисяч». І далі: «Коли поєднати акцію наступу зі сходу і з заходу, то дуже легко буде одрізати Галичину від Румунії, в той же час значно підсилити військові операції повстанням зсередини під проводом і обороною організованої військової сили в особі нашої бригади». Він запевняв також, що має змогу купити в Чехії зброю для цієї бригади і просив асигнувати на це відповідні кошти⁴⁵.

Лист до укапістів В. Винниченко писав від імені Закордонної групи УКП, утверджуючи її організаційні зв'язки з цією партією.

⁴³ Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. С. 302.

⁴⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 423. Примітка Г. Костюка.

⁴⁵ Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. С. 302.

Оскільки керівники УКП в УСРР ані сном, ані духом нічого не знали про його групу, він на початку листа коротко інформував: група тісно пов'язана із Закордонною делегацією УПСР (центральної течії), яка теж стала на ґрунт радянської влади, за нею йде все українське віденське робітництво і студентство, існують філіали в Празі, Яблоновому, Ужгороді, серед полонених в Німеччині, Австрії, Чехії, є постійні зносини з польськими, мадярськими й австрійськими комуністами, на черзі стоїть питання про заснування маленького комуністичного інтернаціоналу у Відні для координації роботи.

У цьому листі Володимир Кирилович давав свій прогноз найближчих подій у Європі, який у світлі того, що трапилося, не позбавлений інтересу: «З подіями в Германії є надія на швидкий темп. Але консервативні й реакційні сили ще досить поважні. Навіть при успішності революції в Германії не можна рахувати на раптовий вибух революції в інших державах Заходу. Польща стоїть надзвичайно німічно. Тут скрізь панує переконання, що досить Червоної армії зробити рішучий наступ з політичним успіхом, і революція там вибухне з нечуваною силою. Галичина вся насичена чеканням приходу більшовиків. При успіху революції в Германії успіх революції в Польщі цілком забезпечений. Пишу це 20-го. Події можуть до вильоту літака розгорнутися так, що багато з написаного вже не матиме великої ваги»⁴⁶.

Як бачимо, В. Винниченко, як немало інших політиків, які дотримувалися різних поглядів, переоцінював шанси на торжество світової комуністичної революції. Тільки в червоній Росії, де існувала політична партія, заснована на засадах «демократичного централізму» і здатна злитися з органами революційної самоорганізації народних низів — радами солдатських і робітничих депутатів в єдину політичну силу, комуністична революція здобула шанс на перемогу. Інші країни не мали «партії нового типу», і тоталітарний комунізм у них міг прижитися тільки під впливом зовнішньої сили. Проте після Першої світової війни Росія ще не стала наддержавою, здатною насаджувати свою державну матрицю іншим країнам.

⁴⁶ Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. С. 308.

Християн Раковський

У листах, адресованих укапістам і боротьбистам, були розсипані зауваги про голову уряду УСРР Християна Раковського. Вони, як мені здається, опосередковано пов'язані зі сподіваннями і планами, які змушували В. Винниченка так наполегливо добиватися від керівників обох радянських республік дозволу прибути в Москву і Харків. Тут доведеться навести коротку довідку про людину, яка вже не раз згадувалася в цій книзі.

Християн Раковський (1873–1941) народився в болгарському місті Котел у сім'ї Г. Станчева. У гімназичні роки змінив прізвище на знак поваги до свого родича, національного героя болгарського народу Георгія Раковського. Разом з Д. Благоевим був засновником Болгарської соціал-демократичної партії в 1891–1892 роках. Брав участь в усіх конгресах II Інтернаціоналу, починаючи з Лондонського в 1896 році (у 23-річному віці). Під час Першої світової війни створив і очолив Балканську соціал-демократичну федерацію. У травні 1917 року вирушив до революційного Петрограда, у січні 1919 року очолив уряд радянської України, а в березні цього ж року став членом ЦК РКП(б). Багаторічні (з 1900 року) близькі стосунки з Леніним, особиста дружба з Л. Троцьким протягом двох десятиліть і членство в ЦК РКП(б) гарантували йому цілковитий контроль над КП(б)У і УСРР. Коли Ленін через хворобу почав відходити від справ, а в політбюро ЦК РКП(б) сформувалася спрямована проти Троцького «трійка» в особі Й. Сталіна, Г. Зінов'єва і Л. Каменєва, Раковський втратив підтримку у вищих ешелонах влади. У червні 1923 року його відкликали з УСРР і перевели на дипломатичну роботу — повноважним представником СРСР у Великобританії, а потім у Франції. У 1929 році

був усунутий Сталіним з усіх посад і висланий в Астрахань, у 1941 році — розстріляний.

В. Винниченко просив укапістів і боротьбистів надати йому таку інформацію: точний список членів українського уряду — прізвища, портфелі, партійність, національність, коротку характеристику; чому відновлено старий уряд; чому на чолі уряду залишено Раковського, чи це має означати відновлення національної та економічної політики, яка була до наступу Денікіна; чому на чолі уряду не стала якась інша особа (незалежно від національності).

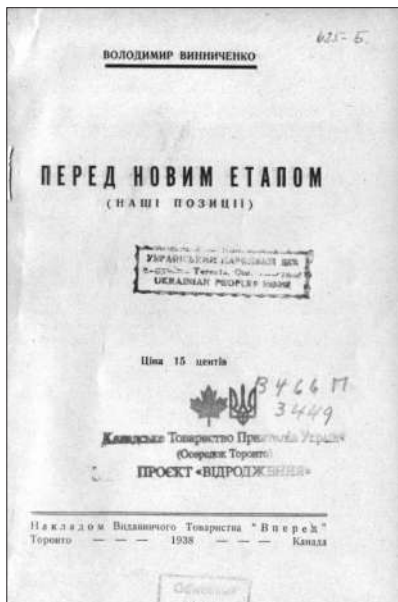
Причини своєї зацікавленості цим комплексом питань він пояснював так: «Ім'я т. Раковського є головною опорою контрреволюційної агітації серед українців... На нашу думку, повернення тов. Раковського є велика помилка... Ім'я т. Раковського спиняє ті елементи, які готові пристати на радянську систему, але не довіряють політиці того уряду, на чолі якого стоїть Раковський. Навіть серед полонених наша робота зустрічає через це ім'я поважні труднощі»⁴⁷. Далі в листі Винниченко ставив десятки інших питань, пов'язаних з політикою Кремля в Україні. Але сюжет з неукраїнцем Раковським був найперший.

Безпосередні контакти В. Винниченка з керівниками Росії та України висвітлюватимуться у наступному підрозділі. Всі вони задокументовані, а В. Ф. Солдатенко присвятив їм великий розділ в нашій спільній політичній біографії Володимира Кириловича⁴⁸. Невідомо, яких сюжетів торкалися співрозмовники в усіх бесідах, але документальна фіксація, якої чітко дотримується В. Солдатенко, не підтверджує, що Винниченко домагався усунення Раковського з поста голови уряду УСРР і власного призначення на цей пост. У щоденнику існує тільки така згадка під час першої розмови з наркомом закордонних справ РСФРР: «Чичерін сказав мені, що призначення мене на чолі українського советського уряду означало б для них Каноссу»⁴⁹.

⁴⁷ Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. С. 305–306.

⁴⁸ Солдатенко В. Ф. Третя Голгофа // Кульчицький Станіслав, Солдатенко Валерій. Володимир Винниченко. С. 221–288.

⁴⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 432. Вираз «Ходіння в Каносу» — символ тяжкого приниження імператора Священної Римської імперії Генріха IV, змушеного в 1077 р. вимолювати у папи Григорія VII відпущення гріхів.

Обкладинка брошури
Володимира Винниченка
«Перед новим етапом (Наші
позиції)» (Торонто, 1938)

(наші позиції)». Торкаючись переговорів з більшовицьким керівництвом, Володимир Кирилович писав: «Мені наводилось силу теоретичних, логічних, моральних і всяких інших доказів, що я повинен згодитися з політикою Москви на Україні. Мені за це гарантувалася посада голови Ради Народних Комісарів УРСР, мені гарантувався “білий кінь” і назва “національного героя”, моїм іменем мали бути названі заводи, ulиці, міста на Україні»⁵¹.

І, нарешті, у написаній в 1949 році й опублікованій тільки в 1991 році книзі В. Винниченка «Заповіт борцям за визволення» маємо такий пасаж: «Чого Сталін переконував мене цілу ніч

І все-таки... Через 17 років після описуваних подій вінніпезька українськомовна газета «Правда» опублікувала замітку «Біографічні дані», в якій В. Винниченко писав: «Мені Москвою було запропоновано багато високих посад, титулів (я вже навіть вступив у виконання обов'язків Голови Ради Народних Комісарів), грошей, аби тільки я своїм іменем покривав ту політику національного поневолення, яку вони фактично проводили на Україні»⁵⁰.

Це твердження не відповідає дійсності, воно суперечить усім наявним фактам. Проте воно було зроблене і випадковістю його назвати аж ніяк не можна. Адже у 1938 році в Коломиї була надрукована (і тоді ж передрукована в Торонто) брошура В. Винниченка «Перед новим етапом

⁵⁰ Винниченко Володимир. Публіцистика / упоряд. Віктор Бурбела. Нью-Йорк ; Київ, 2002. С. 207.

⁵¹ Цит. за кн.: Винниченко Володимир. Публіцистика / упоряд. Віктор Бурбела. С. 235.

прийняти тісніше співробітництво з РСФСР, а Раковський готував уже всі справи, щоб передати їх мені, новому голові українського уряду?»⁵².

У повоєнні часи на Заході про Винниченка забули, а в Радянському Союзі його ім'я дозволялося згадувати тільки в контексті з такими визначеннями, як «ворог народу», «буржуазний націоналіст», «гетьманський посіпака» тощо. Тому, мабуть, він використовував найменшу нагоду розповісти людям, ким він був у свої зоряні часи. Тоді мало хто знав, коли і як відбувалися визвольні змагання українського народу. Далеко не всі навіть здогадувалися, де розташована Україна на карті світу. Тому він прагнув розповісти про Україну та її народ у контексті власної біографії. Тут, треба думати, на поверхню й виплескувалися його нереалізовані найпоетамніші бажання.

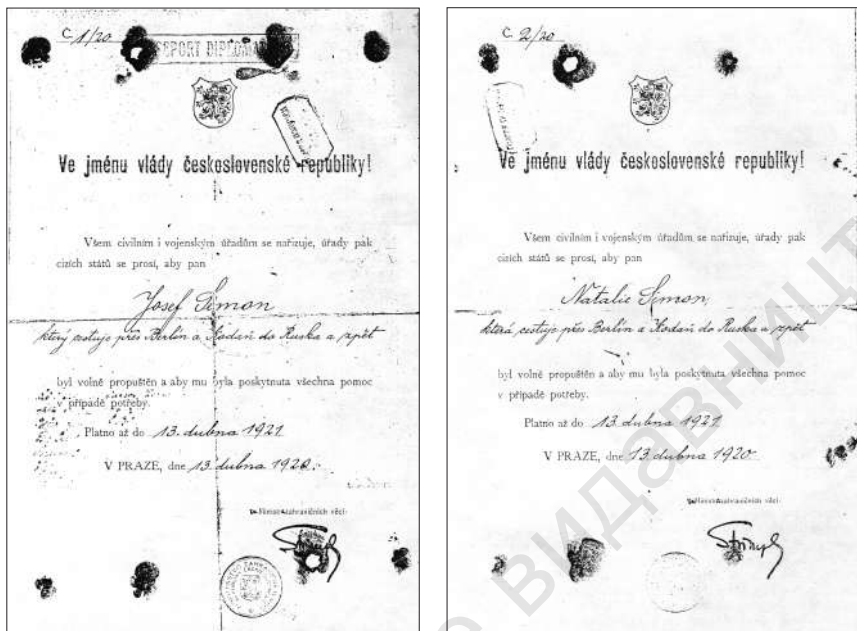
Чи були ці бажання кар'єрними? Факти його біографії заперечують це. Чи бажав він повернутися в завойовану червоною Росією Україну і стати на чолі її національного відродження? Так, бажав, тому що всерйоз сприйняв тактичні гасла Кремля, обумовлені важкою для більшовиків воєнною, політичною та економічною ситуацією 1920 року.

Завершуючи в наступному підрозділі тему його переговорів з більшовиками, треба встановити, що завадило В. Винниченку перетворитися на націонал-комуніста й завдяки цьому — дожити до похилого віку на становищі політемігранта.

ПЕРЕГОВОРИ

Чеський соціал-демократ Яромир Нечас, який жив на Закарпатті і тримав постійний контакт з В. Винниченком, взявся здобути для нього і дружини дипломатичні паспорти. Міністр закордонних справ Чехо-Словаччини Едуард Бенеш погодився допомогти знаменитому політику і письменнику з України і навіть зобов'язав Нечаса, який працював у його відомстві, супроводжувати Винниченків у їх поїздки. 13 квітня Винниченко

⁵² Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. С. 36.

Дипломатичні паспорти Володимира та Розалії Винниченків

одержав паспорт на ім'я Йозефа Сімона, а Розалія Яківна — на ім'я Наталі Сімон⁵³.

Володимир Кирилович і радів, що справа зрушилася з місця, і сумнівався щодо результатів майбутніх переговорів. 30 квітня він записав у щоденнику: «Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривоги, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься “сумлінням”. Цього вимагає те, що зветься “інстинктом соціабельності”. Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевності, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм»⁵⁴.

4 травня В. Ленін телеграфував у Київ голові Галицького оргкомітету КП(б)У Ф. Кону (копія Х. Раковському в Харків): «Щодо Винниченка в принципі згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі»⁵⁵.

⁵³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 423. Примітка Г. Костюка.

⁵⁴ Там само. С. 415.

⁵⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 51. С. 190.

Поїздка з Відня через Берлін до Штетіна і далі морем до Петрограда тривала більше двох тижнів. 19 травня у Штетіні Володимир Кирилович занотував у щоденнику: «Посуваємось до мети ледве помітним рухом. Увага зайнята дрібними етапами: пропусками, візами, дозволами, білетами. Європа забарикадувалась, за бронювалась від Росії, обгородилась колючим дротом, через який пролізти є справа надзвичайної трудності»⁵⁶. 24 травня Винниченки, Я. Нечас і секретар Володимира Кириловича, студент Карлового університету Олександр Бадан прибули в радянську Росію і незабаром опинилися в Москві.

Подолавши з допомогою Нечаса труднощі влаштування в готелі, Володимир Кирилович прибув до Наркомату закордонних справ. Перше враження від зустрічі з рядовими працівниками було шокуючим: «В Комісаріаті закордонних справ референт в українських справах, отже людина найбільш компетентна й авторитетна серед інших, сказав Нечасові так: “Ніякої України не було і немає; на Україні всі чудесно говорять по-руськи і все це українське питання є вигадка”. Так говорить той, хто має обов’язок інформувати уряд в українських справах. Як же повинні говорити ті, що слухають такого референта?»⁵⁷.

Перша зустріч і перша розмова відбулася у Винниченка з наркомом закордонних справ Г. Чичеріним. У щоденнику занотовано, що той одразу запитав: «З якими конкретними пропозиціями я приїхав? А як буде з Донецьким басейном, Кубанню? Кому вони будуть належати?». Для Винниченка, який сприймав зовнішню оболонку комунізму з романтичними почуттями, і не здогадувався про внутрішню суть, такі запитання були шокуючими: «І от з цих перших питань уже стало мені видно, що тут запорошилася віра в комунізм, що тут ідея *тільки переустрою світу* не має вже того свіжого, гарячого кольору: вона стала тьмяною, сіренькою, занадто далекою. Коли є тільки комунізм і революція, коли *тільки для цього* і вся кров, і голод, і нелюдське напруження, то який сенс має питання, в якій соціалістичній частині всесвітньої федерації буде той чи інший басейн? ... На якій етнографічно-національній території лежить той чи інший “басейн”, а в даному разі Донецький?

⁵⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 428–429.

⁵⁷ Там само. С. 430.

Донецький лежить на українській. І питання про належність вичерпане»⁵⁸.

Коли В. Винниченко ще знаходився на вокзалі, він подзвонив К. Радеку. Той призначив йому побачення на другий день, а потім «сховався, по-дитячому сказавши, що виїхав на три дні з Москви, нікуди не виїжджаючи»⁵⁹. Виявилося, що ні Сталін, ні хтось інший з керівників партії та уряду не хоче бачитися з ним. Та після письмового звернення до Леніна ситуація поліпшилася. Відбулися зустрічі з Г. Чичеріним (повторна), Л. Каменєвим, Л. Троцьким. Троцький запропонував підготувати в письмовому вигляді пропозиції політика з викладом поглядів групи, яку представляв Винниченко, на чергові завдання щодо України⁶⁰.

Вивчаючи різноманітні матеріали, пов'язані з першим перебуванням Володимира Кириловича в Москві, Г. Костюк звів його програму до дев'яти головних пунктів:

1. Українська радянська республіка існує як незалежна, соборна держава (включно з Галичиною, Холмщиною, Кубанню, Донбасом), пов'язана з РСФРР та іншими радянськими республіками лише спеціальними двосторонніми дружніми договорами.

2. Офіційною державною мовою в УСРР є українська, що є обов'язковим для всіх без винятку ланок партійного, державного, освітнього і пропагандистського апарату.

3. Україна проводить власну незалежну зовнішню політику.

4. УСРР проводить повністю незалежну економічну, фінансову політику.

5. УСРР має свою окрему армію, міліцію і політичну розвідку, що підлягають власному уряду.

6. Перебування військ однієї республіки на території іншої можливе лише з дозволу, згоди останньої.

7. Транспорт і пошта повністю підпорядковуються уряду УСРР.

8. Світова федерація є основною метою всіх існуючих і майбутніх радянських республік.

9. КП(б)У входить до Комінтерну як особний суб'єкт і репрезентує в ньому Україну як окрему республіку⁶¹.

⁵⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 431.

⁵⁹ Там само. С. 432.

⁶⁰ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. С. 237.

⁶¹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Нью-Йорк, 1980. С. 49–50, 215.

Сукупність пропозицій В. Винниченка зводилася до того, що радянські республіки повинні були знаходитися між собою в конфедеративному зв'язку. Не розглядаючи їх, російська сторона попросила його підготувати доповідну записку з обґрунтуванням поглядів його групи на майбутні взаємини України і Росії.

Тим часом політбюро ЦК РКП(б) двічі ставило на обговорення питання про запрошеного гостя. 1 червня Л. Каменєву доручалося повідомити, що Винниченка чекає серйозна робота в УСРР, а поки що він має побувати з Г. Зінов'євим у Петрограді, після чого з ним же поїхати на Україну домовлятися з місцевими працівниками. 8 червня Л. Троцькому доручалося перемовитися з Й. Сталіним і Г. Зінов'євим відносно можливого використання Винниченка в УСРР⁶².

9 червня В. Винниченко завершив роботу над доповідною запискою і передав її в ЦК РКП(б). У ній зазначалося, що Закордонна група українських комуністів делегувала його в Україну «для активної участі у боротьбі за комуністичну революцію». При цьому група спиралася на зміст таких документів, як резолюція VIII партконференції «Про Радянську владу на Україні», лист В. Леніна «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», заяв В. Троцького. Винниченко констатував, що «позиція РКП через якісь обставини в життя не проводиться» і просив роз'яснень: «Якщо моя участь на відповідальному посту в українському радянському уряді вважається бажаною, то мені, перш ніж приступити до роботи, необхідно знати точку зору керівного центру Російської революції на цю роботу і напрямок її. Я і моя група керувались лише міркуваннями корисності. Але чи можу я бути корисним революції, якщо в роботі буду розходитись з центром?». Підсумовуючи сказане, Володимир Кирилович пропонував: «Якщо чомусь у даний момент ЦК РКП(б) вважає неможливим проведення в діла, у факти ті положення, які висловлені ним у своїх резолюціях і заявах, то краще за все на цей момент не вносити на Україну ще більшої дезорганізації і не залучати мене до урядової і взагалі відповідальної роботи. Я особисто зможу цілком віддатися тільки такій роботі, яка відповідає

⁶² Солдатенко В. Ф. Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про В. Винниченка // Український історичний журнал. 2005, № 4. С. 70.

програмним положенням Р.К.Партії і тільки їх можу проводити з вірою і переконанням в їх корисності в житті»⁶³.

Передаючи доповідну записку в ЦК РКП(б), В. Винниченко в цей же день виклав свою позицію у щоденнику. Він відмовлявся від поїздки в Петроград, вважаючи її відволікаючою від справи і записав: «Я прохаю не тільки дати мені якусь відповідь, але їм самим точно вяснити це питання і скінчити з тою плутаниною, неясністю, двозначністю, яка панує в сучасній політиці на Україні. Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протирічивого духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитися від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік»⁶⁴.

Стилістика доповідної записки і запису в щоденнику різна: у першому випадку Володимир Кирилович обережно формулював свої думки, намагаючись не відходити від офіціозу, а в другому — казав те, що думав. Якщо вважати комуністами і Леніна з його оточенням, і його самого, то це були зовсім різні комуністи.

Вожді більшовиків називали унітарну централізовану державу федерацією, тоді як Винниченко розумів під нею усталену у світовій практиці форму державності, коли федеральні суб'єкти мають неоспорювані центром права. Вожді називали створену ними державу робітничо-селянською, тоді як колективним носієм державного суверенітету були вони самі, а не робітники й селяни. Вожді називали комунізмом соціально-економічний лад, у якому «робітничо-селянська» держава встановлювала «загальнонародну власність» на засоби виробництва й тим самим знищувала експлуатацію людини людиною. Насправді, однак, контрольована вождями «держава-комуна» позбавляла громадян приватної власності і ставила їх у цілковиту економічну залежність від себе. Володимир Кирилович уже починав розуміти різницю між словесним лушпинням і реальною дійсністю. Але він усе ще досить наївно збирався радити вождям розібратися з плутаниною, неясністю, двозначністю здійснюваної ними політики.

⁶³ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії. С. 238–239.

⁶⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 435.

В. Ленін ознайомився з доповідною запискою В. Винниченка⁶⁵. Він нічого не відповів, але результат ознайомлення Володимир Кирилович нібито відчув. Близький співробітник Леніна, заступник голови ВЦВК В. Невський (Кривобоков) припинив зв'язок з наближеною до Винниченка людиною — Семеном Мазуренком, який тоді перебував у Москві. У щоденнику під 11 червня з'явився такий запис: «Цікаво: до передачі мого листа до Леніна Невський майже щодня балакав з Семеном Петровичем по телефону, балакав раз зі мною, ставився немов прихильно до нашої справи. А як я передав листа, так ні разу після того з ним не можна побалакати, не сповістив навіть, передав листа чи не передав. Сталось щось... А що саме, невідомо. Думається, що він побачився з Леніном, передав листа, той поставився негативно до мене, при цьому і він злякався, що має зносини зі мною. Нічим іншим такої різкої зміни, такої невічливості пояснити не можна.

Це може бути попередньою відповіддю на мою “Записку”. Та, власне, ні я, ні вся наша тутешня група ніякої відповіді й не ждемо. Єдиний клопіт у нас тепер: добитись виїзду за кордон. Абсолютно безпотрібна була подорож сюди, ідеалістична, подорож сентиментального юнака, гімназиста, який... А, не варто й думати про це. Чи випустять? Як ні, то що зроблять? Інтернують? Під яким приводом, в якій формі, де саме?»⁶⁶.

Володимир Кирилович все-таки недооцінював Леніна. Той бачив у ньому фігуру, яка мала беззаперечний авторитет серед українського народу, не звертав уваги на його погляди й відповідно не мав наміру полемізувати з ним, але збирався використати у своїй політичній грі. 15 червня на політбюро ЦК РКП(б) розглядалася пропозиція призначити В. Винниченка народним комісаром освіти УСРР, але було прийняте таке рішення: «З приводу запропонованих призначень Винниченку політбюро вважає найменш доречним пост наркомосу УСРР, проте остаточне рішення відкладає до одержання висновку від тт. Раковського, Зінов'єва і Сталіна»⁶⁷.

⁶⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 8. ноябрь 1919 — июнь 1920. Москва, 1977. С. 639.

⁶⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 437.

⁶⁷ Солдатенко В. Ф. Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про Винниченка // Український історичний журнал. 2005, № 4. С. 71.

Знову В. Винниченко опинявся на роздоріжжі. 14 червня він зустрівся з галичанином Омеляном Паліївим, братом галицького політичного діяча Дмитра Паліїва. Він приїхав з України і розповів, що половина всього складу КП(б)У стоїть в опозиції до централізму. Володимир Кирилович підсумував: «Отже, їхати туди і можна, і треба»⁶⁸. А наступного дня, вже після засідання політбюро ЦК РКП(б) його запросили на бесіду найближчі співробітники Леніна — голова Мосради Л. Каменєв і голова виконкому Комінтерну Г. Зінов'єв. Вони заявили, що цілком погоджуються з доповідною запискою, хоч і не мали часу вивчити її конкретні пункти. Повідомили, що політбюро ЦК пропонує їхати на Україну і брати портфель. Який саме — буде вирішено на місці, після нарад з Раківським і Сталіним, які перебувають у Харкові, і з Зінов'євим, який теж поїде.

Роздумуючи над результатами бесіди, Володимир Кирилович записав у щоденнику: «З одного боку, вони кажуть, що Ц.К. К.П.У. є “еманація” Ц.К. Р.К.П. Отже, значить, що думає і вирішує Ц.К. Р.К.П., те мусить думати і вирішувати його “еманація”. А з другого боку, вони самі тут вирішити не можуть, а треба обговорити справу в Харкові. І виходить, що “еманація” має щось і своє. Абож це просто ухилення від прямої відповіді, бажання обминути ці пункти, втягти себе без усяких обіцянь, примусити бути для них штемпелем. Значить нещирість, хитрування, небажання вести справу одверто і ясно»⁶⁹.

18 червня політбюро ЦК РКП(б) знову зайнялося підшукуванням поста для В. Винниченка. Цього разу йшлося про призначення його членом Реввійськради Західного фронту і про можливість призначення на пост наркомвоєнмора України. Виконання постанови доручалося Л. Троцькому⁷⁰. Наступного дня відбулася зустріч з Троцьким. «На моє питання, — записав Володимир Кирилович у щоденнику, — чи сформовані на Україні військові частини лишаються на Україні, чи пересилаються на інші фронти за межі України, він відповів, що буває і так, і так. Значить, іменно

⁶⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 439.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ, 2012. С. 20.

пересилаються за межі, як мені тут і говорили. Мало того, щоб зарані попередити мене, щоб я не мріяв ні про яку українську армію, він сказав, що формувань, частин уже є досить, нових формувань не треба; треба тільки поповнити кількість тих, що є. Значить ті, що будуть притягнені мною, мають іти в руські частини і розтворяться там. Словом, ніякої української армії і ніяких можливостей і тенденції її творити не дається. Рішуче й категорично»⁷¹.

Подружжя Винниченків перебувало в Харкові з 25 червня до 6 липня. У щоденнику за цей час маємо тільки один запис на чотирі рядки — крик душі: «Часом я надзвичайно виразно почуваю, як мене жене, як лушпиння з насіння, по хвилях якогось потоку. Мені здається, що я дію, вибираю, рішаю, що я маю власну волю, ініціативу, але це неправда: я *мушу* іменно так, а не інакше вибирати, так, а не інакше рішати»⁷².

Трохи конкретики знаходимо у Винниченковій статті «Справоздання з подорожі на Україну», яка була надрукована в газеті «Нова доба» (4 і 18 грудня 1920 року) й передрукована потім газетою «Свобода» (Джерсі Сіті):

«ЦК КП(б)У на засіданні разом зо мною виразно й ясно дав мені зрозуміти промовами всіх членів, що *тенденції на федерацію немає*. Вони уникали одверто казати, що є тенденція на “єдиную неделимую”, але з деяких перехоплених фраз тт. Петровського і Раковського це було ясно помітно. Голова Української Східної Республіки Петровський виразно сказав, що на Україні не повинно бути свого Совнархоза (Совета Народного Хозяйства), себто власного економічного центру. Голова ж Українського Східного

Лев Троцький

⁷¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 441.

⁷² Там само. С. 444.

Уряду Раковський, з свого боку, сказав недвозначно, що централізацію треба логічно переводити до кінця»⁷³.

Причину турботи радянських вождів про його працевлаштування Володимир Кирилович визначив у щоденнику одним-єдиним містким словом: штемпель. Це слово він повторив у звіті, надрукованому «Новою добою»: «З усіх розмов з т. Раковським для мене стало вже зовсім безсумнівним, що моя участь в уряді була потрібна як штемпель. Мені ніяких конкретних функцій не давалось і одверто говорилось, щоб ніяких апаратів не заводив і носив тільки титул. Таким чином усі мої конкретні пункти з “Докладної записки”, як і принципіальну сторону її тут, у Харкові було вже цілком рішуче й навіть вороже відкинуто»⁷⁴.

Більш-менш регулярні записи у щоденнику дозволяють відслідкувати його даліше перебування в більшовицькій столиці. 13 липня, повідомляючи К. Радека і Г. Чичеріна про свій намір виїхати з Росії і поїхати в Сполучені Штати, він попросив у них доручень від Комінтерну. Будучи вкрай емоційною людиною, він тяжко переживав провал своєї місії в радянських республіках. Цього дня у щоденнику з'явився відчайдушний запис: «Тяжко. Починаю розгублюватись. Не знаю вже, що робити. Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізму, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями»⁷⁵.

Або комуніст, або українець? Знову й знову доводиться відшкрєбати з Володимира Винниченка комуністичну позолоту, яка обгортала його постать зусиллями радянських вождів, опонентів

⁷³ Винниченко Володимир. Публіцистика / упоряд. Віктор Бурбела. С. 83.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 445.

з різноманітних європейських партій, сучасних істориків вкупі з літераторами, а головне — власними зусиллями. Вожді більшовиків були популістами і здійснювали революційний курс, якого вимагали народні низи, щоб утвердити свій вплив у народі. Проте вони ніколи не забували про власний, контрреволюційний курс на створення і зміцнення тоталітарної системи влади, яка давала їм можливість встановити в країні політичну й економічну диктатуру. Якщо вважати, що вожді були комуністами, то Винниченко ним не був. Якщо вважати, що Винниченко був комуністом, то вони комуністами не були. Оскільки термінологію переглядати не варто, то залишається тільки одне: відшкребти з Винниченка комуністичну позолоту.

Після відчайдушних рядків, які з'явилися у щоденнику 13 липня, пройшов тільки тиждень, але Володимир Кирилович знову у формі. Перебуваючи в штабах більшовиків, він зрозумів, нарешті, те, чого не розумів раніше: як працює ленінська «держава-коммуна», наскільки відрізняється форма більшовицької влади від її суті: «Советської влади, влади советів по суті немає. Є влада бюрократів, комісарів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад — мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовлено зарані і приймаються без дебатов. Всім керує і завідує партія (Р.К.П.). Вона має 600 000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів. Дисципліна — казенна, урядова і заснована на карі, а не на моральному впливі.

Партією керує невеличка група — Політбюро Ц.К. Р.К.П. і Оргбюро. Вона призначає уряд, урядовців, командуючих, комісарів, вона дає директиви, декрети, накази; вона видає закони, постанови, розпорядження; вона, словом, порядкує всім економічним, політичним, міжнародним, державним і всяким іншим життям величезної Росії. Централізовано в цій купці все. Ніякої критики, обміркування не допускається. Ніяких течій у партії, ніякої опозиції поза партією, ніякої участі не то що має, а ширших партійних кіл у творчості. Всі тільки мусять виконувати постанови й накази невеличкої купки»⁷⁶.

⁷⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 449.

Під час перебування В. Винниченка в Москві відбувалися гучні торжества, пов'язані з роботою чергового конгресу Комінтерну — наради, мітинги, урочисті промови. Газета «Известия ВЦИК» надрукувала «Былину о державной Москве» дуже посереднього поета Михаїла Козирева. Володимир Кирилович пізніше, вже у Харкові процитував з неї дві строфи. Процитуємо й ми, але трохи в більшому обсязі, причому без коментарів, бо вони непотрібні:

*«Так ныне заново восстроен
Москвы древнедержавный стол
И вновь ее родное русло
Вместило море русских стран,
Дабы не знающая усталъ
Хранила их от тяжких ран
Приняв под крепкокольный панцырь.*

*Так современный Калита —
Москва, скупая край за краем,
Властительная, прибирает
К тяжелый жилистым рукам.
И вновь Кремлевские палаты
Могущественны и богаты.*

*Отныне несть ни Иудей,
Ни Грек, ни Варвар, ни Латинян,
Да уничтожатся плотины,
Разбедняющи людей.
Да все наречия и страны,
Вся многокрайняя земля
Под красным знаменем Кремля
Объединится в новой вере»⁷⁷.*

Спостерігаючи за роботою Комінтерну, В. Винниченко ще за місяць до публікації цієї красномовної «билини» проклав, нарешті, ту межу, яка відділяла його комунізм від лєнінського: «На урочистих засіданнях III Інтернаціоналу говоряться загальні промови в оборону поневолених країн, про право самовизначення індусів, арабів, негрів, про пригнічення колоніальних країв і про те, що комунізм їх визволить. І мимоволі гірко посміхаєшся, думаючи, що весь комунізм є під керівництвом тої самої РКП, яка так

⁷⁷ Известия ВЦИК. 1920, 22 августа.

легко “упразднила” одну поневолену, пригнічену, колоніальну країну, що називається “самостійною, незалежною, Соціалістичною Советською Українською Республікою”»⁷⁸.

Подібна думка повторюється й наприкінці цього довгого запису в щоденнику, коли Володимир Кирилович оцінював свої шанси вирватися з «московського полону»: «Чи не розумніше, не моральніше, не корисніше для революції й комунізму, коли я виїду за кордон, закопаюсь у тихе містечко, обгородюсь од політичних хвиль і весь порину в роботу на користь дійсній правді, дійсному, не комісарському комунізму?»⁷⁹.

Здавалося, що в Москві втратили інтерес до Винниченка. Діставши всі візи і пропуски, він з дружиною 3 серпня зібрався в дорогу. Вони вже навіть сіли в поїзд, коли з Наркомату закордонних справ прийшло розпорядження затриматися. Причини затримки ніхто не пояснив, але нам вона відома: на порядку денному чергового пленуму ЦК РКП(б) виникло питання про Винниченка в такій постановці: «Прохання Винниченка відрядити його за кордон». Питання було розглянуте 5 серпня, але передане на вирішення оргбюро ЦК⁸⁰. Через те схвильовані звернення Володимира Кириловича до Г. Чичеріна з проханням пояснити, що сталося, залишалися без конкретної відповіді: проблема розв'язувалася не в Наркомзаксправ.

10 серпня В. Винниченко звернувся до секретаря і члена політбюро ЦК РКП(б) М. Крестинського. Той відповів, що вони не мають заперечень проти виїзду, пообіцяв переговорити з Чичеріним, але не повідомив про результат. Причину негречності ми теж знаємо: тільки 13 серпня політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення: «Запропонувати Наркомзаксправ випустити за кордон тов. Винниченка»⁸¹.

Далі щоденник має два загадкових записи, помічені 12-м і 13-м серпня. Від тих подій нас відділяє століття, але час не прояснив загадки, яку всі дослідники життя Володимира Кириловича або делікатно оминають, або не можуть пояснити.

⁷⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 452. Запис від 23 липня 1920 р.

⁷⁹ Там само. С. 456.

⁸⁰ Солдатенко В. Ф. Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про Винниченка // Український історичний журнал. 2005, № 4. С. 71.

⁸¹ Там само.

12 серпня В. Винниченко записав, що «з деяких причин» хоче залишитися в Україні і завтра розпочне клопотання про поїздки з Москви до Харкова. Крестинський натякав у тій розмові з ним, що він може залишитися на правах приватної особи в Москві або Петрограді, але нічого не сказав, як стурбовано помітив Володимир Кирилович, про Київ або Харків⁸². Стурбованість, яка відчувалася між рядками, засвідчує, що В. Винниченко таки мав твердий намір клопоталися про поїздки в Україну.

Запис від 13 серпня вражає. Ніч він не спав, тобто події цього дня не встигли вплинути на причину недосипу. А причини ми не знаємо, не міг же він пояснювати самому собі того, що сталося. Причина, однак, була настільки вагома, що він вирішив покінчити життя самогубством. Ранковий запис стосувався тільки Кохи — Розалії Яківни: «Коха — вірний, прекрасний, дужий товариш. Вона прийняла мою постанову з тихим серйозним спокоєм. Вона з блискучими від хвилювання і ентузіазму очима сказала, що вже раніше цю постанову передчувала. Я вдивлявся в неї з пильною увагою, і ні одної рисочки вагання, жіночого егоїзму, себелюбства, страху, ліцемір'я, прикритого різними “тверезими”, “логічними” міркуваннями, — нічого не помітив у ній. Розуміє, згідна, цілком поділяє, і тільки одна умова у неї: разом удвох іти на все і разом удвох віддати своє життя»⁸³.

Вчений, який працює над біографією історичної особи, проникається відчуттями цієї особи, захоплюється її діями — навіть суперечливими, шукає виправдань діям, до яких однозначно треба ставитися з осудом. Моя книга про Володимира Винниченка не може бути цілком об'єктивною, цього не можна не визнавати. Певний суб'єктивізм диктується вже тим, що досить тривалий час я живу життям свого героя, причому вже вдруге, з півторадесятирічною перервою. Такою же суб'єктивною була моя книга про опонента Винниченка — Християна Раковського, яка перебуває в науковому обороті вже три десятиріччя. Ні тоді, коли писав її, ні тепер я не бажав і не бажаю психологічно ставати на бік однієї з цих двох історичних осіб (не йдеться про політичні оцінки).

⁸² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 461.

⁸³ Там само. С. 462.

Проте я не можу не поставитися з найглибшим осудом до Володимира Винниченка — не через його рішення з незрозумілих для мене причин покінчити з життям у розквіті років (усі ми знаємо, як багато зробив він до своєї природної кончини — тут слово за дослідниками української літератури), а внаслідок його ставлення до коханої жінки, його згоди на подвійне самогубство.

Не прояснюючи причин суїциду (врешті-решт він схилився до такого можливого фіналу все життя), ранковий запис у щоденнику від 13 серпня 1920 року завершувався мотивом чесності із собою — тим мотивом, з яким Володимир Кирилович завжди жив: «Я їхав віддати свої сили й життя за комунізм, за соціальне й національне визволення наших обдурених, занедбаних, осміяних, скривджених і мовчазних творців цінностей життя. Я казав, що готов на смерть за революцію. Чесність з собою вимагає переведення в життя своїх слів. Думка родить вогонь — чуття, зливається і стає єдиною неподільною з дією. Я казав: “Коли треба, то я...”. І це треба настає. Готов я здійснити свій закон? Так, я готов»⁸⁴.

Я з деяким жахом ставлюся до щойно процитованого уривку, тому що розумію: у людини, яка піднялася до вершин світової драматургії ХХ століття, не було бодай найменшої іскри театральності в критичну мить її життя. Ця людина звикла аналізувати себе не подумки, а на письмі, писала тільки для себе. І раптом — ось такий заключний абзац у запису від 13 серпня, зовсім беземоційний, спокійний і навіть самовпевнений: «Сьогодні взято пропуск

Володимир та Розалія Винниченки

⁸⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 462.

на Харків. У понеділок виїжджаємо. Днів три в Харкові, звідки в Київ, у любий, бідний, вимучений і вічно-гарний Київ. Кооператори пропонують “службу”: пайок, жалування і т. ін. Значить, з голоду не дадуть пропасти. Треба берегтися хвороб і голоду. Так померти безмежно нерозумно і безглуздо. Але в таку свою смерть я не вірю. А раз не вірю, значить, і не буде. Буде те, в що я вірю й чого *хочу*. Велике хотіння є велика сила»⁸⁵.

Зрозуміло, що Володимир Кирилович дізнався про дозвіл політбюро ЦК РКП(б) «випустити» його за кордон цього ж дня. Згадані у щоденнику «деякі причини» його бажання залишитися в Україні (запис від 12 серпня) пов’язані, мабуть, з пропозицією голови могутнього Дніпросоюзу забезпечити йому «службу» в Києві (запис від 13 серпня). У «Справозданні з подорожі на Україну» (надруковано 4 листопада) він обґрунтовує своє бажання залишитися в Україні, яке перекреслювало всі попередні наміри, таким чином: «Розуміється, я сидів так довго в Москві не через те, що чекав вияснення від ЦК РКП. Через тиждень мені вже цілком було ясно, що сподіватись більш нічого не можна. Я весь цей час добивався дозволу на виїзд за кордон. Але загубивши надію дістати його, а з другого боку, не в силі довше лишатись у Москві, я змушений був звернутися у Харків. Не маючи змоги взяти участь у політичній роботі, я гадав знайти можливість де-небудь на Україні зайнятись літературно-науковою працею (хоч і на це було дуже мало надій)»⁸⁶.

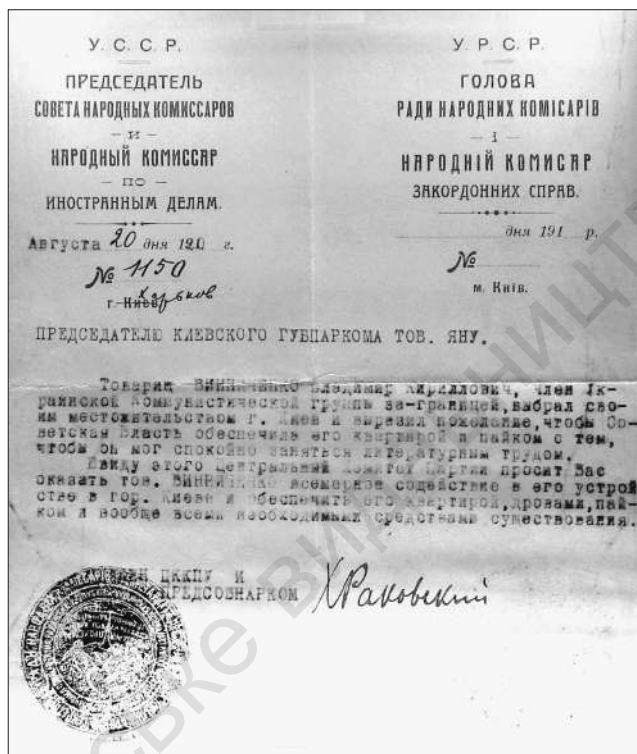
17 серпня В. Винниченко зі своєю маленькою групою опинився у Харкові. Керівники республіки з подивом дізналися про його рішення вийти з великої політики і залишитися в Україні, але пов’язаних з такою фігурою одноосібних розпоряджень давати не наважилися. 19 серпня політбюро ЦК КП(б)У дозволило йому виїхати в Київ і навіть проявило турботу вказівкою губпарткому «забезпечити його матеріально»⁸⁷. Озброївшись колективним рішенням, Х. Раковський наступного дня телеграфував у Київський губпартком: «Товариш Винниченко Володимир Кирилович, член УКП за кордоном, вибрав місцем свого мешкання м. Київ

⁸⁵ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 462.

⁸⁶ Винниченко Володимир. Публіцистика / упоряд. Віктор Бурбела. С. 84.

⁸⁷ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. С. 253.

*Розпорядження
голови РНК УСРР
Х. Раковського
щодо забезпечення
В. Винниченка
у Києві
квартирою
та пайком.
20 серпня 1920 р.*

та висловив побажання, щоб Радянська влада забезпечила його квартирою та пайком з тим, щоб він міг зайнятися літературною працею. З огляду на це Центральний Комітет партії просить вас надати тов. Винниченку всіляке сприяння в його облаштуванні в місті Києві і забезпечити його квартирою, дровами, пайком і взагалі усіма необхідними засобами існування»⁸⁸.

22 серпня В. Винниченко записав у щоденнику, що перебування в Харкові затягується: повстанці розібрали залізничну колію на шляху Харків — Полтава — Київ.

Україну накрила хвиля антирадянських повстань: селяни протестували проти ленінської продрозверстки і взагалі проти економічної політики більшовиків. Генерал П. Врангель зробив у середині серпня вилазку з Криму. Невдовзі білогвардійці захопили

⁸⁸ Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 273.

залізничну станцію Синельниково й Маріуполь, створили загрозу Катеринославу. Ю. Пілсудський 14 серпня перейшов у контрнаступ з-під Варшави, і через 10 днів основна маса військ Західного фронту відкотилася за Буг, у район Брест-Литовська і Гродна. 4-та армія і дві дивізії 15-ї армії не змогли пробитися на схід і відступили на територію Німеччини, де були інтерновані.

Розчарувавшись у перспективах світової комуністичної революції, Володимир Кирилович дошукувався причин її провалу. 23 серпня він сформулював своє бачення поточного моменту в таких виразах: «Стара, національно-руська риса лицемірності, брутальності, безпардонного насильства, стара звичка віри в провіденціальну ролю Росії, — все це яскравою смугою переходить і через всю політику комуністичної Москви. Віра в силу і необхідність єдинолічного кулака, віра в усецеленність бюрократизму, в цілковиту слухняність мас, віра в те, що російський народ можна батогом примусити прийняти і монархізм, і комунізм, — усе це утворює те, що дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних — стає все менше й менше, а зате постає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки *службово* в новому. А коли є панування бюрократизму, коли дисципліна *тільки* пайком, карою і розстрілом підтримується, коли є тільки одна готовність виконувати і нема дисципліни зсередини, з доброї волі, коли нема ініціативи й активного вишукування найкращих методів виконання праці, коли, словом, у творчій, будуючій, організуючій направляючій праці бере участь тільки невелика група людей, що зветься Політбюро Ц.К. Р.К.П., людей хоч би і цінних, і навіть геніальних, а вся маса в цій праці участі брати не сміє, не може, то само собою, що в цієї маси наполовину або й більше відбирається сила її опорності, стійкості, виносливості і натиску»⁸⁹.

Ось у таких роздумах знову прийшло рішення їхати за кордон: «З такими чутками і фактами навкруги, з такими перспективами через місяць потрапити під Врангеля, з повною неможливістю бути активним — пробувати зайнятись спокійною літературною працею? Абсурд, наївність, утопія. І мушу писати листа до

⁸⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 467.

Раковського, вияснити йому безпотрібність затримування мене в Росії й прохати його допомогти мені виїхати за кордон. Він ще позавчора обіцяв протелеграфувати в Москву і запитати, чи можна мені виїхати»⁹⁰.

Х. Раковський справді не мав заперечень проти виїзду, а в Москві цю справу давно вирішили й забули про Винниченка. Проте Д. Мануїльський зробив ще одну спробу повернути Володимира Кириловича до політики. Часи були грізні, ім'я Винниченка в цій ситуації знадобилося б більшовикам. 31 серпня Володимир Кирилович записав у щоденнику: «Мануїльський, трохи не присягаючись, запевняє мене, що я матиму змогу і проводити українізацію, і розвивати культуру, і дбати про відбудовування українського господарства, і втручатися в усе радянське будівництво, слідкуючи, щоб не було кривди національно-державним українським інтересам. Словом, запевняє, що я не тільки не зраджу національне визволення, а матиму всю спромогу якнайбільше допомагати йому»⁹¹.

Спроба Д. Мануїльського виявилася успішною. Причини цього Володимир Кирилович пояснював собі вже наступного дня — 1 вересня: «Надзвичайна мінливість у моїх намірах: знову, як тільки є змога виїхати за кордон, мені стає тяжко й боляче кидати Україну. І кидати якраз у такий скрутний момент. І знову з'являється бажання, незважаючи ні на що, знаючи, що ніякої спокійної літературної роботи я не зможу робити, знаючи навіть, що можу й загинути ні за що, — усе ж таки хочеться лишитись і разом з революцією ділити її долю, долю затурканої, очманілої, й загроженої з усіх боків України. Обіцяють мені допомогти не померти з голоду і не труситись зимою від холоду. Це вже тут є розкіш. Чого ж більше треба? А як виїдемо за кордон, то чи не загризе сумління за комфорт і спокій? Ні, мабуть, розбитий, голодний, знищений Київ дорожчий усяких спокійних, комфортабельних Карлсбадів»⁹².

Тут ще мова йшла про Київ, не Харків. Проте, посилаючись на згоду В. Винниченка залишитися в Україні і взяти участь у політичній роботі, якої добився від нього Д. Мануїльський, політбюро

⁹⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 469. Запис від 26 серпня 1920 р.

⁹¹ Там само. С. 474.

⁹² Там само. С. 475.

ЦК КП(б)У оперативно, уже 1 вересня прийняло таку постанову: «а) у зв'язку з новою заявою Винниченка про бажання ввійти до партії і уряду, доручити тов. Раковському вести з ним переговори і домогтися письмових декларацій, які пов'язують його з партією; б) питання про характер роботи залишити відкритим»⁹³.

Отже, Володимира Кириловича знову, як і в Москві, зобов'язували підготувати декларацію про наміри, і він засів за підготовку цього документа. Політбюро ЦК КП(б)У навіть не чекало, коли він закінчить роботу, і 5 вересня ухвалило таке рішення: «Якщо декларація виявиться прийнятною, в партію прийняти, запропонувати ЦК РКП включити його в ЦК КПУ і призначити Застголарнаркому і Наркомзовнсправами»⁹⁴.

Заступників голови Раднаркому могло бути декілька, тут проблеми не виникало. Однак Х. Раковський віддавав Винниченкові свій пост наркома зовнішніх справ. Він дуже цінував цей пост, справедливо вважаючи його однією з ознак УСРР як незалежної держави. Інша річ, що радянська Україна ще не мала будь-яких дипломатичних контактів навіть із сусідніми державами. Можливо, саме тому віддавав він цей пост з легким серцем?

Не гаючи часу, голова українського уряду повідомив В. Леніна телеграмою про це рішення політбюро ЦК КП(б)У. 6 вересня політбюро ЦК РКП(б) ухвалило таку постанову: «Політбюро констатує мінливість настрою т. Винниченка, і тому Політбюро, не заперечуючи проти його негайного прийняття в партію, пропонує не давати ніякого поста, випробувавши спочатку на діловій роботі»⁹⁵.

У чому полягала «ділова робота» безвідносно до поста, у постанові не роз'яснювалося. Цікаво, що московські цекісти використали той же вираз «мінливість настрою», який фігурував у Винниченковому щоденнику в записі від 1 вересня 1920 року («мінливість у моїх намірах»).

Дізнавшись про те, що харківські цекісти нагороджують його двома високими посадами, Володимир Кирилович не зрадів, як

⁹³ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. С. 259.

⁹⁴ Там само. С. 260.

⁹⁵ Солдатенко В. Ф. Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про Винниченка // Український історичний журнал. 2005, № 4. С. 71.

бачимо ми з щоденникового запису від 5 вересня: «Тоскно. Трудно мені. Немає радості в мене від того, що я вступаю на шлях Голгофи. Навіщо мені це? І за віщо? Бачу перед собою заведену, холодну машину, в яку маю ввійти гвинтиком. Не в лад буду виконувати свою функцію, — зламають мене, зітруть і викинуть. А в лад функціонувати? Не знаю, чи це також буде добре»⁹⁶.

Гвинтик (задовго до знаменитого сталінського слововжитку) або штемпель — це постійно тяжіло над ним. В усякому разі, у переданій 6 вересня Центральному комітету КП(б)У «Заяві» він постарався викласти свої погляди досить відверто, хоч з усіма можливими реверансами в бік московських і харківських цекістів.

Текст «Заяви» українською мовою не зберігся. У Центральному державному архіві громадських організацій України вона представлена в перекладі російською мовою і опублікована В. Солдатенком у повному обсязі в одній з його книг⁹⁷.

«Дійсного, завершеного соціалістичного будівництва на Україні ще немає, — писав В. Винниченко. — Але тільки убогі розумом, знаннями і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги трудящих можуть звинувачувати за це комуністичну партію чи радянську владу. Чотири роки всесвітньої імперіалістичної війни, безперестанні напади капіталістичних держав і розбій національних контрреволюцій, блокада і відрізаність від Європи, все це не тільки розладнало і спричинило руїну господарства України, а й ставить величезні труднощі до його відбудови, і до того ж відбудови у нових, незвичних формах».

Торкаючись взаємовідносин між УСРР і РСФРР, Винниченко досить-таки чітко вибілював політику московського центру, бажаючи видати бажане за дійсне: «З боку правлячих центрів революції немає не тільки жодних тенденцій до знищення української Робітничо-селянської державності, а, навпаки, є ясна тенденція до створення і розвитку її (як би це не було неприємно русифікаторським реакційним елементам, які все ще мріють про “Єдину Неподільну”) в сенсі внутрішньої самостійності і зовнішньої тісної федерації». Проте тут же він додавав ложку дьогтю: «Декларована

⁹⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 476–477.

⁹⁷ Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. С. 323–327.

самостійність Української Радянської Республіки у федеративному зв'язку з Радянською Росією через ненормальні умови в деяких галузях державного життя тимчасово втрачає свої ознаки. Безсумнівно, однак, що як тільки надійде пора мирного будівництва, Робітничо-селянська українська державність набуде точних, ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з Робітничо-селянською Росією, дадуть можливість найбільш раціонально використати і розвинути всі революційні творчі сили трудового українського народу».

І, нарешті, «Заява» містила в собі такий заключний висновок: «Організаційні взаємовідносини між Р.К.П. і К.П.У., так само як міждержавні відносини між Р.С.Ф.Р.Р. і У.С.Р.Р. не мають точних, твердо зафіксованих формулювань... Поки Комуністична партія більшовиків України не має своїх власних, надійних, випробуваних сил, на які можна було б покласти все керівництво революцією, до тієї пори К.П.б.У. буде й організаційно стояти під безпосереднім керівництвом Р.К.П.».

8 вересня Володимир Кирилович дізнався про призначення його заступником голови Раднаркому УСРР і наркомом зовнішніх справ (і не утримався у щоденниковому записі від такого зауваження: «Ходять ще чутки, що Раковський іде, а я на його місце, і це наводить жах на русифікаторську публіку»). Ще не знаючи конкретно, де починаються і закінчуються його повноваження, він уже задумувався над тим, як будувати на селі нові соціально-економічні відносини, як забезпечити пайками радянські установи, працівники яких голодували⁹⁸.

Журналісти не врахували того, що ЦК КП(б)У може пропонувати посади, але затверджує їх ЦК РКП(б). Коли інформація про призначення Винниченка заступником голови уряду і наркомом зовнішніх справ потрапила в газети, В. Ленін доручив вияснити в Російському телеграфному агентстві її джерело. РОСТА відповіло: «У відповідь на Вашу (ЦК РКП(б). — С. К.) телеграму повідомляємо наступне. Декрет про призначення Винниченка був даний 8 вересня канцелярією Раднаркому співробітнику УкрРОСТА для публікації в газетах. Декрет підписали заступник голови ЦВК Мануїльський, голова Раднаркому Раковський та секретар ЦВК

⁹⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 478.

Кабаненко. 9 вересня декрет був надрукований в газетах»⁹⁹. Діставши роз'яснення, Ленін запропонував М. Крестинському оголосити сувору догану Українському агентству за публікацію неперевіреної інформації¹⁰⁰.

Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Офіційна публікація повідомлення про Винниченка» і прийняла до відома інформацію А. Яковлева (Епштейна) про те, що його призначення на конкретні пости буде попередньо вирішене ЦК ВКП(б)¹⁰¹. Також була розглянута декларація В. Винниченка (під офіційною назвою «Заява»), після чого затверджене таке рішення:

«1. В основі декларацію прийняти. Доручити тов. Раковському вказати Винниченку на необхідність докладно роз'яснити в декларації моменти про куркульство і національну державу.

2. Вважати його остаточно прийнятим в партію. Запрошувати як всіх членів ЦК партії на засідання Політбюро»¹⁰².

Одержавши дещо викривлену попередню інформацію, Володимир Кирилович 9 вересня так відреагував на неї у щоденнику: «Тільки що приватно довідався, що вчора Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло мою “Декларацію”-заяву про вступ у КП(б)У, одхилило її, не згодившись на деяких принципіальних пунктах. Раковському доручено говорити зі мною з цього приводу й домагатись од мене поправок. Я не смію радіти, в мене тріпоче радість, що, може, я вискочу ще з цієї справи, увільнюсь од “влади”, од цих “наркомів”, од тої чаші, яку героїчно взявся випити. Не смію радіти, що “вони” дійсно на принципових пунктах не згодились. Тоді ж виявляється їхня справжня фізіономія, тоді виявляється вже остаточно, що іменно центр проводить певну політику і тоді ж я з найчистішим сумлінням можу остаточно розірвати з ними. Ані на ніготь я не уступлюся, голубчики ви мої, з мої *принципових* позицій!»¹⁰³.

Виявилося, однак, що декларацію таки схвалили, і, мабуть, не в останню чергу через те, що Володимир Кирилович так

⁹⁹ Див.: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 274.

¹⁰⁰ Ленинский сборник. XXXVII. Москва, 1970. С. 238–239.

¹⁰¹ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. С. 263–264.

¹⁰² Там само. С. 263.

¹⁰³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 478.

майстерно «закрутив» її сюжети, що й себе задовольнив, і харківських цекістів. Врешті-решт декларації в Харкові не надали особливого значення. Повторилася історія з декларацією, яку Винниченко подавав в ЦК РКП(б). Куди більше значення як московські, так і харківські цекісти надавали посадам, причому не радянським, а партійним. Декларацію схвалили, але В. Винниченка в політбюро ЦК КП(б)У не запросили.

Володимир Кирилович у ніч на 10 вересня дізнався про це рішення і заявив, що відмовляється від входження в партію, членства в ЦК і урядових посад¹⁰⁴. У щоденнику за 10 вересня він так обґрунтував свою позицію: «Дійсно, конфлікт стався. Але з іншої, ніж я думав, причини, досить несподіваної: мене не допущено в Політбюро. Себто, єдиного, де хоч трохи можна було б брати участь в дійсній відповідальній роботі, — мене позбавлено. Виходить те саме, що весь час: не допустити. Через що? Або мені не вірять, або бояться, щоб я був там, де відбувається те, чому я не довіряю. Я категорично, рішуче й твердо заявив, що без участі в Політбюро в партію не вступаю й з уряду виходжу»¹⁰⁵.

13 вересня В. Винниченко та його невелика група залишили Харків, а 21 вересня сіли в поїзд — на Петроград, Ревель, Берлін і т. д.¹⁰⁶

Аналізуючи результати багаторічних переговорів В. Винниченка з більшовицьким керівництвом, залишається встановити, яка сторона виграла їх і хто програв.

Сам факт таких тривалих переговорів засвідчує, що в Кремлі дуже розраховували поставити Винниченка собі на службу й тим самим використати його величезний авторитет в українських колах для утвердження радянської влади не тільки окупацією України багатьма сотнями тисяч червоноармійців. Провал переговорів засвідчує в такому разі програш радянської сторони. Приховуючи свій програш, переговорники з радянської сторони пояснювали його непомірними амбіціями колишнього лідера УНР, його нездатністю скласти самому собі ціну. Г. Зінов'єв, який брав

¹⁰⁴ Див.: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 274.

¹⁰⁵ Там само. Т. 1. С. 479.

¹⁰⁶ Там само. Т. 1. С. 482.

«Лицарі на
роздоріжжі».
Карикатура Сашка
(О. Довженка)
та балада-байка
Валери Пронози
(В. Еллана-
Блакитного)
на В. Винниченка
та М. Шаповала.
Надруковано у газеті
«Вісті ВУЦВК»
24 серпня 1923 р.

у переговорах активну участь, на V конференції КП(б)У в листопаді 1920 року саме так і висловився: «Він немовби весь час прикидав, як би себе не продешевити. Він виявився потім лише белетристом у найгіршому розумінні слова, зовсім заплутався і не міг виплутатися. Він говорив про централізм, як говорять найтемніші верстви з наших робітників, а потім як гоголівський наречений вистрибнув із вікна і втік»¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Див.: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 277–278.

Цитуючи цю заяву, Г. Єфименко знаходить в ній певну слушність, після чого робить такий висновок: «Володимир Винниченко так побоювався того, що більшовики хочуть його просто використати, що й сам не помітив, як це трапилося»¹⁰⁸. Чи має він рацію?

Перше враження: має. Володимир Кирилович й сам відзначив у щоденнику «мінливість настрою», коли розглядав своє ставлення до всіх постів, які йому пропонували. Проте не пости його цікавили, а побоювання бути використаним як «штемпель». За ці місяці перебування в більшовицьких штабах він досконально розібрався в системі влади, нав'язаної оточенням В. Леніна як російському, так і українському народам під привабливою поверхнею робітничо-селянської демократії. Він зрозумів, що радянські пости самі по собі нічого не варті, якщо не поєднуються з партійними постами. Пост голови українського уряду, на який він у глибині душі розраховував, або пост заступника голови, який йому запропонували, був «штемпельним» без поєднання з постом члена політбюро ЦК КП(б)У. І коли він пересвідчився, що йому пропонують тільки радянський пост, то в ту ж саму мить розірвав усі даліші переговори.

Зрозуміло й те, що будь-які пости, радянські і партійні, приваблювали його можливістю самостійних дій, спрямованих на кінцевий результат, який він називав відродженням нації. У нього не було кар'єрних амбіцій, в яких його не тільки підозрювали, а й відкрито звинувачували як вороги, так і друзі. Ці звинувачення залишилися в історичних джерелах, які дійшли до нас. Вони, на жаль, спотворюють у наших очах образ лідера українських вільних змагань. Тільки вчитуючись у його щоденник, можна зрозуміти пекельні муки, які він зазнав за час багатомісячних переговорів. Справа, поза всяким сумнівом, доходила до суїцидних настроїв, хоча ми не можемо напряду пов'язувати їх з переговорами за відсутністю об'єктивних джерел. В усякому разі, політичний кар'єризм і суїцид — речі непов'язувані.

І, нарешті, останнє: які уроки В. Винниченко виніс з переговорів? Чи зробив він спробу розкрити небезпеку радянської влади у форматі, нав'язуваному ленінським оточенням усій Європі у вигляді світової комуністичної революції? Про це — в наступному розділі.

¹⁰⁸ Див.: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 278.

Розділ 6
ЖИТТЯ В ЕМІГРАЦІЇ
(1920—1934 РОКИ)

*«Так звані “комуністи” викидають
з України мої праці. Ох Москва, Москва,
щоб ти не будувала, а виходить тюрма!»*

В. Винниченко

БОРОГ НАРОДУ

Вересень 1920 року — одна з важливих дат у Винниченковому житті. Він не прийняв продиктованих Москвою «правил гри» і знову опинився на чужині. Відмова від співробітництва з більшовиками поставила крапку на кар'єрі політика, хоч він тоді цього не усвідомлював. Багато років він не втрачав надії повернутися на Батьківщину, спочатку активним політиком, а згодом — приватною особою. Проте ця надія не впливала на характер його гострих висловлювань щодо політичної лінії більшовиків.

Прагнучи бути чесним і з собою, і з іншими, Володимир Кирилович не піддавав свої висловлювання і дії самоцензурі. Після повернення він виступив з відкритим листом «Революція в небезпеці! (Лист Закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки)». Цей памфлет був надрукований окремою брошурою одночасно українською, німецькою, французькою та італійською мовами. Брошура мала вихідні дані «Відень-Київ, 1920 р.».

Малотиражна брошура на початку 20-х років загубилася серед багатьох сотень тисяч різноманітних зразків поліграфічної продукції, що з'явилися тоді в Європі, але вдруге народилася в упорядкованому Тарасом Гунчаком і Романом Сольчаником тритомному збірнику документів і матеріалів «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті». Тритомник був надрукований мюнхенським видавництвом «Сучасність» у 1983 році і на переламі 80–90-х років завозився невеликими партіями в Україну. Підрозділ «Володимир Винниченко про радянську владу на Україні», що складався переважно з тексту забутої віденської брошури, з величезним

інтересом читали всі, хто в ту переламну епоху переосмислював стереотипи і задумувався над напрямками реформування політичного устрою після завоювання державної незалежності.

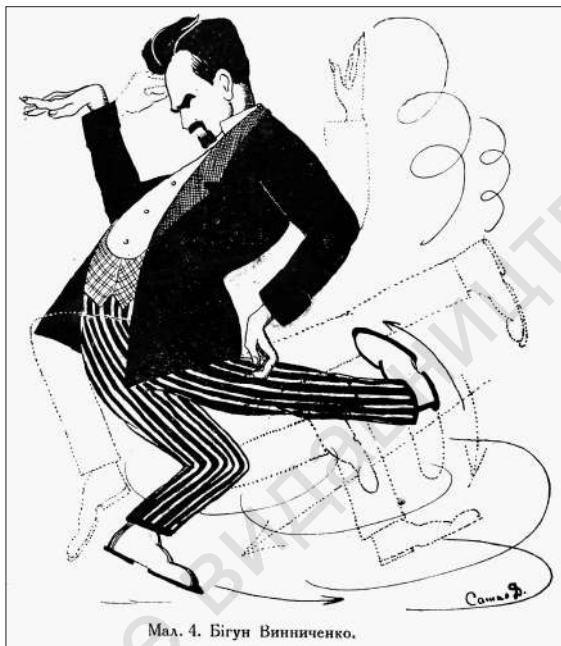
Відкритий лист написаний з властивим В. Винниченку подвоєним талантом політика і письменника. Політик формулював убивчі звинувачення, а письменник знаходив для них образну й емоційно насичену форму викладу.

Володимир Кирилович зізнався, що уявлення членів організованої ним в еміграції Закордонної групи Української комуністичної партії (далі — ЗГ УКП) про становище в Росії і в Україні не збіглися з реальною дійсністю. Визнаючи за РКП(б) роль керівного центру світового комуністичного руху, він з гіркотою підкреслював, що основною рисою цієї партії є «абсолютний централізм» як у внутріпартійному житті, так і в усіх галузях її діяльності — економічній, державній, політичній, національній та ін. Централізм, підкреслював він, стоїть у глибокій суперечності з тенденціями самої революції, а вся діяльність правлячої партії має дві сторони: одну — формальну, декларативну, а другу — дійсну, реальну.

«Будучи відірваною від Росії й України, — писав В. Винниченко, — “Закордонна Група Україн. ком. партії”, до якої я належу, мала змогу зазнайомитись тільки з декларативною, програмовою стороною діяльності керуючої партії. Судячи про становище на Україні по тих офіційних документах-деклараціях, що доходили за кордон, а також по тих майже офіціальних відомостях, які вона листовно одержала від бувших боротьбистів, теперішніх членів Комуністичної партії (большевиків) України, наша організація вірила, що українська робітничо-селянська державність справді твориться, що, будучи в федеративному зв’язку з Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи сили на спільну справу, вона в той же час самостійно розвиває свої внутрішні сили. Так само Закордонна група гадала, що Комуністична партія (большевиків) України, стоячи в тісному зв’язку з Рос. ком. партією, має певну самостійність існування й діяльності, що вона походить з широких пролетарських мас села й міста України, що тісно зв’язана, поріднена з цими масами й у них черпає свою силу»¹.

¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. Мюнхен, 1983. С. 463–464.

«Бігун Винниченко».
Карикатура роботи
Сашка
(Олександра Довженка).
1924

Мал. 4. Бігун Винниченко.

Фактично же, як заявив В. Винниченко, коли побачив зблизька систему влади в радянських республіках, РКП(б) була «сліпою машиною» в руках невеликої купки людей. Залізна дисципліна в партії «нового типу», якою так пишалися вожді більшовиків, була дисципліною не однодумців, а солдатів. Вона базувалася не на вірі й відданості ідеї, а на страху кари або бажанні вислужитися перед начальством. Принцип абсолютизму, як називав Володимир Кирилович статутний принцип демократичного централізму, покладалася в основу діяльності не тільки правлячої партії, а й держави. В результаті, робив він висновок, влади рад у радянській Росії і в радянській Україні майже вже немає, а самі ради зведено до ролі декоративних установ.

В. Винниченко з гіркотою визнавав, що УСРР не є самостійною і незалежною робітничо-селянською державою, що уряд її не виборний, а сформований правлячою партією, причому, навіть не КП(б)У, а безпосередньо політбюро ЦК РКП(б)².

² Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. ... С. 465–466.

Автор викладає основні положення Винниченкової брошури з двоїстим почуттям. Згадую, що наприкінці 80-х років вони були одкровенням для всіх нас. Проте за останній десяток років дослідники комуністичного тоталітаризму просунулися вперед, і тепер можна побачити, що саме єднало або роз'єднувало В. Винниченка з більшовиками.

Володимир Кирилович помилково вважав, що причини його розбіжностей з ними — тільки в національному питанні³. Справді, національне питання роз'єднувало діячів Української революції і керівників Росії. Та завдяки специфічній системі влади, яку побудував В. Ленін, більшовикам вдалося переконати багатьох, що вони здатні це питання розв'язати.

У відкритому листі Володимир Кирилович зробив інтуїтивний висновок про те, що влади рад у Росії та в Україні «майже вже немає». В умовах диктатури вони справді змінили свою природу. Проте більшовики не звели ради, як він твердив, до ролі декоративних установ. Навпаки, більшовицька диктатура здійснювалася майже виключно через ради. Навіть чекістські органи в кожній ланці адміністративно-територіального поділу підпорядковувалися, хай тільки формально, виконавчим комітетам рад.

Така політична система позбавляла державну партію залежності від виборців. Навпаки, якраз виборці ставилися в залежність від партії. Тобто населення фактично позбавлялося права наділяти владою тих, кого воно обирало до органів влади. Одночасно через систему рад компартійна диктатура заглиблювалася в народні низи. Досягалося це шляхом надання мільйонам громадян реальних, хоч обмежених управлінських або контрольних функцій. У результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого режиму було важко, тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів.

Облудна суть української радянської державності для С. Петлюри була зрозумілою від початку. Мало сумнівався в цьому й М. Грушевський. Коли Михайло Сергійович зважився приїхати в УСРР, то тільки для того, щоб займатися науковою працею. Він демонстративно уникав найменших проявів заангажованості

³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 445.

у політичних справах, хоч можновладці з ЦК КП(б)У постійно провокували його на виявлення солідарності з радянською владою.

В. Винниченко, як бачимо, зробив спробу політично співробітничати з більшовиками і навіть увійти до складу компартійно-радянського керівництва УСРР. Чим же він відрізнявся від інших керівників УНР?

Це правда, що ради робітничих і солдатських депутатів були головною рушійною силою Російської революції на території України. Проте національна революція теж мала весь спектр соціальних гасел, аж до екстремістських. В. Винниченко саме і був яскравим представником екстремістської течії всередині УСДРП. Коли в 1906 році скрізь по селах поширилися селянські виступи проти поміщиків, він запропонував, як свідчив Є. Чикаленко, «організувати по всій Україні, і то в одну ніч, підпали поміщицьких садиб, і був дуже огірчений, коли це відкинули»⁴.

Треба констатувати, що один з керівників національної революції за тривалий час досить-таки тісного спілкування з більшовицьким режимом не зрозумів, що ради робітничих і солдатських депутатів стали іншими. Тільки перебуваючи в Москві і Харкові у 1920 році, В. Винниченко пересвідчився у двох фактах: по-перше, ради підпорядковані компартійним вождям; по-друге, національна радянська державність нічого не варта. Розчарування було настільки глибоким, що вилилося в гострі інвективи відкритого листа проти політики Москви.

Москва і Харків не забарилися з реакцією. Уряд Х. Раковського інспірував у радянській пресі серію статей, у яких В. Винниченка характеризували як запеклого українського націоналіста. V Всеукраїнський з'їзд рад, який працював від 25 лютого до 3 березня 1921 року, вилучив його зі складу ВУЦВК (членом цього найвищого радянського органу УСРР Володимир Кирилович став заочно, ще до приїзду в Москву, на IV Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1920 року). Окремою постановою V з'їзд оголосив В. Винниченка поза законом як «ворога народу».

Оголошення поза законом означало, що тепер В. Винниченко міг стати жертвою будь-якої людини, яка взяла б на себе клопіт

⁴ Цит. за: Панченко Володимир. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. 1997. № 3–4. С. 152.

фізично знищити його. Як правило, чекісти в таких випадках не покладалися на самоплив і самі організовували таємні операції з ліквідації «ворогів народу» за кордоном. Над життям Володимира Кириловича нависла загроза. Проте він не змінив тону своїх висловлювань на адресу більшовицького режиму. У виданні «Нова Україна», започаткованому в Празі, він писав 1923 року: «Цим заявляю, що дійсно, я — щирий ворог цієї банди, яка сміє називати себе представниками народу. Ворогом такого “народу”, цебто, реакційної деспотичної олігархії, я є вже 23 роки... І як тоді я вважав за честь собі бути ворогом царсько-жандармського “народу” й бути поза законом насильників і гнобителів українського народу селян і робітників, так і тепер із гордістю приймаю титул ворога непо-чекістського, окупаційного, насильницького і грабіжницького “народу” й охоче, всією душею стаю поза його закон»⁵.

У НІМЕЧЧИНІ

Перша реакція ЦК КП(б)У на «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком», що надійшов у Харків 18 лютого 1921 року за підписом Л. Каменєва, була негативною. Проте більшовики України дисципліновано виструнчилися перед центром, тоді як укаїсти не відмовилися від критики непу⁶.

Однак вони відмовилися підтримувати атаки В. Винниченка на керівників більшовицької партії. 10 грудня 1920 року голова ЦК УКП А. Драгомирецький і секретар Ю. Мазуренко у зверненні до виконкому Комінтерну заявили: «Закордонні групи, які існують у Відні, Берліні та в інших містах Європи і виступають під іменем груп УКП, організаційно не є членами існуючої на Україні Української комуністичної партії». Далі в заяві повідомлялося, що ті, хто йде під проводом Винниченка, провадять безвідповідальну політику, до якої УКП не має жодного відношення⁷.

⁵ Нова Україна (Прага). 1923. Ч. 7–8. С. 286.

⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ, 1996. С. 174.

⁷ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 117.

Антибільшовицька позиція В. Винниченка не знайшла розуміння і в колах Закордонної делегації УПСР, яку очолював М. Грушевський. Центральний орган ЗД УПСР «Борітеся — поборете» надав свої сторінки листам Г. Лапчинського й А. Річицького, спрямованим проти «винниченківщини» і газети ЗГ УКП «Нова доба». Розірвали відносини з Володимиром Кириловичем і «милі парубчаки з Берліна», як він саркастично назвав членів Закордонної групи УКП у Німеччині.

Будь-яка співпраця з відгалуженнями української еміграції, очолюваними С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, П. Скоропадським, виключалася в принципі. В. Винниченко зберіг доброзичливі стосунки тільки з лідером празької групи УПСР М. Шаповалом. За цих умов дальша діяльність ЗГ УКП стала неможливою навіть з фінансових причин. У жовтні 1921 року Володимир Кирилович розпустив свою групу і припинив видання газети «Нова доба».

Від вересня 1920 року до лютого 1921 року В. Винниченко та його дружина не мали постійного місцеперебування в Європі. Після невдалої поїздки в Харків і Москву Володимир Кирилович приїхав в Чехо-Словаччину і зупинився в Карлсбаді, звідки найжджав у Прагу й Відень. Насамперед він зустрівся з президентом Т. Масариком і міністром закордонних справ Е. Бенешем, розповів їм про свої враження від поїздки в Україну та Росію і обережно спробував виявити свої перспективи щодо постійного проживання в Чехо-Словаччині. Судячи з його дальших кроків, сприятливі перспективи не визначилися (він розраховував на державну стипендію). Тоді Володимир Кирилович звернувся до давнього і доброго знайомого — президента Німеччини Фрідріха Еберта. Дозвіл від Еберта на постійне проживання в Німеччині прийшов швидко.

24 лютого 1921 року Винниченки приїхали в Берлін. Після тривалих пошуків дешевого житла вони поселилися під Берліном, у містечку Целлендорф, і прожили тут до липня 1923 року.

Українська громада в Берліні за чисельністю багатократно поступалася празькій, але була менш політизованою і більш згуртованою. Наприкінці 1921 року вона обрала В. Винниченка головою комітету допомоги голодуючим в Україні. Володимир Кирилович виконував ці обов'язки з великою відповідальністю. Він зв'язався

*Володимир
Винниченко*

з багатьма емігрантськими осередками, звідусіль здобуваючи кошти на закупівлю продовольчих посилок⁸.

Після розпуску ЗГ У КП В. Винниченко відійшов від активної політики. Репрезентувати українських соціалістів на міжнародних конгресах Бернського і Віденського Інтернаціоналів (у травні 1923 року об'єднаних у Соціалістичний Інтернаціонал) взяли закордонні комітети УПСР (на чолі з М. Шаповалом) і УСДРП (І. Мазепа та П. Феденко). Делегати від цих партій вважали обов'язком зустрітися в Берліні з В. Винниченко, щоб інформувати його про хід роботи кожного конгресу.

⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 16.

Наприкінці 1922 року Володимир Кирилович домовився з М. Шаповалом про спільне редагування літературно-громадського щомісячника, який мав об'єднати кращі інтелектуальні сили. З 1923 року журнал «Нова Україна» почав виходити в Празі і негайно здобув популярність серед української еміграції в усій Європі і безпосередньо в радянській Україні. В ньому друкувалися П. Богацький, П. Журба, О. Олесь, С. Черкасенко, багато дебютантів, у тому числі з УСРР — М. Івченко, Гр. Косинка, Т. Осьмачка, В. Підмогильний. Українська інтелігенція в УСРР роками безуспішно добивалася заснування літературно-публіцистичного щомісячника — влада була незворушною, весь час посиляючись на відсутність коштів. Як тільки з'явилася «Нова Україна», у Харкові став виходити місячник «Червоний шлях». У передовій статті до першого номера Г. Гринько навіть не став приховувати, що журнал започатковано на противагу Винниченковій «Новій Україні». У червневому числі «Нової України» (1923 року) Володимир Кирилович відгукнувся на цю подію гострим, як завжди, і дотепним памфлетом «Знаменна подія!».

У Берліні В. Винниченка оточували люди, з якими він зустрічався охоче і часто. Найближчим другом став професор Василь Сімович, з яким він постійно радився щодо мови літературних творів. Адвокат Володимир Левицький взяв на себе контакти з німецькими видавництвами, де друкувалися його твори, з театрами, де йшли п'єси. Дружив В. Винниченко і з буковинським громадсько-політичним діячем, колишнім депутатом австрійського парламенту, а пізніше — послом УНР у Швейцарії та Німеччині Миколою Васильком; з професором Романом Смаль-Стоцьким; з членом Центральної Ради і комісаром Київської губернії в добу Директорії Іваном Мірним; з видавцем і культурним діячем Євгеном Вировим; з молодими художниками Іваном Бабієм і Миколою Глущенком.

За порадою колишнього київського адвоката Марка Віленського Володимир Кирилович пристав на пропозицію консула незалежної Грузії в Німеччині Васо Думбадзе створити комерційне товариство «Українфільм». Підприємство, як запевняв Думбадзе, обіцяло добрий зиск, але для розгортання роботи потрібні були сценарії. Під тиском Винниченка М. Грушевський написав сценарій історичної драми «Запорожці». Сам Володимир Кирилович

теж захопився новою для себе справою — кіносценарієм на тему фантастичного роману, над яким працював. Однак Думбадзе незабаром переїхав у США і втратив інтерес до «Українфільму». Без його матеріальної підтримки акціонерне товариство вмерло, не встигнувши народитися⁹.

Спілкувався Винниченко і з російською колонією, особливо з літераторами А. Белим, І. Еренбургом, Є. Лундбергом, А. Ремізовим та ін. Часто зустрічався з режисером російського драматичного театру в Берліні Іваном Шмідтом та його дружиною Оленою Полевицькою. Театр мав у репертуарі одну з кращих Винниченкових п'єс «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», у якій О. Полевицька виконувала головну роль. Із цією драмою берлінський театр здійснив тріумфальну гастрольну поїздку по Радянському Союзу.

М. Василько у липні 1923 року позичив Володимиру Кириловичу 100 млн інфляційних марок. На них подружжя Винниченків придбало невеликий будиночок на хуторі Рауен, біля Фюрстенвальде, в годині їзди поїздом від Берліна¹⁰. Це була перша в житті Володимира Кириловича нерухомість, відколи він покинув батьківську хату.

В. Винниченко ніколи не вмів «проштовхувати» свої твори. Завдяки В. Левицькому це стало можливим. Спочатку в берлінських, а потім в інших німецьких театрах були поставлені драми «Брехня», «Гріх», «Закон», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь». Завдяки успіху в глядача десятки провідних театрів різних країн Європи поставили їх у свій репертуар. У 1922 році в кінотеатрах Німеччини пройшов фільм «Чорна Пантера», зроблений на основі однойменної п'єси. Десятки німецьких, чеських, польських, еміграційних українських і російських видавництв почали друкувати Винниченкові твори, здебільшого малоформатні. Найчастіше друкувалися популярні й раніше твори «Босяк», «Записки Кирпатого Мефістофеля», «Чесність з собою».

Отже, з одного боку, — гіркі розчарування в політичній діяльності, неможливість реалізувати себе як політичного діяча в задушливій атмосфері емігрантського життя, особливо тяжкого

⁹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 60.

¹⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 20.

*Володимир
Винниченко.
Портрет
роботи
Миколи
Глуценка.
1923 р.*

в перші повоєнні роки. З іншого боку, — зростаюча популярність раніше маловідомих у Європі літературних творів, яка приносила із собою не тільки моральне задоволення, а й скромний матеріальний достаток. Не дивно, що Володимир Кирилович усе більше відчував себе не політиком, а письменником. Він пише п'єси (відразу були поставлені драми «Гріх» і «Закон»), в'язанку оповідань на теми народних пісень, що склали збірку «Намисто». Опублікував одну з найкращих своїх повістей «На той бік». Основну частину часу, присвяченого літературній праці в 1921–1924 роках, поглинув широкоплановий утопічний роман «Сонячна машина». Це був цілком новий етап у Винниченковій творчості.

Однак невгамовна натура Володимира Кириловича не давала йому спокою. Варто було виникнути якій-небудь, навіть примарній можливості політичного відродження, як забувалися всі інші життєві принади. Характерним є щоденниковий запис від 6 лютого 1924 року, під час поїздки в Прагу: «У Шаповала. Невдалий метод умовляння мене переїхати до Праги: немов громада вважає мене за циніка, мінливого, жорстокого, егоцентричного, бездушного і тп. Словом, за людину, яка свої особисті інтереси ставить над усе і якій не можна ні в чому вірити. Досяг він протилежного,

Обкладинка видання повісті
Володимира Винниченка
«На той бік»
(Нью-Йорк, 1972)

Обкладинка першого видання
збірки оповідань В. Винниченка
«Намисто» (Київ, 1930).
Оформлення Василя Кричевського

тільки ствердив мої думки про те, що не раз виникали, й нехіть до політичної роботи»¹¹.

Безсумнівно, В. Винниченко знав, коли писав ці рядки, що наступного дня його прийматиме Томаш Масарик, який мав на Заході великий авторитет і створив у своїй країні найбільш сприятливі умови для російських та українських емігрантів. Однак Володимир Кирилович не сподівався на допомогу з боку президента-засновника Чехо-Словаччини і песимістично оцінював свої перспективи.

Півгодинна розмова з Масариком надихнула його. Темою стала можливість падіння більшовицького режиму в СРСР. Співбесідники виокремили чотири варіанти і визнали найбільш вірогідним останній з них — демократизацію радянської влади. У вечірньому

¹¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 292–293.

щоденниковому запису занотовано кілька слів: «Потреба матеріальних засобів для пропаганди цієї можливості. Згоди Масарика. Без вагань, просто, щиро»¹².

Вже назавтра Винниченко скликав українських пражан на засідання, присвячене організації єдиного фронту української еміграції. Обмірковувалася платформа, визначили бюджет, який повинен був всіх об'єднати, — 150–200 тис. чеських крон щомісячно. І знову характерний запис у щоденнику: «Необхідно переселитися до Праги. Нехіть, тоскність... Не можу ще вкласти в голову, як зможу літературно працювати при політичній роботі»¹³. Знаменно, однак, що на політичну роботу він погоджувався. Саме ця згода викликала дискомфорт, пов'язаний з неможливістю повноцінної літературної праці.

Невідомо, чому Т. Масарик не допоміг. Чи була завеликою сума в 2,5 млн крон, яку треба було знайти в державному бюджеті для українців? Чи не боявся президент поспувати відносини з керівництвом СРСР? Чи засумнівався він щодо здатності емігрантів зробити щось реальне? Можливо, мали вагу всі перелічені причини, взяті в контексті. В усякому разі, після семи місяців чекання В. Винниченко не мав ні грошей, ні нових аудієнцій¹⁴.

З усвідомленням того, що в Празі він непотрібний, а в Києві — небажаний, до 44-літнього В. Винниченка прийшло рішення присвятити другу половину життя літературній праці. 21 січня 1925 року в щоденнику з'явилася така «постанова»: «Входити в гуцу життя. Твердо стати на професію описувача людей і життя. З цією метою збирати мед з будяків і з троянд. Не гидувати ні великим, ні дрібним, ні прихильним, ні ворожим до мене. Підпорядкувати політика мистцеві. Вводити примат мистця — це сприяти-ме особистій радості й мудрості життя»¹⁵.

Під Берліном Володимир Кирилович відчував свою ізольованість від книг, товариства, культури. Все частіше спадав на думку Париж — столиця світової культури, осередок письменників і митців, місто власної молодості.

¹² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 293.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. С. 402.

¹⁵ Там само. С. 16.

Друзі допомогли продати садибу в Рауені. Важко було добитися від французького уряду, щоб допустив у омріяний Париж. Французькі соціалісти, які були при владі, боялися, як казав Володимир Кирилович, «зробити прикрість більшовикам». За допомогою доброзичливців у чехословацькому уряді вдалося подолати й цю перешкоду. На початку лютого 1925 року Винниченки переїхали в Париж.

«ПОВОРОТІВСЬКІ» НАСТРОЇ

Проголошувані у 1920–1921 роках декларації компартійних керівників Росії про незалежність окупованої мільйонною армією радянської України мало кого заводили в оману. Російська Федерація існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти (включаючи Далекосхідну Республіку) формально незалежних держав. У передостанній день 1922 року була проголошена єдина союзна держава. Національні республіки поступилися своїм паперовим суверенітетом. Як і попередня «договірна» федерація, Радянський Союз скріплювався диктатурою державної партії.

Щоб підкреслити рівноправність союзних республік, усі вони у складі нової федерації дістали рівні з Росією права. Серед інших фігурувало навіть право на вільний вихід із СРСР. Й. Сталін відстоював у 1922 році «автономізацію» республік, але підтримав ідею утворення поряд з Російською нової, Союзна федерації. Популістське «право на вихід» залишилося за союзними республіками навіть у сталінській конституції 1936 року.

Відразу після утворення СРСР, у квітні 1923 року XII партійний з'їзд проголосив курс на коренізацію (в УСРР — українізацію). Метою було укорінення структур влади серед населення національних республік. Тобто коренізація мала змусити чекістів, чиновників і пропагандистів перейти на мову того населення, серед якого вони працювали. Однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися у певних вимірах з політикою українізації, яку здійснювали В. Винниченко та його колеги під час існування УНР. Спільним знаменником для обох типів українізації — національного й радянського — була дерусифікація.

Переслідувану сотні років рідну мову українці тепер почули в школах і закладах культури.

На відміну від інших національних республік, де коренізація обмежувалася переважно завданнями зміцнення державної влади, в Україні ця офіційна кампанія супроводжувалася стрімким національно-культурним відродженням. На це були свої причини.

За економічним і людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Саме тому вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих угруповань в Москві. У квітні 1925 року Й. Сталін узяв партійну організацію республіки під власний контроль призначенням на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У наближеної до нього людини — Лазаря Кагановича. Перебуваючи в республіці до липня 1928 року, Каганович забезпечив підтримку свого патрона республіканською партійною організацією у боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі. Та за підтримку треба було платити. Такою платою стала згода Сталіна і Кагановича на певну свободу дій компартійно-радянського керівництва УСРР у національно-культурній галузі. Користуючись їхньою підтримкою, націонал-комуністи в республіканському керівництві почали витискувати з політики українізації максимум можливого.

Лібералізація курсу Кремля в галузі економіки й культурно-національної політики позначилася і на імміграційному законодавстві. За Ризьким мирним договором 1921 року радянські республіки і Польща обопільно зобов'язувалися надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу і моральну підтримку. У радянському законодавстві ці норми було поширено на всіх громадян, які з власної волі або завдяки воєнним обставинам опинилися за межами СРСР. З огляду на це до українських радників і секретарів повноважних представництв у Берліні, Варшаві, Празі та інших столицях стали звертатися бажаючі набути громадянство УСРР і переселитися до Радянського Союзу. Найбільш гучно пролунав приїзд у Київ у березні 1924 року М. Грушевського.

Щоб стали зрозумілими обставини, пов'язані з виникненням питання про повернення В. Винниченка, треба розповісти спочатку про долю його літературних праць в Україні. Виявляється,

що керівництво УСРР розрізняло тоді Винниченка-політика і Винниченка-письменника. Політика оголосили «ворогом народу», а письменника активно друкували, хоч гонорар не платили. Роздратований В. Винниченко 13 квітня 1921 року звернувся до ЦК КП(б)У з відкритим листом, опублікованим у газеті «Українські робітничі вісті» (Вінніпег, Канада): «Оповідивши мене “ворогом народу”, поставивши мене поза свій закон, непо-чекізм без мого дозволу видає мої літературні праці і краде мій авторський гонорар. Причому, щоб крадені речі краще продавались, праці сі видаються з портретом “ворога народу” і з передовою статтею, в якій цього “ворога народу” називають пролетарським письменником, революціонером, виразником працюючих клас і т. п.»¹⁶.

Жодної реакції з боку урядових кіл цей протест не викликав. Державне видавництво України (ДВУ) продовжувало публікацію окремих, ще дореволюційних творів В. Винниченка, бо вони користувалися великим попитом. А незабаром Володимир Кирилович пересвідчився в ефективності ринкових відносин, хай навіть спотворених «непо-чекістською» диктатурою. Кооперативне видавництво «Рух» оголосило про намір надрукувати п'ятитомник вибраних творів популярного письменника. Насправді видавничий проект виявився набагато масштабнішим. «Твори» В. Винниченка були видані «Рухом» за 1923–1926 роки у 21 томах. У 1926 році «Рух» розпочав новий видавничий проект. За два роки він видав три серії «Творів» В. Винниченка: «Оповідання» (у восьми томах), «Драматичні твори» (у семи томах) і «Романи» (у семи томах). Разом з незакінченою серією «Нові твори», розпочатою у 1928 році, було видано 25 томів загальним обсягом 6 тис. 642 сторінок. Жодний український письменник не мав таких багатотомних видань своїх творів.

У 1924 році Володимир Кирилович завершив працю над першим в історії української літератури утопічним романом у трьох томах «Сонячна машина». Однак ніхто на Заході не виявив бажання видавати тритомник мовою оригіналу або в перекладі. І тоді Ю. Тищенко передав рукопис працівникові ДВУ, який опинився в постійному представництві СРСР у Празі, а той — раднику постпредства з українських справ Антону Приходьку. Останній

¹⁶ Сучасність. 2000. № 6. С. 94–95.

був у минулому членом УПСР і входив до Центральної Ради, а в 1920 році разом з групою боротьбистів перейшов до КП(б)У. Він прочитав роман, відіслав його в Харків, до видавництва, і написав Винниченку листа з пропозицією повернення в Україну.

Про дальший перебіг подій ми дізнаємося з Винниченкового щоденника. Під час перебування у Празі до нього завітав добре знаний Олександр Бадан. Він заявив, що має бути посередником у переговорах про повернення Володимира Кириловича. А. Приходько пропонував повернутися за умови поступок у національному питанні. Це відкрило б шлях до участі Винниченка в уряді УСРР. Володимир Кирилович занотував під 31 січня 1925 року цю інформацію і додав: «Розуміється, безнадійно, але факт цей цікавий як показчик їхньої слабості»¹⁷.

Через кілька тижнів, вже з Парижа, Винниченко написав листа Бадану, а в щоденнику занотував собі: «Мій песимістичний погляд: розходження настільки великі, що порозумітися неможливо. Українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями. Централізація і диктатура Політбюро РКП є ті причини, які внеможливають усамостійнення політики і фінансів на Україні. Справа не в посаді для мене, а в загальних поступках»¹⁸.

Як бачимо, Володимир Кирилович не дивився на українізацію крізь рожеві окуляри, чим нерідко грішать сучасні українські

Обкладинка роману Володимира Винниченка «Сонячна машина»
Київ, 1928 р.

¹⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 508.

¹⁸ Там само. С. 517.

історики. Крім того, для нього було неясно, які сили стоять за спиною А. Приходька. На відміну від переговорів з М. Грушевським, які точилися в ЦК КП(б)У навколо проблеми майбутньої роботи у Всеукраїнській академії наук, А. Приходько ставив питання про політичне співробітництво. Винниченко як письменник не цікавив офіційний Харків. Його твори видавалися в Україні незалежно від місця перебування автора.

Все це непокоїло Володимира Кириловича. Він мав підстави думати, виходячи з досвіду переговорів 1920 року, що його бажають використати для внесення розколу в еміграцію і тільки. Щоб запобігти цьому, він накреслив собі такий план дій: «Мій план: спровокувати на переговори, на виставлення ними умов (по можливості, в документах), заявити про свої позиції. Розуміється, ні до якої згоди прийти у нас не може, в це може вірити наївний Олександр (Бадан. — С. К.). Але скористатися з можливості викрити їх — треба. З огляду на чергове завдання опанувати селом вони можуть вступити в серйозні балачки зі мною, маючи намір, розуміється, використати мене для себе та й більш нічого, не думаючи ні про які поступки»¹⁹.

Цілком зрозуміло, що не посада в компартійно-радянському апараті цікавила В. Винниченка. Це він переконливо довів ще у 1920 році. З яким же теоретичним багажем Володимир Кирилович вступав у новий діалог з представниками радянської влади? Безліч різноманітних висловлювань у щоденнику поряд з блискучим аналізом теоретичних поглядів В. Винниченка, який здійснив у свій час Іван Лисяк-Рудницький, допомагає розібратися у цьому непростому питанні.

І. Лисяк-Рудницький опублікував у мюнхенському журналі «Сучасність» 1980 року статтю «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка». Видатний представник української історико-філософської думки XX століття висловив такий вердикт: «Суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними цілями. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад, “капіталізм”, в якому бачив явне втілення соціальної несправедливості. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим,

¹⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 22.

напівколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів “панів і буржуїв”, що їх уважав за паразитарний клас, та прагнув ліквідації цього класу. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, — господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія — це “клас непрацюючих... вічно безробітні, вічно гулящі люди”. Трударі голодують, а буржуї об’їдаються кав’яром і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками. Цей образ буржуазного обжерства настирливо повторюється на сторінках Винниченкової публіцистики. Винниченко щиро обурювався на тих, які хотіли, щоб Україна була такою державою, “як у людей”, тобто з класовою диференціацією та звичною соціальною нерівністю»²⁰.

Дуже важливо підкреслити, що Винниченків марксизм (так само, як явище, відоме нам під назвою «марксизм-ленінізм») був надто спрощений. І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що з вчення К. Маркса і Ф. Енгельса Винниченко сприйняв тільки есхатологічно-утопійну, але не пізнавально-наукову частину. «Його в марксизмі, — продовжував Лисяк-Рудницький, — захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, міф пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Крім цього, він засвоїв типову марксистську фразеологію»²¹.

За три десятки років відданого служіння соціалістичній ідеї Володимир Кирилович мав можливість оволодіти азбукою марксизму, як це зробили його соратники Юліан Бачинський, Микола Порш або Лев Юркевич. Однак він не використав такої можливості, бо не відчував у цьому потреби. Його віра в соціалізм мала містично-релігійний характер і не потребувала наукових доказів. Він не засуджував цієї сліпої віри, тому що вважав її цілком природною.

Яскравою ілюстрацією такого ставлення до соціалізму може служити його виступ на робітничому святі у Львові в квітні 1912 року «Наш народ — релігійний, — казав він, — як і всякий народ, де б він не жив, як всяка група людей, яка страждає. Релігія — се

²⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 98.

²¹ Там само. С. 106.

перш усього бажання уникнути страждання, це є віра, уповання, надія на те, що колись страждання не буде, а буде щастя. В цьому сенсі кожний, кому тяжко, хто гине під тягарем мук і не має на скинення його з себе тут, на землі ніякої надії, той хоч би для того, щоб легше нести цей тягар, мусить уповати на те, що колись буде добре. В цьому сенсі для робочих мас соціалізм є релігією. Пролетаріат і його проводирі уже мають спромогу знати, що той світ є під великим сумнівом. Вони знають, що щастя можна і скорше добути, тому впованє своє, надію покладають на соціалізм, на боротьбу, на організацію, на всі ті засоби, які, на їх думку, допоможуть цьому»²².

Отже, для В. Винниченка марксизм був тільки засобом, який міг допомогти об'єднаним в організацію робітникам здобути щастя не в потойбічному світі, а за життя. Він покладався на розпропаговані інтелігенцією робітничі маси, які в революційній ситуації повинні були побудувати життя на соціалістичних засадах.

Разом зі своїми колегами — українськими соціал-демократами — В. Винниченко побудував політичну організацію, зовсім не схожу на ленінську «партію нового типу», тобто без залізної дисципліни, жорсткого підпорядкування нижчих ланок вищим і культу вождя. Більшовицька партія, яку В. Ленін називав краплею в розбурханому народному морі, повинна була нав'язати десяткам мільйонів людей неприйнятний для них спосіб життя. УСДРП повинна була допомогти пролетарським масам усвідомити свої власні інтереси, не більше того.

Більшовики та меншовики, з одного боку, і українські соціал-демократи, з іншого, мали протилежні погляди, всупереч «інтернаціоналістській» риторичі, на національне питання. Цим протилежність між меншовиками й українськими соціал-демократами вичерпувалась. Однак між більшовиками й українськими соціал-демократами стояло на заваді не тільки національне питання, як це часто здавалося В. Винниченку.

Ставлячи розв'язання українського питання революційними засобами на перше місце, він відсував усі інші проблеми на другий план. Тому в спілкуванні з більшовиками Володимир Кирилович завжди надавав надто великого значення «типовій марксистській

²² ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

фразеології» (за наведеним вище виразом І. Лисяка-Рудницького). Не відразу йому вдалося зрозуміти, що ця фразеологія для більшовиків була маскувальною. Тільки 1920 року він переконався в тому, що РКП(б) — КП(б)У будується як диктаторська партія, після чого не побажав мати з нею нічого спільного. На смерть В. Леніна Винниченко відгукнувся в щоденнику такими словами: «Брутальність, лицемірство, езуїтизм, нечесність з собою — покриває ті якості розуму й волі, якими він безперечно володів»²³. А через кілька днів після цього запису в листі до Левіні²⁴ Володимир Кирилович так висловився про вождя більшовицької партії і засновника радянської держави: «Він — алхімік, сухий, нещирий, дисгармонійний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію»²⁵.

У 1925 році зміни в радянській Україні під впливом політики українізації знову збудили у Винниченка надію на повернення. Ця надія жевріла попри критичні закиди на адресу більшовицької українізації. І в щоденнику під 11 березня 1925 року з'являються такі фрази: «Все більш і більш обседають думки про спробу співробітництва з большевиками. Також є багато проти. Треба буде виступити проти самого себе. Правда, багато з тих позицій, що я займав у 1920 році, визнані большевиками. Маю сатисфакцію. Але головніші все ж таки відкидаються. Тут знову доводиться переглядати питання: чи доцільно, чи виправдано примусовим способом заводити певні соціально-економічні форми? Це радикальне питання. Коли вирішити його позитивно, тоді, будучи послідовним, з цього можна в певних обставинах визнати і диктатуру Політбюро»²⁶.

Цитата довга, але дає багато інформації для роздумів про те, куди могла завести Володимира Кириловича туга за Батьківщиною. Українізацію більшовицького типу він уже готовий був розглядати як перехід більшовиків на його позиції. Одночасно він схвалював пропагандистську оболонку комуністичних

²³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 282.

²⁴ Винниченкове товариське назвисько Володимира Левинського — активного члена Закордонної групи УКП у Відні.

²⁵ Жулинський Микола. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. С. 126.

²⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 528.

перетворень, не турбуючись тим, що проти них виступали ті, кого більшовики бажали примусово ошасливити. А логіка насильного ошасливлення підводила до виправдання диктатури компартійних вождів, проти якої так гостро він виступив у 1920 році.

Невдовзі почалося листування з Антоном Приходьком. В. Винниченко поставив вимогу, щоб керівники УСРР звернулися до нього без посередників і відповіли на питання про суть національної політики радянської влади. Вірний своїй тактиці, він не робив таємниці з листування. В емігрантській пресі, вже підігрітій поверненням М. Грушевського, почали по-всякому коментувати Винниченкові переговори. Одні вказували на жаждою влади, інші виставляли мотивом бажання видати в Україні «Сонячну машину»²⁷. Дуже зло прокоментував переговори з владою у своєму щоденнику Сергій Єфремов — колега і суперник Винниченка по Центральній Раді: «Вже давненько кружляє чутка, що Володимир Кирилович Винниченко знов подав “на Высочайшее имя прошение о помиловании”. Помилявся, мовляв, каюсь і дозвольте приїхати, буду цяцею»²⁸.

Переговори закінчилися зовсім не так, як бажав Винниченко. Ніхто з харківських можновладців до нього не звернувся. І не випадково: вже був не 1920 рік. 6 жовтня 1925 року в газеті «Известия ВЦИК» з'явилася стаття Бориса Воліна «Прodelки Винниченка». Її розхристано-образливий тон цілком відповідав назві. Суть статті полягала у «викритті» таємних намірів емігранта: проникнути в СРСР і зсередини підтримати інтервенцію європейських держав, коли вона станеться. Саме в цей час преса почала запевняти радянських людей у неминучості інтервенції проти «першої в світі країни соціалізму». Чекання інтервенції виправдувало ексцеси диктатури і забезпечувало громадсько-політичну підтримку моделі індустріалізації, спрямованої на переважний розвиток галузей важкої та оборонної промисловості.

Б. Волін не був рядовим журналістом. До 1921 року він займав посади в радянському апараті — голова Харківського

²⁷ Міщук Р. (упоряд.). Листи В. Винниченка до А. Приходька // Слово і час. 1990. № 2. С. 29.

²⁸ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997. С. 267. Запис від 17 серпня 1925 р.

губвиконкому, заступник наркомма внутрішніх справ УСРР. Кар'єра в уряді не склалася, і він подався в пресу, де став справжньою «акулою пера». Редакція «Известий» доручала йому відповідальні виступи фейлетонного характеру, бо писав він зло і талановито.

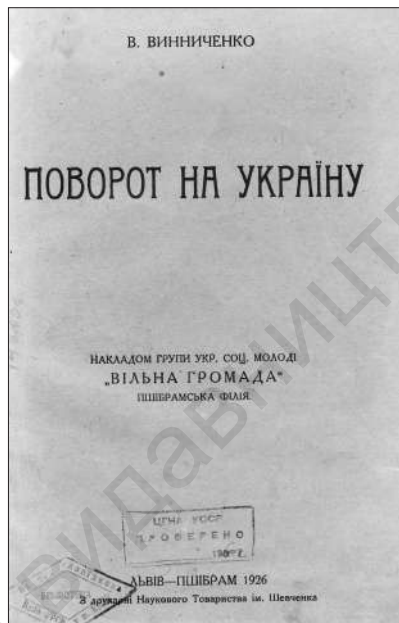
Українські газети негайно передрукували фейлетон, в якому — це можна було бачити неозброєним оком — використовувалися фальсифіковані факти. Незважаючи на всю свою упередженість щодо давнього суперника, навіть С. Єфремов занотував у щоденнику: «Досить гидотне враження лишається од цієї історії»²⁹.

Фейлетон образив В. Винниченка, але нічому його не навчив. Він сприйняв цю атаку як ініціативу самого Воліна, і тільки.

Не насторожив навіть факт негайного передрукування безглузких волінських оскаржень українськими газетами.

1926 року Володимир Кирилович публікує у Львові брошуру під виразною назвою «Поворот на Україну». В ній він закликав емігрантів вертатися на Батьківщину, щоб взяти участь «у праці й боротьбі за соціалістичний устрій»³⁰.

Ця брошура через кілька місяців потрапила в Київ. 4 січня 1927 року С. Єфремов здивовано зауважив у щоденнику: «Винниченко думає, що тут у нас хтось справді буде соціалізм!»³¹. Проте Володимир Кирилович був упевнений у цьому тільки в текстах, адресованих іншим. У його щоденниковому запису від

Обкладинка брошури
В. Винниченка
«Поворот на Україну»
1926 р.

²⁹ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. С. 285.

³⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

³¹ Єфремов С. Там само. С. 450.

9 листопада 1926 року нотується: «Вагання: чи їхати на Україну, коли навіть кликатимуть? Занадто чорно малює опозиція пануючу більшість. А що, коли справді так і є? А що, коли в ком-партії вже ніяким соціалізмом і не пахне, коли, це вже справді термідор»³². Ось такий перегук щоденників...

Волінський фейлетон затримав відсилку листа від 10 жовтня 1925 року А. Приходьку. Прочитавши фейлетон, В. Винниченко написав 19 жовтня ще один лист своєму кореспонденту й обидва опублікував у найбільш відомій львівській газеті «Діло» (14 листопада 1925 року). На цьому листування з Приходьком обірвалося, але В. Винниченко не припиняв спроб зв'язатися з українськими можновладцями іншими шляхами. Характерний запис у щоденнику під 15 листопада 1926 року: «Старанно плету, як павук, нитки відносин з Україною. То до одного кутка просную, то до другого, але чека акуратно рве їх, і даремно я чекаю відповіді»³³. Нарешті, запис від 21 травня 1927 року, з якого видно, що вигна-нець уже все зрозумів: «Вернутись я не можу, бо мій поворот — не бажаний... Чубар, Скрипник, і Затонський відповіли грузинським комуністам на їхні заходи в справі мого повороту (“він нам не потрібний”）」³⁴.

Як політичний діяч, Винниченко справді став уже непотрібним керівникам радянської України. Проте як письменника його цінували. У 1927 році один за одним вийшли з друку три томи найбільш масштабного Винниченкового твору — «Сонячна машина». На публікацію відгукнувся професор Олександр Білецький. Він підкреслив, що Винниченко створив перший за весь час існування української літератури утопічний роман. Найбільш авторитетний уже на той час літературознавець поставив «Сонячну машину» за художньою майстерністю вище такого зразка розважальної белетристики, як «Гіперболоїд інженера Гарина» Олексія Толстого³⁵.

Розгорнуту характеристику «Сонячної машини» дав Микола Зеров. Він вказав, що роман став новим етапом у Винниченковій

³² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 230.

³³ Там само. С. 233.

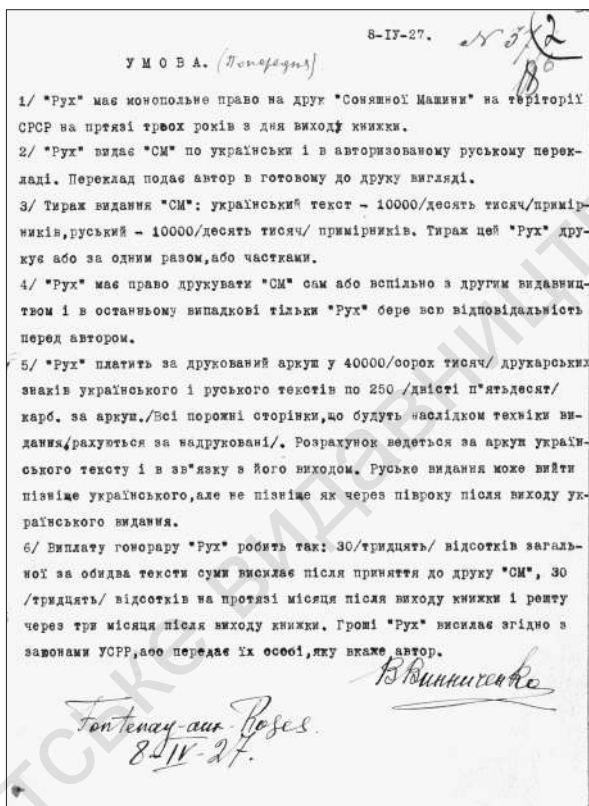
³⁴ Там само. С. 352.

³⁵ Білецький О. «Сонячна машина» Винниченка // Критика (Харків). 1928. Ч. 2. С. 31, 33.

Лист В. Винниченка
до видавництва «Рух»
із умовами видання
«Сонячної машини».

Авторизований
машинопис.

8 квітня 1927 р.

творчості. Відзначивши, що «Сонячна машина» має цілком певний, надзвичайний успіх, Зеров далі підкреслював: «Про неї пишуть, говорять, упоряджують диспути, а головне — її читають, як ні одну українську книжку, як не читали навіть загально рекомендованих та обов'язкових Коцюбинського та Нечуя-Левицького в передіспитові українізаційні дні». І справді, ось безсторонній відгук у звіті про діяльність бібліотек, надісланому у Всеукраїнську раду професійних спілок: «Особливим попитом у всіх бібліотеках серед всіх категорій читачів користувалася "Сонячна машина" Винниченка, яку починали читати навіть ті, хто українську книжку ніколи в руки не брав»³⁶.

³⁶ Зеров Микола. «Сонячна машина» як літературний твір // Життя і революція (Харків). 1928. № 6; ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 2. Спр. 665. Арк. 39.

Успіх роману, вслід за О. Білецьким, Зеров пояснював тим, що автор приділив багато уваги вдосконаленню його художньої сторони. Відзначав неабияку яскравість і силу письма, з якими важко було порівнювати давні Винниченкові твори. Підкреслив відпрацьованість фабули (тут, безсумнівно, позначився досвід писання п'єс. — С. К.).

Разом з тим М. Зеров відмічав недоліки: зоровий образ дійових осіб глибоко різьбитися в пам'яті, але внутрішній світ героїв, їхні думки, їхня небуденна психічна енергія лишаються нез'ясованими. Великим недоліком критик вважав невмотивованість вчинків. Знайшов він і багато мовних огріхів.

«Сонячна машина» мала успіх передусім у широкого читача. Інтелектуальні кола не побачили нічого цікавого для себе в цій утопії з пригодницько-детективними нашаруваннями. Після прочитання першого тому С. Єфремов записав у щоденнику: «Що за непоправно-наївний чоловік з Винниченка! З таким серйозним виглядом пише свої дурниці, що аж заздрість бере. Щаслива людина! Всі питання для його ясні, як на долоні, і всі їх він з одного маху і в одну мить вирішив, не вагаючись» (запис від 28 грудня 1927 року). Після прочитання всього твору його вердикт був ще суворішим: «Такої безталанно-претензійної, тупо-крикливої книжки я давно вже не читав. III частина ще слабіша за попередні. Виплід хворого мозку...» (запис від 4 березня 1928 року)³⁷.

Дружина Бориса Грінченка Марія Миколаївна в листі до по-други писала в січні 1928 року: «Прочитала “Сонячну машину” — нехудожня і скучна штука»³⁸. Відгуків такого кшталту було не-мало.

Важливо, однак, що новий Винниченків твір інтелектуальна публіка прочитала, незважаючи на величезні розміри. Всім було цікаво, чи не втратив автор універсалів Центральної Ради письменницького хисту. Всі бажали порівняти новий художній твір В. Винниченка з його попереднім набутком. Ще ніхто не забув, що в передреволюційні роки Винниченко якимось непомітно, але цілком певно став найбільш популярним письменником і в українському, і в російському середовищі.

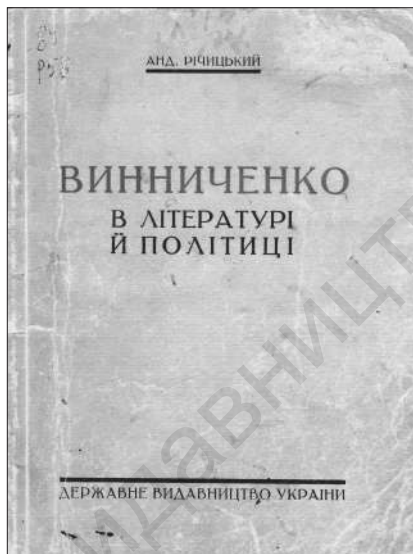
³⁷ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 рр. С. 568, 597.

³⁸ Інститут рукописів НБУВ. Ф. 27. Спр. 334. Арк. 2.

Розгортаючи «культурну революцію», компартійні вожді почали залучати народні маси до обговорення і оцінки новітніх творів літератури та мистецтва. З кінця 20-х років читацькі диспути і конференції проводилися всюди. Не оминула ця практика й Винниченкової «Сонячної машини». Щоб спрямувати диспути в потрібне річище, український компартійний генсек Л. Каганович гостро пройшовся по В. Винниченку в одному з численних виступів.

Шанувальники письменника повідомляли, що диспути проходять успішно, а новий твір став дуже популярним. Але представники влади всіляко підкреслювали «дрібнобуржуазну» платформу В. Винниченка, невідповідність його поглядів інтересам пролетаріату. Терміново була виготовлена і надрукована брошура колишнього колеги по Центральній Раді й одного із засновників уже забороненої УКП Андрія Річицького «Винниченко в політиці і літературі». Дружина сховала її подалі від Володимира Кириловича, але той знайшов, уважно прочитав і зробив у щоденнику такий запис: «Мабуть, твір цей спеціально замовлений після появи “СМ” та її успіху, для боротьби з симпатіями, що можуть виникнути у читачів для мене. Так що завдання дано знищити мене не тільки як політика, але й як письменника. Комічно читати, як це парубча крекче й пнеться біля непомірного завдання»³⁹.

Сам В. Винниченко був високої думки про свій твір. Від 1924 року, коли почалися пошуки видавця, він старався знайти відомого й авторитетного письменника для написання передмови. Перебиралися різні кандидати на цю роль — Моріс Метерлінк,

Обкладинка брошури Андрія Річицького «Винниченко в літературі й політиці» 1928

³⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 471.

*Володимир
Винниченко*

Герхарт Гауптман, Ромен Роллан, Анатоль Франс. Усі вони були лауреатами Нобелівської премії з літератури. На Нобелівську премію розраховував і Винниченко.

Цікаво, що в щоденнику Володимира Кириловича надія на присудження цієї премії була висловлена тільки один раз, у запису від 1 березня 1951 року, тобто за п'ять днів до смерті⁴⁰. Письменника можна зрозуміти: сам собі він боявся признатися,

⁴⁰ Сулима Микола. Володимир Винниченко й Нобелівська премія // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Вип. 27. Серія «Філологічні науки (українське літературознавство)». Кіровоград, 2000. С. 7.

на що розраховує. Бо розумів, що вселюдське визнання залежить від ставлення 18 членів Шведської академії мови й літератури, від багатьох обставин, що визначали результат голосування. Він не сумнівався, що не гірший від багатьох лауреатів Нобелівської премії, з якими був знайомий. Зате сумнівався в тому, що обставини сприятимуть його входженню в групу обраних.

І все-таки певні практичні кроки до Нобелівської премії з написанням «Сонячної машини» В. Винниченко робив. Які саме, ми не знаємо, тому що в доступних джерелах вони не відбиті. Проте поширилися чутки, зафіксовані С. Єфремовим. Завершуючи свій присуд після прочитання «Сонячної машини», той так «припечатав» свого суперника: «Чув я, що шановний Володимир Кирилович збирається Нобелівську премію одержати за цю кретинську повість, — сміливість і одвага надзвичайні»⁴¹.

1925–1928 роки — це час, коли В. Винниченко підтримував найбільш активні зв'язки з радянською Україною. Приїжджі з України не боялися зустрічатися в Парижі з колишнім лідером УНР. В УСРР в десятках тисяч примірників поширювалися праці письменника, якого називали найбільш популярним у ХХ столітті. Навколо «Сонячної машини» відбувалася пристрасна полеміка. У шкільних і вишівських курсах сучасної української літератури творчість В. Винниченка займала чільне місце.

Офіційно тавра «ворога народу» ніхто з Винниченка не знімав. Проте в обстановці лібералізації економічної і національної політики його не використовували навіть неперекірливий у засобах Борис Волін. Великий моральний авторитет, яким володів Володимир Кирилович на поневоленій більшовиками Батьківщині, дозволяв йому час від часу оприлюднювати думки з актуальних проблем сьогодення. Не мало значення навіть те, що Винниченко не міг друкуватися в радянських газетах. Між Великою і Західною Україною ще не було прикордонної прірви з контрольно-слідовою смугою. В УСРР могли передплачувати західноєвропейську пресу — були б тільки гроші.

Мабуть, найбільшого в ці роки розголосу в Україні набув «Одвертий лист В. Винниченка до М. Горького», датований 20 червня, але опублікований паризькою газетою «Українські вісті» 19 липня

⁴¹ Єфремов Є. Щоденники. 1923–1929 рр. С. 597.

~~Між~~ ~~говорити~~ ~~тепер~~, ~~якщо~~ ~~свідома~~ і ~~посвідчений~~ ~~рево-~~
люціонер і ~~революцій~~. Коли б Ви, громадянине Гербів,
схотіли ~~тепер~~ ~~в~~ ~~стану~~ ~~назва~~ і ~~факта~~ ~~розвинути~~
питання, то ~~вам~~ ~~б~~ ~~ви~~ ~~да~~ ~~може~~ ~~чи~~
свої власні переконанні погляди, коли б Ви, відносно, керу-
валися інтересами журна і виховання молоді, ~~якщо~~
чесна форма ~~каси~~ ~~и~~ ~~експлуатації~~, Ви б ~~скажи~~ ~~мне~~
~~те~~ ~~як~~ ~~саме~~ ~~що~~ ~~ви~~ ~~думаете~~ ~~бу~~ ~~картін~~.

~~Між~~ ~~говорити~~ ~~тепер~~, ~~якщо~~ ~~свідома~~ і ~~посвідчений~~ ~~рево-~~
люціонер і ~~революцій~~. Коли б Ви, громадянине Гербів,
схотіли ~~тепер~~ ~~в~~ ~~стану~~ ~~назва~~ і ~~факта~~ ~~розвинути~~
питання, то ~~вам~~ ~~б~~ ~~ви~~ ~~да~~ ~~може~~ ~~чи~~
свої власні переконанні погляди, коли б Ви, відносно, керу-
валися інтересами журна і виховання молоді, ~~якщо~~
чесна форма ~~каси~~ ~~и~~ ~~експлуатації~~, Ви б ~~скажи~~ ~~мне~~
~~те~~ ~~як~~ ~~саме~~ ~~що~~ ~~ви~~ ~~думаете~~ ~~бу~~ ~~картін~~.

Але Ви цього не скажете, бо ~~якщо~~ ~~свідома~~ і ~~посвідчений~~ ~~рево-~~
люціонер і ~~революцій~~. Коли б Ви, громадянине Гербів,
схотіли ~~тепер~~ ~~в~~ ~~стану~~ ~~назва~~ і ~~факта~~ ~~розвинути~~
питання, то ~~вам~~ ~~б~~ ~~ви~~ ~~да~~ ~~може~~ ~~чи~~
свої власні переконанні погляди, коли б Ви, відносно, керу-
валися інтересами журна і виховання молоді, ~~якщо~~
чесна форма ~~каси~~ ~~и~~ ~~експлуатації~~, Ви б ~~скажи~~ ~~мне~~
~~те~~ ~~як~~ ~~саме~~ ~~що~~ ~~ви~~ ~~думаете~~ ~~бу~~ ~~картін~~.

Не, вадитися, так не може громадянине Гербів.
Кли. Було бачити революції і ~~якщо~~ ~~свідома~~ і ~~посвідчений~~ ~~рево-~~
люціонер і ~~революцій~~. Коли б Ви, громадянине Гербів,
схотіли ~~тепер~~ ~~в~~ ~~стану~~ ~~назва~~ і ~~факта~~ ~~розвинути~~
питання, то ~~вам~~ ~~б~~ ~~ви~~ ~~да~~ ~~може~~ ~~чи~~
свої власні переконанні погляди, коли б Ви, відносно, керу-
валися інтересами журна і виховання молоді, ~~якщо~~
чесна форма ~~каси~~ ~~и~~ ~~експлуатації~~, Ви б ~~скажи~~ ~~мне~~
~~те~~ ~~як~~ ~~саме~~ ~~що~~ ~~ви~~ ~~думаете~~ ~~бу~~ ~~картін~~.

Але, мабуть, є і нове, і старе, і навіть в
страшні, в ~~Вашому~~ ~~засоби~~ ~~журні~~, громадянине Гербів.
Кли. ~~Нове~~

Нове в тому, що Ви ~~перший~~ ~~із~~ ~~стану~~ ~~назва~~ і ~~факта~~ ~~розвинути~~
питання, то ~~вам~~ ~~б~~ ~~ви~~ ~~да~~ ~~може~~ ~~чи~~
свої власні переконанні погляди, коли б Ви, відносно, керу-
валися інтересами журна і виховання молоді, ~~якщо~~
чесна форма ~~каси~~ ~~и~~ ~~експлуатації~~, Ви б ~~скажи~~ ~~мне~~
~~те~~ ~~як~~ ~~саме~~ ~~що~~ ~~ви~~ ~~думаете~~ ~~бу~~ ~~картін~~.

Автограф однієї зі сторінок

«Одвертого листа В. Винниченка до М. Горького»

1928 року. Місяць до публікації Володимир Кирилович використав для переписування окремих місць і перевірки викладених у листі фактів. Наприклад, 23 червня він занотував у щоденнику, що одержав телеграму від Катерини Грушевської з найцікавішими місцями листа М. Горького головному редактору видавництва «Книгоспілка» Олексі Слісаренку⁴². Винниченко мав копію листа, але треба було його звірити з версією, що кружляла в Україні.

Події, що закінчилися «Одвертим листом В. Винниченка до М. Горького», почалися 1926 року, коли О. Слісаренко звернувся до автора «Матері» з проханням дозволити скорочення повісті та її переклад на українську мову. Заплановане Слісаренком видання призначалося «для молодняка», як він писав пролетарському письменнику в Сорренто.

М. Горький дозволу не дав. Йому не сподобалося, що текст твору українські видавці бажають скоротити. Не сподобалася йому й сама ідея перекладу «Матері» українською мовою: «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие “языком”, — но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»⁴³.

Ці слова «буревісника революції» не були випадковими. Відірваний від радянської повсякденності, М. Горький, однак, мав уявлення про наслідки політики коренізації в УСРР, і вони йому рішуче не подобалися. Перетворення української мови на фактичну державну мову в рамках УСРР було найбільшим досягненням «націонал-комуністів». Українізація аніскільки не зачіпала інтересів російськомовного населення, так само як болгар, поляків або німців. Проте російська інтелігенція в Україні вперше відчула себе національною меншиною. Це було незвично, а для багатьох — і неприємно. М. Горький виступав від імені останніх.

Як усі росіяни, він звично користувався рідною мовою в кожному куточку імперії. Коли імперія перетворилася на союз республік,

⁴² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 514.

⁴³ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994. С. 149.

ніщо не змінилося. На чолі СРСР стояли «пролетарські інтернаціоналісти», які відмовлялися від надання будь-якій мові державного статусу. Однак російська мова зберегла фактичний статус державної як мова міжнаціонального спілкування. Переклади з національних мов російською сприймалися як нормальне явище. Перекладати щось з російської мови на національну «пролетарські інтернаціоналісти» явно не бажали. До того ж українську мову «інтернаціоналісти» взагалі не вважали окремою, тобто національною. Для них вона залишилася, як і до революції, «наречием».

21 червня 1908 року М. Горький на Капрі писав В. Винниченку: «Вы, с Вашей гордой, хорошей душой много можете сделать в этом направлении (развитии украинской литературы. — С. К.), и я желаю Вам скорее найти себя. Рад, что видел Вас таким, каким видел. Люблю малоросса, как и его славную страну, как звучный, мягкий его язык»⁴⁴.

Важко сумніватися у щирості наведених слів. М. Горький писав так, як думав. Та коли малорос ставав українцем і починав вимагати окремого місця для своєї «звучної, м'якої мови» в ряду європейських мов, великорос-«інтернаціоналіст» так само щиро обурювався: як можна «наречие» перетворювати на мову?!

Лист М. Горького О. Слісаренкові від 7 травня 1926 року не був надрукований. Слісаренко тільки показав його у своєму оточенні, цього було досить. Мов пожежа, необережні рядки з листа «буревісника революції» пройшли по всій Україні. Особистий друг В. Леніна, М. Горький був персоналізованим втіленням радянського політичного ладу, хоч постійно жив на італійських курортах. Як можна було в світлі його листа оцінювати реальну вагу ленінської національної політики в Україні?

М. Хвильовий написав нищівну за висновками і величезну за обсягом статтю «Україна чи Малоросія?»⁴⁵. Лист М. Горького до О. Слісаренка фігурував у ній як один з доказів дволикості ленінської політики. Стаття, однак, не побачила денного світла. Друкувати її в УСРР було неможливо. Видати її за межами СРСР, залишаючись в країні, було так само неможливо. І тоді за перо взявся В. Винниченко.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 248.

⁴⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2257. Арк. 1–102.

«Одвертий лист В. Винниченка до М. Горького» від 20 червня 1928 року став одним з кращих зразків політичної публіцистики Володимира Кириловича. Наприкінці листа він робив висновки про те, що слова М. Горького в листі дворічної давності випадковими не були. Однак на зустрічі з українськими письменниками в харківському Будинку літератури ім. В. Блакитного 10 липня 1928 року М. Горький представив їх саме випадком, що не мав продовження і пояснювався полемічним запалом. І. Микитенко, який виступав з доповіддю від Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, погодився, що той лист був справді «прикритим непорозумінням». Виступаючи від «Плугу», С. Пилипенко скористався нагодою, щоб поставити питання про потребу більш активного перекладу творів російських письменників українською мовою. Йому ніхто не заперечив⁴⁶.

Публікуючи «Одвертого листа...», В. Винниченко ясно розумів, що зводить до нуля шанси на отримання з Харкова дозволу приїхати в Україну. Це не означало, що повернення на Батьківщину перестало бути актуальним. Саме в ці дні, 5 липня 1928 року він занотував у щоденнику: «Вчора якось одразу постала думка: поїхати на Україну без ніякого дозволу дурнів із Політбюра»⁴⁷. А 10 травня 1929 року в щоденнику записано: «Болять старі рани. Рани — туга за Україною, незагоєна, не закрита,

Машинописна копія
«Одвертого листа В. Винниченка
до Максима Горького».
1926 р.

⁴⁶ Микитенко Ю. Слідами однієї забутої полеміки // Слово і час. (Київ). 1990. № 6. С. 34.

⁴⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 520.

в негоду сочиться сумом. Тільки те, що ще не обірвалося пуповиння, що ще цупко тримаюсь за нього, зм'якшує гострість ревматичного болю»⁴⁸.

Головну свою надію В. Винниченко покладав на М. Скрипника. Він писав йому і посилав рукописи нових праць. Не одержував відповіді, але не ображався.

27 травня 1931 року М. Скрипник озвався. Три абзаци коротенького листа містили в собі вибачення за затягування з відповіддю (мовляв, через зміни у складі його секретаріату) і непевні компліменти на адресу непрочитаного, мабуть, рукопису «Листів до юнака». Рукопис був першим варіантом пізнішого двотомного філософсько-соціологічного трактату «Конкордизм», з якого розпочався відхід В. Винниченка від теорії революційного марксизму. Сліди майбутнього відходу вже відчувалися у ньому⁴⁹.

Підбадьорений відповіддю, Володимир Кирилович 9 листопада 1931 року написав нового листа до М. Скрипника. Він нічого не просив, крім одного: щоб його не вважали ворогом радянської влади. Вказував на те, що духовно вважає себе членом комуністичної партії впродовж семи років, відколи розпочав переговори про повернення⁵⁰.

Діючи в межах власної компетенції, М. Скрипник дав розпорядження видавництвам виплатити авторський гонорар. 28 листопада видавництво «Рух» перевело на особистий рахунок В. Винниченка 31 тис. 450 франків. 31 грудня 1931 року з Харкова було вислано ще 39 тис. 164 франки⁵¹. У листування з Винниченком Скрипник не вступив, бо це вже було б політичним кроком. Висилка певної частки заборгованих видавництвами коштів була просто жестом порядної людини.

У вересні 1932 року В. Винниченко дістав повідомлення від «Руху» про те, що йому висилається чергова частина гонорару. Однак цього разу висилка була заблокована. Скрипник звернувся до А. Луначарського з протестом такого змісту: «Тов. Луначарський, я вважаю, що коли б навіть визнати неможливість виплати

⁴⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 4. С. 75.

⁴⁹ Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен, 1972. С. 236–237.

⁵⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 4. С. 304.

⁵¹ Там само. С. 312, 326.

авторського гонорару Винниченкові, то належні йому гроші ні в якому разі не можна конфіскувати на користь російських письменників або російського наркомату».

Протест лише додатково обтяжив М. Скрипника, коли за нього взявся П. Постишев. Сталінський посланець приїхав у Харків у січні 1933 року на постійну роботу як другий секретар ЦК КП(б)У, але мав диктаторські повноваження. Наведену вище цитату з листа Луначарському він використав вже після самогубства Миколи Скрипника, на листопадовому (1933 рік) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У⁵². Розтринькування державних грошей, фінансова підтримка «ворога народу», вбивання клину між російськими і українськими письменниками — тільки такі висновки міг зробити сталінський опричник з цього людського жесту.

Уважно слідкуючи за радянською пресою, В. Винниченко старався скласти уявлення про життя в Україні. Він розумів, що преса є кривим дзеркалом, але робив власні висновки, часто навіть на основі відсутності, а не присутності інформації. Досить рано Володимир Кирилович зрозумів, що кампанія українізації вичерпується. Під 11 вересня 1932 року в щоденнику зроблено такий запис: «Цікаво: ніколи ніде в радянській пресі ні слова нема про національне питання, про національні відносини, про українізацію. Очевидно, ці питання вже твердо й історично вирішені й не потребують ніякого більше обговорення. Тільки як саме? Чи не так само, як і царський уряд колись “остаточно” вирішив?»⁵³.

Безумовно, тут ми маємо передчуття корінного зламу в політиці центру щодо України. Варто відзначити, що поняття «петлюрівська українізація», запровадженням якого Москва давала сигнал про припинення політичної кампанії, розпочатої у 1923 році, з'явилося тільки наприкінці 1932 року, та й то в секретній постанові. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області від 14 грудня 1932 року мала такий пункт: «Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК Украины обратитъ серьёзное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение её, изгнать

⁵² Червоний шлях. 1933. Ч. 8–9. С. 255.

⁵³ Винниченко Володимир. Щоденники (упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. С. 70.

петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации»⁵⁴.

В обставині терору голодом, який розпочався на Кубані одночасно з УСРР, була здійснена депортація населення кількох станцій і скасовані здобутки здійсненої М. Скрипником українізації. Відтоді на Кубані запанувала російська мова «як більш зрозуміла для кубанців»⁵⁵. Це була сталінська відповідь на пропозицію М. Скрипника об'єднати Кубань з Україною.

Чи міг В. Винниченко на основі доступних йому джерел інформації встановити, що Сталін розпочав спрямований проти українського селянства терор голодом?

18 вересня 1932 року Володимир Кирилович згадав у щоденнику отриманий лист від видавництва «Рух» з повідомленням про чергову висилку гонорару. Висилка була заблокована наркоматом фінансів РСФРР, але він про це дізнався пізніше. А тоді зробив такий запис: «Гроші цьому злочинцеві й шкідливій людині висилаються. І то в той час, коли страшна скрута на валюту, коли в Україні голод. Через що, для чого, яка логіка в цьому?»⁵⁶. Отже, він знав про голод?

У першій половині 1932 року в УСРР справді спалахнув голод, викликаний зимовими хлібозаготівлями 1931–1932 років. У селян забирали основний продовольчий ресурс — хліб. Ті, хто не мав інших запасів продовольства (картопля, квасоля, сало, фруктова сушня тощо) до нового урожаю, гинули від голоду. Базари припинили існування, бо село не мало продовольства на продаж, а придбати хліб у містах або на новобудовах було неможливо: там панувала карткова система. В українському селі голод припинився тільки влітку 1932 року, тобто з новим урожаєм. Голодомор, викликаний каральною конфіскацією всіх продовольчих ресурсів у «боржників» з хлібозаготівель в українських і кубанських

⁵⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990. С. 293.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Винниченко Володимир. Щоденники (упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. С. 70.

селах, розпочався в останні два місяці 1932 року і тривав до літа 1933 року. Отже, голод, про який йшлося у щоденнику В. Винниченка, був звичайним після колективізації станом села. Такий голод спостерігався тоді у багатьох місцевостях СРСР, особливо у хлібовиробних регіонах.

Про становище в Україні В. Винниченко дізнався значно пізніше. Дізнався... і не повірив! Ось запис у щоденнику від 18 травня 1934 року: «З України до Галичини приїхала вчителька, яку взято на інтерв'ю. Вигибло немовби мільйони з голоду. Голод і тепер є! Нищення української інтелігенції, кастрування укр. мови в діловодстві, в установах, університетах — немовби починається перехід на навчання руською мовою, себто русифікація. Укр. мови на вулицях уже не чути. Отже... контрреволюція? Щось підозріло чорно малює “вчителька”»⁵⁷.

Терміном «вчителька», взятим у лапки, В. Винниченко краще, ніж словами, позначив неприйняття негативної інформації з УСРР. Йому справді було важко розібратися у хитросплетеннях підступної сталінсько-постишевської національної політики. Офіційно поширюваний культ Тараса Шевченка, сам Павло Постишев в українській вишиванці замість популярного в більшовицьких вождів напіввійськового френчу, оголошення про переведення столиці республіки знову в Київ — ці факти лежали на поверхні, а не передавалися пошепки. І все-таки, десь через місяць, коментуючи дивну для себе інформацію про появу в Москві ресторанів із джазом, фокстротами, винами та ікрою, він її порівнював з іншою: «А там, на околицях столиць і на околицях Союзу люди їдять людей»⁵⁸. Отже, інформація про голодомор невідступно переслідувала...

Такий детальний аналіз поінформованості В. Винниченка про реальний стан в Україні у 1933 і 1934 роках потрібний, щоб увести у властивий контекст його останні «поворотівські» документи: лист до ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 року і опубліковану 1934 року брошуру «За яку Україну?».

У щоденнику В. Винниченка нема зауважень, безпосередньо пов'язаних з листом в ЦК КП(б)У. Як правило, такі акції він

⁵⁷ Винниченко Володимир. Щоденники (упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. № 6. С. 85.

⁵⁸ Там само. С. 87.

обдумував завчасно і в письмовій формі. З іншого боку, суть листа відображена у щоденникових записах досить детально, адже йшлося про національну політику Москви в Україні.

Національну політику В. Винниченко брав в суто практичній площині: його вкрай занепокоїли пов'язані з нею самогубства М. Хвильового і М. Скрипника. Сила і переконливість аргументації в цій частині листа були неперевершені. Зовсім не випадково саме ці сторінки були перекладені в ЦК КП(б)У російською мовою із зрозумілою метою: показати Сталіну: «Я не знаю всех условий и причин смерти таких выдающихся и ценных людей на Украине, как Хвильевой и Скрыпник, но мне, как и всем, ясно, что произошли они на почве национальных отношений и конфликтов. И если даже допустить, — продовжував Володимир Кирилович, — что только они сами виноваты во всем (как это некоторые стараются представить), то и тогда возникает вопрос: как же это так страшно разрешен национальный вопрос, что такие люди лишают себя жизни из-за него? И какой же силы и безысходности должны быть эти конфликты, если такой во всех отношениях испробованный, верный, честный партийный товарищ как Скрыпник не мог найти у своих старых партийных друзей ни мирного разрешения вопросов, ни утешения, ни поддержки, ни снисхождения, ничего иного, видно, как враждебности, которая толкнула его в смерть»⁵⁹.

Наведені рядки обтяжували П. Постишева і Й. Сталіна, який стояв за його спиною, виною у смерті одного з ветеранів комуністичної партії. Далі В. Винниченко, користуючись більшовицьким термінологічним словником, майже прямо звинувачував політичне керівництво у шкідницькому знищенні людських сил. Національна політика більшовиків в Україні кваліфікувалася в листі як об'єктивне відновлення старої царської політики⁶⁰.

Лист В. Винниченка розглядався на об'єднаному листопадовому (1933 рік) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У окремо від інших питань. Два секретарі ЦК, М. Попов і П. Любченко присвятили тавруванню В. Винниченка спеціальні виступи. Попов, зокрема, назвав його «старим вовком української контрреволюції».

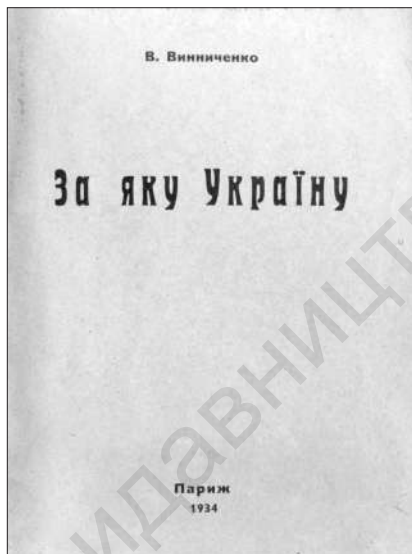
⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6205. Арк. 13.

⁶⁰ Винниченко Володимир. Публіцистика. Упоряд. В. Бурбела. С. 161.

З 1933 року твори В. Винниченка більше не друкувалися в УСРР. Твори, наявні у книжкових магазинах і бібліотеках, вилучалися з обігу і знищувалися за актом. Згадувати ім'я В. Винниченка в пресі або на радіо дозволялося тільки в контексті виступів Попова та Любченка на об'єднаному листопадовому (1933 року) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Сталінське табу на позитивне згадування прізвища В. Винниченка протрималося п'ять з половиною десятиліть.

Заключним акордом Винниченкового прагнення повернутися на Батьківщину стала стаття «За яку Україну?». Машинописний текст цієї статті обсягом 44 сторінки був виготовлений у Парижі і розмножений на ротаторі у вигляді брошури. Він розсилався за адресами за вибором автора. Зокрема, 11 лютого 1934 року Володимир Кирилович надіслав її львівській радянфільській газеті «Праця», яка виконувала функції легального прикриття підпільної КПЗУ. Відповідна нотатка в щоденнику звучала так: «Цікаво дуже, чи вистачить сміливості у «Праці» надрукувати мою статтю “За яку Україну?”»⁶¹.

Щоб прояснити це питання, треба хоча б ескізно охарактеризувати зміст статті. Спочатку автор наводив у вільному викладі свій лист в ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 року. Ретельно відтворювався той текст, що його в ЦК КП(б)У переклали російською мовою (так званий «Лист Сталіну»). Далі Володимир Кирилович викривав облудність звинувачень на його адресу, що пролунали на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 року. І на закінчення ставив питання: що корисніше для українського

Обкладинка брошури
В. Винниченка «За яку Україну»
Париж, 1934 р.

⁶¹ Винниченко Володимир. Щоденники. (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 6. С. 84.

*Володимир
Винниченко
і Микола
Глуценко
з дружинами
та Іван Бабій*

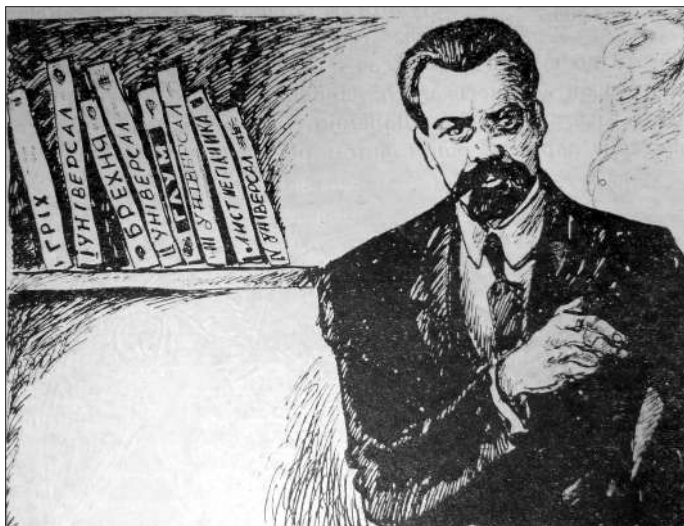
трудового народу: чи гіпотетична буржуазна, самостійна Україна, чи наявна радянська, соціалістична Україна «в тісному союзі з іншими радянськими республіками»? Висновок був такий: «Можна головою ручитися, що українська “самостійна” буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер радвлада»⁶².

Аналізуючи суспільно-політичний світогляд В. Винниченка, І. Лисяк-Рудницький проти наведених вище слів висловив таке зауваження: «Це писалося вже після того, як “радвлада” виморила в Україні голодом кілька мільйонів т. зв. “трудящих” і коли саме відбувалося масове винищування українських культурних кадрів, включно з усією старою верхівкою КП(б)У. Можна тільки дивуватися, до яких несамовитих абсурдів доводило ідеологічне доктринерство людину, якій не можемо відмовити ані інтелігентності, ані патріотизму»⁶³.

Якби в цей час В. Винниченко знав про голодомор, навряд чи можна було б обмежитися його звинуваченням у доктринерстві. Проте, як було зазначено вище, про голодомор він дізнався тільки у травні 1934 року (і не повірив).

⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6443. Арк. 41.

⁶³ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

Володимир
Винниченко.
Ілюстрація
художника
Л. Каплана
до повісті
Костя Котка
«Істукрев»
1928

Мабуть, не слід дивуватися панегірику на адресу радянської України «в тісному союзі з іншими радянськими республіками». До «тісного союзу» В. Винниченко добре придивився у 1920 році, але потім була українізація. Упереджене ставлення до цієї політики у Винниченка почало змінюватися після 1925 року, коли він побачив результат: національне відродження. Після цього він готовий був забути про первинну й основну для Москви мету українізації — коренізацію диктаторської влади. Більше того, він готовий був, як це зазначено вище, прийняти диктатуру компартійних вождів, якщо вона забезпечила б хай навіть примусове запровадження безкласового суспільства і національне відродження в Україні.

Дивує інше: як він міг недооцінювати реальну силу свого літературного таланту, коли обертав його проти сильних світу сього? Перекладені російською мовою дві сторінки з його листа в ЦК КП(б)У виявилися визначальними для його подальшої долі. Діючи завжди прагматично, Сталін не знищив його, як С. Петлюру, Є. Коновальця або Л. Троцького. Він просто прирік В. Винниченка на забуття.

Тим часом Володимир Кирилович 11 лютого 1934 року задавав собі питання: чи вистачить у редакції газети «Праця» сміливості надрукувати його статтю «За яку Україну?» 21 березня він

занотував, щоправда: сміливець у Великій Україні, хто б надрукував цю статтю, був би розстріляний. А 21 червня 1934 року через свого друга, художника Миколу Глуценка (якого небезпідставно підозрював у співробітництві з ДПУ) він передав півдесятка примірників брошури в радянське торгпредство в Парижі для відправлення дипломатичною поштою в Харків. Він розумів, для кого призначені примірники («для ДПУ, Політбюро і взагалі для начальства, яке нікуди її не пустить»), але все-таки чекав на будь-яку реакцію⁶⁴.

Весною 1935 року В. Винниченко все ще думав, що до нього можуть прислухатися в СРСР. У «Трудовій Україні» — неперіодичному органі партії українських есерів, що виходив у Празі — він опублікував «Одвертий лист до Сталіна і Політбюро ВКП». Задумуючи цей лист, він занотував у щоденнику: «Щоб написати, треба вірити в реальність і корисність такого листа. А віри такої саме й немає...»⁶⁵. Проте написав і опублікував.

Навіть у середині 1935 року Володимир Кирилович цікавився відгуками на брошуру «За яку Україну?». 17 червня він прочитав статтю колишнього члена Центральної Ради Аркадія Животка, який працював викладачем українського вишу в Чехословаччині. Був йому вдячний за коректний тон відгуку і аніскільки не здивований неприйняттям національної державності в радянській оболонці замість «буржуазної»⁶⁶.

Ні в публічних виступах, ні у власному щоденнику В. Винниченко не признався у помилковості своїх комуністичних позицій. Однак І. Лисяк-Рудницький не помиляється, коли стверджує, що він покінчив з марксизмом, хоча до кінця життя продовжував мріяти про «земний рай» — безкласове і неантагоністичне суспільство⁶⁷.

⁶⁴ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 6. С. 84–86.

⁶⁵ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 6. С. 90.

⁶⁶ Там само. С. 91.

⁶⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

Розділ 7

ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

«З огляду на те, що ми чотири роки ні разу не були в театрі, що за цей час тільки два рази були в кіні, два роки жодних журналів не передплатували, ніякі інші розваги ми собі не дозволяємо, то рискнули дозволити собі купити на виплат радіоапарат. Після довгою і трудного вагання рискнули і купили. І тепер уперше почули Україну. Живі голоси України, з Києва, з того самого Києва, де говорили вони про те, що наказували їм говорити з Москви, хворі, дурні й нещасні люди. Але співали голоси те, що створив український народ. І за те варто виплачувати щомісяця векселі».

В. Винниченко

МУЖЕН

Десять років, починаючи від лютого 1925 року, подружжя Винниченків прожило в Парижі. Вони придбали квартиру-майстерню у передмісті французької столиці на вулиці Сквер де Вержен. Влітку виїздили на відпочинок здебільшого на Французьку Рів'єру — узбережжя Середземного моря. Місце відпочинку разом з подружжям Глушченків було одне — маленький, майже не заселений навіть влітку скелястий острівець Дю Леван. Маючи човен і рибальські снасті, можна було створити собі умови для ізолюваного життя.

Матеріальне становище Винниченків було досить стабільним: виручали, головним чином, гонорари за постановку п'єс у європейських країнах, переважно в Німеччині. Гонорари за публікацію літературних творів були непорівнянно менші. Твори видавалися в основному в радянській Україні, але гонорар надійшов звідти тільки двічі.

У 1933–1934 роках усе змінилося. З приходом до влади А. Гітлера ім'я В. Винниченка в Німеччині стало забороненим. У інших європейських країнах його п'єси теж поступово зійшли з репертуару. Після так званого «Листа Сталіну» Винниченкові твори в СРСР теж заборонили. Сподіватися на матеріальну допомогу з боку української еміграції не доводилося: Винниченко був чужим їй по духу, радянець, мало не більшовик. Постало просте побутове питання: чим жити далі?

Шукаючи виходу, Володимир Кирилович згадав свої селянські корені й вирішив жити сільськогосподарським трудом. Власне,

мрія про життя на лоні природи жевріла давно. Він мріяв про гармонію внутрішнього світу зі світом навколишнім, а на це можна було сподіватися, тільки переселившись у сільську місцевість, подалі від міської цивілізації.

Отже, постало питання про придбання у власність великої ділянки землі із садибою. Свої погляди В. Винниченко звернув на Рів'єру, яку полюбив під час літніх відпочинків. Звичайно, годі було сподіватися придбати щось на самому узбережжі. Проте вже в кількох кілометрах від курортної смуги на узбережжі ціни на землю ставали прийнятними.

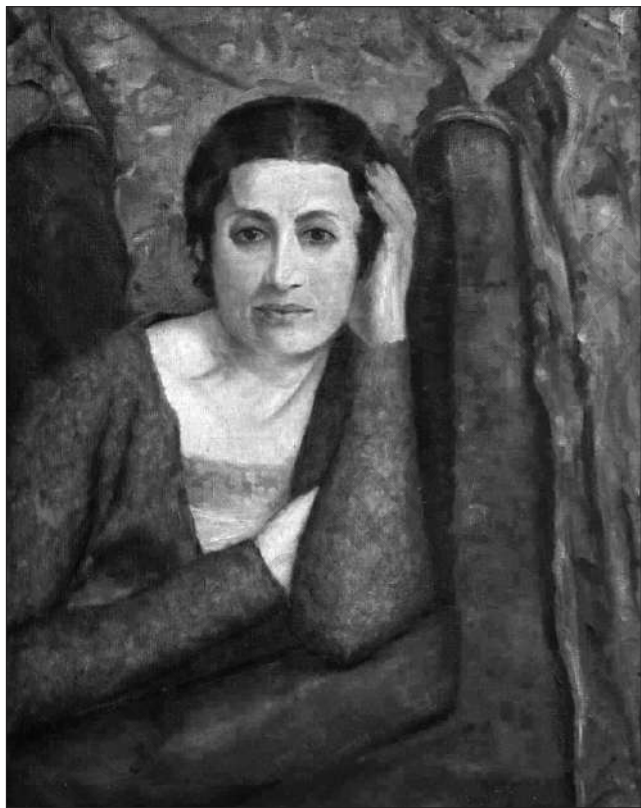
Наприкінці 1933 року Володимир Кирилович звернувся до агентів, які займалися купівлею-продажем нерухомості, змалював їм свої можливості й почав вивчати пропозиції, що надходили. Перед ним постійно стояло питання: чи вистачить часу на літературну працю, якщо так круто поміняти життя? 7 червня 1934 року з'явився такий запис у щоденнику: «Думання, думання, думання про ферму, будинок, заробіток. Де краще, де певніше, де не доведеться голодувати, де можна буде вирвати хоч пару годин на літературну роботу? Чи не доведеться? Чи длубатись усе життя в землі, продукувати не оповідання, п'єси, романи, картини, а картоплю, салату, баклажани?»¹. Відповіді на це питання не було. Але не існувало й іншого виходу.

Після тривалих пошуків Винниченки зупинилися на садибі в Мужені — селі в департаменті Альп Марітім, у історичній провінції Прованс. Розташоване в шести кілометрах від узбережжя, село входило до округи Канн — престижного курортного міста. Хутір, що продавався, складався із селянського кам'яного будинку з мансардою, спорудженого два з половиною століття тому, і земельної ділянки в 1,7 гектара. Будинок оточували занедбаний сад, виноградник і велика плантація ясмину. Садиба розташовувалася у видолинку на околиці села. Із заходу вона обмежувалася шосейною дорогою на Канни, а зі сходу — широким ручаєм.

15 жовтня 1934 року В. Винниченко оформив купчу. Продавець одержав 40 тис. франків. Володимир Кирилович заплатив готівкою 13 тис. франків, а на решту оформив іпотеку з виплатою

¹ Федченко Павло. «Закуток» — останній притулок Володимира Винниченка / Україна (Київ). 1991. № 12. С. 23.

*Портрет Розалії
Винниченко
роботи
В. Винниченка.
Париж, 1931 р.*

впродовж п'яти років 5-ти відсотків річних. Власникові було додатково виплачено ще 10 тис. франків як компенсацію за майно у садибі.

Так колишній голова уряду й Директорії УНР став французьким землевласником. Та слід зазначити, що маєток належав йому не повністю. Іпотеку з досить великими процентами доводилося переоформлювати кілька разів. Борг тяжів над Винниченком до самої смерті.

Щоб у будинку можна було жити, виявилася потрібною реконструкція. Впродовж багатьох десятиліть його використовували як пекарню. Г. Костюк розповідав, посилаючись на Розалію Винниченко, що за кілька місяців запрошені майстри зробили фахові роботи — «столярку», електрику, водопровід. Усе інше господар робив самотужки, бо наявні заощадження витратив на купівлю

*Володимир
Винниченко*

маєтку. Цементну долівку покрили уживаними килимами, як здавалося — тимчасово. Проте до кінця життя у Винниченків не знайшлося коштів, щоб зробити дерев'яну підлогу².

І все-таки, на відміну від багатьох емігрантів, у В. Винниченка з'явився власний дах, який він назвав «закутком». З'явилася земля, яка повинна була годувати. 9 жовтня 1938 року він собі занотував у щоденнику: «Яке щастя все ж таки, що колись Скрипник вислав мені частину мого гонорару, що я не професькав його на

² Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 92.

Монмартрах та Монпарнасах і що тепер ми маємо змогу не зовсім померти з голоду»³.

Цей запис зроблено після чотирьох сільськогосподарських сезонів, наповнених нескінченною фізичною працею. Сподівання на те, що курортники вишикуються в чергу, щоб купувати вирощені фрукти й овочі, справдилися, скажемо так, лише частково. Канни все-таки знаходилися досить далеко, а змагатися за покупця з професійними фермами і торгівцями було важко. Краще б випускниці Сорбонни лікувати людей, та вона не мала ліцензії. Краще б великому, справді великому письменнику писати нові твори, та де їх друкувати і кому їх читати? Тому Розалія Винниченко продавала вирощену продукцію, а сам Володимир Кирилович щоденно обробляв свої півтора гектари землі. З іронією він записував у щоденнику: «Найбільший письменник, автор універсалів визволеної України, голова урядів її... замість продукувати що-небудь цінне для тої самої України продукує картоплю для провансальських міщан»⁴.

Ця самоіронія доповнюється злою епіграмою найбільшого українського поета ХХ століття Олександра Олеся. Спочатку він дружив, а потім ворогував з Володимиром Кириловичем. У 1936 році Олесь так охарактеризував «міщанське здрібнення» свого великого сучасника:

*«Він вже більше не малює,
Більш в Москву листів не пише,
Перестав писать книжки,
І поклонів більш не б'є,
Зелениною торгує,
Нищить гусінь, ловить миші
Сіє моркву, буряки,
І гніздечко собі в'є.
На базарі репетує
Вітер вівіску колише:
Так, що заздять торговки.
"Хоч маленьке, та своє"»⁵.*

³ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) / Київська старовина. 2001. № 1. С. 111.

⁴ Там само. № 2. С. 66.

⁵ Генік-Березовська Зіна. Невідомі листи Винниченка до Олеся // Слово і час (Київ). 1992. № 1. С. 28.

В. ВИННИЧЕНКО:

/ ІВОННА ВОЛЬВЕН./

ЛЕПРОЗОРІЙ.

/ Роман./

2. IV, 1

30a, 3

До видавців:

Я вас дуже прошу, панаове видавці, не кидати, не дочитавши до кінця мого рукопису. / Кажуть, що ви тільки починаєте читати рукописи авторів і зараз же кидаете їх до коня. А авторам пишете: "Ми з великим інтересом прочитали вашу надуману цікаву працю, але, на жаль, ми не можемо видати її в нас, бо..." /

Мені казали, що, коли абсолютно записати вміст того життя, в якому живеш, і зробити з цього те, що звється романом, то він неодмінно мусить бути цікавим. Я так і зробила. Я чесно признаюсь: я - дівчина й мені всього двадцять років. Але я сподіваюсь, ви ж розумієте, що не в роках не річ. В історії людства були випадки й я сама про них читала, коли майже діти писали цілі філософські трактати. Я - не філософ, але я, наприклад, маю дуже добру пам'ять / досвідчені люди казали мені: "пам'ять первісної людини" /. Я часто все пам'ятаю, всі слова, думки, рухи, спеси, обличчя людей, з якими я жила і можу переказати та описати все з абсолютною точністю.

А головне, з цілковитою правдивістю, - як про саму себе, так і про тих людей.

Я багато читала тих книг, які люблять читати широка публіка, які їх захоплюють. Признаюсь: убийства у моїх історіях немає, але воно от-от мало бути. Ох як вас це повинно вразити, правда? Ага: і це кохання є в моєму романі! Так що ви не повинні вразу ж зазиритись.

Кот рента.... Але про ренту ви самі прочитаете в книзі, якщо візьмете її читати.

Машинопис сторінки роману «Лепрозорій», що був написаний В. Винниченком в 1938 р. у Мужені

Листування з Москвою, яке так дратувало О. Олеся (через те він і почав ворогувати з Володимиром Кириловичем), справді мало місце. Однак на нього треба подивитись у властивому світлі. Мабуть, В. Винниченко міг би не так різко висловлюватися проти комуністичної диктатури в 1920 році, і тоді не став би «ворогом народу». Мабуть, йому слід було б не писати того «Листа Сталіну» в 1934 році, і тоді б його не назвали «старим вовком української контрреволюції». Були б публікації, були б, можливо, гонорари...

Та листування з Москвою доводило саме те, що Володимир Кирилович був послідовним і не пристосовувався до життєвих обставин. Він міг декларувати відданість комуністичній ідеї і сприймати пропагандистські гасла більшовиків як виявлення їх дійсних намірів. Проте ніколи він не обирав виразів, щоб висловити своє ставлення до комуністичних лідерів Москви і Харкова, коли їх дійсні наміри спливали на поверхню. Звідси — та злиденність існування, в якій борсалось подружжя Винниченків аж до кінця свого земного шляху.

Винниченків щоденник містить в собі силу-силенну інформації про те, якою стороною оберталось до нього повсякденне життя. Коли чеський уряд відмовив йому в стипендії (мабуть, небезпідставно, бо яке він мав відношення до Чехословаччини?), Володимир Кирилович записав у щоденнику: «Доведеться, мабуть, продавати “Закуток” і видиратися з злиднів. Ми зможемо хоч трохи від боргів одчепитися»⁶. Видно, дуже його переслідувала думка, чи справиться він. Адже йшлося не тільки про те, щоб прогостувати себе власною фізичною працею. Плоди цієї праці треба було постійно реалізовувати серед провансальських міщан і курортників, щоб мати гроші на погашення основного боргу і відсотків за куплений «Закуток».

Проте через півтора роки у щоденнику ми натрапляємо на заперечення висловленої думки. У цьому запереченні проглядається та життєва пастка, в якій опинилося подружжя Винниченків: «Невже коли-небудь настане такий час, що ми будемо мати розкіш їсти зимою баклажани за обідом, купувати, як наші співмешканці, в околиці груші в наших крамничках і не думати, що це — люте

⁶ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) / Київська старовина. 2000. № 1. С. 96.

марнотрацтво? Невже коли-небудь зможемо піти до театру, витратити скільки треба на білети і не хапаючись від самої думки про таке шиккування? Або: зайти до книгарні, вибрати цікаву книжку й купити її, заплативши 20–30 франків. І не рахувати з жахом: 20 франків! Та це ж майже два дні нашого годування, так це ж сказ таке робити! Невже це коли-небудь може бути? Ми не віримо. А в той же час ми маємо “мастки”: будинок у Парижі й землю в Мужені. Коли б їх продати, та виплатити борги й іпотеки, нам лишилось би грошей на кілька років життя. А потім? Невже зовсім помирати з голоду? Коли тепер, коли будинок і земля дають якийсь прибуток, ми тиснемось од злиднів, то що ж буде без них?»⁷.

На завершення характеристики матеріального стану Винниченків між 1934 і 1939 роками, тобто в цілком благополучних для країни в цілому довоєнних роках, варто навести ще одну сторінку зі щоденника (від 16 лютого 1939 року):

«З огляду на те, що ми чотири роки ні разу не були в театрі, що за цей час тільки два рази були в кіні, два роки жодних журналів не передплачували, ніякі інші розваги ми собі не дозволяємо, то рискнули дозволити собі купити на виплат радіоапарат. Після довгого і трудного вагання рискнули і купили. І тепер уперше почули Україну. Живі голоси України, з Києва, з того самого Києва, де говорили вони про те, що наказували їм говорити з Москви, хворі, дурні й нещасні люди. Але співали голоси те, що створив український народ. І за те варто виплачувати щомісяця векселі»⁸.

ВІЙНА

Здавалося б, смуга життя після 1934 року у подружжя Винниченків була вщерть заповнена матеріальними нестатками. Проте роки Другої світової війни переконливо показали, що нестатки попереднього періоду — це майже благоденство. Заповнюючи щоденник у перервах між тяжкою фізичною працею, Володимир Кирилович задавав собі питання, далекі від гамлетівських: «Полатаю

⁷ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) / Київська старовина. 2001. № 2. С. 65–66.

⁸ Там само. С. 64.

пантофлі, які розлазяться з боків. Серйозна проблема: витримують зиму чи не витримують?»⁹.

Незважаючи на всі побутові труднощі й давню ізольованість від будь-яких політичних організацій української еміграції, В. Винниченко жив інтенсивним інтелектуальним життям. Щоденникові записи свідчать, що він уважно слідкував за пресою, намагаючись визначити вектор майбутніх подій. Увага його фокусувалася на одній-єдиній проблемі: становищі України в добу тектонічних зрушень в Європі. Як позначиться стрімке зростання воєнної могутності нацистської Німеччини на історичній долі України? Це питання хвилювало над усе.

Задумуючись над тим, хто найбільш небезпечний для України — Сталін або Гітлер, В. Винниченко не міг дати однозначної відповіді. На відміну від багатьох українських емігрантів, які бачили в Гітлері союзника тільки через те, що фюрер був ворогом російського комунізму, його дуже непокоїли майбутні кроки німецького мілітаризму, який цього разу одяг нацистську форму. Ще у жовтні 1935 року Володимир Кирилович записав у щоденнику: «Плани Гітлера і його співбожевільників щодо України починають турбувати. Експансія на Схід з метою поселення мільйонів німців і окупації всієї України є досить божевільна ідея, але... яке тепер божевілля в політиці можна вважати за неможливе і ненормальне?»¹⁰.

Щоб встановити «новий порядок» на континенті, Гітлеру треба було здобути військову перемогу над державами, які могли опиратися його диктату. Тому з наближенням світової війни гітлерівські дипломати припинили оприлюднювати наміри щодо освоєння загарбаних територій. Посипалися щедрі обіцянки політичним силам, що протистояли владі в країнах, які мали бути заатаковані вермахтом. Зокрема, готуючись поглинути Чехословаччину й Польщу, вони малювали перспективу створення самостійної України з метою заручитися підтримкою українських націоналістів.

В. Винниченка така тактика не обманювала. Одержання державної «самостійності» з рук нацистів загрожувало у майбутньому

⁹ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) / Київська старовина. 2001. № 3. С. 23.

¹⁰ Там само. 2000. № 6. С. 93.

багатьма небезпеками, аж до найбільшої — фізичного знищення українців. На думку нацистів, німецький народ потребував «життєвого простору» (лебенсraum) у країнах, розташованих на Сході. Обурюючись легковірністю українських націоналістів, Володимир Кирилович писав у щоденнику (запис від 24 січня 1939 року): «Треба ж бути чесним хоч з самим собою, хоч перед собою не ховати фактів, хоч перед собою не обмежуватись хованням голови в пісок або гарцюванням на конику»¹¹.

23 серпня 1939 року хитка рівновага в Європі була зірвана укладенням Договору про ненапад між Гітлером і Сталіним. Ще ніхто тоді не знав про існування секретного додатку до договору, який пізніше здобув назву пакту Ріббентропа — Молотова. Однак спрямованість Договору «про ненапад» проти Польської держави була безсумнівною для всіх. І справді, мало хто здивувався, коли вермахт 1 вересня перетнув захищені англо-французькими гарантіями кордони Польщі і почалася європейська війна, яка переросла у світову.

Коли війна між Німеччиною, з одного боку, і Францією та Англією, з другого, стала фактом, погляди всіх звернулися до Москви: як поведе себе Сталін в якісно новій ситуації? Було зрозуміло, що Сталін повинен негайно скористатися перевагами здобутого «нейтралітету».

Ми знаємо, що початок європейської війни після нападу Гітлера на Польщу вніс істотні корективи в плани Москви. Замість взятого на себе 23 серпня зобов'язання окупувати Польщу до рубежу Вісли і Нарева Сталін вирішив обмежитися окупацією Західної України і Західної Білорусії. В радянській пресі раптом зчинилася істерія з приводу становища братніх народів під польською окупацією, хоч протягом 30-х років вона залишалася цілком байдужою до незліченних випадків національного гноблення українців та білорусів.

Територія Західної України і Західної Білорусії складала половину території Другої Речі Посполитої у довоєнних кордонах. Загарбання її під виправдовувальними мотивами рятування братніх народів від війни було для Сталіна цілком достатнім. Обмеження

¹¹ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) / Київська старовина. 2001. № 2. С. 64.

тільки цими територіями не давало можливості країнам Заходу розглядати Радянський Союз як союзника країни, з якою вони вже воювали.

Для В. Винниченка, який завжди мріяв про здобуття незалежності України в її етнічних кордонах, дійсність виявилася шокуючою. За кілька днів до початку «визвольного походу» Червоної армії на Західну Україну він записав у щоденнику: «В СРСР йде мобілізація і готування до виступу разом з Німеччиною. Сталін готується одержати свої тридцять серебряників. Гітлер уже обстрілює Львів, от-от усі тридцять будуть в його руках і тоді він їх дасть Сталінові. Таким чином руками австрійського маляра з участю грузинського семінариста буде здійснене наше гасло Соборності України. Чи довго воно втримається, це здійснення?»¹².

Пізніші події В. Винниченко аналізував під одним кутом зору: незалежності України. Його цікавило, наскільки далеко Сталін зайшов у своєму співробітництві з Гітлером. Він не мав сумніву: «Як тільки Сталін вступить у війну на боці Гітлера, так підпише свою смерть і розподіл Росії. Невже Гітлер не матиме сили потягти його на це? Свою смерть і розподіл Німеччини він уже підписав»¹³.

Не задовольняючись щоденниковими замітками, Володимир Кирилович опрацював сценарій можливого розвитку подій у спеціальній статті «Тайна гітлеро-сталінського союзу». Ця стаття не була тоді опублікована через те, що втратила актуальність: події у першій половині 1940 року розвивалися надзвичайно динамічно. Розалія Яківна переклала її у квітні 1940 року на французьку мову, і в такому вигляді стаття дійшла до нас.

В. Винниченко не сказав нічого нового. Дивує, однак, глибина його аналізу. Не знаючи конкретних фактів, пов'язаних з радянсько-нацистським союзом, він сформулював дві тенденції, між якими справді коливалася політика західних держав щодо СРСР. Перша тенденція була переважно емоційною: якщо СРСР є другом ворога, то з ним треба поводитися як з ворогом. Ясна річ, що Винниченко бажав перемоги цій тенденції, вона була багатообіцяючою для долі України.

¹² Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) / Київська старовина. 2001. № 2. С. 71.

¹³ Там само. С. 74–75.

Та він розумів, що повинна перемогти друга тенденція в політиці західних демократій: «не оголошувати війну ССРСР-ові, не штовхати його остаточно в обійми нацизму». Навіть польський уряд, який після окупації своєї країни закріпився в Лондоні, не оголосив війни Радянському Союзу за вторгнення, несумісне з Ризьким мирним договором 1921 року. Не виключався навіть, гадав Винниченко, такий поворот подій, коли «керівники ССРСР змінять свої позиції й раптом, встромивши ножа в спину Гітлерові, стануть на бік англо-французького блоку»¹⁴.

5 травня 1940 року Володимир Кирилович написав ще одну статтю — «Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші». Йшлося в ній, звичайно, про Україну. За десяток днів, які минули від написання попередньої статті, в європейській війні визначився перелом на користь Німеччини. Відповідно у Винниченка змінився прогноз очікуваних подій, пов'язаних з Україною. «Та частина України, що була під Польщею, — писав він, — відійшла під лапу Сталіна, немовби в нагороду за поміч та на знак припинення змагання за Україну з західноєвропейськими демократіями. Розбивши їх, він (Гітлер. — С. К.) повернеться до свого побратима, і змагання за свій “належний йому життєвий простір” — за Україну відновиться. Характерні ознаки готування саме до цього акту уважному окові й тепер видні»¹⁵.

Володимир Кирилович мріяв про такий поворот подій, коли б переможний англо-французький альянс розчавив разом з Гітлером його прихованого союзника Сталіна. На ділі, однак, здійснювався найгірший для України варіант. Наприкінці червня 1940 року західні демократії зазнали поразки. Після Дюнкерка Гітлер став господарем усієї континентальної частини Західної Європи. Як і передбачав Винниченко, після цього йому відкрився шлях на Москву, Ленінград і Київ.

Перші місяці вторгнення вермахту в Україну і катастрофічні поразки Червоної армії В. Винниченко переживав надзвичайно тяжко. Його ставлення до Сталіна і сталінщини не змінилося.

¹⁴ Винниченко Володимир. Тайна гітлеро-сталінського союзу // Сучасність. 2000. № 6. С. 102.

¹⁵ Винниченко Володимир. Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші // Там само. С. 101.

не добре захищені -3- тихцем постягали до себе, шматки української території /Басарабія, Буковина, Підкарпаття/ захищувались, садилися. Почалися "мирові", прелімінарні переговори. Скінчилися вони вою досить не-мирним роздумуванням слабшого хижка в спілці з дужчим. Та частина України, що була під Польщю, відійшла під лапу Сталіна, немов би в вигороду за поміччя прийняття змагання за Україну а в дійсності за те, щоб руські хижак почекав, поки гітлеризм справиться з західно-європейськими демократіями. Розбивши їх, він повернеться до свого побратима і змагання за свій "власний йому життєвий простір", за Україну відновиться. Характерні ознаки готування саме до цього акту уважимо окові й тепер видні. ---- Ні, експеримент це не закінчився. ---- Чим сам закінчиться велитєвська боротьба демократій з хижим німецьким тоталітаризмом, трудно сказати. Але легко сказати, коли європейські демократії і в цей раз при закінченні війни та закінченні миру знехтують українську проблему, то відстануть від цього того миру, якого так жадуче прагнуть усі народи, миру справедливого, визвольного, а головне довгого й міцного, в Європі не може бути. Л. Троцький, добрий знавець України, хоч і не дуже великий прихильник її самостійності, мусів признатися, що поки українське питання не буде як слід вирішене, поки Україна не стане незалежною державою, доти миру на світі не буде. Україна не грає велику роль в долі всіх народів. ---- І то правда: вsomу на світі вистає край, навіть чудесам. Щоб вярод, який нараховує на земній планеті до п'ятидесяти мільйонів своїх членів, вярод з таким багатством, з такими можливостями, з такою кривавою, тяжкою тисяччівною боротьбою за свою самостійність, з такими закладами в йому велитєвськими потенціальними творчими й динамічними евергіями, щоб він і вадалі лишався в повзеволень, в роботі, в підземеллі історії? ---- Та колив мирового, світова ниніша майбутня Конференція не вирішила, то вона, звачить, вирішила закласти майже в центрі Європи велитєвське депо вибухового матеріалу, готове дохвилини зірвати в повітря і вогни мир, і всю Європу. Підпалювачі його не забрали? ---- гітлеризм хоч би й був формально змичений перемогою демократичних держав, не вмер би в Німеччині, він явно чи потай все прагнув би "визволити" чарівну країну, свій "життєвий простір". А все-редині України йому помагало, як і тепер помагав, задурені його клеветом, ображені несправедливістю демократій, доведені до одчаю байдужим світом до українського горя, найімпульсивніші, найнедисциплінованіші члени української нації. А чим би цей вибух закінчився, не будемо завадувати. Ні, ні, експеримент Великої Експериментаторки це не закінчився. Усміх на її устах не ні зник. Загадковість його не зменчилась.

Бувший Голова уряду Укр. Нар. Республіки. В.Винниченко.

5-У-40.

оаніляється, ~~закінченням~~ найкращим закінченням як українського, так і всіх інших аналогічних експериментів Великої Експериментаторки на земній планеті було б їх вирішення: ні панівних, ні підлеглих братів, ні хижаків, ні здобичів, тільки одна-єдина вселюдська родина братів-народів. Не тільки Всесвіто-ропейська, але Всесвітня Федерация Сполучених Держав. Та це вирішення найкраще, іднальне, а додосто так мало звикло до найкращих вирішень, чи дії до цього по закінченні цієї війни?

Остання сторінка статті
«Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші».
Машинопис з авторськими правками.
1940 р.

Проте все пізнається у порівнянні, і він готовий був забути про сталінські злочини. 15 грудня 1941 року в щоденнику з'явилися такі знаменні рядки: «Все виразніше, все міцніше, все гарячіше стає бажання перемоги советам. Хай все забудеться, хай згорять у цій страшній планетарній пожежі всі помилки, всі колишні незгоди, несправедливості. Та більше: хай навіть вернеться старий більшовизм, він, напевне, буде здаватися раєм поруч цього страхиття, що зветься гітлеризмом»¹⁶.

У літературі про В. Винниченка досить міцно тримається твердження про його арешт і перебування в концтаборі. У 1947 році кореспондент українського часопису «Сьогодні», що видавався в Аугсбургу, запитав про цю сторінку його біографії. «Я ніде не переховувався, — заперечив Володимир Кирилович, — як то були чутки. Німці мене не чіпали, крім одного разу, коли я був арештований разом з усіма чужинцями з Франції на кілька днів»¹⁷. Насправді, як можна встановити за щоденником, було два арешти. Перший раз його разом з Розалією Яківною заарештували 6 лютого 1941 року і привезли в концтабір департаменту, який навіть не охоронявся. Поки В. Винниченко розмірковував, чи не варто виїхати їм звідси без дозволу («Ні один інший департамент не прийме, запідозрить і арештує»), термін арешту закінчився.

Наступного разу арештували його одного. За наказом німецької адміністрації французька жандармерія на початку липня 1941 року зібрала всіх російських емігрантів-чоловіків, які проживали в департаменті Альп Марітім і поселила їх у порожніх казармах в Антібі. Перевірка тривала два дні, потім усіх звільнили. Знайомий Володимира Кириловича підслухав розмову, яка давала повне уявлення щодо ступеня поінформованості російської еміграції у Франції життям Винниченка: «“А знаєте, тут с нами сидит Винниченко”. — “Какой Винниченко?” — “Да тот, что когда-то на Украине разворачивался, самостийник, вождь сепаратистов”, — “Да ничего подобного. Тот давно помер. Этот просто работает на земле, клочок у него есть”»¹⁸.

¹⁶ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2001. № 4. С. 102.

¹⁷ Винниченко Володимир. Відповіді на запитання часопису «Сьогодні» // Сучасність. 2000. № 6. С. 106.

¹⁸ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2001. № 4. С. 91, 95.

Г. Костюк назвав шість років Другої світової війни в житті В. Винниченка «мертвими роками»¹⁹. Він мав рацію: літературний доробок Володимира Кириловича за цей час дорівнював майже нулю. Щоправда, були переговори з петлюрівцями про фінансову підтримку, оформлену як субсидія на написання роману про Хмельниччину. Петлюрівці оцінили звернення Винниченка по допомогі як капітуляцію найбільш послідовного і непримиренного противника С. Петлюри в українському визвольному русі. Тому й погодилися на видачу авансу в п'ятсот американських доларів. Володимир Кирилович з іронією записав у щоденнику 24 квітня 1941 року: «Дорогі земляки, дійсно, прислали на рятування свободи й життя дорогого письменника грошей, дійсно, не п'ятсот доларів, як обіцяли, а ... сто. Вони, очевидно, розмірковували, що цього цілком досить і для подорожі до Швейцарії, й для життя там, і для всього мого щастя. Добрячі душі, щедрі, широкі, патріотичні»²⁰.

Шість воєнних років для В. Винниченка були вщерть наповнені тяжким фізичним трудом. Незважаючи на справді героїчні зусилля, поступово виявився господарський занепад «Закутка». Борсаючись між різними можливостями (наприклад, відгодівля свиней або кролів, догляд за невиліковно хворою людиною тощо), Володимир Кирилович кожного разу упевнювався в тому, що це — не більше ніж мильна бульбашка. Такими же бульбашками виявилися спроби емігрувати в США. Перемогу над Німеччиною Винниченко відсвяткував у Мужені.

ВИХІД ІЗ ЗАБУТТЯ

Різнопартійна українська еміграція завжди боролася не стільки з більшовизмом, скільки з інакодумцями у власних лавах. Будучи породженням колосального заряду ненависті, вихлюпнутого на людське суспільство Першою світовою війною, більшовизм глибоко вплинув і на своїх ворогів. Більшою або меншою мірою противники ленінізму зробили власною філософією сповідувані

¹⁹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 67.

²⁰ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2001. № 4. С. 93.

більшовизмом заповіді: «Хто не з нами, той проти нас!», «Якщо ворог не здається, його знищують!».

Представники різних політичних сил трималися командами, підтримуючи один одного. В. Винниченко на цьому тлі залишався самотнім, бо не зраджував своїй політичній позиції радянця після того, як більшовизм опанував ради, змінив їхню політичну природу і ототожнив їх із собою. Внаслідок цього еміграція почала сприймати радянсько-комуністичну позицію В. Винниченка як більшовицьку і викинула його зі своїх лав. Та він здебільшого не переймався цим, бо завжди відчував себе представником великого колективу — українського народу. Це давало силу все життя керуватися обраним з юності принципом «чесності з собою».

В останньому публіцистично-мемуарному творі «Заповіт борцям за визволення» (1949), який йому не судилося побачити надрукованим, Володимир Кирилович формулював своє життєве кредо афористично: «Будь чесним з собою, себто: не ховай від себе самого правди, не лукав сам з собою, не бреш сам собі, бо, збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний на злочинну, надзвичайно шкідливу для колективу брехню іншим»²¹.

Виступаючи на презентації документального телефільму «Кому повім печаль мою...» (студія «Контакт», режисер Т. Золосєв, сценарій Г. Сиваченко), Мирослав Попович підкреслив, що В. Винниченко в еміграції залишався єдиним законним представником легітимної української влади²². Це дружно проігнороване довоєнною еміграцією спостереження абсолютно вірне. Йому першому Центральна Рада видала мандат на урядування. Отже, перші в ХХ столітті здобутки української виконавчої влади пов'язані з його іменем. На новому витку національно-визвольної боротьби він очолив верховний законодавчий орган УНР — Директорію, а Трудовий конгрес підтвердив цей мандат.

М. Попович відзначив ще одну притаманну В. Винниченкові як політичному діячеві якість: «Винниченко був єдиною людиною, яка нічим себе не скомпрометувала, починаючи з 1918 року аж до кінця війни і після неї. Він не пішов на капітуляцію перед

²¹ Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. С. 8.

²² Попович Мирослав. «Я роблю так і інакше робити не можу...» // Слово і час. 2000. № 7. С. 56.

комуністами. Всі пішли: і Грушевський, і Христюк, за винятком хіба що верхівки петлюрівського керівництва. З іншого боку, він не пішов у подальшому ні на яке співробітництво з німецькими нацистами. І саме за це постраждав, вийшовши з боротьби самотин»²³.

Сказане вище пояснює якісну зміну у становищі емігранта з Мужена після Другої світової війни. Сталося так, що без власних зусиль він вийшов із забуття.

Після всіх пертурбацій, викликаних реалізацією у 1945–1946 роках таємних ялтинських угод про видачу Сталіну підданих Російської імперії і громадян Радянського Союзу, в країнах Заходу залишилися все-таки сотні тисяч українців. Політичне обличчя української еміграції істотно змінилося. До подій 1917–1920 років вона вже ставилася як до далекого минулого. Власне, ці події об'єктивно ставали далеким минулим у світлі всього того, що трапилося з 1939 року. І на цьому тлі почала проявлятися у своєму реальному масштабі постать ще живого Володимира Винниченка.

Володимир Кириловичу почали писати. Зміст листів якнайкраще проаналізував він сам у червні 1948 року в дописі до редакції газети «Українські вісті» (Новий Ульм, Німеччина). «Всі автори, — писав він, — без ніякого примусу, без ніякої користі для себе висвітлюють високу оцінку моєї громадської, політичної та літературної діяльності, називаючи мене першим головою першого уряду відродженої української Держави, незламним борцем за всебічне визволення українського народу, славним сином України, великим учителем, найбільшим, найкращим письменником сучасної України та десятками подібних назв. (Я з великим зусиллям і ніяковістю переказую вислови про мене, але мушу робити це в інтересі істини.) І майже всі дописувачі ставлять мені запитання в таких приблизно виразах: “Чого ж не чути Вашого голосу в еміграції? Чому ніде не можна знайти ні одної Вашої книги? На Україні советська влада карає засланням, тюрмою і навіть смертю за тримання і читання Ваших творів, і все ж таки вся Україна, нишком передаючи з рук до рук, читає їх. А тут, за кордоном, у країнах вільного слова, немає їх ніде. В чому річ?

²³ Попович Мирослав. «Я роблю так і інакше робити не можу...» // Слово і час. 2000. № 7. С. 56.

Коли німці захоплювали Україну, вони приваблювали на свій бік українців повідомленням, що на Україні вже сформувався український уряд під проводом Винниченка, і українські червоноармійці масово перебігали до німців, бо вони вірили в Вас...

А тут, — пишуть вони, — де живе не вигаданий німцями, а реальний Винниченко, де не німцями, а українцями формуються уряди, центри, проводи, де виробляються програми, де обмірковуються способи і форми визволення України, ніякої Вашої участі не помітно і навіть імені Вашого не згадується. А зате в величезній більшості емігрантської преси (так само, як у советській) лайки на Вас можна вичитати скільки хоч. Чим усе це пояснити?!”».

«І одні з кореспондентів, — продовжував далі В. Винниченко, — самі пояснюють і мені і собі це тим, що проводирі українських політичних груп бояться мене, моєї конкуренції, мого впливу на маси еміграції. Інші пояснюють, що причиною тому є розходження в поглядах між мною і тими проводирями. А ще інші, слухаючи й читаючи обвинувачення мене в комунізмі, в зраді Україні й запродавстві большевикам, з дивуванням і непорозумінням запитують:

Та як же можна таке говорити?! Адже ті самі большевики весь час називали, та й тепер називають Вас “буржуазним націоналістом”, “оскаженілим самостійником”, “запродавцем капіталістам, слугою буржуазії”. Невже ж українці в еміграції цього не знають?! А як знають, то як же пояснити таке дивне, абсурдне обвинувачення?!»²⁴.

Цей надзвичайно прецизійний самоаналіз всебічно ілюструє всі нюанси становища, в якому опинився муженський затвірник в епоху, коли в Європі і в усьому світі починалося протистояння двох наддержав.

Змінилася історична епоха. Змінилася українська еміграція, у середовищі якої В. Винниченко перебував. Але не змінився сам Винниченко. Його письменницький хист і дар політичного аналізу, діючи в унісон, могли продукувати глибокі й точні прогнози. Він не помилявся, оцінюючи власне становище в еміграції і не чекав у найближчому майбутньому від неї будь-яких лаврів. Як завжди, в центрі його всесвіту перебував український народ, його проблеми, його біль і кров.

²⁴ Нитченко Дмитро. Листи письменників // Березіль. 1993. № 7–8. С. 52–53.

Нові кордони соборної України були визнані міжнародним співтовариством і становили один з елементів післявоєнного світового устрою. УРСР стала членом — засновником ООН, членом багатьох міжнародних організацій. Та вона, як і раніше, корилася кривавій сталінській диктатурі, яка ставилася до найбільшої національної республіки Радянського Союзу з особливим упередженням.

В. Винниченко міг боротися із сталінщиною тільки одним способом: письменницькою діяльністю. Твори, над якими він працював у останні роки життя, були художніми, але несли в собі потужний заряд спрямованої проти марксизму-ленізму публіцистичності. Навіть під 70 років Володимир Кирилович не втрачав якостей бійця.

Та фізичні сили були вже не ті. Він тепер не міг працювати на полі по 12 годин на день, як у довоєнні і воєнні роки. Але ж матеріальне становище Винниченків аніскільки не поліпшилося. Щоб жити, треба було фізично працювати.

Виручав новий сусід Іван Кість, у минулому — боєць Армії УНР. Він узяв на себе з 1947 року основні турботи про господарство «Закутка». Зменшення фізичного навантаження дозволило Володимирі Кириловичу посилити творчу активність²⁵.

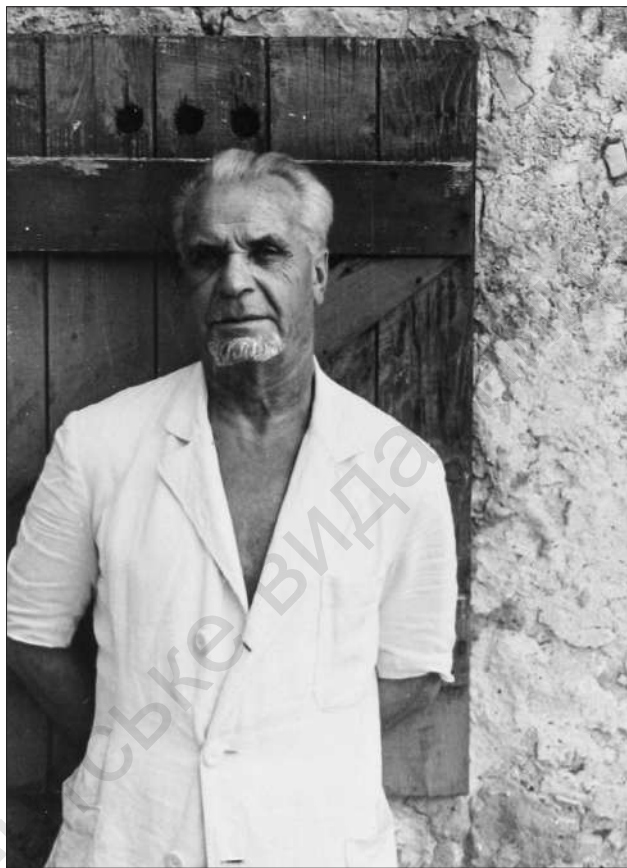
Свої зусилля В. Винниченко зосередив на переробці роману «Нова заповідь». Він працював над романом з довоєнних часів (перша редакція — 1932 року). Тепер зробив новий, короткий варіант. Разом з Розалією Яківною переклав текст на французьку мову. Французька редакція побачила світ у квітні 1949 року в паризькому видавництві. Український оригінал з'явився роком пізніше в Новому Ульмі (Німеччина) у видавництві газети «Українські вісті».

10 травня 1949 року літературно-артистичне товариство Клуб де Фобур влаштувало прилюдне обговорення французького перекладу «Нової заповіді». У центрі уваги присутніх були не стільки ідеї книги, скільки особистість її автора. Головний доповідач назвав В. Винниченка «великою людиною європейського рівня»²⁶.

²⁵ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 69.

²⁶ Сиваченко Галина. «Кому повім печаль мою?..» (Неопубліковані щоденники В. Винниченка) // Київська старовина. 2000. № 3. С. 150.

Володимир
Винниченко.
Мужен, 1949 р.

Книгу В. Винниченка помітили й інші французькі громадські організації. Зокрема, Товариство сприяння розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило автора срібною медаллю і почесним дипломом²⁷. З розгорнутою інформацією про цю подію виступив популярний паризький тижневик «Ле нувель літерер». Професор Ілько Борщак, який постійно жив у Парижі, писав з цього приводу: «Після Шевченка і Марка Вовчка В. Винниченко є перший український письменник, що на його твір з красном письменства відгукнулась французька опінія»²⁸.

²⁷ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 71.

²⁸ Борщак І. «Нова заповідь» у Парижі // Україна (Париж). Збірник четвертий. 1950. С. 289.

Після «Нової заповіді» В. Винниченко захопився романом, який став останнім у його письменницькій кар'єрі. Новий твір мало нагадував традиційний літературний твір. Це — роман ідей, роман соціальної тези, роман-памфлет. Сам Володимир Кирилович називав його політичною концепцією в образах²⁹.

Історія написання роману вичерпно простежується за Винниченковим щоденником. Письменник приступив до роботи 26 листопада 1949 року. За три місяці була готова перша редакція. Володимир Кирилович працював, як завжди, дуже швидко. Від березня до червня 1950 року перша редакція відшліфовувалася автором, і в міру готовності розділів вони перекладалися на французьку мову. Остаточний передрук відредагованого українського тексту завершено 28 червня 1950 року. Отже, В. Винниченко пропрацював над романом сім місяців.

До цього твору письменник поставився, як до всіх попередніх: ретельно випрацьовував сюжетні повороти, щоб тримати читачів у постійній напрузі, турбувався про те, щоб психологічні портрети основних героїв були життєво достовірними і розгорталися з природним динамізмом, відшліфовував діалоги й описи пейзажів тощо. Разом з тим він ставив завдання висвітлити в певній життєвій ситуації свої політичні ідеї. Йому хотілося гармонізувати в цілісному творі обидва завдання — літературне і політико-філософське. Коли почалася доробка першої редакції, він занотував у щоденнику (запис від 27 березня 1950 року): «Все більший і більший сумнів: чи не жертвую я літературною, мистецькою стороною ради ідейної, пропагандивної»³⁰. Однак переживав він даремно. З літературної точки зору роман цілком на висоті.

Володимир Кирилович довго роздумував над назвою роману. За кілька тижнів до завершення першої редакції він зважився поставити в заголовок одіозне ім'я. Запис у щоденнику від 4 лютого 1950 року такий: «Здається, найкраща назва може бути: “Слово за тобою, Сталіне!” Слова персонажа, взяті в лапки»³¹.

Поряд з деякими класичними оповіданнями і п'єсою «Чорна Пантера і Білий Медвідь» роман (єдиний з усіх) передбачений

²⁹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 83.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. С. 82.

Обкладинка першого видання роману В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!» Нью-Йорк, 1971 р.

для текстуального та оглядового вивчення програмою середньої загальноосвітньої школи. Тому він був опублікований у 1999 році в серії «Бібліотека школяра» видавництвом «Наукова думка». На жаль, у цій хрестоматії через об'єктивні причини не знайшлося місця для блискучої передмови Г. Костюка, написаної до першої публікації роману. Уперше він був виданий з рукопису в Нью-Йорку в 1971 році Комісією для вивчення і збереження спадщини В. Винниченка при Українській вільній академії наук. Передмова обсягом 80 стор. увійшла також до книги Г. Костюка «Володимир Винниченко та його доба» (Нью-Йорк, 1980). Обидві публікації в Україні є бібліографічною рідкістю, хоч доступні спеціалістам.

Не переказуючи змісту дослідження Г. Костюка (його важко назвати передмовою), хотілося б повторити в цій книзі телеграфно коротку узагальнювальну характеристику останнього і, мабуть, найбільш визначного великоформатного твору В. Винниченка: «Головна вартість роману, на нашу думку, — в його мистецькому зображенні радянської дійсності. Психологічно правдива атмосфера загального страху. Диявольське ламання елементарної етики в стосунках між людьми, навіть найближчими, рідними. Донощичество як органічна властивість суспільного життя. Гостро антагоністичне станове, класове розмежування та національна нерівність між народами Радянського Союзу. Страшні народні злидні при одночасній постійній пропаганді щастя й добробуту. Загальний, зовнішньо-крикливий ентузіазм любові й відданості радянській владі при глибоко захованій загальній ненависті до неї»³².

³² Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 83.

Г. Костюк дивився на Винниченків роман очима репресованого. На людину з іншим життєвим досвідом, у тому числі на наших сучасників, яких сталінщина не торкнулася, роман не може справили рівновеликого емоційного впливу. Однак його об'єктивна цінність від цього не зменшується.

У липні 1950 року В. Винниченко відсвяткував своє 70-річчя. Святкування було скромним, хоч його поздоровили багато шанувальників.

Ще кілька місяців Володимир Кирилович працював у звичному темпі. Однак з осені постійно наростала втома, а з нею — апатія. Давалася взнаки багаторічна виснажлива фізична праця. У листопаді почалися тяжкі болі в голові і горлі. Грудень і майже весь січень наступного року довелося пролежати в ліжку.

Коштів на систематичне лікування не знайшлося, але в лютому його фізичний стан все-таки покращився. Та 6 березня 1951 року о сьомій годині вечора прийшла смерть.

ПЕРЕЛАМ СВІТОГЛЯДУ

Перед нами пройшло все Винниченкове життя. Безсумнівно, що на його громадсько-політичну і письменницьку діяльність накладала свій відбиток світогляд. Яким він був, як змінювався з плином часу?

Усі, хто писав про Володимира Кириловича, фіксують наявність переламу в його світоглядних позиціях. Чому ж Винниченко не визнав переламу навіть наодинці із самим собою, тобто у щоденникових записах?

Відповісти на це замість В. Винниченка повинен історик, якого з дитинства виховували на ідеях марксизму-ленінізму. Він, цей історик, теж пройшов світоглядну еволюцію. Наважитися на таку відповідь я можу, тому що маю об'єктивну перевагу перед В. Винниченком: живу в інший час. На початку ХХІ століття комунізм теоретично і практично цілком вичерпав себе. Тепер легше оцінювати це вчення, ніж півстоліття тому, коли його реальність і силу підтверджувала могутня наддержава. Адже відомо: поки явище не вичерпало себе, його важко відділити від інших, щоб вивчити в чистому вигляді.

В. Винниченко був професійний революціонер, і вершини його життя пов'язані з революцією. Якою революцією? Відповідь на питання про світогляд В. Винниченка треба починати з визначення характеру його революції.

У дослідженні минулого висновки залежать від того, як згрупувати історичні явища і факти. Історію 1917–1920 років писали ті, хто тоді переміг. Вони поділили факти на три групи: ось Лютнева буржуазно-демократична революція, ось пролетарська революція, яку в 10-ту річницю урочисто назвали Великою Жовтневою соціалістичною, ось громадянська війна. У цій класифікації не знайшлося місця для національних революцій у Російській імперії. Підкреслювалося, що національне питання було другорядним.

Після 1991 року попередні переможці зійшли зі сцени. Разом з ними пішла в небуття концепція Великого Жовтня. Почала формуватися концепція Української революції як самостійного історичного феномену. Соціально-економічний складник революційних подій на території України тепер мало кого цікавив. На перший план вийшло розв'язання національного питання. Наявність спільних, тобто загальноросійських закономірностей революційного процесу стала заперечуватися. Революція в Росії почала вивчатися в курсі загальної, а не вітчизняної історії, поряд з матеріалами про Першу світову війну і Листопадову революцію в Німеччині.

Потужна постать Володимира Винниченка не пасує ані до першої, ані до другої концепції. Вона вкладається у формат подій тільки за двох умов: по-перше, якщо ми не відділятимемо національного і соціального складників у революції; по-друге, якщо відмовимося від вузькопартійного погляду на революцію.

Цілком зрозуміло, що возведення жовтневого перевороту більшовиків у ранг самостійної революції пояснювалося інтересами переможців. Жовтнева революція кваліфікувалася як пролетарська, тому що більшовики оголосили себе партійним авангардом робітничого класу. Відповідно попередня, Лютнева революція була кваліфікована як буржуазна: до влади тоді прийшли представники лівої частини партійно-політичного спектра Державної Думи.

Проте сучасниками подій, не виключаючи більшовиків, Російська революція сприймалася як цілісний процес, у рамках якого

певні політичні сили вдавалися до переворотів з метою захоплення влади — корніловського або лєнінського. Більшовики завжди клялися іменем революції, але саме вони припинили її розгоном Установчих зборів у січні 1918 року.

Російська революція почалася зі зруйнування імперії. Самодержавство повалили не політичні партії, а ради робітничих і солдатських депутатів, які утворилися на гребені стихійного народного повстання спочатку в імперській столиці, а потім — в усій країні. Солдатами були переважно селяни.

Спочатку російським соціалістичним партіям вдавалося утримувати контроль над народними низами, об'єднуваними в радах робітничих і солдатських депутатів. Ці партії проголосили кінцевою метою революції скликання Установчих зборів, віддали державну владу, яка фактично перебувала в руках рад після розпаду імперської адміністративно-виконавської вертикалі, легітимним партіям Державної Думи, а згодом, після перших політичних криз, розділили владу із цими партіями. Проте вкрай радикальні гасла Російської революції формувалися від початку радами: землю — селянам, фабрики — робітникам, мир — народам! Називати буржуазною революцію, яка ставила за мету ліквідацію буржуазії, не випадає. Російська революція була робітничо-селянською, а точніше — радянською. Все-таки далеко не всі робітники й особливо не всі селяни зазіхали на приватну власність.

В українських губерніях Росії ради формувалися, як правило, у промислових регіонах і на фронтах, тобто в російськомовному середовищі. Відповідно вони контролювалися загальноросійською партією соціал-демократів (переважно меншовиками) та російськими есерами. Депутати рад не співчували українській державності, скоріше навпаки. Вони були рушійною силою Російської революції на території України.

Рушійними силами національної революції були селяни і малочисельна українська інтелігенція. Революція 1905–1907 років в Україні практично не здобула національного забарвлення через те, що розпорошені селяни не відіграли в ній істотної ролі. Тепер же вони були одягнуті в солдатські шинелі і надали могутню підтримку українським партіям у створенні національної державності.

Серед українських селян частка міцних господарів була досить високою. Такі господарі здебільшого не поділяли настроїв селянської бідноти на зрівняльний поділ землі і пов'язану з ним ліквідацію поміщиків як класу. В цілому, однак, класові інтереси українських і російських селян співпадали. Давалося взнаки існування в одній державі впродовж сотень років: соціально-економічні умови в українських і російських губерніях мало відрізнялися. Отже, соціальний складник у Російській і Українській революціях в основному співпадав. Гасло зрівняльного поділу поміщицьких маєтків було популярним і в Україні. Поділяв його, на відміну від інших лідерів національної революції, й В. Винниченко.

Через кілька місяців після падіння самодержавства на авансцені революції опинилася партія більшовиків. Ленінська політична програма була комуністичною, а не радянською. В країні, населення якої складалося в основному з дрібних власників, не існувало міцного соціального ґрунту для поширення комуністичних ідей. Ніхто з дрібних власників не міг співчувати ліквідації приватної власності. Однак більшовики завойовували популярність у радах своєю позицією щодо ліквідації великих власників. Це радянське гасло співпадало до певної міри з принципово іншим, комуністичним гаслом ліквідації всієї приватної власності. Більшовики могли собі дозволити на певний час не акцентувати уваги на необхідності ліквідації приватної власності селян, кустарів, ремісників, торговців.

Після придушення корніловського перевороту більшовицький з'їзд взяв курс на збройне повстання. З огляду на це В. Ленін тимчасово відмовився від комуністичних гасел на користь радянських. Зокрема, більшовики висловилися за зрівняльний поділ землі замість утворення великих господарств (комун і радгоспів). Гасло «Фабрики — робітникам!» не деталізувалося, хоч кожна сторона після націоналізації підприємств планувала протилежні дії: робітники — приватизацію, а більшовики — одержавлення.

Зміна гасел для більшовиків була корисною. Вони ототожнили себе з радянською революцією, витіснили з рад політичних конкурентів — меншовиків та есерів, і здобули під час жовтневого перевороту політичну владу. Зміцнившись при владі, вони повернулися до комуністичної політики. Зрівняльний поділ землі став фактом, але у 1919 і 1929 роках були зроблені спроби переходу до колгоспів і радгоспів, перша з них — провальна, але

друга — успішна. Тим не менш, гасла «Землю — селянам, фабрики — робітникам!» у масовій свідомості залишилися більшовицькими. Більшовицькими їх називає й В. Винниченко (у цитованому вище листі до редакції газети «Українські вісті»)³³.

Подивимося на жовтневий переворот очима В. Винниченка. Разом з більшовиками до влади прийшли ради. Одразу почалася реалізація гасел, висунутих радами на початку Російської революції. Радянська влада була реальною в кожній своїй ланці. Владними функціями ради наділяли мільйони людей. Чи могла конкурувати з такою справді народною владою та парламентська республіка, яку повинні були встановити Установчі збори?

Тільки у 1920 році, під час перебування у Харкові і Москві В. Винниченко побачив, що собою справді являла радянська влада. За виконками рад, які користувалися розпорядчими функціями, приховувалася незрима влада компартійних комітетів. РКП(б) поділилася на зовнішню і внутрішню партії. Перша з них зберігала всі ознаки політичної партії, а друга, номенклатурна, стала державною структурою — нервовим центром усіх легально існуючих організацій. Кожний компартійний комітет цілком підпорядковувався тому, який стояв вище за адміністративно-територіальним поділом. Замість проголошеної диктатури пролетаріату під виглядом радянської влади встановилася диктатура купки компартійних вождів.

Встановлений восени 1917 року компартійний контроль над радами призвів до цілковитої зміни їхньої внутрішньої суті. Найголовнішою функцією компартійних комітетів відтоді стало так зване радянське будівництво. З органів революційної самодіяльності народних низів ради перетворилися на підконтрольну більшовикам державну структуру, персональний склад якої спочатку визначався компартійними комітетами, а потім легітимізувався на виборах.

За допомогою таких «кишенькових» рад більшовики почали після розгону Установчих зборів альтернативну радянській і цілком іншу за своїми цілями комуністичну революцію. Вона здійснювалася всупереч волі переважної більшості населення, а тому розтягнулася на довгих два десятиліття.

³³ Нитченко Дмитро. Листи письменників // Березіль. 1993. № 7–8. С. 54–55.

Дуалізм винайденої Леніним системи влади допоміг більшовикам справитися з визвольним рухом у більшості національних окраїн імперії, що розпалася. Використовуючи військову силу та нестримну соціальну демагогію, вони створили й утвердили національні радянські республіки. Завдяки конституційно незримій компартійній диктатурі конгломерат іззовні незалежних (з 1922 року — союзних) республік становив насправді не менш централізовану країну, ніж дореволюційна імперія. У цьому В. Винниченко теж мав нагоду пересвідчитися в 1920 році.

Основною метою комуністичної революції було підведення економічної основи під створений більшовиками в 1917 році диктаторський політичний режим. Йшлося передусім про побудову планової економіки, здатної керуватися директивами з одного центру. Після перших невдач державна партія зробила тимчасову перерву в комуністичному штурмі і за 1921–1923 роки лібералізувала соціально-економічну і національну політику. Жахлива практика, якою обернулася у 1918–1920 роках комуністична революція, була віднесена на рахунок нав'язаного війнами «воєнного комунізму», який нібито не мав жодного стосунку до справжнього комунізму. Концепцію «воєнного комунізму», яка рятувала пропаговану більшовиками перспективу, В. Ленін розробив тільки в 1921 році, тобто вже після переходу до непу. Відтоді комунізм був оголошений «світлим майбутнім», а поточним завданням стало так зване соціалістичне будівництво, здійснюване методом масового терору. Свого апогею терор досяг у десятиліття 1929–1938 роки, тобто під час другого комуністичного штурму.

Володимир Кирилович був радянцем, тобто прихильником рад як органів революційної активності народних низів у соціальній революції. Тільки тоді, коли більшовики привласнили радянські гасла і внаслідок цього підпорядкували собі ради, він став прибічником комуністичної ідеології в її ленінській інтерпретації. Інакше кажучи, ленінський комунізм почав йому подобатися тільки тоді, коли В. Ленін з тактичних міркувань відмовився від комуністичних гасел і взяв на озброєння радянські.

Прагнучи розв'язати проблеми соціальної революції в радянському дусі, В. Винниченко у 1917 році відмежовувався, тим не менш, і від рад, і від більшовиків внаслідок невизнання ними національного питання в революції. Після «екскурсії» в Харків

і Москву у 1920 році він оформляв своє відмежування у таких гострих виразах, що заробив собі почесне звання «ворога народу». У запису від 6 серпня 1926 року свою ідейну платформу Володимир Кирилович характеризував таким чином: «Я самотний, ізольований. Так, мої противники мають рацію: я самотний. З московським комунізмом я не можу погодитись. Не зважаючи на готовність жертвувати деякими своїми переконаннями, стиснути себе, віддати на пониження свою амбіцію ради національних досягнень, я все ж таки без внутрішнього непереможного опору не можу уявити собі своє існування в компартії... З нашими соціалістами, есерами й есдеками я не можу разом іти, бо національний момент, і то несправедливо зрозумілий, домінує в їхньому світогляді. З соціалізмом, як я його розумію, вони мало мають спільного. Про праві течії нема чого казати. І я сам ізольований»³⁴.

Коли писалися ці рядки, Володимир Кирилович ще сподівався повернутися на Батьківщину. Його надії остаточно розвіялися у травні наступного року, коли він дізнався, що для керівників КП(б)У його поворот небажаний. 8 червня 1927 року він пише знаменне спростування до ліберально-кадетської щоденної газети «Последние новости», яка видавалася в Парижі П. Мілюковим. Газета помістила статтю про нього, яка вся «страждала неточностями». Завдяки поширеності газети відповідь В. Винниченка обійшла всю українську еміграцію в Європі. виправляючи «неточності», Володимир Кирилович карбував: «“Вехи” не зміняв, бо маю тільки дві: соціалізм і самостійність України. 25 літ вони незмінно стояли на шляху моєї політичної діяльності і тепер не маю підстав міняти їх. Членом ні РКП ні ВКП не був і з неї, значить, і не виступав. Антикомуністом не був і не міг бути, себе таким заявляти, бо вчення комунізму — найпослідовніше, найчесніше й найнеобхідніше в сучасний мент з усіх учень, що торкаються інтересів працюючих класів і поневолених народів людства»³⁵.

Отже, один з лідерів УНР з викликом признавався у своїй відданості комунізму перед усією російською та українською антикомуністичною еміграцією.

³⁴ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 171.

³⁵ Там само. С. 362.

На початку 30-х років В. Винниченко почав розчаровуватися в комуністичній ідеї, яку більшовики, на його думку, знищували і спотворювали. Між словом і ділом, між теорією і практикою більшовизму пролягала безодня. Володимир Кирилович не міг зрозуміти, чому носії найбільш радикальних визвольних ідей запровадили після приходу до влади розвинуту систему державного терору.

Вивчаючи творчість В. Винниченка, Г. Костюк дійшов до висновку, що саме в цей час він перестав покладати надії на можливість у короткі строки, тільки за рахунок запровадження якісно іншої організації суспільства зробити життя людини щасливим. Причина провалу всіх соціальних експериментів полягала, на думку Винниченка, в природі самої людини. Щоб оновити життя на справедливих основах, людина повинна була оновити спочатку саму себе — свою психіку, душу, мораль, побут. Тільки нова людина здатна перебудувати світ на основі правди, добра, людяності³⁶.

Справедливість цього спостереження підтверджується щоденниковим записом від 18 липня 1932 року: «Сучасним комуністам здається, що досить змінити соціально-економічну базу людського господарювання, і життя людей почне ставати щасливим. Але в дійсності, ох, як ще багато доведеться перетерпіти, поки почне творитися дійсно щасливе життя... Може, цілі віки минуть, поки людство вичистить себе від чорнила феодально-буржуазного існування»³⁷.

Ми бачили, що В. Винниченко вже на початку 20-х років не поєднував свої комуністичні переконання з російським більшовизмом. Коли почалася кампанія українізації і зажевірла надія на повернення в Україну, його абстрактна віра в комуністичну ідею почала суміщатися з радянською політикою. На початку 30-х років вона знову стала абстрактною.

Винниченкові уявлення про комунізм як «світле майбутнє» змістилися в далеку перспективу, вимірювану століттями. І все-таки, після побиття всіх горщиків з керівниками КП(б)У, в паризькій брошурі 1934 року «За яку Україну?» він у котрий вже раз заявив про свою відданість комуністичній ідеології.

³⁶ Костюк Г. Записки Володимира Винниченка // Володимир Винниченко. Щоденник. Т. 1. С. 22–23.

³⁷ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. С. 66.

Згадуючи цей факт, І. Лисяк-Рудницький дивується, але тут же дає ключ до його розуміння: Винниченко прощався з марксизмом, але не з тією кінцевою метою, що її ставив собі марксизм. Як і раніше, він прагнув «земного раю», створення безкласового неантагоністичного ладу³⁸.

Володимир Кирилович до самого кінця свого життя так і не засудив комуністичної ідеології. Таке засудження самої ідеї комунізму (комуністичну практику в сталінському Радянському Союзі він не втомлювався засуджувати) виглядало б, на його думку, незрозумілим і недоречним. Адже він перестав вірити в комунізм, але винайшов собі адекватний заміник — конкордизм. Ідеї конкордизму можна знайти уже в першій редакції його роману «Нова заповідь» (1932 року). Цілісна теорія нового суспільного ладу викладена в досі неопублікованому післявоєнному двотомному філософському трактаті «Конкордизм».

Конкордизмом В. Винниченко називав систему всебічного (духовного, матеріального, правового, фізичного та ін.) погодження між людьми, засновану на колектократії. Колектократією була названа універсальна система виробничих кооперативів, у якій всі працівники є співвласникам кожного окремого підприємства і тому мають право на свою частку прибутку.

Як тут не згадати те, що В. Винниченко з 1917 року був радянцем і поділяв, разом з іншими, радянське гасло «Фабрики — робітникам!». Винниченкова концепція колектократії живилася й американським «народним капіталізмом», який почав розвиватися з кінця XIX століття. Тоді окремі приватні підприємства почали розподіляти частину прибутків між працюючими і (або) випускати додаткові акції для придбання членами трудового колективу.

Аналізуючи під цим кутом зору творчість В. Винниченка, Г. Костюк згадав роман «Хочу!» (1916 року). В ньому була зроблена спроба показати творення нових соціальних відносин між прадавцем і робітниками на базі заінтересованості останніх у прибутках. Проповідником ідеї «отворченої вільної праці» в романі виступив молодий поет Андрій Халепа³⁹.

³⁸ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

³⁹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 77.

Сучасна дійсність дала нам можливість перевірити ідею колектократії на практиці. З 1991 року почалася приватизація державних підприємств. Вона набувала різних форм, у тому числі — передачі підприємств у руки трудового колективу. Виявилося, що така схема роздержавлення найбільш невдала під кутом зору ефективності виробництва. Поведінка працюючої людини залежить від того, ким вона себе відчуває — співвласником підприємства або найманим працівником, який не повинен турбуватися про технічне переозброєння, ринки збуту продукції, умови її реалізації тощо. Найбільшою мірою на таке відчуття впливає походження одержуваного доходу. Якщо частка прибутку в доході є більшою, ніж частка заробітної плати, працівник відчуває себе підприємцем, при зворотному стані справ — робітником. Коли співвласниками є всі працюючі, одержуваний прибуток після розподілу не може перевищувати заробітної плати. Виробничі перспективи таких підприємств завжди залишалися незадовільними, поки діяла ця схема приватизації.

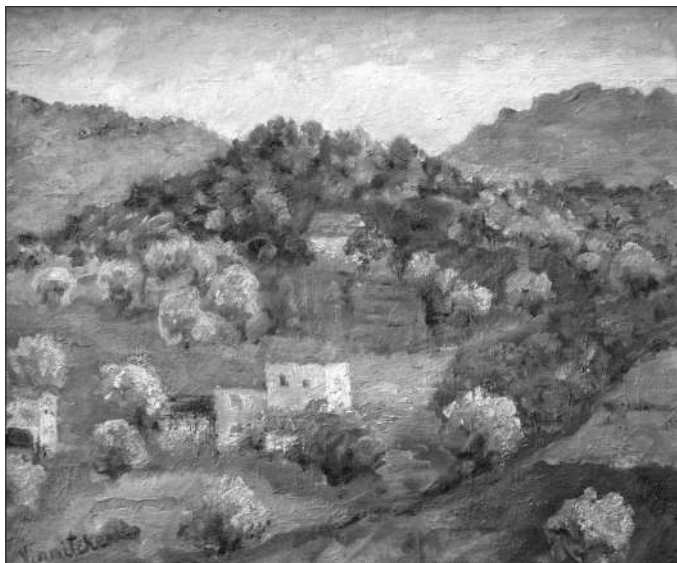
Оцінюючи концепцію конкордизму, І. Лисяк-Рудницький справедливо зауважив, що В. Винниченко належав до тих людей, які не можуть жити без утопії⁴⁰.

Утопічність конкордизму не вимагала особливих доказів. Врешті-решт соціальний мир не можна ототожнювати з відсутністю антагонізмів. Боротьба суперечливих суспільних сил є двигуном прогресу. І навпаки, формування гармонійного суспільства, про яке мріяв В. Винниченко, боротьба з «дискордією» пов'язані з насиллям. Прагнення «ощасливити» суспільство примусовими заходами завжди вело до протилежного: диктатури, тиранії, гноблення.

ПІДСУМОК ЖИТТЯ

Життя славетних завжди привертає увагу широкого кола читачів. У країнах Заходу ця тематика поширена в жанрі як науково-популярної, так і художньої літератури. В СРСР об'єктивно існуючий інтерес до біографістики не заохочувався або використовувався в пропагандистських цілях. Започаткована Парламентським видавництвом серія біографій повинна висвітлити законність вітчизняної історії в індивідуальних долях її творців.

⁴⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 108.

*Краєвид
Мужена.
Картина
роботи
В. Винниченка.
1932 р.*

Перша присвячена В. Винниченку брошура з'явилася ще в 1917 році. Однак після поразки Української революції він не міг розраховувати на інтерес до себе з боку тих, хто розпоряджався типографіями і запасами паперу. Переможці спочатку піддали його остракізму як «ворога народу», а пізніше прирекли на забуття. З 1934 до 1987 року ім'я В. Винниченка в радянській пресі можна було згадувати лише в контексті критики «українського буржуазного націоналізму». Колосальна брила реальної історії, в якій зосереджувалася вся національно-визвольна боротьба українського народу в 1917–1920 роках, була ізольована від суспільства у спецховищах архівів і наукових бібліотек.

Через Винниченка-політика постраждав й Винниченко-письменник. Компартійно-радянський режим не мав претензій до його літературної творчості, але на початку 30-х років вилучив з бібліотек і знищив всю Винниченкіану.

Нещасливо склалася й емігрантська доля В. Винниченка. Як правило, в чужих краях українські емігранти трималися до купи, щоб протистояти несприятливим умовам життя. У Винниченковій еміграційній хвилі мали вагу три угруповання емігрантів: з Великої України — прихильники С. Петлюри і П. Скоропадського, з Галичини — оунівці. В. Винниченко зі своїми радянськими

*Подружжя Винниченків.**Мужен, 1940-ті рр.*

настроями був чужий серед всіх. Ніхто, навіть і сам Винниченко, не задумувався над природою його радянськості. Вона була одягнута в марксистські шати, але не мала спільних рис з російським більшовизмом.

Переможці потребували Винниченкового пера, його гучної слави і харизми. Йому робилися спокусливі пропозиції. Він сам всім серцем прагнув опинитися на Батьківщині і служити своєму народові. Проте Володимир Кирилович бачив далі, ніж ті десятки тисяч втікачів, які повернулися на Батьківщину, щоб загинути згодом у сталінських тюрмах і концтаборах. Тому він залишався за кордоном, хоч не мав засобів для існування.

Людина, яка побувала на вершинах державної влади, змушена була постійно займатися фізичною працею, уриваючи жалюгідні крихти часу для інтелектуальних занять. Талант великого письменника теж залишався не востребуваним в Західній Європі. Лише після Другої світової війни Володимир Кирилович вийшов зі смуги забуття. Представники нової хвилі української еміграції з подивом пересвідчилися в тому, що один з родоначальників українського визвольного руху все ще живий. Вони не могли

зрозуміти, чому В. Винниченко вважається на Заході другим Сталіна, тому що точно знали: в Радянському Союзі за читання його праць людей звинувачують у антирадянській діяльності.

Торкаючись подій Руїни XVII століття, Володимир Кирилович зауважив, що історію України треба читати з бромом. Це зауваження стало крилатим висловом, хоч не всі з ним згодні: до історії не треба ставитися надто емоційно. В усякому разі, ми можемо твердити, що сам Винниченко обходився без заспокійливих засобів, коли опинився у вирі трагедійних подій, перед якими тьмяніють нещасливі роки Руїни.

Немало істориків, від петлюрівця Зіновія Книша до комуніста Івана Хмеля, закидали В. Винниченка брудними звинуваченнями, використовуючи для цього його негативні самооцінки. Вони наївно сподівалися таким способом переконати своїх читачів у справедливості своєї власної позиції. Однак В. Винниченка бруд не торкнувся. Його можна було тимчасово відсунути в тінь, а потім навіть видряпати прізвище з підручників. Однак український народ завжди прагнув свободи і незалежності. Ім'я Винниченка невіддільне від цих понять, і воно залишатиметься з народом. Винниченко вже має своє місце у вітчизняній історії.

ПІСЛЯМОВА

Мабуть, читач знайде в цій книзі немало фактів, щоб зняти звичну наліпку націонал-комуніста з постаті Володимира Винниченка. Він не раз наближався до тої грані, яка відділяла його від націонал-комунізму, але не переходив її. Однак для того, щоб переконливо заперечити його приналежність до націонал-комуністів, треба визначити, ким були вони і де знаходилася та грань.

Мені доведеться запозичити деякі положення в цій післямові з власної рецензії на книгу Ю. Шаповала про Олександра Шумського. В рецензії я твердив, що В. Винниченко був таки націонал-комуністом, але нетривалий час¹.

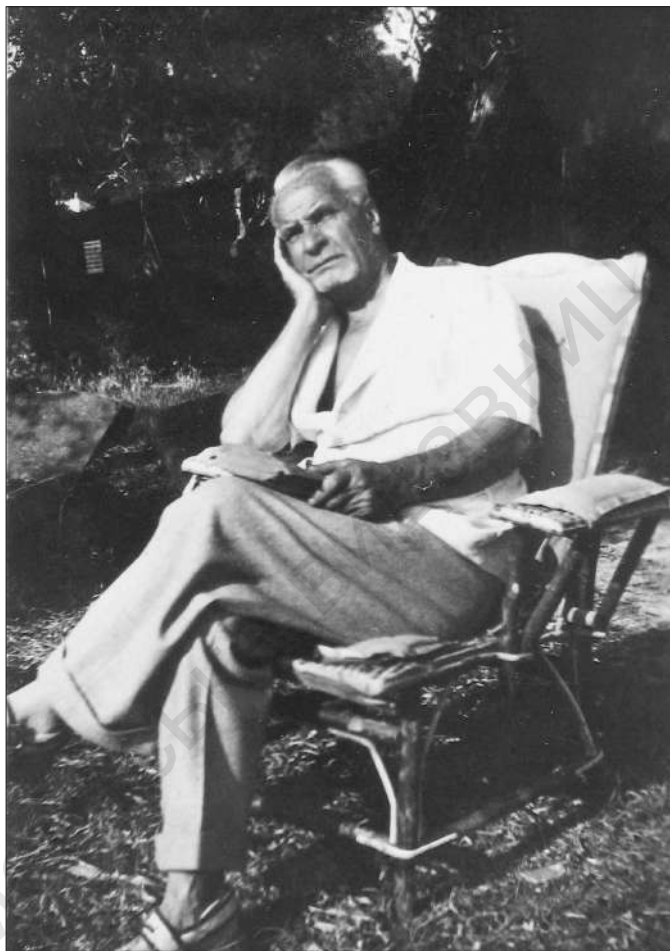
Я не відкривав Америки цим твердженням, яке в негативний спосіб змінювало оцінку В. Винниченка у визвольних змаганнях і протиставляло його іншим лідерам Української революції. На жаль, саме така оцінка панувала в пострадянській історіографії. Але ж у 2005 році я опублікував книгу про Винниченка, тобто за означенням мусив розібратися в тому, чи був він націонал-комуністом, чи не був. Справді, в перипетіях його біографії я розібрався, але тільки на її відрізках до 1917 і після 1921 року. А специфіка його біографії як політичного діяча (не як письменника!) полягала в тому, що він виростав у загальнонаціональну фігуру в тисячолітньому процесі державотворення саме в роки визвольних змагань 1917–1920 років. Ці розділи в нашій спільній книзі писав

¹ Шаповал Ю. Олександр Шумський: життя, доля, невідомі документи. Київ ; Львів, Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. 742 с. // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 197.

мій співавтор. Писав емоційно, переконливо, з використанням багатьох архівних документів. Інші книги, крім нашої, яка була першим політичним портретом В. Винниченка, друкувалися літераторами, тому ми дивилися на Винниченка як політичного діяча очима В. Солдатенка. Тим більше, що Валерій Федорович опублікував пізніше ще кілька книг про участь Винниченка у визвольних змаганнях.

Чи являв собою націонал-комунізм цілісну ідеологію, котра об'єднувала однодумців? Таку, наприклад, як націонал-соціалізм? Чи це словосполучення мало як підоснову «комунізм», а додатковий термін указував лише на національну специфіку, що виникала під час запровадження комуністичного ладу в іншому етнонаціональному середовищі? Чи, можливо, це словосполучення включало у себе не тільки врахування комуністами національної специфіки, яке справді мало місце, а й сигналізувало про наявність принципово іншого явища: імітацію комуністичної ідеології противниками комуністів під тиском конкретної політичної ситуації? Існує ще одна обставина, котра істотно коригує поставлені запитання: прибічниками якого комунізму були вожді більшовиків — первинного марксистського чи ленінського? Хоч у радянські часи словосполучення «марксизм-ленінізм» писали через дефіс, насправді існувала принципова відмінність між первинним західноєвропейським марксизмом середини XIX століття і таким же марксизмом останніх десятиліть XIX — початку XX століття. Так званий революційний марксизм середини XIX століття, коли був опублікований «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (у відданості якому клялися більшовики), пропагував війну класів. Ленінська теорія революції, яка одягалася в шати проповідуваного тодішніми комуністами революційного марксизму, провадила до встановлення деспотизму азіатського типу. Натомість західноєвропейські марксисти останніх десятиліть XIX — початку XX століття, які, залишаючись марксистами, стали називати себе не комуністами, а соціал-демократами, так само як російські меншовики й партія В. Винниченка і С. Петлюри (УСДРП), пропагували співробітництво класів. Між комуністами ленінського типу, тобто більшовиками, і соціал-демократами, тобто соціалістами (були й соціалісти немарксистського типу — російські та українські соціалісти-революціонери, есери) пролягала політична безодня.

Володимир
Винниченко.
1950 р.

Українське питання виявилося бар'єром, який не дозволяв злиття політичних сил з однаковими соціальними програмами: загальноросійської партії конституційних демократів (кадетів) та української партії соціалістів-федералістів (есефів), загальноросійської партії соціалістів-революціонерів і партії українських есерів, загальноросійської партії соціал-демократів (меншовиків) та української партії соціал-демократів В. Винниченка — С. Петлюри. За ідеологією соціалісти-федералісти не відрізнялися від партії народної свободи, як змушені були назвати себе російські конституційні демократи після повалення самодержавства, але

есефи вирішили піаритися на популярному терміні «соціалізм». Чи можна стверджувати за аналогією, що українські націонал-комуністи були такими ж комуністами, як і російські більшовики, однак з власним поглядом на українське питання?

Аналогія не спрацьовує, тому що націонал-комунізм був ідеологічно і політично неоднорідним. Під цю збірну назву підпадали і колишні члени УСДРП (П. Буценко, Ю. Медведєв, Є. Неронович, пізніше А. Драгомирецький, А. Річицький, М. Ткаченко), і українські есери (П. Любченко, Г. Гринько, О. Шумський та ін.), і більшовики (В. Шахрай, Г. Лапчинський, М. Скрипник та ін.). Корінні більшовики, і найперше — один із засновників цієї партії та її органів безпеки М. Скрипник бажали створювати в Україні ту ж саму тоталітарну державу, тільки більш-менш незалежну від Росії. Вихідці з українських соціалістичних партій здебільшого бажали застосувати свої сили в умовах більшовицького панування на реалізації завдань, які були життєво важливі для українського народу, але розглядалися вождями РКП(б)-ВКП(б) як тактичні, тимчасові. Деякі з них ставали більшовиками з суто кар'єрних міркувань. Особливо вражає кар'єра П. Любченка, який дослужився до посад секретаря ЦК КП(б)У в 1927–1934 роках і голови Раднаркому УРСР в 1934–1937 роках, виконуючи найстрахотливіші завдання з Кремля, аж до організації розкуркулення і Голодомору.

Політичні діячі з інших партій, які спокусилися високими посадами в компартійно-радянській номенклатурі, знаходилися на службі у кремлівських вождів і разом з ними формували й зміцнювали тоталітарну державу. В. Винниченко, однак, не переступив грані, не спокусився посадами. Якщо погодитися з тим, що ознакою націонал-комунізму є приналежність до компартійно-радянської номенклатури, то таким комуністом він не став.

Чи став він комуністом, перебуваючи поза межами радянських республік? Сам він неодноразово заявляв, що усвідомлює себе комуністом. Він вийшов з УСДРП і навіть став на чолі невеликої комуністичної групи, яку намагався «прив'язати» до легально існуючої в радянській Україні партії укапістів.

Тут ми потрапляємо в термінологічну пастку, бо зустрічаємося з політичними діячами протилежних поглядів, які однаково називали себе комуністами. Колишній міністр радянської Угорщини

Георг Лукач у відповіді на брошуру «Революція в небезпеці! Лист Закордонної групи комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки», яка була надрукована кількома мовами В. Винниченком після його повернення восени 1920 року з радянських республік, категорично заявив: «Не має пан Винниченко з комунізмом абсолютно нічого спільного»². Тим часом у Винниченковому щоденнику під 6 червня 1926 року маємо такий запис: «Писати чи не писати листа до ЦК КП(б)У? Писати їм, що Москва робить не комунізм, а дискредитацію його на багато літ, а вони, покірні слуги та виконавці наказів Москви, вчиняють не історичний подвиг, а злочинство?»³.

Кремлівські вожді і діячі керованого ними Комінтерну відмовлялися вважати В. Винниченка комуністом. У Кремлі називали комуністами членів своєї партії, партій Комінтерну, а після Другої світової війни — партій, створених за зразком ВКП(б) — КПРС. Таким комуністом Володимир Кирилович справді не був, а тому хоробро кидав виклик усьому світовому комунізму, звинувачуючи носіїв цієї ідеології в некомуністичності.

Мабуть, не варто тим дослідникам діяльності В. Винниченка, які й досі залишаються відданими комуністичній ідеї, втискувати його в коло своїх односторонніх. Спочатку треба розібратися, який зміст він вкладав у «свій» комунізм.

Як відомо, прихильники марксизму впродовж кількох десятиліть сприймали комунізм як цілісне поняття. Плутанина з термінологією почалася тоді, коли стало відомо, що К. Маркс поділив комунізм на дві фази, і для позначення першої (розподіл матеріальних благ за трудом) скористався популярним терміном «соціалізм», а за другою фазою (розподіл благ за потребами) залишив назву «комунізм». Соціалісти, які марксистами не були, нікуди не поділися, але їхній соціалізм нічим не нагадував Марксів комуносоціалізм, який марксистки теж назвали соціалізмом. В. Ленін назвав свою партію комуністичною, але використав цей термін як зручний для пропаганди синонім «світлого майбутнього». Робітничо-селянські маси його країни мусили зайнятися

² Див.: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 277.

³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 124.

будівництвом соціалізму як першої фази комунізму, тобто будівництвом комуносоціалізму. Тим часом прибічники первинного, тобто немарксистського соціалізму зовсім не прагнули ліквідувати приватну власність на засоби виробництва, товарно-грошові відносини і вільний ринок. Під соціалізмом вони розуміли перерозподіл державою національного доходу на користь найменш захищених верств і прошарків суспільства з метою зменшення соціальної напруги і налагодження класового співробітництва. З ними солідаризувалися й соціал-демократи після здійсненої переважно Е. Бернштейном ревізії марксизму.

Отже, між соціалістами і комуністами існувала докорінна різниця, хоча російські комуністи будували в своїй країні соціалізм (насправді — комуносоціалізм). Ідеолог лівого крила партії українських есерів В. Еллан-Блакитний у серпні 1918 року заявив: «Ми не можемо єднатися з більшовиками та лівими есерами, оскільки вони комуністи, а ми — соціалісти»⁴. Насправді ліві російські есери не були комуністами, вони уклали нерівноправний союз з більшовиками під впливом «неусвідомленого соціалізму» народних низів з їх екстремістськими вимогами. Однопартійці Еллана-Блакитного незабаром після цієї заяви теж уклали такий союз, перетворившись на боротьбистів, і з цієї самої причини.

Що відрізняло В. Винниченка від його соратників у партії українських соціал-демократів й одночасно зближало з більшовиками? Маються на увазі не програмні, тобто стратегічні, а тактичні цілі більшовиків, пов'язані з використанням «неусвідомленого соціалізму» народних низів, втілюваного в гаслах рад солдатських і робітничих депутатів. Це гранично чітко сформулював І. Лисяк-Рудницький: «Суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними цілями. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад, “капіталізм”, в якому бачив явне втілення соціальної несправедливості. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим, півколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів “панів і буржуїв”, що їх уважав за паразитарну класу, та

⁴ Див.: Шаповал Ю. Олександр Шумський: життя, доля, невідомі документи. С. 62.

Автограф
Володимира
Винниченка

прагнув ліквідації цієї класи. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, — господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія — це “класа непрацюючих... вічно безробітні, вічно гулящі люди”. Трударі голодують, а буржуї об’їдаються кав’яром і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками»⁵.

Про цю спорідненість з більшовиками і відразу до колег у ним же очолюваному уряді Центральної Ради Володимир Кирилович розповів цілком відверто у написаному в Москві 20 вересня й опублікованому в газеті «Нова доба» 28 листопада 1920 року листі — першій негативній публічній реакції на результати поїздки в радянські республіки: «Для мене під час мого перебування в уряді Центральної Ради особливим стражданням була якраз подвоєність, цей тільки словесний соціалізм, який нами не творився, не втілювався. І чом же іншим большевизм ослаблював нас, більш чутливих, тих, що тужили за внутрішньою психологічною організованістю (себто за цільністю), — як не цією захоплюючою сміливістю, залізною послідовністю, гордістю здійснення *слів*, втіленням того, тільки уявлялось, руйнацією того, що з давніх давен втілено»⁶.

Прагнення бути чесним із собою підводило його до такого висновку в протиставленні соціалізму колег по уряду, який він брав у лапки, з комунізмом, що, як йому здавалося до поїздки в радянські республіки, сповідували більшовики: «Для мене різниця між “соціалізмом” і комунізмом полягає ще в тому, що “соціалізм” представляють і захищають люди роздвоєні, непослідовні, нечесні з собою й з другими, які стоять одною ногою на одному березі, а другою на другому. В той час як комунізм, на моє розуміння, є найбільша послідовність, перетворення ідеї в акцію, злиття того, що говориться, з тим, що робиться, це суцільність,

⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 98.

⁶ Винниченко Володимир. Публіцистика / упоряд. Віктор Бурбела. С. 58.

єдинство, найвища гармонія в людині й у громадянстві...Хотілося дати й собі волю *бути соціалістом*, справжнім, дієвим, який втілює нарешті те, про що стільки *говорилося*, — себто, бути “большевиком”»⁷.

І що ж він побачив у республіках, опанованих більшовиками, в ті часи, коли не відрізняв комуністів від більшовиків? «Ми побачили, — писав він, — що “большевики” не до кінця большевики, що, руйнуючи й змітаючи старі відносини й форми життя, вони не все, не до кінця руйнують, що вони про дещо теж тільки *говорять*, перетворити ж в діло, в акцію те, що говорять, не можуть, не сміють, не хочуть»⁸.

Особливо вразило Володимира Кириловича ставлення більшовиків до українського народу, до його культури, цінностей, традицій. Попри всі декларативні заяви вождів РКП(б) поважати українську державність, мову і культуру він на власні очі побачив таке: «Коли в мене на очах топтали портрети Шевченка, коли глузували при мені з української мови, коли з матірною лайкою згадували ім'я мого краю, й коли це саме (тільки в більш пристойних формах) робили не прості солдати, але відповідальні партійні діячі большевизму, я з боєм зрозумів, що й большевики мають такі куточки, до яких не досяг вогонь їхньої великої сміливості, що в цих куточках і вони такі ж нечесні, непослідовні, несміливі й старі, як перший-ліпший руський чорносотенець»⁹.

Радянські люди кількох поколінь звикли, що в їхній країні комуністи будували спочатку соціалізм, а потім — розвинутий соціалізм, тим часом як на горизонті постійно мерехтіло «світле майбутнє». «Останній романтик» Микита Хрущов пообіцяв народу комунізм із розподілом за потребами уже в 1980 році. Внаслідок цього теоретикам Л. Брежнєва довелося конструювати трифазний комунізм вигадкуванням фази «розвинутого соціалізму» тривалістю в кілька десятиріч з розподілом по труду. За моїми спостереженнями, тепер уже мало хто пише, що в Радянському Союзі справді будували соціалізм. Століттям раніше в цьому вже не сумнівався Володимир Винниченко.

⁷ Винниченко Володимир. Публіцистика / упоряд. Віктор Бурбела. С. 58.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 58–59.

Справді, в недатованій частині щоденника за 1921 рік можна прочитати таке: «Советська Росія не має нічого спільного з соціалізмом, в якому ідеї й відчуття спільності, альтруїзму є основними речами, де з економічного погляду надлишок є основа господарчої системи»¹⁰. А 11 лютого 1926 року Володимир Кирилович гірко скаржився самому собі: «Так звані “комуністи” (варто зауважити: в лапках! — С. К.) викидають з України мою працю, яку редакція видавництва “в захваті читала”. За те, що я люблю свій край, свою дійсно робітничо-селянську Україну; за те, що люблю її чесно, й любові своєї не продаю за розкоші, за лакомства нещасні. За це я позбавлений жити на ній, за це навіть праці своєї ніде примістити не можу. Чи так же, дійсно, будується соціалізм? Ох, Москва, Москва! Щоб ти не затіяла будувати, а все в тебе виходить тюрма!»¹¹.

Плануючи об'єднати в 1921 році Закордонну групу УКП і Закордонний комітет УПСР в Український революційно-соціалістичний союз, В. Винниченко сформулював у щоденнику своє бачення його платформи в соціально-економічній, політичній і міжнародній галузях. Найбільш цікавою у цьому документі є оцінка політики «соціалістичного будівництва», яка проводилася керівництвом РКП(б): «Як переходовий період до соціалістичного господарства від бюрократично-централізованої і милітаризованої системи державного капіталізму, заведеного РКП, — кооператизація всіх галузей народного господарства як у сфері продукції, так і розподілу (індустрія, торгівля, споживча справа, а де надається, то й сільське господарство)»¹².

Звичайно, він помилявся, оцінюючи створений більшовиками економічний лад як державний капіталізм. Державну форму господарювання можна вважати капіталістичною тільки в економічній системі, яка дозволяє приватну власність членів суспільства на засоби виробництва і функціонування вільного ринку. Здійснювана більшовиками націоналізація засобів виробництва фактично виплескувалася в експропріацію суспільства «державою-комуною», яка контролювалася невеликою купкою вождів. Те, що

¹⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 71.

¹¹ Там само. Т. 3. С. 52.

¹² Там само. Т. 2. С. 69.

зробили вожді, слід називати запровадженням основних начал комуносоціалізму, а не державним капіталізмом і не соціалістичним будівництвом. В. Винниченко представляв собі економічний аспект соціалістичного будівництва як кооператизацію, тобто спільну продукційну діяльність при спільному управлінні трудових колективів своїми підприємствами.

У січні 1926 року Володимир Кирилович задумав написати брошуру з розповіддю про те, як, на його думку, слід розгортати соціалістичне будівництво в Радянському Союзі. Задум залишився нереалізованим через очевидну неможливість зацікавити в цьому керівників ВКП(б) — КП(б)У. Однак сукупність тез дає можливість побачити потужний творчий потенціал людини, яка за інших обставин, перебуваючи на вершині влади, могла б змінити обличчя України: «Тези: політика і методи Політбюра ведуть до капіталізму. Методи опозиції Зінов'єва — Каменєва загрожують поверненням воєнного комунізму. І те, й друге соціалізму не дасть. Єдине, що могло б дати якісь підвалини, це усупільнення системи господарства. Держава повинна випустити з своїх рук господарство, повільно, ступнево передавши його самим продуцентам, організованим у господарські колективи. Дати волю приватному інтересові та ініціативі, тісно зв'язавши його з інтересом громадським. Дати “привідний пас” до цієї сили, зробити її мотором громадської машини. Держава повинна бути тільки машиністом, що слідкує за правильним функціонуванням усього апарату, а не самим апаратом. Отже, сприяння кооперації, артілям, комунальним господарствам, словом, усяким товариствам громадського характеру. Політична влада повинна лишитися в руках компартії тільки до перемоги громадського характеру господарства, до її закріплення. Повільний перехід до соціалістичної демократії — радянського чи загального типу, — це не важливо»¹³.

Ці тези доводять, що Винниченка аж ніяк не можна назвати комуністом — ні в більшовицькому розумінні, ні у вигаданому ним самим романтизованому баченні цього вибухового терміна. Всупереч власним деклараціям він залишався соціал-демократом у західноєвропейському значенні цього поняття. Діючи в унісон з правими партіями, які відстоювали інтереси роботодавців,

¹³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 32. Запис від 15 січня 1926 р.

і турбуючись про інтереси робітників, соціал-демократи в ХХ столітті спромоглися перетворити капіталістичні країни на соціальні держави. Назвати їх соціалістичними не довелося, тому що популярний бренд соціалізму спочатку використали комуністи, а потім — націонал-соціалісти.

В. Винниченко інтенсивно «перетравлював» у собі в міжвоєнні роки практичний і аналітичний (у «Відродженні нації») досвід визвольних змагань. Будучи чесним із собою, він не раз картав себе за допущені помилки на високих посадах. Щоправда, коли йшлося про фундаментальні, світоглядні засади, які обумовлювали його «лівизну» у власній партії, то він відступав у непрякій формі.

Вказуючи на те, що Володимир Кирилович турбувався про долю робітництва і пролетаризованого селянства, І. Лисяк-Рудницький додавав: «Орієнтуючися виключно на ці класи, некритично ідентифікуючи себе з їхніми жалями та гнівом, він відштовхував від участі в українському будівництві заможні й освічені верстви населення, включно з т. зв сільською буржуазією, “контрреволюційною куркульською стихією”, — отже, якраз ті елементи, що могли послужити найнадійнішим фундаментом держави»¹⁴. Щоправда, український мислитель тут же зауважував, що ці помилкові погляди поділяла більшою чи меншою мірою вся наддніпрянська інтелігенція.

Це правда, українські інтелектуали були більш схильні керуватися у визвольних змаганнях тезою про боротьбу класів, а не про їх примирення в інтересах національної справи. Це викликалося об'єктивними обставинами — особливою гостротою соціального протистояння у Східній Європі (яке пояснювало, до речі, появу під час революції рад солдатських і робітничих депутатів). Однак В. Винниченко був лідером, впливав на настрої і дії найбільш інтелігентної частини суспільства, і його особлива «лівизна» серед однопартійців негативно впливала на хід подій. У повоєнний час винахідник ідеї «трудових рад» непрямим чином визнав це у щоденнику, коли зауважив, що не має значення, якого типу мусить бути соціалістична демократія — радянського чи загального.

Створюючи радянську імперію на уламках царської, більшовицькі вожді недорахувалися п'ятох країн. Фінляндія, Польща,

¹⁴ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 100.

Литва, Латвія та Естонія спромоглися вислизнути з їхніх обіймів. Натомість українці в добу визвольних змагань не змогли задовільно відповісти на виклик Кремля. З третьої спроби, зосередивши в Україні мільйонну армію, російський монстр поглинув її. Наслідки відчуваються й досі: триває четверта російсько-українська війна.

У здобутті незалежності Фінляндії велику роль відіграли особисті якості Карла Густава Маннергейма. У радянсько-польській війні 1920 року поляки згуртувалися навколо Юзефа Пілсудського і завдали поразки російському Голіафу з його п'ятимільйонною армією. Невже українці програли єдиноборство з радянською Росією внаслідок незадовільного лідерства М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри?

В. Винниченко першим сформулював таке запитання і першим же відповів на нього. У «Відродженні нації» є невеличкий підрозділ «Не в особах річ» з такими знаменними словами: «Коли б ожив Олександр Македонський чи Наполеон і захотів допомогти Центральній Раді та Генеральному секретаріату, то й то не допомогло б»¹⁵.

Виступаючи в Нью-Йорку на влаштованій Українською вільною академією наук науковій конференції, яка присвячувалася 60-річчю Української революції, Ярослав Білінський так перефразував цей висновок: «Ленін як державний муж перевищував Грушевського, Винниченка і Петлюру. Слід, одначе, підкреслити, що особистості не були вирішальні: ні Олександр Великий, ні навіть Наполеон не допомогли б Раді у 1918 р.»¹⁶.

Після Першої світової війни міжнародна ситуація складалася для України вкрай несприятливо, тоді як Польщі, Фінляндії і країнам Балтії вона допомогла добитися незалежності. Тим часом голодуюча внаслідок комуністичного експерименту радянська Росія вчепилася в хлібну Україну мертвою хваткою. До того ж в уявленні носіїв центральної влади від царів до вождів Україна була територією, без якої Росія втрачала якості імперії. Не дивно, що під час відновлення імперії більшовики звернули увагу найперше на Україну.

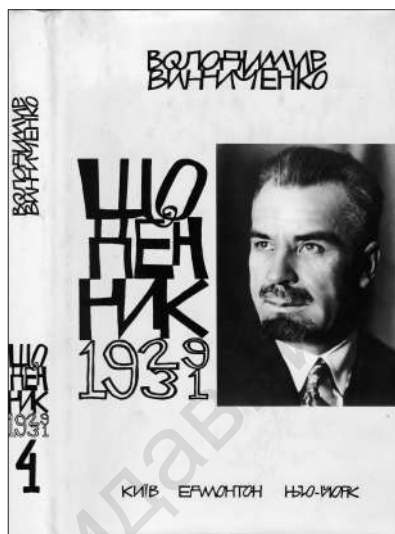
¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 219.

¹⁶ Bilinsky Yaroslav. The Communist take-over of the Ukraine. In: The Ukraine, 1917–1921: a study in revolution. Cambridge, Mass., 1977. P. 104–127 / Цит.: за Володимир Винниченко. Аннотована бібліографія / упоряд. В. Стельмашенко. С. 452.

Однак безпосередній учасник визвольних змагань Ісак Мазепа цілком справедливо звертав увагу на головну причину невдач в українському державотворчому процесі: «Причини наших минулих невдач мусимо шукати не в тих чи інших окремих особах або політичних ідеологіях, а в першу чергу в загальному маловідрадному стані нашого суспільства, як спадщини довгої попередньої неволі під владою царської Росії»¹⁷.

Це добре усвідомлював В. Винниченко — набагато краще, ніж його сучасники і краще, ніж його нащадки. На початку Української революції він з великою художньою силою занотував собі у щоденнику: «Ми всі — дитяча нація. Ми щойно вилупились і на нас ще тільки жовтенький пушок державності в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди. І як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з заїдами, створіннячко бойовничим півнем, напинається, кричить і найжує свій жовтенький пушок»¹⁸.

Після того, як визвольні змагання завершувалися очевидною поразкою, Володимир Кирилович все-таки підсумовував їхній позитивний вплив на національну свідомість народу в таких виразах: «Не може бути, щоб ці два роки колосальної роботи над усвідомленням нації всякими способами, — книжками, газетами, міністерствами, виборами, німцями, гетьманом, большевицькими контрибуціями, — не може бути, щоб це — не дало народові свідомості!»¹⁹.

*Суперобкладинка 4-го тому
Щоденника» Володимира
Винниченка, видана у Києві
видавництвом «Смолоскип»
у 2012 році*

¹⁷ Мазепа І. Підстави нашого відродження... Ч. 1. Причини нашої бездержавності. Новий Ульм, 1946. С. 175.

¹⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 273. Запис від 11 (24 за нов. ст.) жовтня 1917 р.

¹⁹ Там само. С. 372. Запис від 20 серпня 1919 р.

І, нарешті, підбиваючи доленосні підсумки визвольних змагань, він так прогнозував дальший хід подій у радянській Україні: «Далеко, ой далеко ще до цілковитого відродження нашої нації! Не одне покоління ще повинно протоптувати шлях, яким ітиме вільно й нормально весь народ. Коли міста наші ще мають назви в честь чужинців, коли вулиці носять імена людей, що проголошували диктатуру руської культури на Україні, коли святкуються свята чужої культури, а свят своєї культури ще нема, то не хутко це зникне, немало ще етапів боротьби буде»²⁰.

«Виповзання» з Росії не завершилося навіть упродовж трьох останніх десятиліть, коли український народ здобув суверенні права і вже міг розпоряджатися власною долею. Цей процес справді вимірювався не роками, а поколіннями. Можна багато говорити про досягнення в державотворчому процесі і в національному відродженні, але й досі не варто заспокоюватися на досягнутому.

Ця книга аналізує діяльність В. Винниченка-політика. У ній майже нічого не сказано про літературну й зовсім нічого — про мистецьку спадщину В. Винниченка. Можливо, в мистецьких полотнах відсутні ознаки Винниченкового генія, але його досягнення в галузі художньої літератури — неперевершені.

Однак через Винниченка-політика постраждав Винниченко-письменник. Компартійно-радянський режим не мав претензій до його літературної творчості, і в Україні 20-х років романи, оповідання і п'єси письменника друкувалися багатотомними збірками. Усе припинилося в 30-ті роки, коли з бібліотек була вилучена і знищена вся Винниченкіана.

У незалежній Україні літературні твори Володимира Кириловича переживають друге народження, але якими темпами? В інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр» (5 березня 2011 року) професор Галина Сиваченко з гіркотою визнала: «Повного зібрання його творчості не було й не буде: принаймні, за нашого життя». Такий парадоксальний висновок має під собою ґрунт. По-перше, вітчизняне книговидання не може справитися з випуском багатотомних зібрань будь-якого письменника внаслідок відсутності достатнього читачького попиту. Повне зібрання творів Тараса Шевченка

²⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 204. Запис від 22 вересня 1926 р.

*Коробки
з архівом
В. Винниченка,
що зберігаються
в Інституті
літератури
ім. Т. Г. Шевченка
НАН України*

побачило денне світло тільки завдяки державному фінансуванню, тобто воно не є комерційним виданням. Читацький попит чим далі, тим більше зміщується в бік електронних видань, але ж для їх продукування потрібна зазвичай паперова основа. По-друге, суспільство не відчуває необхідності знайомитися з художньою творчістю В. Винниченка. Існує певна інерція, породжена тривалим її замовчуванням.

Володимир Винниченко не має в сучасному суспільстві тієї уваги, на яку заслуговує. Тривалий час історики закидали Винниченка брудними звинуваченнями, використовуючи для цього негативні самооцінки людини, яка звикла бути чесною із собою і з іншими людьми. Вони сподівалися в такий спосіб переконати своїх читачів у справедливості своєї негативної позиції. У сучасній історичній літературі погляди і діяльність Володимира Кириловича досить успішно відсунуті в бік тієї спотвореної реальності, в якій українське суспільство існувало в радянські часи.

Слід сподіватися, однак, що перед новими поколіннями українських громадян постать Володимира Винниченка постане в усій своїй істинній величині. Українська нація відроджується в постійній боротьбі, а тому мусить пам'ятати і належним чином вшановувати людину, яка зробила справу її відродження метою життя і здобула в досягненні цієї мети величезних успіхів.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авдієнко, М. 112, 267, 298
Алексєєв, М. 99
Андрєєв 86
Андрієвський, А. 251
Андрієвський, П. 274, 283, 288,
301, 316, 317, 336
Антонович, Д. 58, 67, 107, 112,
167, 287, 300
Антонов-Овсієнко, В. 227, 229,
230, 231, 234, 269, 308, 323,
324
Артем 322
Арцибашев 86
Афанасьєв, Г. 253

Б

Бабич, Б. 140
Бабій, Іван 409
Баварський, Леопольд 217
Бадан, Олександр 375, 417, 418
Бакинський, С. 221

Балабанов, Михайло (Самуїл)
155, 187
Барановський, Х. 153, 154, 168,
170, 171, 172, 177
Бачинський, Лев 318, 419
Бачинський, С. 330
Бенеш, Едуард 373, 407
Березняк, Савватій 147
Бернштейн, Е. 488
Бєлий, А. 410
Білецький, О. 426
Білецький, С. 147, 424
Білик, Микола (Білий) 138
Білінський, М. 287
Білінський, Ярослав 494
Біляшевський, М. 254
Благоев, Д. 370
Блаkitний, В. (Елланський)
231, 488
Богацький, П. 409
Боженко, В. 323
Бойко, Юрій 26
Болбочан, П. 261, 289
Борщак, Ілько 465

Бош, Є. 222
Бредов, М. 347
Брежнєв, Л. 490
Брусилов, О. 121, 126, 157
Бухарін, М. 30
Буценко, П. 486

В

Вагнер, Ю. 253
Василенко, М. 251, 253, 257
Василенко, Микола 251, 253, 254
Василько, Микола 409
Вацетіс, І. 268, 269, 270, 324
Вернадський, В. 5, 69, 76, 149
Верстюк, В. 120, 148, 156, 160, 165, 203, 217, 283, 285, 290, 310, 316, 324
Верстюк, Владислав 281
Веселовський, Сергій 158
Винниченко, Євдокія
 Онуфріївна 53
Винниченко, Любов Андріївна 52
Винниченко-Ліфшиць
 (Винниченко), Розалія
 Яківна 11, 18, 27, 51, 52, 55, 58, 86, 88, 374, 386, 447, 449, 455, 459, 464
Виров, Євген 409
Висоцький, З. 140
Витвицький, С. 319
Вікул, С. 349
Віленський, Марк 409
Вільгельм II 264
Вітик, С. 319, 320

В. Левицький 410
Вовчок, Марко 465
Войтенко, Павло 147
Волик, А. 57
Волін, Борис 422, 423, 429
Волковинський, Валерій 30
Володимир Левицький 409
Володченко 218
Ворошилов, К. 270
Врангель 390
Врублевський, Микола 147
Вязлов, А. 172, 185

Г

Галаган, Микола 261, 341, 342
Галіп, А. 328
Галлер, Ю. 346, 368
Гальперін, О. 170
Гальченко, Сергій 18
Гамрецький, Юрій 33
Гаркуша, М. 140
Гасенко, Ю. 217, 345, 349, 367
Гауптман 82, 428
Гербель, С. 253
Гермайзе, О. 92, 147, 236
Герострат 75
Гертлінг, Г. 243
Гітлер, А. 445, 453, 454–458
Глинський, М. 119
Глібовський, Г. 147
Глуценки, подружжя 445
Глуценко, Микола 25, 409, 411, 441
Голіцинські-Лозенки 66
Голубович, В. 167, 201, 208, 230, 236, 239, 240, 243, 245, 247

Гольдмерштейн, Люся 74, 78
Гончар, Олесь 29
Горбачов, М. 30
Гордієнко 147
Горемика-Крупчинський, І. 129
Горький, М. 83, 84, 89, 90, 245,
292, 429, 430, 431, 432, 433
Гофман, М. 217
Грабовий, Т. 298
Граждан, С. 129
Греголинський, Дмитро 280
Греков, О. 287, 327, 328, 330
Гренер, В. 245, 251, 264, 266, 280
Григор'єв 306, 307
Григоріїв 259
Григорович-Барський 160
Грінченко, Борис 67, 71, 426
Грінченко, Марія Миколаївна
426
Гринько, Г. 409, 486
Грушевська, Катерина 431
Грушевський, Михайло 15, 25,
27, 35, 51, 69, 70, 83, 94, 107,
109, 110, 111, 112, 113, 115,
116, 117, 119, 120, 121, 127,
141, 144, 145, 148, 154, 155,
157, 158, 160, 161, 164, 171,
175, 177, 189, 192, 199, 204,
206, 211, 212, 215, 217, 231,
233, 235, 242, 245, 252, 255,
293, 294, 300, 311, 326, 340,
367, 404, 407, 409, 415, 418,
422, 462, 494
Гундорова, Тамара 16, 18, 31, 36
Гунчак, Тарас 321, 401
Гутнік, С. 253
Гучков, О. 116, 117, 121, 132

Д

д'Ансельм 327, 328, 335
Деде, В. 63
Дедевич, Зіновій 63
Денікін, А. 252, 282, 311, 313,
326, 327, 328, 330, 344, 346,
347, 356, 360, 361, 364, 365,
371, 377
Дзюба, Іван 31, 32, 217
Дибенко, П. 313
Дитмар, Н. фон 271
Діденко, І. 140
Дідушок, П. 332
Довженко, Василь 167, 397,
403
Долинський, Генріх 65
Домбський, Я. 366
Донцов, Дм. 94
Дорошенко, Д. 94, 98, 107,
108, 115, 121, 122, 123, 124,
125, 127, 128, 140, 147, 154,
155, 157, 158, 159, 163, 172,
173, 175, 176, 177, 178, 185,
186, 187, 208, 210, 211, 218,
229, 230, 234, 235, 254, 257,
261, 262, 263, 264, 267, 271,
272
Достоєвський, Ф. 84
Драгомирецький, М. 298, 406,
486
Драч, Іван 29
Дрелінг, В. 108
Думбадзе, Васо 409, 410
Дурново, П. 41, 97, 134
Духонін, М. 213, 214, 215, 218
Дятлов, Петро 362

Е

Еберт, Фрідріх 407
Ейхгорн, Г. фон 245, 246, 247,
258
Еллан-Блакитний (див.
Блакитний) 397, 488
Енгельс, Ф. 38, 39, 350, 419, 484
Енно, О. 327
Епштейн, Я. (Яковлєв) 269,
322, 395
Ерастов, Є. 121
Еренбург, І. 410

Є

Єльченко, Юрій 30
Єремїїв, М. 143, 144
Єфименко 305, 398
Єфремов, Сергій 70, 71, 78, 81,
106, 115, 117, 132, 144, 153,
154, 158, 251, 267, 422, 423,
426, 429
Єщенко, В. 201

Ж

Животко, Аркадій 442
Жук, Андрій 69, 70
Жуковський, О. 147, 367
Жулинський, Микола 18, 32, 421
Журба, П. 409
Жученко, М. 23

З

Завадський, С. 253
Заливчий, А. 140

Залізняк, В. 114
Зарубін, М. 177, 247
Зарубін, О. 167, 191, 199, 201
Затонський, Володимир 21,
198, 218, 223, 227, 228, 269,
270, 314, 368, 424
Зелений 306, 307
Зеров, Микола 424, 425, 426
Зільберфарб, М. 201
Зінківський, В. 253
Зінов'єв, Г. 370, 377, 379, 380,
396, 492
Золоєв, Т. 461

І

Ібсен 82
Іванов, М. 129
Івашкевич, Ярослав 54
Івченко, М. 409
Ірук, І. 248
Іскрицький, М. 172

К

Кабаненко 395
Каганович, Лазарь 415, 427
Калинович, І. 349
Каменєв, Л. 359, 370, 376, 377,
380, 406, 492
Камінський, Б. 58
Капкан, Ю. 127, 129, 222
Капустян, Я. 298
Карахан, Л. 288
Карпачов 185
Карпенко-Карий, Іван 54
Квецинський, М. 199

Квірінг, Е. 270
 Кедровський, В. 147
 Керенський, Олександр 99,
 101, 132, 139, 141, 150, 157,
 159, 160, 161, 162, 165, 169,
 170, 171, 177, 178, 192, 219
 Кирієнко, І. 199
 Кість, Іван 464
 Кістяковський, Ігор 257, 265,
 266, 267, 273
 Клемансо, Ж. 326, 346
 Книш, Зіновій 482
 Ковалевський, М. 115, 132, 140,
 173, 201, 212
 Ковалів, Л. 115
 Ковенко, М. 235
 Козирев, Михаїл 384
 Колокольцов, В. 253
 Колос, О. 147
 Кондратович, Л. 147
 Коновалець, Є. 243, 261, 279,
 282, 283, 302, 304, 306, 316,
 317, 326, 441
 Кон, Ф. 374
 Коробенко, Д. 132
 Короленко, В. 149
 Корчинський, М. 287
 Косач, О. 81
 Косинка, Гр. 409
 Косіор, Станіслав 25
 Костюк, Григорій 11, 12, 13, 14,
 15, 18, 26, 27, 28, 36, 51, 52,
 56, 74, 75, 76, 87, 93, 362, 367,
 368, 374, 376, 410, 447, 448,
 460, 464, 465, 466, 468, 469,
 476, 477
 Коха 15, 254

Коцюбинський 425
 Коцюбинський, Ю. 270
 Кравс, А. 347
 Крезуб, А. 275
 Крейсберг, І. 198
 Крестинський, М. 385, 386,
 395
 Кривобоков 379
 Крижанівський, Федір 107,
 158, 171
 Криленко, М. 214, 215
 Кропоткін, П. 149
 Кун, Бела 341
 Куприн 86
 Куцяк, Петро 147
 Кучабський, Василь 252, 253,
 323, 324

Л

Лавриненко, Юрій 26
 Лангемак, Георгій 54
 Лапчинський, Г. 407, 486
 Левинський, В. 349
 Левитський, М. 217, 230, 239
 Левицький, Д. 317
 Левицький, М. 69, 147
 Левіні 421
 Ленін, Володимир 20, 35, 41,
 42, 43, 46, 101, 102, 119, 141,
 150, 151, 152, 165, 193, 194,
 195, 196, 197, 203, 213, 214,
 217, 219, 221, 222, 224, 226,
 227, 228, 234, 242, 262, 263,
 269, 270, 291, 292, 293, 294,
 299, 314, 321, 322, 344, 351,
 352, 353, 355, 357, 358, 359,

360, 362, 365, 370, 374, 376,
377, 379, 380, 392, 394, 395,
404, 420, 421, 432, 472, 474,
487, 494
Леонтович, В. 81, 106
Лизанівський, І. 231, 259
Лизогуб, Ф. 253, 254
Липинський, В. 94
Лисяк-Рудницький, І. 37, 38,
43, 44, 45, 47, 114, 172, 212,
418, 419, 421, 423, 440, 442,
477, 479, 488, 489, 493
Лібер, М. (Гольфман) 156
Лівицький, А. 140, 172, 366
Лівицькі 63
Лінд 269
Літваков, М. 204
Ліфшиць, Розалія Яківна 11,
14, 15, 18, 75, 76
Лозинська, Л. 60, 61, 63, 65, 66,
67, 70, 73, 74, 87, 88
Лозицький, Володимир 32, 33,
34, 46, 106, 108, 109, 112, 176,
236, 308, 334, 345
Лоський, К. 251
Лотоцький, О. 116, 209
Лукач, Георг 487
Луначарський, А. 434, 435
Лундберг, Є. 410
Лупенко, Іван 121, 129, 280
Львов, Г. 67, 72, 76, 101, 116, 133,
135, 149, 152, 164, 165, 316
Любинський, М. 217, 230, 239,
245
Любченко, Панас 25, 231, 438,
439, 486
Людендорф, Е. 245

М

Маєвський, Йосип 167, 215
Мазепа, І. 298, 300, 305, 306,
320, 330, 331, 332, 333, 335,
347, 408, 495
Мазлах, Сергій 43, 321
Мазуренко, В. 262, 287, 300
Мазуренко, С. 310, 311, 379
Мазуренко Ю. 298, 406
Мазуренко, Ярослав 73
Майстренко, І. 306
Макаренко, Андрій 259, 274,
283, 284, 288, 316
Маланюк, Євген 54
Маннергейм, Карл Густав 494
Мануїльський, Дмитро 262,
263, 311, 367, 368, 391, 394
Мануйлов, О. 135
Марковський, М. 57
Маркс, К. 38, 39, 40, 44, 47, 68,
349, 350, 419, 484, 487
Мартов, Л. 193
Мартос, Б. 138, 140, 153, 154,
167, 209, 210, 247, 287, 347
Масарик, Томаш 407, 412, 413
Матушевський, Ф. 69
Матюшенко, Б. 287
Матюшенко, В. 140
Матяшевич, В. 147
Махно 298, 307, 324
Мацієвич, К. 208
Мацієвич, Л. 58
Маяковський, Володимир 98
Медведєв, Ю. 486
Мельник, А. 267, 306
Мельхіор, Карл 212

Метерлінк, Моріс 427
 Микитенко, І. 433
 Микола II 41, 66, 97, 98, 99,
 100, 246
 Микола Миколайович, дядько
 Миколи II 99
 Миролубов, В. 84, 90
 Миронець, Надія 15, 74, 76, 80,
 281
 Михайличенко, Г. 231, 300
 Михайлів, Л. 287
 Мицюк, О. 287, 324
 Мілюков, П. 97, 101, 130, 132,
 160, 271, 272, 475
 Мірбах, В. 217, 258
 Мірний, Іван 409
 Міхновський, М. 113, 119, 120,
 121, 122, 123, 124, 125, 127,
 129, 143, 144, 145
 Молотов 454
 Мопассан, Гі де 18, 82
 Мумм, А. 212, 245
 Муравйов, М. 229
 Муретов, Віталій 73
 Мякотін 147

Н

Назарук, Осип 304, 306, 316,
 317, 329, 335
 Незлобін, П. 109
 Некрасов, Микола 159, 160,
 162, 177
 Неронович, Є. 204, 486
 Нечас, Яромир 373, 375
 Нечуй-Левицький 425
 Невський, В. (Кривобоков) 379

Ніковський, Андрій 115, 158,
 259, 264, 267
 Новицький, В. 66
 Новиченко, Леонід 29
 Нольде, Б. 164, 170

О

Оберучев, К. 121
 Огієнко, І. 50, 96, 238, 287, 338,
 503, 505
 Одинець, Г. 132
 Олесь, Олександр 29, 409, 449,
 451
 Олійник, Борис 29
 Орджонікідзе, Г. 221, 227, 228
 Осадчий, Т. 138, 140
 Осецький, О. 259, 267, 277, 287,
 327
 Остапенко, С. 287, 329, 330,
 331, 332, 335, 336
 Осьмачка, Т. 409

П

Павленко, А. 52
 Павленко, В. 200, 259
 Павленко, Явдоха 53, 56, 129,
 277
 Павличко, Дмитро 29
 Пайпс, Річард 193, 194, 219
 Паламар, Г. 349
 Паливода, Опанас 147
 Паліїв, Дмитро 380
 Паліїв, Омелян 380
 Панченко, Володимир 52, 53,
 54, 62, 67, 71, 76, 82, 405

Панченко, Михайло 147
Парадиський, О. 25
Певний, А. 129, 142, 386
Пеленський, Ярослав 44, 45,
252
Пелешук 261
Петлюра, Симон 20, 22, 23,
27, 35, 67, 83, 92, 94, 121,
127–129, 142, 144, 145, 153,
154, 161, 192, 201, 224, 242,
243, 246, 257, 258, 274–279,
283–286, 288, 295, 297,
300–302, 304, 306, 307, 311,
315–317, 323, 326, 327, 329,
332, 335, 336, 344, 346, 347,
363, 366, 367, 404, 407, 441,
460, 480, 484, 485, 494
Петро Великий 164
Петровський, Г. 356, 381
Петрушевич, Євген 326, 346,
407
Пилипенко, С. 433
Пилипчук, П. 287
Пилькевич, О. 132
Пиріг, Р. 245, 250, 254, 264
Письменний, С. 127, 129, 132
Підгайний, Семен 37
Піддубний, Г. 349
Підмогильний, В. 409
Піلسудський, Ю. 327, 363, 364,
366, 367, 390, 494
Пількевич, О. 129
Пісоцький, Анатолій 23, 297
Піщанський 83
Плеханов, Г. 149
Полевицька, Олена 410
Полоз, М. 129, 230, 231

Полтавець-Остряница, Іван
280
Поплавко, В. 129
Попович, М. 253, 461, 462
Попов, Павло 356, 357, 358,
438, 439
Порш, М. 67, 83, 94, 167, 201,
204, 208, 215, 221, 224, 247,
306, 347, 419
Постишев, П. 435, 437, 438
Потішко, В. 129, 144
Потульницький, В. 253
Прилежаєв, І. 109
Приходько, Антон 416, 417,
418, 422, 424
Пугач, І. 140
П'ятаков, Г. 108, 198, 202, 203,
222, 270, 307, 322

Р

Радек, Карл 362, 365, 376, 382
Раковський, Християн 30, 262,
263, 322, 323, 357–359, 370,
371, 373, 374, 379, 380, 381,
382, 386, 388, 389, 391, 392,
394, 395, 405
Распутін, Г. 97
Рафес, М. 167, 168, 187
Ревва, Валентина 52
Ревуцький, А. 287, 302
Ремізов, А. 410
Ржепецький, А. 253
Риков, О. 30
Ріббентроп 454
Річицький, Андрій 23, 297, 407,
427, 486

Ровинський, Д. 129, 132
Рогоза, О. 254
Родзянко, М. 98, 99, 101
Роллан, Ромен 428
Романченко, Г. 298
Рубанович, Михайло (Рубач)
142, 143
Русов, М. 58
Рябушинський, В. 271
Рябушинські 88, 91

С

Саблін, Ю. 313
Савицький, С. 307
Садовський, В. 92, 153, 154,
167, 267
Садовський, Микола 54
Сазонов, С. О. 89
Саксаганський, Опанас 54
Саліковський, О. 251, 267
Салтан, О. 251
Свердлов, Я. 220
Севрюк, О. 115, 230, 239
Селецький, Ф. 129
Сергєєв, Ф. (Артем) 270, 322
Сиваченко, Г. 435, 436, 437, 439,
441, 442, 449, 451, 452, 453,
454, 455, 459, 460, 461, 464,
476, 496
Симонів, Д. 287
Сичов 310
Сімович, Василь 409
Сімон, Йозеф 374
Сімон, Наталі 374
Скловський, Й. 187
Скоропадський, Павло 20, 23,
35, 187, 222, 242, 246, 249–
254, 257, 258, 261, 264, 265,
271, 273, 275, 278–283, 300,
305, 316, 407, 480
Скрипник, Микола 23, 44, 269,
424, 434–436, 438, 448, 486
Скрипчинський, П. 147
Слабошпицький, М. 31
Славінський, М. 90
Сливинський, О. 147
Слісаренко, О. 431, 432
Смаль-Стоцький, Роман 409
Смоленчук, Микола 52
Сніжко, І. 287
Сніжний, І. 132
Солдатенко, В. Ф. 21, 22,
33–35, 106, 253, 341, 368, 369,
371, 376, 377, 378, 379, 385,
388, 392, 393, 395, 484
Сольчаник, Роман 401
Спанокі 261
Сталін, Йосип 25, 30, 221, 269,
314, 365, 370–372, 376, 377,
379, 380, 414, 415, 436, 438,
439, 441, 445, 451, 453–458,
462, 482
Станчев, Г. 370
Стасюк, М. 140, 153, 154
Стахів, М. 252, 328
Стебницький, П. 90
Степаненко, Аркадій 138, 140
Степанківський, Володимир 70
Стешенко, І. 69, 153, 154, 191,
199
Страдомський, М. 172
Суковкін, М. 172

Т

Тамм, Ігор 54
Терещенко, Михайло 157, 159,
160, 162, 171, 178, 253
Терещенко, Ю. 253
Терпило, Д. (отаман Зелений)
307
Тищенко, Юрій 53–56, 58, 60,
65, 66, 71, 72, 78, 81, 88, 91,
92, 93, 341, 416
Ткаченко, М. 112, 167, 191, 201,
239, 486
Толстой, Олексій 424
Томський, М. 30
Троцький, Лев 20, 21, 224, 230,
239, 270, 294, 301, 308, 314,
327, 354, 357, 359, 361, 365,
370, 376, 377, 380, 381, 441
Туган-Барановський, М. 177
Турченко, Ф. 121, 122, 123, 143,
144
Тютюнник, Василь 261
Тютюнник, Ю. 307

У

Удовиченко, Микола 293, 301
Урусов 51

Ф

Феденко, Панас 26, 298, 408
Федотов, Г. 114
Федченко, Павло 31, 32, 52, 446
Фрайденберг, А. 328–331
Франко, Іван 72, 326
Франс, Анатоль 428

Х

Халєпа, Андрій 477
Хвильовий, М. 29, 432, 438
Хилобоченко 259, 277
Хміль, Іван Сергійович 31, 482
Холодний, П. 287
Хомянтовський 60
Христюк, П. 112, 115, 138, 139,
140, 153, 154, 162, 164, 192,
211, 229, 231, 243, 244, 278,
284, 286, 287, 304, 335, 336, 462
Хрущов, Микита 490

Ц

Цегельський, Л. 317, 318
Церетелі, Іраклій 157, 159, 160,
162, 171

Ч

Чайківський, Ю. 306
Чекерель-Куш 108
Черкасенко, С. 409
Черник, Ф. 267
Чернін, О. 230, 240
Чернов, В. 135, 149, 213
Чернявський, А. 129, 132
Черчіль, В. 346
Чехівський, В. 47, 112, 287, 297,
299, 300, 307, 310, 311, 324,
328, 329, 332
Чижевський, Павло 24
Чикаленко, Євген 20, 54,
61–64, 69–71, 76–84, 86, 87,
90, 92, 105, 106, 118, 257, 280,
281, 345, 349, 405

Чичерін, Г. 307, 311, 365, 371,
375, 376, 382, 385
Чубар 424
Чхеїдзе, М. 99, 101, 135

Ш

Шаповал, М. 2, 25, 32, 201, 202,
231, 259, 261, 267, 274, 275,
276, 284, 285, 286, 287, 306,
307, 311, 332, 334, 363, 367,
368, 397, 407, 408, 409, 411,
483, 488
Шахрай, Василь 43, 321, 322,
486
Шварценштейн, Адольф Мумм
фон 212
Швець, Ф. 264, 274, 277, 284,
288, 316–318, 336
Шебеко, Н. 271
Шевченко, Тарас 11, 16, 26, 27,
28, 31, 57, 326, 437, 465, 490,
497, 517
Шевчук, В. 31
Шелест, П. 31
Шелест, С. 69
Шелухін, Сергій 229, 251, 287
Шинкарь, М. 300
Шмідт, Іван 410

Шраг, Микола 115, 158, 231,
235
Штейнгель, Ф. 116
Штефан, І. 287
Шульгин, О. 90, 91, 157, 167,
168, 177, 226
Шульгін, В. 97
Шумський, О. 211, 231, 300,
483, 486, 488
Шухевич, В. 316

Щ

Щербачов, Д. 216
Щорс, М. 269, 323

Ю

Юриняк, А. 28
Юркевичі 83
Юркевич, Лев 78, 81, 83, 98,
362, 419

Я

Яковлєв, А. (Епштейн) 395
Янко 277, 306
Яновський, Юрій 54
Ярошевський, Б. 69

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ 1.</i> Володимир Винниченко — політик, письменник, людина	9
<i>Розділ 2.</i> Перші етапи життєвого шляху	49
Дитячі та юнацькі роки	51
Раннє мужніння	57
Знову в еміграції	68
У московському підпіллі	86
<i>Розділ 3.</i> У Центральній Раді	95
Повалення самодержавства	97
Утворення Центральної Ради	102
Збройні сили Української Революції	118
Перша поїздка до Петрограда	129
Перший Універсал Центральної Ради	137
Другий Універсал Центральної Ради	148
На чолі виконавчої влади	169
Третій Універсал Центральної Ради	187
Четвертий Універсал Центральної Ради	213
<i>Розділ 4.</i> На чолі Директорії УНР	237
У політичних сутінках	239
Підготовка повстання проти гетьмана	248
У Директорії	268
Агонія УНР	289

<i>Розділ 5.</i>	Спроби порозуміння з більшовиками	337
	В. Винниченко як «український комуніст»	339
	Напередодні поїздки	356
	Переговори	373
<i>Розділ 6.</i>	Життя в еміграції (1920–1934 роки)	399
	Ворог народу	401
	У Німеччині	406
	«Поворотівські» настрої	414
<i>Розділ 7.</i>	Останні роки життя Володимира Винниченка	443
	Мужен	445
	Війна	452
	Вихід із забуття	460
	Перелам світогляду	469
	Підсумок життя	479
	ПІСЛЯМОВА	483
	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	498

Науково-популярне видання

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО
«Бути чесним з собою...»

Наукове редагування *Ю. І. Шаповала*

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко*

Художнє оформлення *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. Є. Сцібана

Підписано до друку 19.09.2019.

Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 32,0. Обл.-вид. арк. 26,34.

Тираж 1500 прим. Вид. № 1297. Зам. № 9-098.

Державне підприємство —

Видавництво Верховної Ради України

(Парламентське видавництво)

04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4

тел. 272-05-83, факс 272-10-18

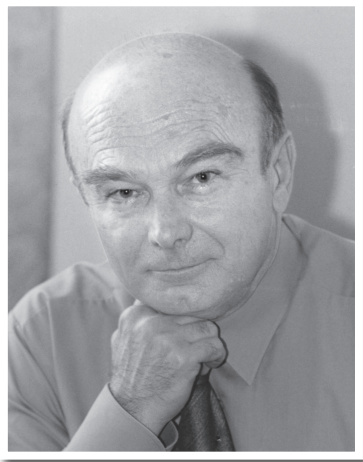
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України

ХК № 269 від 23.11.2010 р.

Станіслав Владиславович КУЛЬЧИЦЬКИЙ народився в Одесі (1937), закінчив історичний факультет Одеського університету ім. І. Мечнікова (1959). У 1960–1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР, з 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України. Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988), лауреат Державної премії України (2001).

У науковому доробку має понад 3000 друкованих праць з історії України XIX–XXI ст. (монографії, розділи в колективних працях, підручники і посібники для вищої та загальноосвітньої школи, довідкові видання, статті в наукових і науково-популярних журналах тощо). Наукова школа — 30 кандидатів і 24 доктори наук.